

Н. КАРИМОВ, Б. НАЗАРОВ, У. НОРМАТОВ

XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

11- синф учун дарслик

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги маъқуллаган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республи-
ка ўқуш-методика маркази хузуридаги Ўзбек адабиёти бўйича илмий-методик
кеңашнинг 1994 йил 27 октябрь қарори билан маъқулланган
нашрга тавсия этилган.

М а с ъ у л м у х а р р и р л а р : педагогика фанлари номзоди
Т. Ниёзметова,
филология фанлари номзоди
Б. Қурбонбоев

К 25

Каримов Н. ва бошқ.

XX аср ўзбек адабиёти: 11-синф учун дәр-
лик/Н. Каримов, Б. Назаров, У. Норматов.—
Ўқитувчи, 1995.—352 б.

1.1,2 Авторлош.

83. ЗЎз я 72'

4306020400 — 102

К $\frac{4306020400}{353 (04) — 95}$ буюрт. бл.— 95

353 (04) — 95

ISBN — 5 — 645 — 02585 — 7

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1995

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида XX аср адабиёти алоҳида ўрин тутлади.

XIX асрнинг сўнгги чорагида Марказий Осиёнинг чоризм томонидан босиб олинishi билан ўзбек халқи тарихида янги давр — мустамлакачилик даври бошланди. Қарийб 130 йил давом этган мустамлакачилик даврида Ўзбекистон дастлаб «оқ», кейин «қизил» кишанлар остида яшади. Мустамлакачиликнинг бу ҳар иккала босқичида моддий бойликларимиз тинимсиз равишда ташиб кетилди, мамлакатда рушлаштириш жараёни кечди, миллий қадриятларимиз оёқости қилинди, халқнинг жаҳонга кўз-кўз қилса арзирли тарихи сохталаштирилди. Тўғри, адолат юзасидан шуни айтиш керакки, бу даврда, айниқса Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон аграр ўлкадан саноати тараққий этган мамлакатга айланди, фан ва маданият бир қадар ривож топди, республика шаҳарларининг меъморий кифаси буткул ўзгарди. Лекин ўзбек халқи, айниқса, унинг Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий сингари зукко фарзандлари сўнгги 130 йил давомида мустақиллик ҳақидаги орзу ва умидлар билан яшадилар. Зеро, оёғида ҳатто олтин кишан билан яшовчи халқ ҳам — муте халқ, олтин кишан остида яшовчи мамлакат эса мустамлакадир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг 1991 йилда мустақил давлат деб эълон қилиниши XX аср тарихига г буюк воқеа сифатида киради.

XX асрда ўзбек халқи ҳаётида рўй берган бир қатор ўқеалар оламшумул аҳамиятга молик бўлиб, улар шу аср адабиёти тарихини турли даврларга ажратиб ўрганишни талоо этади. Бу даврлар эса қуйидагилардир:

1. Миллий уйғониш даври адабиёти (1905—1916 йиллар).
2. Инқилобий ўзгаришлар даври адабиёти (1917—1929 йиллар).
3. 30—40-йиллар адабиёти.
4. 50—80-йиллар адабиёти.
5. Ҳозирги адабий жараён (90-йиллар).

XX аср адабиёти кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида аставвал шу жиҳати билан ажралиб турадики, халқ бу даврда оғир мустамлакачилик шароитида, ғафлат ва жа-

ҳолат оғушида яшаганлиги сабабли, Бехбудий, Авлоний, Фитрат сингари шу давр адабиётининг дастлабки намояндалари ўз олдларига мудроқ халқни уйғотиш вазифасини қўйдилар. Аслида, халқнинг ўзи ҳам ҳосилдор ерларнинг мустамлакачилар томонидан тортиб олингани, Ўзбекистонга кўплаб руслар, казаклар, дашноқларнинг кўчириб келтирилгани, миллий бойликларнинг талон-тарож этилаётгани, зулмнинг эса ҳаддан ташқари ошаётганини кўра бошлаган эди. Натижада 1892 йили Тошкентда, 1898 йили Андижонда халқ озодлик ҳаракатлари бўлиб ўтди. Бундай катта-кичик ҳаракатлар шафқатсизлик билан бостирилди; қанчадан-қанча бегуноҳ кишиларнинг ёстиғи қуриди. Чоризм шу тарзда халқни муте оммага айлантириб борди ва халқ гафлат уйқусига кетди.

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларидаги тарихий шароит ана шундай нохуш манзарадан иборат эди.

Шак-шубҳасиз, ҳар қандай шароитда ҳам халқнинг орномуси, ақл-идроқи, заковат ва матонатини ўзида мужассамлантирган сиймолари бўлади. XX асрнинг бошларида халқнинг ана шундай илғор қарашли, ўткир нигоҳли, ғайрат ва шижоатли сиймолари сифатида ўзбек жадидлари майдонга чиқдилар. Халқимиз бахтига, шу даврда Эрон ва Туркияда миллий инқилоблар содир бўлган ва мазлум Шарқ уйғона бошлаган эди. Ана шу уйғониш даврининг қалдирғочлари сифатида Туркияда ёш турклар пайдо бўлиб, уларнинг ислохотчилик ҳаракатлари Фитрат сингари Истамбулда таҳсил кўриб қайтган ёшлар онги ва дунёқарашига катта таъсир ўтказди. Боғчасаройда Исмоил Гаспирали нашр этган «Таржимон» газетасининг, шунингдек, Қозон, Уфа ва Оренбургда чиқа бошлаган нашрларнинг таъсири ҳам ўзбек жадидларининг туғилиши ва қудратли ҳаракатни вужудга келтиришда муҳим омил бўлди.

Совет маданий сиёсати жадидчиликни қоралаб, унинг намояндалари устига тўхмат тошларини ёғдириб келди. Ҳолбуки, улар зулматли даврни ўзларининг маърифатпарварлик фаолиятлари ва миллий тараққиёт ғоялари билан ёритиб, халқни гафлат ва жаҳолат оғушидан уйғотмоқчи ва охир оқибатда мустамлакачилик кишанларини парчалаб ташламоқчи эдилар. Улар шу мақсадда янги мактаблар очдилар, газета ва журналлар нашр этдилар, театр труппаларини ташкил этиб, янги ғоялар билан йўғрилган адабиётни яратдилар. Бу улуг ҳаракат намояндаларининг фаолияти туфайли XX аср адабиётининг илк даври тарихга миллий уйғониш даври сифатида кирди.

1917 йилдан 1991 йилга қадар бўлган катта тарихий масофа совет даврини ташкил этади. Бу давр, ўз навбатида, яна турли босқичларга бўлинади. Ўзбек адабиёти қарийб етмиш беш йилни ўз қамровига олган бу даврда кўпмиллатли совет адабиёти деган янги маданий ҳодисанинг таркибий бир қисми сифатида яшади ва ривожланди.

Совет даври ўзбек адабиёти совет мамлакатида юз берган ижтимоий ўзгаришларнинг ўзига хос кўзгусидир. Агар бу улкан даврнинг турли босқичларига (30- йиллар, уруш даври, урушдан кейинги йиллар ва ҳоказо) назар ташласак, уларда рўй берган ўзгаришлар шу даврлар адабиётининг ўзига хос тараққиёт тамойилларини белгилаб берганини кўрамиз.

Агар совет адабиёти ўзининг дастлабки босқичида пролетар адабиёти сифатида туғила бошлаган ва ўз олдига йўқсил халқнинг ҳаётини акс эттириш вазифасини қўйган бўлса, кейинчалик коммунистик партия ғоялари ва сиёсатини тарғиб этувчи «карнай»га — «пролетар ишининг бир қисми»дан партиянинг мафқуравий куралига айланиб борди. Партия бу адабиётнинг партиявийлик, синфийлик ва ғоявийлик сингари назарий мезонларини ишлаб чиқиб, барча ёзувчилар учун ягона ижодий усул — социалистик реализм усулини яратиб берди.

Ўзбек адабиётининг ана шу дастлабки босқичида ёзувчилар ўз ижтимоий келиб чиқишларини ва ижодларининг ғоявий йўналишига қараб сунъий равишда пролетар ёзувчилари, инқилобий ёзувчилар ва «йўловчи» ёзувчиларга ажратилди. Агар Ғайратий, Ғафур Ғулум, Умаржон Исмоилов сингари ижод аҳли пролетар ёзувчилари деб, Ҳамид Олимжон, Ойдин, Собир Абдулла ва бошқалар инқилобий ёзувчилар деб аталган бўлсалар, «йўловчи» ёзувчилар ўнг ва сўл қанотларга бўлинди. Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўпонларга «ўнг йўловчи» ёрлиги ёпиштирилди; Шокир Сулаймоқ, Элбек, Ойбек, Наср Раҳимийлар эса «сўл йўловчилар» гуруҳини ташкил этдилар. Бир халқнинг ёзувчилари ана шундай бемаъни гуруҳларга ажратилибгина қолмай, кейинчалик йўловчиларнинг ҳар икки қанотига мансуб қарийб барча ёзувчилар қатағон этилди. Мустабид тузум ана шундай зулм ва зўравонлик орқасида адабиёт «жилов»ини ўз қўлига олди.

Бугун совет даврида ёзилган қатор асарлар ўз умрларини яшаб тугатдилар. Долзарб мавзуларда ёзилган, партия олиб борган ички ва ташқи сиёсатнинг бадий ифодаси бўлган бундай асарлар ўз вақтида ҳам китобхонларга катта эсте-

тик завк берган, деб айтиш кийин. Социалистик реализм андозалари асосида яратилган кўплаб асарлар, қоғоздан ясалган гуллардек, ҳидсиз ва жонсиз бўлган.

Лекин шу билан бирга, XX аср адабиётининг бу катта даврини тарихдан ўчириб ташлаш тўғри эмас. Зеро, ўзбек адабиёти бу даврда, *биринчидан*, халқ ва мамлакат ҳаёти-нинг муҳим муаммолари билан кизиқиб, уларни тасвир доирасига олиб киришга уринди. Қайноқ халқ ҳаётидан узоқда яшаб келган ўзбек мумтоз адабиёти Муқимий ва Фуркат бошлиқ маърифатпарвар шоирлар, XX асрнинг бошларида эса жадид ёзувчилар туфайли реалистик тасвир уфқларини эгаллай бошлаган эди. Ана шу йўналишдаги изланишлар совет даврида асосан муваффақиятли давом эттирилди. Шунинг натижаси ўлароқ тарихий шахслар, афсонавий ва диний қаҳрамонлар ўрнига адабиётга реал ҳаётдан олинган янги қаҳрамонлар кириб келдилар (Отабек ва Кумуш, Ёдгор ва Некқадам, Йўлчи ва Гулнор, Зайнаб ва Омон сингари); совет даврида содир бўлган барча муҳим воқеалар (фуқаролар уруши, саноатлаштириш, жамоалаштириш, хотин-қизлар озодлиги учун кураш, маданий инқилоб каби) адабиётда ўз тасвирини топди. Партия олиб борган сиёсатда нотўғри жиҳатлар бор бўлишига ва улар адабиётда ўзининг ижобий баҳосини топганига қарамай, бу борадаги асарлар ҳам шу даврнинг бадий йилномасидан ўрин олади.

Иккинчидан, жадид адабиётида дастлабки намуналари пайдо бўлган реалистик наср, публицистика ва драматургия совет даврида айниқса кенг қанот ёзди. Бадий адабиётнинг барча тур ва жанрлари ўзбек ёзувчилари ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Ҳатто мумтоз ўзбек адабиётининг асосий ва етакчи тури — шеърият ҳам тубдан янгиланди. Совет даври ўзбек адабиётининг янги адабий тур ва жанрлар билан бойишида адабий алоқаларнинг роли катта бўлди. Агар ўзбек шоир ва ёзувчилари октябрь ўзгаришига қадар фақат Шарқ халқлари адабиётидан баҳраманд бўлиб келган бўлсалар, 1917 йилдан кейин эса улар қаршисида Европа халқлари адабиёти, биринчи навбатда, рус адабиёти хазиналари очилди. Бу омил ўзбек ёзувчиларининг Ғарб адабиёти, биринчи навбатда, рус адабиётида эришилган бадий тажрибадан самарали фойдаланишлари ва ўзбек адабиётининг бадий уфқларини кенгайтиришга имкон туғдирди.

Учинчидан, бу даврдаги адабий жараённинг муҳим белгиларидан бири шунда эдики, қардош халқлар билан адабий

алоқаларнинг яхши йўлга қўйилиши натижасида ва шу жараёнинг узвий қисми сифатида таржима санъати ривожланди. Нафақат рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти, балки рус тили орқали жаҳон халқлари адабиётининг ҳам юксак намуналари ўзбек тилига таржима қилинди. Таржима адабий ҳаракатга таъсир ўтказадиган қудратли омиллардан бирига айланди. Рус ва жаҳон адабиёти намуналарини таржима қилиш Чўлпон, Ойбек, Шайхзода, Усмоҳ Носир, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор сингари ёзувчилар ижодининг янги босқичга кўтарилишига имконият яратди.

Тўртинчидан, совет даврида эришилган энг катта ютуқ ўзбек тилининг барча ҳаётий жараёнлар ва инсоний кечинмаларни лўнда, ёрқин ва образли тарзда ифодалай олувчи адабий тил даражасига кўтарилишидир. Агар «Туркистон вилоятининг газети» ёхуд «Садои Туркистон» газеталари, «Ойна» ёхуд «Ал-ислоҳ» журналларида босилган ҳикоялар, шеърлар ва мақолаларни тил ва услуб нуқтаи назаридан Ойбек, Фафур Фулом ёхуд Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов асарлари билан қиёслайдиган бўлсак, ўзбек тили адабий тил сифатида бу даврда айниқса сайқалланганидан ҳайратга тушмай илож йўқ. Бунда жадид ёзувчиларнинг, шунингдек, «Чигатой гурунги» ташкилоти аъзоларининг ва кейинги икки-уч ёзувчилар авлодининг хизматлари гоят каттадир. Ўзбек тилининг бу даврда янги услубий сифатларга эга бўлиши, луғат таркибининг янгиланиши, бадний бўёқлар билан бойишида таржима санъатининг ҳам таъсири бўлган, албатта.

Ниҳоят, *бешинчидан*, бу даврда янги китобхон туғилди. Жадидлар бутун кучлари билан уйғотмоқчи бўлган халқда Абдулла Қодирийнинг роман ва ҳажвиялари, Чўлпоннинг шеърлари туфайли бадний ижодга қизиқиш шу даврда айниқса авж олди. Халқни ёппасига саводли қилиш жараёни халқдаги ички ижодий кучни уйғотиб, унда руҳий ва маънавий озуқага нисбатан эҳтиёж туғдирди. Бу китобхон ўз диди ва эстетик эҳтиёжига яраша у ёки бу ёзувчи ижодига, тўғрироғи, бутун ўзбек адабиётига фаол қизиқа бошлади. Ана шундай манфаатдор китобхонлар оммасининг пайдо бўлиши бадний ижоднинг шу даврдаги тақдирида ижобий роль ўйнади.

Совет даври ўзбек адабиёти эришган ютуқлар тўғрисида сўз борар экан, коммунистик партия ва совет ҳукуматининг бу борада амалга оширган тадбирларини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Шубҳасиз, партия ва ҳукумат адабиётнинг халққа таъсир ўтказишда қудратли қурол эканини сезиб, унга

мунтазам равишда эътибор бериб турди; партия олга сурган гоълар, амалга оширган тадбирлар халққа адабиёт ёрдами билан етиб борди; халқ адабиётга, бадий сўзга, ёзувчига ишонганлиги туфайли бу тадбирларни кўллаб-қувватлади. Адабиётнинг халқни сафарбар қила олувчи кучини кўрган партия нашриёт ва матбаа ишларига алоҳида эътибор бериб, канчадан-канча газета ва журналлар ташкил этди; бадий адабиёт асарларининг миллионлаб нусхаларда ва ўнлаб тилларда кенг халқ оmmasига етиб бориши учун барча чораларни кўрди; ёзувчиларга катта моддий шароит туғдириб, улар учун турли мукофотлар таъсис этди, ижод боғларини барпо қилиб, яхши қалам ҳақи белгилади.

Совет даври адабиётининг сабоқлари тўғрисида сўз борар экан, яна қуйидаги масалаларга эътиборни қаратиш жоиздир. *Биринчиси* — партия адабиётга раҳбарликни ўз кўлига олар экан, ёзувчилар, аввалги жамиятларда бўлганидек, ўз ҳолича яшашлари мумкин эмас, деб билди; уларни ягона Ёзувчилар уюшмасига бирлаштиришдан аввал турли ташжилий тадбирларни синовдан ўтказди, ниҳоят, СССР Ёзувчилар уюшмаси ва унинг республикалардаги бўлимларини ташкил этди.

Иккинчиси — совет сиёсий тузумининг сўнгги йиллари ошкоралик ва қайта қуриш шиори остида кечди; бу давр адабиётда ижод эркинлиги ҳақиқатни айтиш ҳуқуқи бўлган тақдирдагина унинг ижтимоий роли ортиши, адабиёт ёлгон сўздан халос бўлиши, тарих ва ҳозирги замонга пок нигоҳ билан қараши мумкинлигини кўрсатди.

Учинчиси — адабиётга партия раҳбарлик ва ҳомийлик қилган даврларда социалистик реализмнинг темир қолипларидан партиявий ва синфий моҳияти билан бир-бирига ўхшаш юзаки асарлар кўп чиққанига қарамай, замонавий жаҳон ва рус адабиёти таъсирида мунтазам равишда янги бадий изланишлар олиб борилди; адабиётнинг гоъвий ва бадий савияси муайян даражага кўтарилди.

Совет даври адабиётининг ижобий фазилатларини сақлаб қолиш, ёзувчиларнинг янги бадий изланишларга бўлган майлини рағбатлантириб бориш, XX аср ўзбек адабиётининг тараққиёт йўли сабоқларидан тўғри хулосалар чиқариш адабиётимизнинг келажаги учун айниқса муҳимдир.

Совет даври ўзбек адабиёти дастлабки шаклланиш даврида жаҳид адабиёти қўлга киритган ютуқларни мустаҳкамлаш йўлидан борди. Бунинг сабаби ҳали бу даврда марксча-ленинча дунёқарашга эга бўлган ёзувчиларнинг етишиб чиқмаганлиги, янги адабиёт «юк»и Фитрат, Ҳамза,

А. Авлоний, А. Қодирий, Чўлпон каби жалид ёзувчиларининг елкасига тушганлигида эди. Бу ёзувчиларга қарама-қарши ўлароқ йўқсил ва инқилобий ёзувчиларнинг пайдо бўлиши билан уларнинг бир қисми адабиёт сламидан узоқлаштирилди, советлаша бошлаган иккинчи қисми ҳам узоқ яшамади. Миллий ёзувчиларни советлаштиришга, байналмилалчилик байроғи остида миллий адабий заминдан узиб олишга қаратилган сиёсат уруғлари ана шу бўш заминда секин-аста ниш ура борди. Ниҳоят, адабиётимиздан миллий бадий тафаккурнинг чекиниб, ўз ўрнини «шаклан миллий, мазмунан социалистик» ғояларга бўшатиб бергани маълум бўлди. Бу ғояларга қўра, келажакда миллатлар бирлашиши ва энг илғор, демак, рус халқининг тили ва адабиёти етакчи тил ва адабиёт сифатида камол топиши, бошқа тиллар ва адабиётлар эса шу уммонга келиб қуюлиши ва сингиши лозим эди.

Марксизм-ленинизмнинг бундай назарий ақидалари ҳам мустамлакачилик сиёсатидан сув ичган эди.

Ҳар бир миллий адабиёт бошқа халқлар адабиётидан, энг аввало миллий анъаналари, қахрамонларининг миллийлиги, тасвир этилган ҳаётнинг ўзига хослиги билан фарқланади. Шу маънода ўзбек ёзувчиларининг асарларида ҳам ўзбекона рух, ўзбекона ҳаёт тарзи, ўзбекона феъл-атворлар ва Ўзбекистон учун муҳим аҳамиятга молик мавзу ва ғоялар балкиб туриши лозим.

«Адабиёт,— деб ёзган эди Чўлпон 1914 йилда эълон қилинган «Адабиёт надур?» деган мақоласида,— ҳар бир миллатнинг ҳисли кўнгул тарихининг энг қоронғу хоналарида маишат (тирикчилик) нинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, файзли тил бирла тақдир этула олмайдурғон бир гулдир». Бу гулдан у ўсиб-унган заминнинг, табиатнинг таровати эсиб, шу замин ва табиатнинг ранглари мушак сингари отилиб туриши лозим.

Абдулла Қодирий каламига мансуб «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг ўзбек китобхонлари томонидан севилиб ўқиқилишининг сабаби худди шундадир. Ота фарзандини ўзининг яшарган шакли сифатида, кўркамлашган нусхаси сифатида ардоқлаганидек, китобхон ҳа у ёки бу асар қахрамонларини ўзига қондош бўлгани, тили ва дилини ифода этгани, ўзидаги гўзаллик ва эзгулик ҳақидаги тасаввурларнинг моддий ифодасини кўргани сабабли ҳам севади. Ўзбек китобхонининг бахтига, адабиётимизнинг олтин хазинасида бундай асарлар оз эмас. Улардаги ибрат олишга арзийдиган, китобхоннинг меҳр-муҳаб-

батини қозонган қаҳрамонлар, унинг дунёқарашига озуқа берадиган, кучига-куч қўшадиган олижаноб ғоялар, эстетик дидини ўстирадиган, руҳий ва маънавий эҳтиёжларини кондирадиган бадий нур адабиётнинг тарбиявий-маърифий аҳамиятини белгиловчи омиллардир.

Ўзбек адабиётининг дарвозаси совет даврида Ғарбга қараб очилган эди. Адабиётимизнинг кўп жиҳатдан камолотга эришувида шу дарвозадан оқиб кирган янги «адабий» шабада катта роль ўйнади. Ҳозир ҳам Ғарб адабиётида янги бадий изланишлар оқими тинганича йўқ. Шунинг учун ҳам бу дарвозага қулф солинмаслиги лозим. Лекин шу билан бирга, ёш ижодкорлар шуни билишлари керакки, тақлид ҳали ижодий ўрганиш эмас. Адабиёт эса янги сўз, янги бўёқларни ахтариб топиш, ижод этиш, яратиш санъатидир.

Ўзбек адабиётининг XX асрда босиб ўтган йўли шу масалаларни эътиборга олишни тақозо этади.

АСР БОШИДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ (1905—1917)

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт. XX асрга келиб, Туркистондаги ижтимоий сиёсий ҳаётда жиддий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Мустамлакачилик сиёсати янада кучайди. Туркистоннинг арзон ишчи кучидан фойдаланиш ва хомашёсини ўзлаштириш эвазига Россиянинг жаҳон бозорига чиқиш ва тараққий этган мамлакатлар билан рақобатлашувга ҳаракати ўлкада капиталистик муносабатларнинг жонланишига олиб келди. Бу жараёнга ерли халқ ичидан етишиб чиқаётган сармоядорларнинг фаоллашуви ўз таъсирини кўрсатган бўлса-да, иқтисодий турмушда, ишлаб чиқаришда, саноатда тараққиёт айтарли кўринмади. Чунки мустамлакачилик сиёсати Туркистонда тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилишидан манфаатдор эмас эди. Туркистон Россияга асосан хомашё хазинаси сифатида керак бўлиб, тайёр маҳсулот масаласида унга доим қарам бўлиб туриши лозим эди.

Сургун қилинган айрим рус инқилобчилари томонидан (масалан, Самарқандда М. В. Морозов каби) Туркистонда илк инқилобий тўғарақлар тузилгани, инқилобий адабиётлар ўрганилгани тўғри. Бирок, бу жараён шу вақтгача илмий адабиётларда, дарсликларда бўрттириб кўрсатилганидек, РСДРП маҳаллий ташкилотларининг инқилобий ҳаракатлари даражасида фаол тус олган эмас. Улар сафида ерли халқ вакиллари жуда оз бўлган.

Россиядаги 1905 йилги инқилобий ҳаракатлар садоси Туркистонга ҳам етиб келди. Тошкент, Самарқанд, Кўкондаги завод-фабрикалар ва темир йўл ишчилари орасида иш ташлаш, митинглар бўлиб ўтди. Аҳоли ўргасида мустамлакачи амалдорлар ва маҳаллий бой-мулкдорлардан ҳақ-хуқуқни талаб қилиш, оғир иш шароити, етишмовчиликлар, ноҳақликларга норозилик билдириш ҳоллари рўй берди.

Аср боши Туркистондаги сиёсий ҳаракатлар, даъватлар Россиядаги каби сиёсий тўнтарув эмас, балки ундан фаркли ўлароқ, мустамлака ва истибдоддан норозилик ҳамда миллий-озодлик ҳаракати тарзида намоён бўлди. С. Қосимхўжаев, Д. Устабоев каби халқ раҳнамолари шу йўналишда фаоллик кўрсатдилар. Самарқанд атрофида адолатсизликка қарши бирлашган Намоз каби халқ қасоскор-

ларининг исёни миллий-озодлик ҳаракатининг ўзига хос кўриниши эди.

Россиянинг 1914 йилдаги жаҳон урушига тортилиши (унда 70 дан ортиқ мамлакат қатнашган) Туркистон халқи бошига ҳам мусибатлар келтирди. Икки йил ичида ер солиғи ва хунармандлардан олинадиган солиқ деярли 2,5 баробар ошди, салкам 100 минг от, туя, қорамол текинга олинди. Халқнинг 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган минглаб фарзандлари Николай подшонинг амри билан мардикорликка юборилиб, кўпдан-кўп оилалар боқувчисиз қолди.

Натижада жуда кўп жойларда ғалаёнлар, кўзғолонлар бўлди. Бу даврда Туркистонга Россия таъсирида илм-фан, маданият, санъат, адабиёт, матбуот соҳасида қатор илғор замонавий янгиликлар (телефон, телеграф) ҳам кириб келди. Бироқ улар аслида миссионерлик мақсадлари билан йўғрилган эди.

Октябрь тўнтаришига қадар ўлкада қатор рус-тузем (маҳаллий) мактаблари очилди. Чор ҳукумати буларда ерли халқ фарзандларини саводли-маълумотли қилишдан кўра, кўпроқ ўз фарзандларини ўқитишни кўзлади. Бундай мактабларда ўқиган туб жойли аҳоли фарзандлари оз бўлиб, улардан ҳам Россия ўз манфаатлари йўлида фойдаланишни кўзлаган.

Шундай шароитда миллий уйғониш, ўзликни англаш, озодлик ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракат 1916 йилда авж пардасига кўтарилди. Самарқандда халқ қарбий губернатор уйи атрофида катта ғалаён кўтарди. Тошкентда Бешёғоч даҳаси аҳолиси Эскишаҳар полиция бошқармаси идорасига ҳужум қилди. Тўйтепа, Пскент, Янгибозорда деҳқонларнинг чор аскарлари билан тўқнашуви рўй берди. Натижада чор ҳукумати 1916 йилнинг июлида Туркистонда қарбий қолат эълон қилишга мажбур бўлди.

1917 йилдаги февраль тўнтариши Туркистонда ҳам кучли акс-садо берди. Халқ бу тўнтаришга катта умидлар боғлади, бироқ янгиликди. Шунга қарамай, 1917 йил октябрь тўнтаришигача бўлган муддатда Туркистонда миллий уйғониш, ўзликни англаш, истиқлолга эришишнинг қонуний ва сиёсий уюшган бир қатор ҳаракатлари содир бўлди.

Масалан, «Шўрои уламо» ташкилоти Тошкентда 1917 йил октябрда бўлган қурултойида «Туркистон мухторияти» ни таъсис этишга бир овоздан қарор қилди ва мустақиллик ғояларини илғари сурди.

Шу қурултой ҳужжатларида Туркистон ҳукумати ўз

пулини чиқариши, ўз кўшинлари ва ўз милициясига эга бўлиш ҳуқуқларини қўлга киритиш зарурлиги ҳақида фикр юритилди.

Шундай шароитларда ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар, мураккабликлар, зиддиятлар, курашларни ҳозиржавоблик билан акс эттирувчи ўзига хос тафаккур чароғи бадий адабиёт бўлди.

Шакл, мазмун, ғоя, жанр, муаммо, усул жиҳатидан бу давр адабиётида хилма-хил йўналишлар ҳукм сурди. Халқни маърифатга чорловчи, жадиҳчилик ғояларини илгари сурувчи асарлар билан бир қаторда диний йўналишдаги асарлар ҳам яратилди. Ватанпарварликка, миллий уйғонишга чорловчи илғор шоирлар билан бир қаторда анъанавий руҳда ўртамиёна шеър ёзувчи шоирлар ҳам оз эмас эди. Улар ёрнинг қоши-кўзи, белини қуруқ мадҳ этишдан нарига ўтмасдилар. Миллатпарвар ва жонкуяр асарлар давр ҳаётидаги иллатларни, мустамлакачилик сиёсатидаги норасоликларни ҳажв этиб, уларга қарши курашга чорласалар, айрим замонасоз шоирлар император ҳазратларию, унинг тўраларини мадҳ этдилар.

Бу давр ўзбек адабиётида ёзувчиларнинг ўзидаги бадий тафаккурнинг ўсиши ҳамда турк, татар, озарбайжон, рус адиблари таъсирида роман, драма, янги йўналишдаги дoston, публицистик мақолалар пайдо бўлди.

Анъанавий аруз вазни қаторига бармоқ вазни келиб қўшилди. Оғир замонадан ва чор истибдодидан норозилик руҳидаги фольклор намуналари, халқ кўшиқлари кўпайди.

Саҳна асарлари пайдо бўлди. Халқ саҳнада ўз дарди, муаммолари, орзу-умидлари, идеаллари бадий талқини билан юзма-юз учраша бошлади. Бу ўзбек маданияти учун янгилик эди. Адабий танқид жонланди. Дастлабки эълон қилинган мақолаларнинг таъсир кучи ва доираси кенгайди.

Давр адабиётида реалистик, романтик, сатирик йўналишлар пайдо бўлди.

Замон, тузум, мустамлака сиёсатидан норозилик кучая бориб, ҳаётни ўзгартиришга чорловчи асарлар кўзга ташланди.

Инқилобий (яъни мавжудидан бошқа ҳаётни яратишга даъват этувчи) адабиётнинг туғилиши шу даврга тўғри келади. Бу йўналишдаги асарларнинг илк намуналари 1905 йилдан кейин вужудга келди.

Қилиб ҳуррият эркилик талошин,
Кўринг, юрт эрлари сўнг бўлди бадном,—

дейди Русиядаги ҳодисалар ҳақида Нозимахоним 1907 йилда ёзган «Баён эт» номли шеърисида.

Шоирлар ижодида бошқача ҳаётни қўмсаш руҳи кучли бўлгани билан янги, озод, бахтли турмушга қандай қилиб эришиш мумкинлиги ҳақида уларнинг бу даврдаги асарларида аниқ жавоб ҳам йўқ эди. Бу ҳолатнинг аниқ ифодасига Абдулла Авлониининг «Надир, билмам» радиоплигазалида (1912) дуч келамиз.

Дунёнинг ўзи, билмам, бўлғуси қачон барбод,
Бу ғам уйидур ҳижрон, ижроси надур, билмам.

Бироқ ҳаёт бундай давом этиши мумкин эмас, деган фикр шоирлар дунёқарашида йилдан-йилга мустаҳкамланиб борди ва бу ғоя ўзининг турлича бадий талқинини топди. Масалан, Завқий бу замонда инқилоб бўлиши муқаррар, деган фикрга келди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий эса, бундай деб ёзди:

Ўйлама, ўлгунча ҳар ким бу разолатда кетар,
Шоҳлар бир кун гадо, бир кун гадо шаҳзоaddir.

Авлоний эса келажакка ишонч руҳи билан бундай ёзди:

Инқилоб бўлмак табиий ҳар замоннинг охири,
Шодликка дўнмаюрму ҳар фиғоннинг охири.

Октябрь тўнтаришигача бўлган даврда яратилган инқилобий руҳдаги асарлар, айниқса, Шавкат ижодида ёрқин кўринди. Унинг «Қаҳрамон фидокорлар ҳақида», «Тошкентлик ёшлар ҳақида» номли шеърлари ва «Тоза ҳуррият», «Русия инқилоби» каби дostonлари ўзбек адабиётида инқилоб мавзуи анча кенг ва чуқур ёритилган дастлабки асарлардир.

Хусусан, «Русия инқилоби»ни жанр нуқтаи назаридан янги йўналишдаги биринчи ўзбек тарихий дostonи деб аташ мумкин. Унда Россиядаги февраль тўнтариши реал фактлар асосида гавадантирилиб, айни вақтда, мустамлака сиёсати, ерли амалдорларнинг адолатсизлиги, Туркистон халқининг оғир аҳволи, туғилиб келаётган инқилобий ҳаракатлар тасвирига ҳам кенг ўрин ажратилди.

Асарда муаллиф дунёқараши билан алоқадор ҳамда ниҳоятда тез ёзилиши (1917 йил февраль ҳодисалари акс эттирилган дoston шу йилнинг март ойидаёқ босилиб чиққан) билан белгиланувчи қатор бадий қусурлар кўзга ташланса-да, у уйғониш даври ўзбек бадий тафаккурининг бир намунаси сифатида қимматлидир.

Ўзбекистонда инқилобий адабиётнинг туғилиши ҳақида

гап борар экан, «Инқилоб» тушунчасига, аввалги даврларда айтиб келинганидек, марксча-ленинча таълимот ҳамда комфирка сиёсатининг амалга оширилиши натижасидаги социалистик жамият қуришга интилишни ифодаловчи атама сифатида қарамаслик керак.

Бу тушунчани ўша даврнинг ўзида Туркистонда идрок этилганидек, мустамлака ва истобдоддан қутилишга интилиш, озод ва эркин ҳаёт қуриш умидининг ифодаси сифатида тушуниш тўғри бўлади.

Аср боши, яъни 1905—1917 йиллар адабиёти ҳақида фикр юритилганда, бу давр ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида жади́дчилик ҳаракати алоҳида ўрин тутганини таъкидламоқ зарур.

Бу даврда мактаб ва мадрасаларда «усули жади́д» деган тушунчалар пайдо бўлиб, жади́д мактаблари очилди. (Жади́д «янги» деган маънони билдиради.) Крим-татар халқининг буюк фарзанди Исмоилбек Гаспирали ташаббуси билан пайдо бўлган бу янгиликни Туркистон мактабларида Авлоний, Ҳамза, Шақурий каби илғор педагоглар ҳаётга жорий эта бошладилар. Улар, айни вақтда, мактаблар учун қатор янги дарсликлар яратдилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидов, Абдурауф Фитрат, Ҳожи Муин, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Исмоил Обидий, Абдулвоҳид Мунзим ва бошқалар жади́дчилик ғояларини ёйишда нашриёт ишларига, матбуот соҳасига катта эътибор бердилар. Улар ва уларнинг ҳаммаслаклари «Вақт», «Осиё», «Шухрат», «Хуррият», «Улуғ Туркистон», «Бухорои шариф», «Садои Туркистон» газеталарида Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, миллий, маданий-маърифий ва тарбиявий ишлардаги равнаки учун зарур бўлган муаммоларни кўтариб чиқдилар, кези келганда, мустамлака сиёсатига қарши фикрларни илгари суришда жасорат кўрсатдилар.

Эски таълим тизимини замонавий таълим-тарбия тизими билан ислоҳ қилиш, диннинг ўзи эмас, ундаги хурофот ва бидъатга қарши курашиш, тараққиёт учун тўғаноқ бўлган салбий ҳодисаларни элга тушунтириш жади́дларнинг маърифат соҳасидаги қарашлари асосини ташкил этди.

Бу йўналишда ўзбек биродарларига Қозон ва Оренбург шаҳарларида чиқадиган «Маориф», «Шўро» каби журналларнинг фаолияти ҳамкор ва ҳамнафас бўлди.

Жади́длар жамиятни синфларга бўлмадилар. Улар ким бўлишидан қатъи назар, миллат равнақига ёрдам бериш за-

рур, хурофот ва бидъатга қарши курашмоғи керак, ватан равнақини олий бахт деб англамоғи шарт, деган фикрларни илгари сурдилар. Айниқса, Бехбудий бу фикрларни кенг тарғиб этди.

Жадидларнинг баъзи чекланган томонлари ҳам бор эди. Уларнинг айрим илғор вакиллари чор ҳокимиятига либераллик билан муносабатда бўлдилар. Ислоҳот ва тараққиётни уларнинг бошқаруви ва етакчилигида амалга ошириш мумкин деб тушундилар. Уларнинг айрим вакиллари Россия доирасида қолган ҳолда, ундан буткул ажрамай туриб мукторият тузиш керак деган фикрда бўлдилар.

Бирок, шунга қарамай, биринчи бўлиб мустамлакачилик сиёсатига қарши жиддий равишда бош кўтарганлар ва мустақилликни ёқлаб чиққанлар шу жадидларнинг илғор қисми эди.

Мунаввар қори 20- йиллардаги мақолаларидан бирида «чор ҳукумати йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди», деб ёзди. Шунга кўра, жадидчилик фақат маданий-маърифий ҳаракат эмас, балки чуқур сиёсий мақсадлари бўлган ҳаракат ҳам эди. Уларнинг империяга қарши кураш ғояси маълум муддат октябрь тўнтаришидан кейин ҳам давом этди. Вужудга келган вазиятда иложсизлик туфайли, ҳатто баъзи кўринишларда кучайди ҳам. Бу эса ўз навбатида жадидларнинг янгию-эскиларини, ҳатто уларга хайрихоҳларни ҳам қатағон қилиш учун шўро ҳукумати асос бўлди.

Моҳият эътибори билан ХХ аср тонгида дунёқараши шаклланиб улгурган ўзбек адабиёти ва маданиятининг энг кўзга кўринган арбобларининг деярли барчаси жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари, асосчилари ёки бу ҳаракатга фаол равишда ижобий муносабатда бўлган кишилар эди. Бехбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Айний, Авлоний, Тавалло, Ҳамза, Ҳожи Муинлар ана шундай ижодкорлардир.

Жадидчиликни буржуа мафкураси, жадид адабиётини буржуа адабиёти деб, бу ҳаракатни узоқ йиллар давомида шўро тузумига қарши курашган реакцион куч, туркпарастлик оқими деб нотўғри баҳоланди. Бу муносабат ҳам аслида миллатпарварликка, ватанпарварликка, миллий ўз-ўзини англашга, мустақилликка қарши юритилган шўро сиёсатининг бир кўриниши эди. Шу маънода, жадидлар февраль инқилобига қадар прогрессив эди-ю, ундан сўнг реакцион бўлди деган қарашлар ҳам бирёқламадир. Аксинча, улар ичида янги тузумга келиб ўта шўролашиб, буткул комфир-

қа мафкурасининг яловбардорига айланиб кетганлари ҳам бўлди. Буни инкор этмаслик керак.

Жадидчилик ҳаракатининг натижалари ўлароқ Туркистон қаётида жиддий илғор маданий жараёнлар кечди. Ўлкада театр вужудга келди, фан-техникага қизиқиш кучайди, миллий тил қадрига аҳамият ортди, тор биқикликдан чиқиб, фарзандларни жаҳон маънавиятига, таълимига ошно этиш тамойили мустақкамланди, уй-жой тутиш, муомала-муносабат, кийим-кечак, табобат, меъморчилик, матбаа, алоқа масалаларида жаҳоннинг илғор тажрибаларини ўзлаштириш бошланди, оммавий кутубхоналар очилди ва хоказо.

Матбуот ва адабиёт. Бу даврда матбуот соҳасида кучли жонланиш рўй берди. Ўзбек матбуотининг дастлабки тараққиёти шу йилларга тўғри келади. Мунаввар қори муҳаррирлик қилган, 1906 йилнинг сентябридан ноябригача чиққан «Хуршид» газетаси ҳеч қайси турух ехуд партияга мансуб эмаслигини эълон қилса-да, ерли бўлмаган сармоядорларни танқид остига олгани, миллатни уйғотиш йўлида қарақат қилгани учун ёшилди.

Уша йилнинг бошида ташкил этилиб, деярли бир ярим йил давомида чиқиб турган жадидларнинг биринчи газетаси «Тараққий» илғор ғояларни енишга интилди. Унинг муҳаррири Исмоил Обидий эски мактабларни ислоҳ қилишга чақирди, миллат манфаати йўлида ватандошларни бирлашишга даъват этди, синфий табақаланмасликка чорлади.

Туркистонда миллий уйғониш, ўзликни англаш ғояларини тарғиб этишда, айниқса, «Садои Туркистон» (1914—1915) газетаси катта ишларни амалга оширди. Газетага турли муддатларда Рауф Музаффарзода, Абдулла Авлоний, Убайдулла Асадуллахўжаев каби миллат жонхуярлари муҳаррирлик қилдилар. Унинг саҳифаларида ўз даври учунгина эмас, ҳозирги кунларимиз учун ҳам аҳамияти камаймаган масалалар кўтарилди. Масалан, бу газетада катта-катта ҳашаматли тўйлар, маъракалар ўтказиш танқид қилинди, миллий урф-одатларимизни эъзозлашга, ҳурофотдан диннинг инсонпарвар моҳиятини фарқлашга чақирилди. Бойларимиз пулларини кўкка совуравермай, завод-фабрикалар куришга, фарзандларини хорижга ўқишга юборишга сарфласалар, бу ўзларини янада бойитишдан ташқари, эл-юрт, миллатни янада равнақ топтиришга хизмат қилган бўладилар, деган фикрлар айтилди.

Миллатпарварлик ва ватанпарварлик, бу мақсад йўлида

жамиятни ислоҳ этишга даъват «Садои Туркистон» газета-сининг бош йўли бўлди.

Банклар очиш, маблағни тезроқ ишлаб чиқаришга сарф этиб, уни маҳсулотларга айлантириш зарурлиги ва уларни тезроқ савдога чиқариб, шу асосда маблағни яна кўпайтириш мумкинлиги ҳақидаги даъватлар «Садои Туркистон» газетасининг ҳатто ҳозирги кун назари билан қараганда ҳам, нечоғлик тараққийпарвар йўлда бўлганини кўрсатади.

«Оина» (1913, Самарқанд) ва «Ал-ислоҳ» (1915, Тошкент) журналлари ҳам ижтимоий-сиёсий ва адабий-маданий ҳаётдаги муаммоларни кўтариб чиқишга алоҳида эътибор берди.

Беҳбудий «Оина» журналида эълон қилинган «Ёшларга муружаат» мақоласида ёшларни замонавий илмларни, айтилиши вақтда, ўрис тилини мукаммал ўзлаштиришга чақирди, бироқ бу ишларни миллий ва диний эътиқодни бузмасдан амалга ошириш кераклигини таъкидлади. «Дин ва миллатга хизмат илм ва ақча билан бўлур», деб ёзди у.

Лекин газета-журналларнинг ҳаммаси ҳам ва ҳар доим миллий уйғониш, ўзликни англаш йўналишида фаолият кўрсатгани йўқ. Уларнинг баъзилари чоризмнинг мустамлака сиёсати тегирмонига сув қуювчи, губернаторларга хушомадлик қилувчи мақолалар ҳам эълон қилди. Масалан, «Ал-ислоҳ» журнали 1916 йилда Туркистондаги ғалаёнларни бостириш учун келган генерал-губернатор Куропаткинга ҳамду-сано ўқувчи мақолаларга ўрин берди. Бундай мақолаларда ўрис тўрага қуллуқ қилиш баробарида, кўзғолон кўтарган халқ вакиллари ялангоёқ, безорилар деб ҳақорат қилинди, оқ подшонинг чизган чизигидан чиқмасликка чақирилди. Бу йилларда ўзбек публицистикасининг шаклланиш даври бошланди ва публицистика илк қадамлари биланоқ миллатпарварлик манфаатлари йўлида жонбозлик кўрсатди.

Бу йўналишда Беҳбудий, Авлоний, Мирмуҳсин сингари сўз усталари, айниқса, баракали ижод қилдилар. Миллий уйғониш ва ҳақ-ҳуқуқни англашга чақириб масаласи илғор публицистларнинг диққат марказида турди. «Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур», деб ёзди, масалан, Беҳбудий «Баёни ҳақиқат» деб номланган мақолаларидан бирида.

Бу давр публицистикасида фаол ижод қилганлардан бири Мирмуҳсин Шермуҳамедовдир. Ёш бўлишига қарамай, унинг, айниқса, 1914—1917 йилларда, 20—22 ёшларида ёзган мақолалари ўткир ижтимоий руҳи, миллатпарварлиги, жамиятдаги камчиликларни кескин танқид қилиши ва

ислоҳотга даъваткорлиги билан ажралиб туради. Бироқ, чор ҳукумати ва маҳаллий амалдорларга, муросасозлик йўлида турувчиларга унинг янгиликка даъват этувчи мақолалари маъқул келмади. Аксар газета-журналлар унинг ёзганларини босмади. Ҳатто, баъзан очиқ хат тарзида унга қарши мақолалар эълон қилинди («Мирмуҳсин жанобларига». «Оина» 1915, 15-сон). 1917 йилда ёзилган «Тарихий икки воқеа» мақоласида Мирмуҳсин маърифат душманларини қаттиқ танқид қилди. Ҳатто Бухородаги шундай кишиларни «Бухоро микроблари» деб атади. Мақола катта шов-шувларга сабаб бўлди. Уни эълон қилган «Турон» газетаси ёпиб қўйилди. Муаллифи эса динсизликда айбланиб, сазойи қилинди.

1905—1917 йилларда матбуотдаги қизғин фаолияти, кўплаб публицистик мақолалари билан «бир ёқдан миллий ислоҳот учун мафкура ҳозирлоғон, иккинчи ёқдан эл орасига ўзгариш тухмини сочғон» Абдулла Авлоний бўлди. Авлоний ўзи нашр этган «Шухрат» (1907) газетаси фаолиятини шундай баҳолаган эди. Унинг муҳаррири Авлонийнинг публицистикадаги ўз фаолияти ҳам шу баҳога мос тушарди.

Бу давр илғор публицистикасининг асосий хусусияти миллий онгни уйғотишга чорлашда, бунинг учун ҳаётдаги барча масалаларни ишга солишга даъват этишда, эл-юртни, сармоядорларни, ҳатто, диний аҳбобларни бир жон-бир тан бўлиб миллат равнақи йўлида бирлашишга, хизмат қилишга чақиришда, бу мақсадга эътиборсиз қараганларни кескин танқид қилишда кўринди. Бу ниятни Фитрат 1917 йилнинг июлида ёзган «Иттифоқ этайлик» мақоласида куйидагича мухтасар ифодалади: «... Кўлни-кўлга берайлик, ҳақ йўлинда, дин йўлинда, ватан йўлинда, миллат йўлинда жадидимиз, қадимимиз, мулламиз, бойимиз ва авомимиз бир ерга тўпланайлик, бир-биримизга кўмакчи ва мададкор бўлайлик».

Бу фикрлар мустақиллигимизни мустаҳкамлаш учун ҳозирги кунда ҳам бизга ҳамоҳанг бўла олади.

Бу босқичда миллий реалистик драма ва насрий асарлар яратиш йўлидаги дастлабки қадамлар ташланди. Жанр сирларини эгаллашдаги уринишларда камчиликлар ҳам, илқ натижалар ҳам кўзга кўринди.

Ўзбек миллий реалистик драмасининг туғилиши Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 3 пардали «Падаркуш» (1911) асари билан бошланади. Асар жадидчилик ғояларининг бадийий инъикосидир. Жамиятни ислоҳ этиш маърифатни чуқур

эгаллашдан, миллатни тараққиётга олиб чиқувчи илмларни ўзлаштириб, ҳаётга татбиқ этишдан бошланади, илмсизлик эса жаҳолатдир, у шахсни ҳам, жамиятни ҳам бадбахтликка гирифтор этади, деган ижтимоий маънони муаллиф драмадаги Зиёли, Бой, ота котилига айланган Тошмурод тимсолларида бадиий гавдалантирди.

Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми» (1914), «Пинак» (1914—15) номли бир пардали комедиялари, Х. Х. Ниёзийнинг 4 пардали «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» (1915), Абдулла Қодирийнинг тўрт пардали «Бахтсиз куёв» (1915) фожиалари ўзбек драматургияси дастлабки намуналари биланоқ турли жанрларда, турли шакл ва микёсларда изланишлар олиб бораётганини кўрсатди. «Пинак»да бош қаҳрамон Турсун кўкнори тимсоли мисолида миллат ва ватан ҳақида қайгуриш пинагига ҳам келмайдиган кўкнорихаёл кишилар аччиқ кулги остига олинди, айни вақтда, кулгили вазиятлар ёрдамида биринчи жаҳон урушининг халқ бошига келтираётган мусибатларига ургу берилди.

Х. Х. Ниёзийнинг «Заҳарли ҳаёт» фожиасида хотинқизлар ҳуқуқи ҳамда оила ва муҳаббат муаммоси асар марказига қўйилди. Камбағал киз Марям ва бой оиладан чиққан, ўқимишли Маҳмудхон бир-бирларини қаттиқ севадилар. Бироқ, афсуски, бир жиҳатдан Марям гўдаклигидаёқ ҳазрат Эшонга назр қилинган, иккинчи жиҳатдан, қашшоқнинг қизини ўзлига олиб беришга Маҳмудхоннинг отаси унамайди. Ниҳоят, Марямни мажбур қилиб Эшонга берадилар. Маҳмудхон муҳаббатида содиқ турмайди, ўз бахти учун курашмайди, номардлик қилади. Бахти қаро Марямхонни ўлимгина заҳарли ҳаётдан қутқаради.

«Бахтсиз куёв»да эса, бойдан катта қарз олиб уйланган, сўнг қарздан қутулолмай ҳаётларини фожиали равишда тугатган Солиҳ ва Раҳималарнинг бахтсиз севгилари, аянчли тақдирлари акс эттирилди. Бу асарлар мисолида ўзбек миллий реалистик драматургияси теран ва чуқур қаҳрамонлар яратиш томон юксалиб бораётганини кўрсатди.

Биринчи жаҳон уруши арафаларида Чўлпоннинг «Доктор Муҳаммаддиёр», Мирмуҳсин Шермухамедовнинг «Бедфарзанд Очилдибой» (1914), Х. Х. Ниёзийнинг «Янги саодат» (1915) номли насрий асарлари майдонга келди. Чўлпон ҳикоясида етимликда ўқиб, тиришқоқлик туфайли катта билим эгаси бўлган доктор образи тасвирланади. Боку гимназиясида, Петербург университетининг тиббиёт бўлимида ўқиган, Швейцарияда малакасини ошириб, Туркистон-

га қайтган Муҳаммаддиёр ватанида жадид ғояларини ўтказишни, ислохотлар бўлишини орзу қилади. Мирмуҳсин ва Ҳамзанинг асарлари эса муаллифларнинг ўзлари атаганларидек, адабиётшуносликда роман деб келинди. Бироқ улар биз ҳозир тушунган маънодаги жанр кусусиятларига эга романлар эмас эди. Ҳар иккала асар роман йўлидаги дастлабки изланишлар, тажрибалар, реалистик наср сир-асрорларини эгаллашдаги уринишлардир.

«Бефарзанд Очилдибой»да бадавлат ва мулкдор Очилдибойнинг ҳамда унга қарздор бўлиб қолган камбағал Кулаҳмаднинг ҳаёти ва феъл-атвори бир қадар қиёсан тасвирланади ва фақир киши тимсолини атрофлича кўрсатишга қаракат қилинади. «Янги саодат»да эса, бадфеъл ота ташлаб кетган оилада, оқила она қўлида тарбия топиб, ўқиб, сўнг бой қўлида мирзолик даражасига эришган, ҳатто унинг қизига уйланиб, саодатли турмушга етган Олимжон деган йигит тақдири кўрсатилади. Бу асарлар насрдаги дастлабки уриниш бўлишидан қатъи назар, катта наср намунасининг, романга хос бадиий фикрлашга интилиш тажрибасининг олиб кирилиши жиҳатидан адабиётимиз тарихида ўз ўрнига эга.

Биринчи жаҳон уруши ўзбек адабиётида ҳам ўз изини қолдирди. Масалан, Шавкат «Муҳораба...» шеърисида шундай деб ёзди:

Килди замона аҳлини ҳайрон муҳораба,
Ҳар гўша ичра айлади гирён муҳораба.
Тонг айлади-ю қилди багир қон муҳораба,
Гирмон қирилсун айламай эълон муҳораба.

Бу шеърда шоир Шавкат биринчи жаҳон урушининг халқ бошига солган азоб-уқубатларини теран тасвирлади. Асар, айниқса, чуқур халқчиллик руҳи билан суғорилгандир. Шеър ниҳоясидаги урушни тезроқ тугатишга даъват шоир дунёқараши ва инсонпарварлик нуқтаи назарини аниқ кўрсатди. Шоирнинг бу асарига Ҳамза, Тавалло, Нозимахоним, Аваз, Завқий, Авлоний сингари шоирларнинг шу йўналишдаги ўнлаб шеърлари ҳамроҳанг эди.

Биринчи жаҳон уруши фольклор асарларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Халқ кўшиқларида Николай подшодан, ерли амалдорлардан, етишмовчилик, адолатсизлик, қийинчиликлардан нолиш ва норозилик кайфиятлари кучайди. Биринчи жаҳон уруши халқ аҳволини янада оғирлаштирганини эътироф этувчи шеърлар билан бир қаторда, бу даврда, масалан: «Яшасун Россия, яшасун

аскар, яшасун оқ подшоҳ, яшасун ватан» сингари мисралар учрайдиган асарлар ҳам ёзилиб турди. Бу чоризм ҳукмрон сиёсатидаги мафқуранинг ўша даврлардаёқ миллий адабиётга ўткази бошлаган тазйиқига мисолдир.

Мардикорликка олиш воқеалари адабиётда чуқур из қолдирди. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Салом айтинг», «Соғиниб», Шавкатнинг «Рабочийлар», «Сизларга муждам» каби асарларида ватанидан олис ўлкаларда мардикорлик туфайли азоб-уқубатларда қолган юртдошларимизнинг кечинмалари: оталари, севиқли фарзандлари, эрларини кутиб, кўзлари тўрт бўлган жигаргўшаларнинг руҳий ҳолатлари ёритилди:

Қачон озод бўлур, тангри, бошимиз,
Ватан бориб қурур кўздан ёшимиз.
Кўп қатори раҳм айлағил бу зора,
Адо бўлдим элларимни соғиниб,

дейди Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Соғиниб» шеъридаги лирик қаҳрамон.

Шавкатнинг «Сизларга муждам» шеърида эса ўз юртига омон қайтганлар меҳри ва севинчига айтилган шукроналарни ўқиймиз:

Ғарибликда жафо чеккан, ситам кўрган, алам кўрган,
Қадди ғамдин дуто бўлган, машаққатпарварим келди.
Ғариблиғ юртида ҳайроғу сарсон ўлмасин ҳечким,
Ғарибу нотавон ўлғон, ситамкаш раҳбарим келди.

Авлонийнинг «Мардикорлар ашуласи» (1917) руҳи, ғояси, қаҳрамонлари, ҳатто, бадий тасвир воситалари билан юқоридаги асарларга ҳамоҳандир.

Мардикорлик билан боғлиқ мавзу октябрь тўнтариши арафасидаги ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Шу сабаб бу масалага фақат айрим шеърлар, кўшиқлар эмас, ҳатто махсус тўплам ва дostonлар бағишланди, М. Иброҳимов тузган «Лошмон» (1916) номли тўплам, Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Сафсаргул» тўплами, Пўлканнинг «Мардикор» дostonи ана шулар жумласидандир.

Бу давр адабиётида миллий уйғониш билан бир қаторда эрк ва озодлик оҳанглари, хусусан, миллий озодлик ҳаракати билан алоқадор оҳанглар кучайди.

Масалан, Авлоний ўзининг «Истиқболдин орзуларим» (1914) шеърида яқинда Туркистонда ўзгариш, янгилиниш бўлишини орзу қилади ва бунинг учун элни уйғонишига

чақиради. Авлониининг бошқа бир «Миллатга хитоб» (1916) шеърда эса қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

Кўзингни оч, эй миллат, кўп замон ғофил ётдинг,
Умринг ўтди ётмоқда, қайғуга тоза ботдинг.

Бундай шеърлар халққа, ҳаётга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Халқда миллий уйғонишнинг, эрк ва озодликка интилишнинг кучайишида ҳаётнинг ўзи билан бирга бу каби асарларнинг ҳам ўрни катта бўлди.

Миллий озодликка, эркакка эришиш айрим илғор шоирлар ижодида фақат орзугина эмас, деярли ҳадемай амалга ошажак ҳақиқат сифатида қуйлана бошлади. Бу борада Аваз Ўтарнинг ушбу мисралари ўзига хосдир:

Бор умидим тезда бўлғуси хуррият куни,
Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб.

Бироқ бу орзулар кўп ўтмай октябрь тўнтариши туфайли рўй беради, лекин халқ ва тарих ишончини оқламайди, натижалар тиланган ниятлар эмас, том маънода умид қилинган ҳурлик ва озодлик эди, албатта.

Туркистонда миллий озодлик ҳаракати биринчи жаҳон урушидан сўнг ва, айниқса, 1916 йилдаги мардикорликка олиш воқеаларидан сўнг кучайди. Бу жараёнинг адабиётдаги ифодаси ҳам худди шу даврга тўғри келади.

Миллий озодлик ҳаракатининг бадиий инъикоси, айниқса, Шавкат шеъриятида ёрқин намоён бўлди. Масалан, у халқ бошига катта азоб-уқубатлар солган Тошкент шаҳар полиция маҳкамасининг раҳбари Мочаловни, унинг ҳамтовоқлари бўлган Колесников, Голкин деган кимсаларни, 1916 йилдаги Жиззах кўзғолони туфайли халқни қонга ботирган жоҳил Иванов каби тўраларни ўз асарларида кескин фош этди:

Мочалов деган лаънати бор эди,
Ани кўрса Шош аҳли титраб эди.

Яна бир ўриндаги:

Ўн олтинчи йил июль ойи аро,
Мусулмонни қирмоқга турди яно.
Бу қирғинда Голкин, Колосникуф,
Ҳалойиқни Тошканда эзди сиқуб

сингари мисралар чор ҳукумати ва унинг Туркистондаги вакиллари ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашганларга нисбатан

нечоғлик шафқатсиз муносабатда бўлганликларига бадний ҳужжатдир.

Ҳар бир давр адабиётининг ўзига хос хусусиятлари бўлади. XX аср бошидаги ўзбек адабиётининг ана шундай хусусиятларидан бири тарғиботчилик ва даъваткорлик руҳидан иборатдир.

Бу даврда анъанавий йўналишдаги ишқ-муҳаббат, ҳижрон ва висол, гул-булбуллар ҳақида ҳам асарлар ёзилди. Бироқ давр руҳини ифодаловчи асарлар кўпроқ ижтимоий йўналишда ва чорлов руҳида эди.

Қайси мазмун ва мақсад, қандай ғоя ва ибрат ҳақида ёзилмасин, ватан, миллат ҳақида бўладими, маърифатпарварлик ва тараққиётга оид бўладими, миллий-озодлик ҳаракати ёхуд инқилобий курашга бағишланадими, биринчи жаҳон уруши ёки мардикорлик воқеаларига доир бўладими — бу асарлар замирини, моҳият эътибори билан, халқни уйғотиш, янгича фикрлашга чорлаш, журъат ва фидокорликка тарғиб этиш ташкил қилади. Бадний тасвир воситаларидаги ўзгаришлар, шиддат, ёрқин оловли бўёқлар, шаклдаги қолипларнинг бузилиши, янги жанрлар пайдо бўлиши, реалистик услубнинг чуқурлашуви, лирик қаҳрамондаги анъанавий фикрлашдан фарқли ўлароқ кескин ижтимоий шижоат руҳидаги мушоҳадакорлик, янги ғоя, янги муаммолар XX аср бошидаги ўзбек адабиётида жиддий янгиланиш бошланганини кўрсатади.

Савол ва топшириқлар

1. Аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий вазияти ҳақида нима нарча биласиз?
2. Миллий уйғониш деганда нима нарча тушунасиз?
3. Жадидчилик ҳаракатининг асосий фазилатлари нимадан иборат?
4. XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида қандай йўналишлар мавжуд эди?
5. Бу давр адабиётининг вакилларида кимларни ва уларнинг қайси асарларини биласиз?
6. Бу йилларда қандай газета ва журналлар нашр этилди?
7. Бу давр ўзбек адабиётида қандай янги жанрлар пайдо бўлганини аниқланг.
8. Эрк ва озодлик оҳанглари куйланган асарларни алоҳида ўрганинг.
9. Мардикорлик воқеаларига бағишланган шеърлардан бирини ёд олинг.
10. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Янги саодат» асаридаги ўзига хосликлар ҳақида гапириб беринг.

Маҳмудхўжа
Беҳбудий
(1875—1919)

XX аср ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида Маҳмудхўжа Беҳбудий алоҳида ўрин тутди.

Туркистонда янги йўналишдаги публицистика, драматургия, театр маданияти, сахна санъатининг тугилиши бевосита унинг номи билан боғлиқ.

Беҳбудий 1875 йилда (айрим маълумотларга кўра — 1874 йилда) Самарқандда туғилди. У ёшлигиданоқ араб, форс, турк тилларини мукаммал ўрганди. Болалиқда унга тоғалари — муфтий Одиқори ва қози Мухаммад Сидиқнинг таъсири кучли бўлди. Маҳмудхўжа қози тоғаси ёнида мирзолик қилди. Уз даврининг пешқадам газетаси «Таржумон»ни муттасил ўқиб борди. Вояга етгач, ўзининг ҳам муфтий даражасига кўтарилишида ва фаол ижтимоий-сиёсий ишлар билан машғул бўлишида бу муҳит катта роль ўйнади.

Аср бошида Беҳбудий Арабистон ва Туркия сафарларида бўлиши, Оренбург, Қозон, Москва, Петербург шаҳарларига бориши унинг дунёкарашида чуқур из қолдирди. Бу мамлакат ва шаҳарларда у таълим-тарбия, маориф соҳасига катта қизиқиш билан қаради. Туркистон шароитидан фарқланувчи мактаб, олий таълим, матбуот, театр ишларини, жамиятни бошқарув тизимини имкон борича яқиндан ўрганишга интилди.

Натижада замон талаби ва ижтимоий эҳтиёж туфайли туғилган «Болалар учун китоб», «Русиянинг қисқача жўғрофияси», «Аҳоли жўғрофиясига кириш» сингари қўлланмаларида унинг шу давр маърифатпарварлик ғоялари намоён бўлади.

Болаларни миллат эҳтиёжларига мослаб ўқитишни орзу қилган Бехбудий Самарқандда бир қатор янги усулдаги мактаблар очади. Халқнинг дунёқараши, миллий онгини юксалтиришда матбуотнинг ўрни ниҳоятда муҳим эканини англаб, «Самарқанд» газетаси ва «Оина» журналини нашр этишда бош-қош бўлади.

У ўзбек драматургиясининг асосчисидир.

Бехбудий ўзбек ёзувчилари ичида биринчилардан бўлиб 1911 йилда «Падаркуш» драмасини ёзди.

У ҳақли равишда ўзбек матбуоти ҳамда педагогикасининг асосчиси саналади. Зеро, «Зарафшон» газетаси 1922 йилда Бехбудийни «нашри маориф тўғрисида ватанимизнинг биринчи қаҳрамони» дейиши бежиз эмас.

Айрим маълумотларга қараганда, биринчи жаҳон уруши арафаларидаёқ унинг шу вақтгача босилиб чиққан мақолалари сони 200 га яқин эди. Ижтимоий-сиёсий мавзудаги бу мақолаларнинг аксарияти ўзбек халқининг янги йўналишдаги миллий тафаккури шаклланишида, ҳаётга, турмушга янгича қарашлари, талаблари туғилишида катта аҳамиятга эга бўлди. «Туркистон идораси», «Туркистонда мактаб жариди», «Бухорода усули жадид», «Ёшларга мурожаат», «Эҳтиёжи миллат», «Икки эмас, тўрт тил керак» сингари публицистик мақолалари ана шундай хусусиятларга эга.

1909—1914 йиллар оралиғида ёзилган бу мақолаларида тезроқ халқнинг кўзини очиш, эл-юрт камолотини ўйлаш, мадрасаларда таълимнинг замон талабларидан орқада қолаётганини танқид қилиб, бу соҳани халқ турмушини юксалтиришга хизмат қиладиган даражага кўтариш учун даъват; миллат равнақи; ишлаб чиқариш ва бевосита жамиятнинг иқтисодий аҳволига фаол таъсир кўрсатадиган илмий билимларни ўқитишга эътиборни кучайтириш ҳамда айни вақтда, ҳалоллик ва покизаликка ундовчи диний илмлардан ҳам воз кечмаслик, динни мустаҳкамлаш; туркий тилдан ташқари араб ва форс тиллари қатори рус тилини ҳам билиш зарурияти сингари даврнинг муҳим муаммолари кўтарилади.

Ёшларни Русия, Европанинг марказий шаҳарларига, Арабистон ва Туркиянинг машҳур олий ўқув юртларига юбориб ўқитиш керак, дейди Бехбудий. Шундагина Туркистон қоқоқликдан қутула олади.

Агар диққат билан эътибор берсак, Бехбудий бундан салкам юз йил аввал айтган бу фикрлар худди бугун айтил-

гандай жаранглаб турибди. Зеро, бу масалалар ҳозир ҳам ўзининг долзарблигини йўқотган эмас.

Беҳбудий узоқни кўра билувчи, халқ ҳаётини, дардини чуқур англай олувчи, унинг оғирини энгил қилишни ҳаётининг мазмуни деб билган арбоб эди. Масалан, «Бухоро хонлигига саёҳат» (1912) номли публицистик мақоласида у келгусида, шубҳасиз, Каттакўрғон, Жиззах, Самарқанд атрофидаги ерларни ўзлаштириш кераклигини айтади. Бироқ бунинг учун сув муаммосини ҳал қилиш керак, Амударёдан сув олиб чиқиш эса, бу масалани ҳал этишнинг энг мақбул йўлидир, дейди у.

1906 йили «Хуршид» газетасида Беҳбудийнинг «Фелъетон» номли мақоласи босилди. Мақола муаллифининг шу давр Русия ҳаётидаги сиёсий аҳвол ва курашни жуда чуқур билганини ва уларга ўзининг мустақил муносабатини билдира олган сиёсатчи ва назариётчи бўлганини кўрсатади.

Беҳбудий Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг раҳбаридир. У жадидлар дастурининг асосларини тузди ва матбуотда эълон қилди. Туркистоннинг истиқболга эришиш йўллари кўрсатиб берилган бу йўриқ кенг халқ оmmasи, айниқса, тараққийпарвар ёшлар дунёқарашининг шаклланишида катта роль ўйнади.

Юқоридаги мақоласида у Русиядаги социал-демократларнинг дастурига кескин танқидий фикр билдиради. Бу партия дастури ҳаётга жорий этилгудек бўлса, дунё хонавайрон бўлиши мумкин, дейди. Бизнинг эса, мустақил ўз йўлимиз бўлиши керак, деган фикрни илгари суради.

Шу мақолада муаллифнинг, агар биз ўз манфаатларимизни қаттиқроқ ҳимоя қилмасак, яқин йигирма йил ичида кўп оёқости бўлишимиз эҳтимол, деган мулоҳазаларга дуч келамиз.

Беҳбудий ҳақиқатан ҳам доно киши эди. Зеро, унинг башорати тўғри чиққанини тарих кўрсатди.

Халқ эрки, ҳуқуқи, мустақиллиги ўз-ўзидан эмас, курашда қўлга киритилиши мумкинлигини Беҳбудий яхши билар эди. «Биз жонсизлик кўрсатганда,— деган эди у 1917 йилининг езида ёзилган мақоласида,— мухторият агарчи юз сана сунгра бўлсун, бизга берилмайду. Азбаски, «Ҳақ олинур, берилмас».

Бу фикрлардан Беҳбудийнинг қарашлари нечоғдиқ журъатли бўлганлигини сезиш қийин эмас. Беҳбудий Туркистоннинг чор истибдодидан кутилиб чиқиш ва мустақилликни қўлга киритиш йўлида курашганлар, бу курашга даъват этганларнинг энг пешқадамларидан биридир.

У 1917 йил февраль инқилобини қувонч билан кутиб олди — чор Русиясининг зулмидан озод бўламиз, деб умид қилди. Лекин бу инқилоб ҳам, октябрь инқилоби ҳам унинг бу умидини пучга чиқарди.

1917 йил апрелидаги Умумтуркистон мусулмонлари қурултойида у Туркистонни Русиядан алоҳида қилиб мустақил давлатга айлантириш ғоясини ўртага ташлади. Уша йилнинг ноябридаги Умумтуркистон мусулмонлари IV қурултойида эса, Туркистон мухторияти раҳбариятига сайланди.

Беҳбудий ҳалол сиёсатчи ва виждони тоза арбоб эди. Масалан, у мана шу қурултой ҳайъатига мусулмон бўлмаган кишиларнинг вакиллари ҳам кириши зарур, деган таклифни айтади. Бу таклиф қабул қилинади. Қурултойда «Туркистонда яшовчи миллий озчилик ҳуқуқлари ҳар томонлама муҳофаза этилади», деб таъкидланади.

Шу ва шунга ўхшаш одил ва оқил фикрлар, мақсадлар бўлишига қарамай, тоталитар тузумнинг кашшофлари туғилиш жараёниданок мустақиллик учун бўлган бу дастлабки интилишларни чилпарчин қилиб ташладилар.

Беҳбудий 1918 йилнинг ўрталарида «Мусулмон ишчи ва деҳқон шўроси»га маориф халқ комиссари бўлиб тайинланди. Туркистоннинг давлат тили тўғрисидаги декрет лойиҳасини тайёрлашда жонбозлик кўрсатди. Бироқ бу табаррук мақсад ҳам ўз вақтида амалга ошмай қолди.

Беҳбудий қарашларида, айниқса, жамият тараққиётига тўсқинлик қилиб келаётган эскича урф-одатларни, ақидаларни ислоҳ қилиш таклифлари ислом ахлоқини мустаҳкамлаш ғоялари билан чирмашиб кетади.

Халқи, ватани учун фидойиларча яшаган, меҳнат қилган Беҳбудийнинг умри, ҳаёти ҳам моҳият эътибори билан шу халқ, шу ватан учун фидо бўлди. У 1919 йилнинг баҳорида Бухоро амирининг Шаҳрисабздаги кишилари томонидан қибсага олинади ва шўронинг айғоқчиси, жадид, шўрога сўтилган, деган айблар билан Қарши шаҳрида қатл этилади.

«Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқ бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам қурсандчилик билан кутиб оламиз», деган эди Беҳбудий васиятномасида.

Ўз даврининг Фитрат, Чўлпон, Айний сингари санъаткорлари Беҳбудий ўлимига марсиялар бағишладилар.

Айний Беҳбудийга бағишланган марсиясида (1920) шундай деб ёзган эди:

Санинг тарихи давронинг, санинг осори урфонинг,
Санинг номинг, санинг шонинг жаҳон қолдиқча
қолмасми?

Ватан авлоди ёд этди, сани хурматда шод этди,
Ва лекин интиқомингни ололурми, ололмасму?

Айрим шеърий марсиялардан ташқари Беҳбудийга бағишланган катта жанрдаги асарлар ҳам пайдо бўлди. Масалан, драматург Ҳожимурод бу аллома қатл этилиши воқеасини марказга қўйган ҳолда «Маориф қурбонлари» номли пьеса ёзди.

Бироқ, кўп ўтмай, мудҳиш даврлар бошланди. Беҳбудийга ашаддий миллатчи, социализм душмани тамғаси ёпиштирилди. Узоқ йиллар давомида унинг номи фақат салбий маънолардагина тилга олинди.

Мустақиллик даврига келиб Беҳбудийга адолатли, ҳаққоний муносабат бошланди. Унинг ўзбек халқи тарихидаги ўрни, номи тикланди. Бадий асарлари, публицистик мақолалари чоп этиладиган, илмий тадқиқотларда ҳаёти, ижоди ҳолиси тадқиқ этиладиган бўлди.

Беҳбудий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги ушбу мулоҳазалар ҳам кўп йиллардан сўнг давр шарофати туфайли пайдо бўлган дастлабки мушоҳадалардан биридир. Ўзбек халқининг бу буюк фарзандига келгусида эътибор янада кучайиши шубҳасиздир.

«Падарқуш» драмаси.

Бу драма ёзилгач (1911), уни нашр этиш осон бўлмади. Ерли халқни эзиб, унинг тараққий этишига, ўз ғурурини англаш, ўз миллий адабиёти, тили, маданиятини ривожлантиришга тўсқинлик қилиб келган чоризм, унинг Туркистондаги мустабидлари бу асарни ўз вақтида китоб ҳолида босиб чиқаришга йўл қўймадилар. Асар матбуотда илк бор «Турон» рўзномасида 1912 йилда босилди.

Драма 1913 йилда китоб ҳолида ўзбек тилида нашр этилди. Бироқ унинг муқовасида рус тилидаги: «Русиянинг француз истибодидан қутулиши ва машҳур Бородиню муҳорабаси хотиралари юбилейига бағишлайман» деган ёзув бор эди. Чор цензурасидан ўтиш учун муаллиф шундай қилди.

Пьеса тезликда Туркистоннинг кўплаб шаҳарларида машҳур бўлиб кетди: Самарқанд, Тошкент, Бухоро сингари ўнга яқин шаҳарда сахнада ўйналди.

Асар 1914 йили Самарқандда қўйилганда «Оина» газетаси бундай ёзган эди: «Халқ ниҳоят кўп келиб, билет етмагани ва жой йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди... Уч сўм бериб тикка турмоққа ҳам розилар бўлди».

У вақтда актёрлар масаласи ҳам жуда мураккаб эди. Пьесадаги Лиза ва бойнинг хотини тимсолларини бир киши ўйнади. У ҳам бўлса эркак актёр Абдулла Бадрий эди. Асарни сахнага қўйган Самарқанд труппасига Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ўзи раҳбарлик қилган эди. Пьеса Тошкент труппаси томонидан қўйилганда бой ролини Абдулла Авлоний ўйнаган. «Туркистон вилоятининг газети» (1914) пьеса Европа театрлари даражасида қўйилди, деб баҳолади.

«Падаркуш» драмасининг асосини маърифатпарварлик ғояси ташкил этади. Халқ ўқиш, маърифат, илм эгаллаш билангина қоқоқликдан чиқиши мумкин; турмушни яхшилаш натижасида жаҳоннинг тараққий этган халқлари даражасига кўтарилиш мумкин.

Жамиятдаги барча бадбахтлик, барча бахтсизлик замон талаб қилаётган илмларни эгалламаслик туфайлидир. Жаҳолат, маданиятсизлик ва бошқа жамики иллатларнинг сабаби ҳам мана шунда — илмга, зиёга, маърифатга бепишандлик билан қарашда, демоқчи бўлади муаллиф бутун асари давомида.

Бойнинг ўғли Тошмурод қандай одам экани драманинг бошидаёқ билинади. Хонада меҳмонлар бўлишига қарамай, одобсизларча, на салом бор, на алик, ҳовлиққанча киради-ю, томошага боражагини айтиб, отасидан пул сўрайди. Отасининг: вақтлироқ қайт, ёмон жойларга борма, — деган гапига жавобан Тошмуроднинг «кўп гапирасиз-да,» деб беандишаллик ва ўта беодоблик кўрсатиши бизда дарҳол унга салбий муносабат уйғотади.

Драмани ўқир эканмиз, Тошмуроднинг эски мактабга ҳам, янги мактабга ҳам бормаслигини билиб оламиз. Ҳолбуки, у ўн олти ёшлар атрофида. Демак, такасалтанг.

Асарнинг ичига чуқурроқ кира борган сари, аслида боланинг отага, отанинг болага ўзаро мос, бир-бирига муаносиб эканини идрок этамиз.

Ота дунёнинг жамики иззатини фақат бойликда деб тушунади. Ахир одамлар ўқимишли кишидан, мулладан кўра ўқимаган бўлса ҳам пули кўпни, бойни ҳурмат қилади-ку, дейди у. Шунинг учун ҳам, унинг фикрича, ўзига ўхшаган бойларни фақат мусулмонлар эмас, ҳатто ўрис ва арманлар ҳам ҳурмат қилади.

Драмада Домулла тимсоли ҳам берилган. У бойнинг бу фикрларига қарши чиқиб, болани албатта ўқитиш зарур, деган фикрни айтади. Хулоса чиқарсак бўлмайдими ахир, йигирма-ўттиз йилдан бери барча йирик савдо ишлари ерли халқ эмас, четдан келганлар қўлида. Агар ўзимиз, болаларимиз ўқиган, саводли, илмли бўлсак эди, шу кўйга тушмасдик, дейди Домулла. Лекин, бой бу фикрларни лоақал бир ўйлаб кўриш ўрнига, унинг эгаси устидан таҳқиромуз кулади ва «ўқиганнинг бири сиз, емоққа нонингиз йўқ» деб жавоб беради.

Бундан саксон йил аввал айтилган бу гаплар ҳозирги замондошимизни ҳам ўйлашга ундай олади.

Асардаги теран ишланган, замонавий аҳамияти жиҳатидан ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган тимсоллардан бири Зиёли образидир. «...Илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, хатто дини ҳам заиф бўлур». Сермиқёс, катта маънодаги илм-ҳунаримиз, ўзлимиз, мустақиллигимиз қўлдан чиқиши туфайли салкам етмиш беш йил давомида халқимиз қай аҳволга тушиб қолгани Беҳбудий қаҳрамонининг бу фикрлари нечоғлиқ тўғри бўлганини кўрсатиб турибди.

Беҳбудий шу зиёли тилидан Туркистон халқи учун икки йўналишдаги олимлар зарур, деган фикрни илгари суради. Бири диний йўналишдаги уламолар бўлиб, улар хатиб, имом, мударрис, муфти ва бошқалардир. Булар халойиқнинг диний ва ахлоқий ишларини бошқаради. Улар Туркистон ва Бухорода диний таълим олгач, хатто рус тилини ҳам ўрганиб, сўнг Макка, Мадина, Миср ва Истамбулда таҳсилни давом эттиришлари керак.

Иккинчиси эса замонавий йўналишдаги олимлардир. Уларни Беҳбудий «олими замоний» деб атайди. Бу йўналиш эгалари, муаллиф фикрича, авваламбор, албатта, мусулмонча хат ва саводни чиқариб, диний жиҳатдан ҳам муайян таҳсил олиб, «ўз миллатимиз тилини биладурғондан сўнгра» дунёвий йўналишдаги мактабларга бориши керак.

Зиёли фикрича, ёшларимиз гимназияларни ўқиб битирганларидан сўнг Петербург ва Москва дорилфунунларида докторлик, қонунчилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, илми муаллимлик соҳаларини ўзлаштиришлари лозим. Бу билан кифояланиб қолмай, болаларимизни Фарангистон, Амриқо, Истамбул дорилфунунларига таълим-тарбия учун юборишимиз зарур. Бу

борада Кавказ, Оренбург, Қозон бойларидан ибрат олиш керак, уларнинг камбағал болалар ўқишига алоҳида эътибор беришларидан ўрнак олсақ арзийди.

Кўриниб турибдики, «Падаркуш» драмасидаги бу ғоя муаллифнинг юқоридаги публицистик мақолаларида илгари сурилган ғояларига эш ва ҳамоҳангдир. Бу ҳол Беҳбудий ижодида маърифатпарварлик ғояси марказий ўринда туришини кўрсатади.

Зиёли томонидан юқоридаги фикрлар айтилиши кўрсатилган жойда Беҳбудийнинг бадий жиҳатдан юксак бир маҳоратини сезамиз. Ниҳоятда ихчам, қисқа бир манзара — чизги орқали муаллиф Бойнинг характерини янада тиникроқ гавдалантиришга эришади. Бундай типиклаштириш орқали Беҳбудий Туркистондаги худбин пулдорларнинг умумлашма қиёфасини яратади.

Зиёли куюнчаклик билан айтган юқоридаги гапга Бой қандай муносабатда бўлади? У ўтирган жойида бир тарафга оғанча ҳуррак ота бошлайди. Мана, бу пулдорнинг эл, улус ҳақида қайгуриб айтилган дардман фикрларга муносабати-ю, унинг ҳақиқий қиёфаси.

Бу кичкинагина манзарага муаллиф катта мазмун сифдиrolган. Узундан-узун диалогларда айтилиши мумкин бўлган маънони драматург бир неча сонияли вақтда, бир кичик деталдаёқ бера олган.

Бойни ўз ўғли эмас, аслида ўғлининг шишадоши Тангрикул ўлдиради. Лекин, бундан қатъи назар, драма «Падаркуш», яъни «Ота қотили» деб аталади. Бу билан муаллиф ота ўлими сабабчиси ўғлидаги норасолик, илмсизлик, жаҳолат, бадхулқ одамлардан ҳамроҳ орттириш демоқчи бўлади. Бундан ташқари, Беҳбудий фикрича, жамият таназзулининг боиси миллат фарзандларининг давр талаб қилган даражадаги камолотга интилмашлигидадир.

«Падаркуш» драмаси XX аср тонгидаги ўзбек адабиётида чуқур из қолдирди, шаклланиб келаётган ёш адибларга кучли таъсир кўрсатди. Хусусан, Қодирий «Бахтсиз кув» драмасини Беҳбудийнинг «Падаркуш» асари таъсирида ёзганини ўзи айтган эди.

«Падаркуш» драмаси айрим камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Айниқса, айрим қаҳрамонлар ҳаракати, характеридаги далиллаш санъати баъзи ўринларда кучсиз. Хусусан, қотиллик эпизоди сунъийроқ. Асарда ғоя доим ҳам қаҳрамонлар характери, ҳаракатидан эмас, кўпроқ муаллиф мақсадларини тезроқ очишга интилишдан келиб чиқади. Бу,

чамаси, образ ҳаракатини ғояга бўйсундиришга берилиб кетишдан ва драма жанридаги тажриба озлиги туфайлидир.

Бехбудий бу асарда адабиётимизда биринчилардан бўлиб, ватанда яшаб туриб беватан қолиш муаммосини ҳам кўтариб чиқади ва бу муаммога жавоб топишга ҳаракат қилади. Бизларни беватан қилиши мумкин бўлган нарса тарбиясизлик ва илмсизликдир, дейилар экан, бу ерда гап қотиллик боис узоқ ўлкаларга сургун қилиниш ва шундан келиб чиқадиган беватанлик ҳақида бораётган бўлса-да, Бехбудий талқинида бу фикр анчагина тағзаминга эга эканини сезиб олиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмудхўжа Бехбудий XX аср тонгидаги ўзбек маданияти, адабиёти ва миллий тафаккури тарихида теран из қолдирган улкан арбобларимиз сафидан муносиб ўрин эгаллашга ҳақли сиймолардан биридир.

Савол ва топшириқлар

1. XX аср ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида Бехбудий қандай ўрин тутади?
2. Бехбудийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзланг.
3. Бехбудий маърифатпарварлиги нимада кўринади?
4. Бехбудий Туркистондаги жадидчилик ҳаракатига қандай улуш қўшди?
5. Санъаткорнинг февраль ва октябрь инқилобига муносабати ҳақида сўзланг.
6. Бехбудийнинг «Падаркўш» драмасининг яратилиши тарихи ва сахналаштирилиши ҳақида нималарни биласиз?
7. Драманинг асосий ғояси ва аҳамияти нималардан иборат?
8. Тошмурад тимсоли Сизда қандай таассурот қолдирди?
9. Асардаги зиёли тимсоли орқали муаллиф нима демоқчи бўлади?
10. Драмани синфда ролларга бўлинган ҳолда ифодали ўқинг.
11. Бехбудийнинг «Падаркўш» драмасида илм-маърифат ғояларининг ифодаланиши мавзуида уй ишпоси ёзинг.

Абдулла
Авлоний
(1878—1934)

Абдулла Авлоний улкан ўзбек шоири, драматурги ва таникли жамоат арбобидир.

XX аср бошларидан 30-йилларнинг ўрталаригача бўлган ўзбек матбуоти ва адабиётини, шунингдек, маърифат ва маорифини Абдулла Авлонийсиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Авлоний 1878 йил 12 июлда Тошкентда хунарманд оила-сида туғилди. Эски мактабда савод чиқарди, мадрасада таҳсил олди.

Оиладаги моддий кийинчиликлар туфайли болалигидан одамлар эшигида меҳнат қилди. Мардикорликдан тортиб дурадгорлигу ништ куйишгача, сувоқчиликдан тортиб туну-касозликкача бўлган касб-корлар билан шуғулланди. Меҳнаткаш, зеҳни ўткир йигит маҳаллада иморатчи уста деган ном қозонди.

Ҳаёт ўзининг қайси оғир кўчаларига олиб кирмасин, ёш Абдулла доимо ўқишга, илм олишга чанқоқлик билан яшади. Шу боис, аксар йиллари куз ва қишда ўқиб, баҳор ва ёзда оила тирикчилигига қарашди.

Ўн беш ёшидан шеърлари матбуотда кўринди. Эл-юрт ичида бўлиш, турли даража ва тоифа одамлар суҳбатидан баҳрамандлик Абдуллага замонанинг илғор тамойиллари, янгиликлари ва замондошларининг ҳаётга турлича қарашлари билан яқиндан танишиш имкониятини туғдирди. Бу шарт-шароитлар натижасида унда матбуотга ҳавас эрта уйғонди.

Туркистон, Татаристон, Кавказда нашр этилувчи қатор газета ва журналларни кузатиб бориш унинг дунёқараш шаклланишида муҳим омил бўлди.

Жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири бўлган Авлоний ўлкада унинг ҳам назариётчиси, ҳам амалиётчиси сифатида кўп ишларни амалга оширди. 1904 йилда Тошкентнинг Миробод маҳалласида янги йўналишдаги жадид мактабини очди, ўзи унга мудирлик ва ўқитувчилик қилди. 1909 йилда камбағал, етим-есирларга кўмак берувчи «Жамияти хайрия» деган уюшма ташкил этди.

Туркистонда биринчилардан бўлиб мактабга география, кимё, хандаса, физика фанлари киритилишига таъсир кўрсатди, таълимни реал турмуш билан боғлашга интилди, бир дарс билан бошқаси ўртасида муайян танаффусни, бир синфдан иккинчисига ўтишдаги имтиҳонни жорий этди, таълим тизимининг дунёвий йўналишини кучайтиришга алоҳида эътибор берди.

Унинг «Биринчи муаллим» (1909), «Иккинчи муаллим» (1912) номли дарсликлари ҳамда «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) номли қўлланмаси ўз даврида ёшларни янгича йўналишда ўқитиш ва анъанавий миллий руҳ асосида тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлди. У яратган беш тўпلامдан иборат «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» (1909—1916) мактабларда қўлланма вазифасини ўтади.

Абдулла Авлоний куплаб шеърлар, шеърини тўпламлар муаллифидир. Унинг шеъриятида ватанпарварлик, маърифатпарварлик ва миллий-озодлик тароналари алоҳида ўрин тутди.

Масалан, болаларга бағишланган «Ватан» (1916) шеърида дунёдаги энг улуғ ва муқаддас тушунча ватандир, ватанга садоқатли бўлмоқ ҳар бир инсоннинг виждоний бурчидир, деган ғояни ижари суради.

Маърифатли ва илмли бўлиш ҳар бир халқнинг тақдирини ва тараққиётини белгилайдиган омилдир, дейди ўнлаб шеърларида Авлоний. «Мактаб», «Мактаб боласи», «Боғча», «Ялқов шогирд тилидан» каби шеърлар ана шундай руҳ билан суғорилган. Ҳар миллатнинг тараққийси илм ила. Нодон халқнинг кўз ёши маржон эмиш» («Тоғлардан бир манзара» шеъри) дер экан, шоир бу ва бошқа кўплаб шеърларида эл ичида баъзан ҳукм суриб келаётган илм-маърифатга эътиборсизликни қаттиқ қоралайди. Шоир «Тоғлардан бир манзара» (1916) шеърида:

Кеча-кундуз бизлар дарду меҳнатда,
Илм ила ёврополик хандон эмиш.
Нонимизни тева қилиб берурлар,
Бизлар хўп бефаросат, нодон эмиш

лер экан, шеър ёзилган вақтга келиб ҳам ҳамон эл нонини гуя қилишда давом этаётган Русия ҳокимиятига ишора этгани ҳолда, бир томондан, бизни мутеъ қилиб олиб, яна иккинчи томондан, бизни нодонликда айбламоқчи бўлаётганлар устидан аччиқ истехзо қилади.

Авлоний инқилобий тўнтаришдан аввал ёзган шеърларида маърифатпарварлик ғоялари билан бир қаторда миллий-озодлик орзуларини илгари суришга ҳам катта эътибор билан қарайди.

1914 йилда «Садои Туркистон» газетасида босилган шеърларидан бирида у шундай ёзади:

~~Ҳар ғамнинг поёни бордир, ҳар адамнинг охири,
Ҳар зимистоннинг баҳори, ҳар ҳазоннинг охири.~~

Туркистонда юритилаётган истибдод сиёсатига ҳам, ўлканинг ўзидаги юртфуруш амалдорларнинг зулм-зўравонлигига ҳам бир кун келиб чек қўйилишини, эл-юрт озод, миллат обод бўлишини шоир дил-дилидан орзу қилади. Бироқ, бу фикрларни у ҳозирча очиқ-ойдин айтолмайди ва ўз ғояларини мумтоз шеърят удумларига суянган ҳолда анъанавий тимсоллар замирига яширади.

Авлоний фаолияти ва ижодида газетачилик, театр ишлари, ўқитувчилик алоҳида ўрин тутди. У октябрь ўзгаришига қадар «Шухрат» (1907), «Турон» (1917) номли газеталарни чиқарди, маълум муддат Туркистоннинг энг илғор ва машҳур газетаси «Садои Туркистон»да фаоллик кўрсатди, шўролар даврида эса 1918 йилда «Иштирокиюн» газетасида муҳаррир бўлиб ишлади.

«Турон» газетасига Авлоний «Яшасин халқ жумҳурияти!» деган широрни тандаган эди. Бу орзу деярли 75 йил ўтганидан сўнг бизнинг кунларимизда амалга ошди.

Биринчи жаҳон уруши арафаларида Авлоний театр тўғараги ташкил этиб, унга ҳам «Турон» деган ном берди. Тўғаракка иктидорли ёшларни тўплади. Ўзининг, Бехбудий, Ҳамза, А. Қодирийнинг ҳамда айрим озарбайжон драматургларининг бир қатор пьесаларини шу тўғарак кучи билан сахналаштирди. Айрим ролларни ижро этишда ўзи ҳам қатнашди. Кейинчалик элга танилган қатор актёрларимиз, театр арбобларимиз (масалан, Маннон Уйғур) шу тўғарак қатнашчиси эди. Авлоний шеър, кўшиқ дарсликлардан ташқари бир қатор пьесалар муаллифи ҳамдир. Унинг «Адвокатлик осонми» (1914), «Пинак» (1916), «Биз ва Сиз» (1917) каби сахна асарлари ўзбек драматургиясининг шакл-

ланишида муносиб ўрин тутди. У «Икки муҳаббат», «Португалия инқилоби» номли пьесалар ҳам ёзган.

«Адвокатлик осони» пьесасининг бош қаҳрамони — адвокат Давронбекдир. Унинг олдига нажот сўраб келувчилар — камбағал, эзилган, хўрланган халқ вакиллари. Саводсиз, қашшоқ Худойбердининг бир парча ерини 400 сўмга оламан деган бой унга бор-йўғи 200 сўм беради. Чунки унинг саводсизлигидан фойдаланиб, ҳужжатни 200 сўмга расмийлаштириб қўйган бўлади. Адвокат ҳеч нарса қилолмайди.

Уйини гаровга қўйиб, қарз ҳисобига уйланган қашшоқ Эгамбердининг бошига ҳам деярли шу аҳвол тушади. Қарзини вақтида беролмаган Эгамберди уйдан маҳрум бўлиб, кўчада қолади.

Инсон ҳеч бўлмаганда ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиши учун билимли, маърифатли бўлмоғи лозим, акс ҳолда Худойберди ва Эгамбердилар каби жаҳолат қурбони бўлиб қолаверадилар, демокчи бўлади Авлоний бу асарида.

«Туркий Гулистон
ёхуд ахлоқ».

Абдулла Авдонийнинг «Туркий
Гулистон ёхуд ахлоқ» номли
1913 йилда ёзилган асари XX аср

бошларидаги ўзбек педагогикаси тарихида ўзига хос ўринга эга. У шакл, қурилиш (композиция), мазмун ва мақсад жиҳатидан буюк форс шоири Шайх Саъдий (1203—1292) нинг «Бўстон» ҳамда «Гулистон» номли жаҳонга машҳур асарларининг анъаналари руҳида ёзилган. Буни асар номидаги ишоранинг ўзиёқ кўрсатиб турибди.

Абдулла Авлоний «Туркий Гулистон...» асарини ўз даврининг мактаблари, ёшлари, хусусан, юқори синф ўқувчилари учун қўлланма тарзида яратди.

Асарнинг туб моҳиятини ёшларни маърифатга чорлаш, шарқона, кўп асрлик миллий анъаналаримиз руҳидаги тарбия ишининг йўл-йўриқларини талқин этиш, айни вақтда, таълим-тарбия соҳасида янги асрнинг илғор талабларини қўйиш, ахлоқ муаммоларининг шахс камолоти ва жамият равнақидаги ўрнини ёритиш ташкил этади. Абдулла Авлоний «Туркий Гулистон...»да яхши ва ёмон хулқ, руҳ, фикр, ахлоқ, уй ва мактаб тарбиялари ҳақида мулоҳаза юритар экан, уларнинг ҳар биридаги ўзига хос томонларни очиб беришга ҳаракат қилади. Унинг ўқиш, ўқитиш, тарбия ишларида давр талаби асосида ислохотни амалга ошириш ниҳоятда зарур деган фикри ўз замони учун ҳам, бугунги кун учун ҳам қимматлидир. «Алҳосил, тарбия бизлар учун

ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидур», деб ёзади Авлоний.

Шуниси алоҳида диққатга сазоворки, «Туркий Гулистон...» да тарбиявий ишлар бугун деярли унутилиб бораётган диёнат, саъй ва ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, сабр, хилм, нафс, виждон, иффат, ҳаё, виқор, ҳифзи лисон, муносилик, хайрихоҳлик, олийҳимматлик каби юксак ахлоқий тушунчалар (илмни эгаллаш ва ватанпарварлик ғояси билан чамбарчас алоқада); зулм, нифок, таъма, ҳасад, лоқайдлик, ғийбат, ҳақорат, уятсизлик, намимат (чақимчилик), адоват, хасислик, виждонсизлик, жоҳиллик, ғазаб, хиёнат сингари шахс табиатидаги ёмон хулқлар (миллат ва ватан саодатига эътиборсизлик ва беписандлик билан боғланган ҳолда муҳим ижтимоий муаммо сифатида талқин этилади. Уларнинг инсон ҳаёти ва тақдиридаги ўрни ва ролини муаллиф лўнда, аниқ ва мухтасар равишда талқин қилади. Бу ахлоқ лузумларини чуқур ўзлаштириш бугунги ёшлар учун ҳам, шубҳасиз, муҳим аҳамият касб этади.

Асар куруқ панд-насиҳатлардангина ташкил топган эмас. Ундаги қатор фикр, ғояларда ХХ аср бошларидаги Туркистон халқларининг миллий уйғониш руҳи акс эттирилган. Хусусан, миллат келажаги ҳақида қайғуриш; ватан истикболи ҳақида ўйлаш, эл ва юртга содиқ, ватанпарвар ёшларни тарбиялашга биринчи даражали эътибор бериш кераклиги «Туркий Гулистон...»нинг ғоявий-бадий мазмунида алоҳида ўрин тутади.

«Мен хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?!», дейди Авлоний китобнинг бошланишида ва хаста дилни, бемор миллатни даволашнинг асосий йўли нимадан иборат?— деган саволга бутун асар давомида жавоб беришга интилади.

Асардаги барча нақл-ҳикоятлар ғоясидан келиб чиқадиган бадий мантиқ шуки, инсонни баркамол этиш ва миллатни равнақ топтиришнинг асосий йўли — ҳар бир шахснинг юксак ахлоқли ва маънавий гўзал, илмли ва маърифатли бўлишига эришишдан ҳамда бутун куч-қувват, ақл-заковат, билиму идрок, ақчаю иқтисод — барчасини ватан равнақи ва халқ саодатига йўналтиришдан иборатдир.

Асарда ХХ аср бошларидаги миллий уйғониш руҳи, айниқса, ватанга, миллатга содиқ фарзандлар тайёрлаш зарурлиги ўткир қўйилган. «Америкаликлар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ буғдой олурлар. Овруполиклар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамызни кетуриб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар! Аммо биз осиедилар,

хусусан, туркистонликлар думба сотуб, чандир чайнаймиз Каймоқ бериб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз!» деган фикрлар улуғ адиб Абдулла Авлоний аср бошидаёқ бу масала хусусида нечоғлик чуқур ва теран мушоҳада юритганини кўрсатиб турибди.

Бу — ўзлгимизни англаш учун, ўз кадримизга етиш, истиқлолни кўлга киритиш учун айтилган дадил ва жасур фикрлар эди. Биз ҳақиқий Мустақилликни кўлга киритгандан кейингина ўшандай камчиликларни бартараф этиш, ўшал орзу, ўшал даъватни амалга ошириш имкониятига эга бўлдик.

Ҳозир алоҳида ифтихор билан такрорлаётганимиз — муқаддас ҳадисда айтилган «Хуббул ватан-минал иймон» — «Ватанни севмак иймондандир» дейилган фикрга ҳам Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий Гулистон...»ида алоҳида ўрин ажратган. Ёхуд яна бир мисол. «Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётининг сақлаганини айтибур, — дейди Абдулла Авлоний шу асарида. — Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдир. Ҳайҳот, биз туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсин, кундан-кун унутмак ва йўқотмақдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмақдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонин билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур».

Авлонийнинг аср бошидаги бу хасратли нидоси буюк боболаримиз арвоқларининг руҳи янглиғ туркистонликлар боши узра деярли саксон йил давомида чарх уриб юрди ва, ниҳоят, мустақиллик замонасига келиб, сиёсий-иқтисодий истибодод билан бир қаторда бўлган тил истибододига ҳам чек қўйилди.

Ахлоқий-фалсафий мазмунга эга бўлган «Туркий Гулистон...» бадий теран ва гўзал асардир. У «Ахлоқ», «Тарбия», «Яхши хулқлар», «Ёмон хулқлар» деб номланган қисмларга бўлинади. Уларнинг ичида ҳар бир муҳим ахлоқий тушунчани ёритишга алоҳида парча ажратилади ва у мўъжаз нақл, ихчам ҳикоятлар билан безалади — педагогик мазмун бадий ва тарихий образлар воситасида янада мустаҳкамланади.

Бу ўринда мўаллифнинг айрим қисқа-қисқа, бадийи хижатдан теран иборалари кўпинча мақол, матал ёхуд афо-

ризм даражасига кўтарилади. Кези келганда муаллиф ҳадисларга мўл-мўл мурожаат этади, «Қуръони карим»даги улуғ фалсафий каломлардан унумли фойдаланади. Айниқса, тарихий шахслар билан боғлиқ нақллар, ихчам ривоятлар, ҳикоятлар узукка кўз қўйгандек асар жозибасига жозоба қўшади. Бундай тарихий шахслар ичида Искандар, Суқрот, Арасту, Афлотун, Ибн Сино, Мавлоно Румий, Шайх Саъдий каби буюк даҳоларга дуч келамиз. Ахлокий тушунчалар ҳақидаги аксар парчалар гўзал шеърӣй намуналар билан яқунланади, бу усул ўқилган материалнинг ўқувчи идрокида, қалбида янада мустаҳкамроқ сақланиб қолишини таъминлаб, айни вақтда унинг учун ижодий фикр юритиш имкониятини яратади.

Авлоний умрининг сўнгги ўн беш йилида бадий ижоддан ташқари, давлат ва жамоат арбоби сифатида ҳам фаол меҳнат қилди.

Инқилоб ўзбек халқига чинакам озодлик беради, деб ўйлаб, 1918 йил партия сафига кирди. Лекин жадидчилик ғояларининг давоми ўлароқ миллат ва ватан ҳақидаги қайғуришларидан воз кечмади. У маълум муддат (1919—1920) Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикасининг Афғонистондаги элчихонасида (Ҳиротда) раҳбар ўринбосари ва бош консул бўлиб ишлади. Туркистон Марказий ижроия кўмитасига аъзо, Туркбюро ижтимоӣ таъминот тизимининг маданият бўлими мудирӣ лавозимида меҳнат қилди, маориф ҳамда касаба уюшмалари ишларида жонбозлик кўрсатди. Ўрта Осиё коммунистик университетида профессор сифатида дарс берди.

Фидоӣй меҳнатлари эвазига Абдулла Авлонийга 1925 йилда Ўзбекистонда биринчилар қаторида «Меҳнат қаҳрамони» унвони берилди. Абдулла Авлоний 1934 йил 24 августда Тошкентда вафот этди.

Жадидчилик ҳаракатидаги фаоллиги ва шўролар давридаги маданий-маърифӣй ишларда миллатпарварлиги учун Авлонийга деярли ўттиз йил давомида ноҳақ равишда «буржуа миллатчиси» деган ёрлиқ ёпиштириб келинди. Ҳаёти ва ижоди ўрганилмади. Мутахассислар томонидан фикр билдирилганда эса, асосиз равишда ноҳақ, бирёқлама баҳо берилди.

60-йилларнинг ўрталаридан Абдулла Авлоний кабиларнинг ҳаёти ва ижодини адолатли ўрганиш бошланди. Бу йўналишда таниқли адабиётшунос олим, профессор Бегали Қосимов эътиборли ишларни амалга оширди.

Ҳозирги кунда Авлонийнинг қатор бадий асарлари,

шеърини тўпламлари нашр этилган. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий китоблар, диссертациялар ёзилган. Халқ таълими ходимлари малакасини ошириш Марказий институтига Абдулла Авлоний номи берилган. Эл-юрт унинг номини ҳурмат билан тилга олмоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Абдулла Авлоний ёшлигида қандай касблар билан шуғулланди? Шоирнинг дунёқаршига нималар таъсир кўрсатди?
2. У қайси газеталарни ташкил этган ва муҳаррирлик қилган?
3. Шоирнинг маърифатпарварлик ва миллий уйғониш руҳи билан суғорилган қайси асарларини биласиз? У қандай қўлланмалар яратди?
4. Унинг «Туркий Гулистон...» асарида шарқнинг қайси буюк шоири анъаналари давом эттирилган?
5. «Туркий Гулистон...»даги «ҳиғзи лисон» деб аталган ахлоқий гушунчанинг мазмуни ва моҳиятини айтиб беринг.
6. «Туркий Гулистон...»нинг замонавий аҳамияти нимадан иборат?
7. Саъдийнинг «Гулистон» ва Авлонийнинг «Туркий Гулистон...» асарларини қиёсий ўрганинг.
8. Жаҳидчилик ҳаракатида Авлоний тутган ўринни белгилашга ҳаракат қилиб кўринг.
9. Шоирнинг ватанини улуғловчи шеърларидан бирини ёд олинг.

20- ЙИЛЛАР ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Тузумдаги ўзгаришларнинг турмушга таъсири.

XX аср бошларида ўзбек халқи тақдирида тарихий ўзгаришлар содир бўлди.

Русиядаги 1917 йил февраль тўнтариши Туркистонга ҳам кучли таъсир кўрсатди. Бу ҳодиса жамиятни ислоҳ этиш ҳамда давлатчилик ва бошқарув тизимига ўзгаришлар киритиш масалалари билан қизгин шуғулланаётган кучларнинг бирлашувига, аниқ мақсадли ташкилотлар тузишга олиб келди. «Шўрои ислом» ва «Шўрои уламо» сингари ташкилотларнинг фаолиятини жонлантириб юборди.

Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги вакилиги, Советлар ва маҳаллий сиёсий кучлар ўртасида ҳокимиятни эгаллаш учун кураш кескинлашди.

«Шўрои ислом» Туркистонда ҳокимиятнинг ишчи ва солдат ноиблари кенгаши қўлига ўтишга қаршилик билдирди. Ўлка ўзини ўзи бошқаруви керак, деган ғояни илгари сурди.

1917 йил ноябридаги тўнтарувдан сўнг Туркистонда ҳам куч ва зўрлик билан Шўро ҳокимияти ўрнатилди. Тузум ўзгарди. Бироқ тузумга, ҳокимият ва бошқарувга турлича муносабат ҳукм суриши давом этди. Масалан, Шўроларнинг 3- ўлка қурултойида «Шўрои уламо» ташкилоти Туркистонда Шўро ҳокимиятининг ўрнатилишига салбий муносабат билдирди. «Буюк Русия Инқилоби тарафидан берилган асосларга биноан» 1917 йилнинг 27 ноябрида Қўқонда бўлиб ўтган «Шўрои ислом»нинг 4- қурултойи Туркистонни мухтор жумҳурият деб эълон қилди. Туркистон мухторияти ташкил этилди. Муваққат ҳокимиятнинг бошқарув тизимлари тузилди. Бироқ, Шўро ҳокимияти уни қуролли куч билан йиқитди, ҳукумат аъзоларини қувғин қилди. «Шўрои ислом» ва «Шўрои уламо» ташкилотлари тарқатиб юборилди. Туркистон мухториятини қўллаб-қувватлаганлар, айниқса, Фарғона водийсидаги жуда кўп қишлоқлар қонга ботирилди. Аҳолидан аёвсизларча ўч олинди. Аҳли аёл, ёш-ялангларни уйда қолдириб, аксар йигитлар жазо берувчиларнинг оёғи етиши мушкул бўлган тоғу тошларга чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Бу — жон сақлашнинг бирдан-бир йўли ва айни вақтда ваҳший

қонхўрликка қарши курашмоқ учун бирор-бир чора излаш илинжи эди. Бу ҳаракат кейинчалик секин-аста авж олди ва тарихда ноҳақ равишда «босмачилик ҳаракати» деб номланган фуқаролар урушига асос бўлди.

Тўғри, «босмачилик» ҳаракатида, шубҳасиз, қораланишга лойиқ ҳодисалар, жиноятлар ҳам рўй берди. Бироқ, моҳият эътибори билан, бу ҳаракат босмачилик эмас, озодлик, дин, эрк, ҳуқуқ, ахлоқ, урф-одат, миллий анъана ва қадриятларни ҳамда, энг асосийси, ор-номусни ҳимоя қилиш йўлидаги ҳаракат эди.

Шўро мафкураси фақат бир халқни эмас, ҳатто бир оилани ҳам ўз ғоялари йўлида иккига бўлиб ташлади. Натижада миллий озодлик ҳаракатлари аксар жойларда фуқаролар урушига айланиб кетди. Фуқаролар уруши халқ бошига кўпдан-кўп азоб-уқубатлар, вайронгарчиликлар келтирди. Отани боладан, акани укадан жудо қилди. Шўро ҳукуматининг бошда маҳаллий халқ вакиллари унчалик кўп бўлмаган қизил аскарлари бу ҳаракатнинг фидойи лашкарларини аёвсизларча янчиб ташлади. Таслим бўлганларни ҳам аямасдан катл этди, сургун қилди. Омон қолганлари ҳорижга бош олиб кетишди.

Туркистон мухториятининг муваққат ҳукумати 1917 йил декабрида халққа йўллаган мурожаатида куйидаги фикрлар бор: «Шундай вақт келадики, кишанлардан қутулган Туркистон ўз ерининг эгаси бўлади ва ўз тарихини ўзи яради».

Бу улуг орзу деярли етмиш беш йил ўтгандан сўнг Ўзбекистон том маънода мустақил бўлгач, рўёбга чиқди.

Бухоро амирлиги ва Хоразм хонлигининг мустақил давлат сифатида қолиши Москов бошқариб турган Шўро ҳокимиятига ниҳоятда номатлуб эди. Шўро сиёсатига кўра, қандай қилиб бўлмасин, у ерларда ҳам «инқилобий» тўнтаришни амалга ошириш зарур эди. Бу ишга ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан жадал равишда киришилди. Турккомиссия ўз ҳужжатларидан бирида Бухоро амирлигини ҳатто «империализм ва оқ гвардиячиларнинг карвонсаройи, Фарғона босмачиларининг таянчи» дейишгача бориб етди.

Ичдаги айрим арбобларни ишга солиб, тўнтариш ясаб, асосан, зўрлик ва қуролли куч билан Бухоро ҳамда Хоразм халқ республикаларининг ташкил этилиши Туркистонда шўро сиёсатининг кенг илдиз отишига йўл очиб берди.

20-йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти аҳолининг мутлақо мулксиз қисмига муайян имкониятлар туғдирди, буни инкор этмаслик керак. Бироқ бу тадбир кўп ўтмай

хусусий мулкчиликнинг барҳам топишига олиб келувчи номатлуб жараёни бошлаб юборди. Натижада, ер-сув билан унинг ҳақиқий эгаси деҳқон ўртасидаги узилиш, узоқлашиш йилдан-йилга кучайди. Мулкчиликнинг фақат жамоа ва давлат мулкчилиги шаклларигина танлаб олиниб, алоҳида шахс, алоҳида оилаларнинг имкониятларини, тўқ, фаровон яшашларини бўғишга асос солинди. Ер-сув ислоҳотини ўтказишдаги катта сиёсий ва ташкилий хатолар, ўз навбатида, тарих оқламаган ва ўрта ҳол деҳқонлар оиласининг кўпини хонавайрон этишга сабаб бўлган қулоқ қилиш тадбирларига олиб келди.

20- йиллар давомида саноатни ривожлантиришга аста-секин киришиш бошланди. Аммо ўша даврдаёқ Ўзбекистонда тайёр маҳсулот ишлаб чиқармасликка алоҳида эътибор берилди. Ўзбекистон саноати бу ерда ишлаб чиқарувчи хомашёни иложи борича Русия ва бошқа ўлкаларга олиб кетиб, тайёр маҳсулотга айлантириш сиёсатини унутмаган ҳолда ривожлантирилди.

Яхши натижалар бера бошлаган касаначилик ва майда ҳунармандчиликнинг бадном этилиши жамоа ва давлат мулкчилиги сиёсатини мустаҳкамлашга, хусусий мулкчиликни тугатиб, айрим оилалар, кичик хўжаликлар имкониятини чеклашга, сўнг батамом йўқ қилишга олиб келди.

1924 йилдаги миллий чегараланиш натижасида Ўзбекистон алоҳида республикага айланди. Бироқ бу ҳодиса Ўзбекистоннинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, равнақини кўзлаш эмас, балки Туркистонда минг йиллардан буён қондош ва жондош бўлиб яшаб келаётган яхлит халқни бўлиб юбориш ва шу асосда бошқариш ҳамда буюк империя манфаатларини мукамалроқ ҳал этиш мақсадида амалга оширилди.

Шу боис Туркистондаги миллий мустақиллик йўлидаги курашлар унинг онгли, билимли, фидойи кишилари қисматида турли кўринишларда гоҳ пинҳона, гоҳ ошқора давом этаверди. «Совет ҳокимияти, ўртоқ Казаков, бизга қимматга тушди. Ҳаддан ташқари тартибсизликларни кўриб, юрак сиқилади ва қалбда кучли оғриқ пайдо бўлади», деб ёзган эди Туркистон Комфирқаси Мусулмон бюроси раиси Турор Рискулов Туркистон Марказий Ижроия кўмитаси раиси А. А. Казаковга.

Акмал Икромов ҳам 1923 йилдаги Умумиттифоқ миқёсидаги фирқа кенгашларидан бирида Шўро ҳукуматининг миллий сиёсатини қаттиқ танқид қилди. Шўро ҳокимияти ўрнатилгани билан, деган эди у, Туркистонда катта ўзгариш бўлгани йўқ, у бир қатор масалаларда деярли мустам-

лака сифатида қолиб келмоқда. Бу журъати учун А. Икромов И. В. Сталин томонидан каттик зарбага учради.

20- йиллардаги жиддий муаммолардан бири инқилобий идеаллар, комфирқа қарорлари, ленинча ғоялар билан реал воқелик, жамият, турмуш ўртасидаги зиддиятларда, қуруқ ваъзлар билан амалиётнинг бир-бирига тўғри келмаётганида кўринди.

Миллий масалалар ҳал бўлиши ўрнига айрим ҳолларда великорус шовинизми ўткирлашди, тинчлик, осойишталик ўрнига фуқаролар урушида қон тўкишлар кучайди, халқнинг турмуш тарзи яхшиланди, деган сари қашшоқлик ортди, ваъда қилинган озодлик ва эркинлик юзаки эканлиги маълум бўлиб қолди. Буларнинг ўрнини партияни улуғлаш, янги тузумни кўкларга кўтариш эгаллади.

Бу танқидий фикрлар 20- йиллардаги ижобий силжишлардан кўз юмиб, уларни батамом инкор этиш керак деган маънони англатмайди, албатта. Бу фикрларни умуман рус халқи ёхуд Русия ҳақида айтиляпти, деб тушунмаслик даркор. Гап 20- йиллардаги тузум, жамият, комфирқа сиёсати ва қизил салтанатнинг мужассаами сифатидаги мафкура ҳақида бормоқда.

20- йиллардан бошлаб ўзбек халқи миллий тафаккурида, дунёқарашида жиддий ўзгаришлар ҳам содир бўлди. Саноатда, қишлоқ хўжалигида янги муносабат натижалари кўзга ташланди. Саводсизликни тугатишда сермиқёс тадбирлар бошланди. Тошкентда Ўрта Осиё Давлат университети ташкил этилди. Хотин-қизлар ҳурлигига кенг имкониятлар яратилди. Халқнинг турмуш тарзида ижобий аломатлар рўй берди. Аста-секин ерли халқ вакиллари раҳбар органларга киритилди. Айни вақтда халқнинг ўқимишли, зиёли, сиёсатни чуқурроқ тушунадиган фарзандларидан кўра, илми йўқ ва ҳатто баъзан, деярли саводсиз айрим вакилларининг турли даражадаги бошқарув органларига қўшилиши Шўро сиёсати ва фирқа мафкурасини кўр-кўрона, онгсизларча бажаришга кенг имконият яратди. Бироқ, бундан қатъи назар, бир тарафдан, социалистик ғояларнинг мустаҳкам ва чуқур ҳаётий асослари йўқлиги, иккинчи томондан, миллий республикаларга нисбатан янги кўринишдаги буюк империячилик сиёсати юритилиши бутун СССР миқёсида жамиятнинг том маънода юксалиши ва равнақ топишига монеълик қилди.

Маориф ва маданият соҳасида ўзгаришлар, силжишлар, янгиликлар мавжуд бўлса-да, аҳвол юқорида айтилганлар-

дан келиб чикиб, жамиятнинг умумий даражаси ва сиёсий йўналиши билан боғлиқ эди.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгани йўқ. Аксинча, у йилдан-йилга сусайгандан сусайиб борди. Қатор миллий урф-одатлар ва халқ анъаналарига диний қобиқ ва феодал ўтмиш тамғаси ёпиштирилди. Дин батамом топталди. Кўп масжид ва мадрасалар омбухоналарга айлантирилди, улар ҳақида ижобий фикр айтиш қатағон қилиниб, динсизлик кенг тарғиб этилди.

20- йилларнинг охирларида араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзуви латин алифбоси билан алмаштирилди. Бу ҳаракат, аслида, кўп ўтмай мажбуран Кирилл алифбосига ўтказиш йўлидаги бир босқич, ўзига хос сиёсат эди. Натижада халқ ўзининг кўп асрлик бой илмий-маданий меросидан ва маълум маънода она тарихидан узиб қўйилди. Имом Бухорий, Термизий, Яссавий, Нақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур сингари буюк шахслар ҳаёти ва ижодини ўрганиш деярли ман этилди. «Элни тиз чўктириш учун унинг маданиятини ғорат қилмоқ керак» деган Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг фикри 20- йилларда ҳам амалда давом этди.

Аммо тафаккур қандай оғир шароитда қолмасин, истибод қай даражада пардаланмасин, тараққиёт давом этаверди. Бу фикр 20- йиллардаги ижтимоий-иқтисодий турмушнинг турли йўналишлари, шу жумладан, маърифат, маданият, санъат ва адабиёт учун ҳам тааллуқлидир.

Адабий ҳаёт. Ғоявий-бадий оқимларнинг хилма-хиллиги.

20- йиллардаги адабий ҳаёт, худди ижтимоий ҳаётнинг ўзидаги каби, турли-туманлик, хилма-хиллик, ранг-баранглик билан ажралиб туради. Бу ҳол ижодкорларнинг ўзларига ва дунёқарашига, ёзилаётган асарлари ғояси ва мазмунига, жанри ва шаклига, акс эттириляётган қаҳрамонлар табиати ва характерига ва, ҳатто, поэтикага, бадий тасвир воситаларига ҳам тааллуқли эди.

Бу давр адабий жараёнида узоқ асрлик анъанага эга фольклор йўлида асарлар яратган Эргаш Жуманбулбул ўғли ва Фозил Йўлдош ўғли, минг йиллик мумтоз шеърятимиз йўналишида ғазаллар битаётган Хислат ва Камий, адабиётга шўро тўнтаришидан сўнг кириб, янги тузум тарбиясида камол топа бошлаган Ойбек ва Миртемир сингари ўнлаб турфа санъаткорлар ижод қилдилар.

Халқ октябрь тўнтаришига, янги тузумга, унинг ҳокимияти — Шўроларга аввалига катта умид ва ишонч билан

каради. Бу умид ва ишонч адабиётда ҳозиржавоблик билан ўз ифодасини топди.

Жаҳон йўқсиллари, ер куррасининг ишчи-деҳқони, яшайлик, бирлашайлик, яшнатайлик шонли Шўрони!— деб ёзди 20- йилларга келиб катта ҳаётий ва ижодий тажрибага эга бўлган шоир Сўфизода.

Аммо ҳаётдаги норасоликлар, «қизил салтанат»нинг адолатсизлиги, комфирқа сиёсати ва айрим амалдорларнинг алдам-қалдам ишлари, халқ турмушидаги парокандалик, азоб-укубатлар юқоридаги каби умидларни чилпарчин қила бошлади. Натижада, хусусан, шу Сўфизоданинг ўзига ўхшаган шоирлар жамият равнақига гумон билдирувчи, айрим реал раҳбарларни кескин танқид қилувчи асарлар ёздилар. Оқибат, бундай ижодкорлар бутун умр таъқибга учрадилар. Қатағонлик йилларининг авж палласида қаттиқ хаста эканига, салкам етмиш ёшларга бориб қолганига қарамай Сўфизода ҳибсга олинди ва қурбон бўлди.

Сўфизода, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Элбек, Боту сингари санъаткорлар ижоди 20- йиллардаёқ ўзбек адабиётида Октябрни, Шўролар ва янги жамиятни фақат мадҳ этувчигина эмас, уларга қарши курашувчи йўналиш ҳам бўлганини кўрсатади.

Бироқ, бундан қатъи назар бу давр адабиётининг етакчи йўналишларидан бирини, моҳият эътибори билан, улкан тўнтаришдан иборат бўлган инқилобни, унинг мужассами сифатида намоён бўлувчи октябрни, янги жамиятни бошқараётган Шўроларни ҳамда уларни жон бериб-жон олиб ҳимоя қилаётган қизил аскарларни мадҳ этиш ташкил этади.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Ҳой, ишчилар!», «Ишчилар, уйғон!», «Берма эркингни қўлдан» каби шеърлари, С. Айний ва А. Авлонийнинг қатор маршлари, Ойбек, Ғ. Фулом, Ҳ. Олимжоннинг янги тузумни улғувчи асарлари ана шундай мазмунга эга эди.

Юқоридаги асарлар ҳамда Фозил Йўлдош ўглининг «Октябрь», Пўлкан шоирнинг «Шўро ҳокимияти узоқ яшасин», Авлонийнинг «Қизил байроқ» шеърлари ва бошқа шу каби шеърлар ҳақида гапирилган экан, уларни фақат замонасозлик билангина боғлаб, улар энди ҳозирги давр сиёсатига тўғри келмаслигидан муаллифларни буткул танқид этишга ошиқмаслик керак. Бундай асарлар ва муаллифларнинг дунёқарашига тарихий нуқтаи назардан баҳо берилиши лозим.

Гап шундаки, муаллифлар энг аввало, ўз асарларида

ёзаётганларига, илгари сураётган ғояларига астойдил ишонган эдилар. Уларнинг айримлари бу ғоялар учун хатто ҳаётларини тикишга тайёр эдилар. Ҳ. Ҳ. Ниёзий шу ғоя учун жонини берди. Ғ. Ғулом бироз кейинроқ «Ақлларни партиянинг бош йўлига солганмиз» деб ҳайқирар экан, Ойбек эса: «Оғайнилар! Давримизни қалбга солганман» деб ёзган экан, улар бу «йўлбошчи» кучга ҳам, даврга ҳам астойдил ишона бошлаган эдилар. Ишонч гуноҳ эмас, у янглиш чикса хато сифатида баҳоланиши керак. Юқоридагидек асарларга эса, фақат қораламай, адолат билан, тарихий даврнинг бадий муҳри сифатида муносабатда бўлмоқ керак. Қолаверса, бундай асарлар, юқоридаги каби санъаткорлар ижодининг буткул борини эмас, бир қирра, бир йўналишини ташкил этади, холос. Яхлит олганда эса, улар ижодининг ҳар бири ўзбек адабиёти тарихида ўзига яраша ўрнига эгадир.

Шўро ҳукумати ўзини, янги тузумни, ўз ғояларини ҳимоя қилиш, мустаҳкамлаш учун ҳеч нарсани аямади. Бу йўлда, айниқса, мафқурани қаттиқ ишга солди. Халқ онгини ўзгартириш, ғояларини оммага сингдиришда бадий адабиётнинг роли бениҳоя эканини инobatга олиб, уни ўз йўриғига солишга жуда катта куч сарфлади.

20- йилларнинг ўрталарида қабул қилинган «Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида» деб номланган резолюция худди шу мақсадга йўналтирилди. Резолюциядаги «...бизда умуман синфий кураш тўхтамаганидек, бу кураш адабиёт фронтида ҳам тўхтагани йўқ...» дейилган нуқтаи назар ва шу нуқтаи назар замиридаги шўро сиёсати, бир жиҳатдан, шўро адабиётини энг хато йўлга тушишга мажбур этди, иккинчи жиҳатдан, кўпдан-кўп буюк ёзувчиларнинг умрига зомин бўлди.

Натижада, бадий адабиётга В. И. Ленин бошлаб берган синфийлик нуқтаи назаридан қараш бош мезонлардан бирига айланди, синфий кураш кўрсатилмаган, бири иккинчисини маҳв этиш учун курашмайдиган одамлар тасвирланган асарлар қораланди. Шу вақтдан бошлаб, аста-секин, ёзувчилар ичидан ҳам синфий душманларни, янги тузум душманларини қидириш қизиб кетди.

Адабий жараёнда мафқуравий кураш авж олди. Юқоридаги резолюция адабий танқиддан ҳам «коммунистик танқид» бўлишни талаб қилди, унга «коммунизм позицияларини бир минут ҳам қўлдан бермаслик»ни топширди. Оқибатда, халқи ҳақида қайғураётган, ватан аламларидан изтироб чекаётган, шеърый наволар билан фарёд этаётган миллат-

парвар ижодкорларга миллатчи деган тамға ёпиштирила бошлади. «Халқни ҳеч қандай қатламга ажратмасдан «халқ учун ёнаман» дейиш «мен миллатчиман» дейишдан иборатдир» деб ёзган эди танқидчилик Чўлпон ҳақида.

Кўп ўтмай, комфирқа бошчилигидаги адабий сиёсат халқни табақалашни истамаган ёзувчиларнинг ўзини табақалашга тушиб кетди. Ёзувчиларни сўлга, ўннга, оппортунист, ҳамроҳ (попутчик), деҳқон, пролетар, буржуа ёзувчиларига ажратиш бошланди. Бу жуда катта хато эди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг ташкил этилган «Чигатой гурунги» ташкилоти, асосан тил, имло, адабиёт, маданият масалалари билан, миллий ўзликни, миллий қадриятларни ўрганиш ва тарғиб этиш билан шуғуллана бошлагани учун туркийпарастликда айбланиб, тарқатиб юборилган эди. 20-йилларнинг ўрталарида Самарқандда ташкил топган «Қизил қалам» адабий ташкилотига ҳам, асосан, ўша йўлни тутгани учун, гоҳ тарқатилиб, гоҳ қайта тузилиб, машаққатлар билан синфий гумон остида ишлашга тўғри келди.

20-йилларнинг охирида адабиётга пролетар ёндашувлардан келиб чиқиб муносабатда бўлиш тамойили авж олди. «Қизил қалам» ўрнида 1930 йилда «Ўзбекистон пролетар ёзувчилари ассоциацияси» (ЎЗАПП) ташкил топди.

Кўп ўтмай, 30-йилларнинг аввалидаёқ социалистик реализм методи замиридаги адабиёт деб номланажак адабиётнинг назарий ва ғоявий мезонларига шу 20-йилларда асос солинди.

Шу тариқа октябрь тўнтаришининг дастлабки босқичи — 20-йиллардаёқ тарафкаш-инқилобий тарздаги адабиёт вужудга келди ва бу тарафкашлик кўпроқ шеърӣй ҳамда драматик асарларда намоён бўлди.

Яшиннинг шеърларидан бирида айтилган «Унганман қип-қизил шуъла қўйнида» дейилган фикр қизил сиёсат гарбиясида вояга етган авлод тафаккури ва табиатини образли ва аниқ ифодалайди. Ёш драматургнинг ўзбек адабиётида илк бор кенг планда коммунист образи яратилган «Икки коммунист» драмаси тарафкаш (тенденциоз) инқилобий адабиёт намунасидир. Муаллиф асарни қайта ишлаб, кейинчалик «Тор-мор» деб атади.

Октябрга шон-шарафлар ўқиш, Ленинни улуғлаш, янги тузумни кўқларга кўтариш, тўнтаришдан аввалги ҳаётни буткул қоралаш, сохта ва сунъӣй равишда — аслида йўқ, комфирқа тизғини қўйган масофагача бора олувчи шахс эркинлигию озодлигини қуйлаш 20-йиллардаги аксар ёш ижодкорлар учун хос хусусият бўлди.

Бирок, бундан қатъи назар янгича фикрловчи, янги типдаги, янги замоннинг лирик қаҳрамони характерини акс эттириш Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Миртемир каби янги авлод вакиллари ижодидаги етакчи фазилятдир.

Шунингдек, Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ҳам Октябрь тўнтарышидан кейинги ижоди, шеърляти «Яша, Шўро!» типдаги фақат инқилобий руҳдаги асарлардангина иборат эмас. Унинг: Ишчилар уйғон, уйғон, уйғон, Сенга ишлашга етишди замон,— руҳидаги, халқни миллий уйғонишга чорловчи, ўз кадри ва ҳақ-ҳуқуқи учун курашга даъват этувчи шеърлари, даврнинг долзарб муаммолари, илғор кишилари кўрсатилган асарлари оз эмас.

Айни вақтда, Ҳ. Ҳ. Ниёзий бутун дунёдаги капитализмнинг куни битганини «башорат» қилиб, шартли, рамзий образларда акс эттирган «Жаҳон сармоясининг охири кунлари» драмаси тарафқаш инқилобий руҳдаги асар эди. Унинг ўлкадаги фуқаролар курашига бағишланган бир неча қисмли «Лошмон фожиаси» трагедиясининг ҳам кўп жойлари ана шундай тарзда эди.

90-йилларгача адабиётшуносликда, дарсликларда янги давр, XX аср, хусусан, унинг 20-йилларида янгича эстетик принципларнинг қарор топиши дейилганда, маълум бирёқламаликка йўл кўйилди, яъни синфийлик, партиявийлик, коммунистик ғоявийлик, оптимизм (некбинлик) ва ҳоказоларгина бу давр янгича эстетик принципларининг асосий мезонларидир деб кўрсатилди.

Бирок, булар доимий ва абадий бўлмай марксча-ленинча таълимот, қомфирқанинг адабиётдаги сиёсати билан бярға келган ва у тугаши билан ўз мавқеини топширажак — ўткинчи сиёсатга, мафкурага мутеъ бўлган, маълум бир даврнинг эстетик принципларигина бўлиб қолди.

20-йиллар ўзбек адабиёти фақат юқорида таъкидланган эстетик принциплар асосидагина шакллангани йўқ. Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби ижодкорлар бу давр ўзбек адабиётда янгича эстетик принципларни ишлаб чиқишда, яратишда жонбозлик кўрсатдилар. Бу принциплар сиёсатга қул бўлмаган, аниқ макон ва замонга эга, бироқ тор биқиқлик ва маҳдудликдан холи, эрк ва озодликни куйлаш, одамийлик ва муҳаббатни улуғлаш, барчага бирдек бағри очик умуминсоний қадриятларга, кенг маънодаги меҳр-шафқат ва муруватга чорлаш билан алоқадор бўлган адолат, гўзаллик, олижаноблик, инсонпарварлик, курашчанлик, улуғворлик, жувонмардлик, ҳақгўйлик, тарихийлик, мил-

лийлик сингари ижодий-эстетик принциплардан иборат эди.

Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Вадуд Маҳмуд, Ҳожи Муин ва бошқалар янги маданият, матбуот, адабиёт равнақи йўлида фидойилик кўрсатдилар.

Бу йилларда уларнинг асарлари қўйилиши мисолида ўзбек маданиятининг таркибий қисми — сахна санъати жиддий ютуқларни қўлга киритди. Дастлабки режиссёрлар ва актёрлар мактаби пайдо бўлди. Маннон Уйғур, Ятим Бобожонов, Муҳиддин Қориёқубов каби улкан санъаткорлар етишиб чиқди.

«Қизил Ўзбекистон», «Зарафшон», «Ёш ленинчи» газеталари, «Муштум», «Билим ўчоғи», «Маориф ва ўқитғувчи», «Ер юзи», «Аланга» журналлари каби ўнлаб матбуот саҳифалари жумхуриятда рўй бераётган янгиликларни, ўзгаришларни фаол ёритиб борди.

Бу даврда Ўзбекистонда илк бор кино санъатига асос солинди. Бадий адабиёт ривожига янги тамойиллар кўзга ташланди. Нашриёт ишларининг йўлга қўйила бошлаши, анъанавий шеърият билан ёнма-ён том маънодаги етук реалистик ҳикоя, қисса, роман, драматургия жанрларининг пайдо бўлиши, уларда ҳаётнинг турли қатламларидаги муаммолар, турли қиёфадаги ҳаракатлар акс эттирилиши, асарлар китоб ҳолда чоп этилишидан аввал газета-журнал имкониятлари орқали кенг китобхонлар оmmasига етиб бориши ва ҳоказолар адабиётнинг халқ билан алоқасини янада яқинлаштирди.

Бу давр адабиётининг энг асосий янги тамойиллари унинг замонавийлиги ва ўткирлигида намоён бўлди. Фақат инқилобий, партиявий тарафкашликкагина боғланиб қолмаган, соф маънодаги халқчиллик ва кўтаринкилик 20-йиллар адабиётидаги навбатдаги янги тамойилдир. Ва ниҳоят, шу куннинг мавзу ва муаммолари ёритилганда ҳам, ўтмиш давр ҳаётидан олиб ёзилганда ҳам тарихийлик ва холисликка амал қилиш бу босқич адабиётининг яна бир тамойили сифатида кўзга ташланади.

Бу йилларда янги шеърий шакллар устида жиддий изланишлар бўлди. Бармоқ вази шеъриятда мустаҳкам ўрин эгаллади.

Фитратнинг чуқур ватанпарварлик руҳи сингдирилиб, катта жасорат билан ёзилган «Миррих юлдузига», Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» сингари шеърларида анъанавий мумтоз шеърият қонун-қоидалари бузилиб, сатрлардаги бўғин ва вази ўлчовларига иттиоат қилмовчи янги, эркин

шакллар ижод этилди. Русиядан, кўпроқ В. В. Маяковский таъсири остида бу давр ўзбек шеърлятига сарбаст вазни кириб келди. Нозим Ҳикмат таъсирида Миртемиров ўзбек шеърлятига сочма шаклни олиб кирди. Унинг дастлабки «Шуълалар қўнида» тўплами, асосан, шу шаклдаги шеърлардан ташкил топди.

Мазмунни чуқурроқ ва янги тарзда ифодалаш мақсадидаги бундай шаклий изланишлар билан бир қаторда, аксинча, янги мазмун йўқлигидан келиб чиқувчи ёхуд бир кичик мақсадни ҳам барбод этувчи қуруқ шаклбозликдан иборат майллар ҳам кўзга ташланди. Олтой, У. Исмоиловнинг бундай тажрибалари бадиийликдан йироқ бўлгани учун кескин танқидга учради.

Шундай қилиб, 20- йиллар ўзбек адабиётида бир қатор гоъвий-бадиий оқимлар кўзга ташланди:

1. «Назарий» романтик оқим. Бу оқимнинг «назарий» романтик дейилиши боиси шундаки, ҳаёт, бугун, келажак романтик кўтаринкиликда, орзунинг амалга ошувига умид билан акс эттирилса-да, бу умидда ижодкорлар ҳаётини заминга эмас, марксча-ленинча таълимот ва фирқа қарорларига, асосан, назарияга ишондилар. Бу оқим тарафқаш инқилобий ва шўровий, фирқа адабиётидан ташкил топди.

2. Сентиментал оқим. Бу оқим намояндalари шакл, мазмун, руҳда мумтоз шеърлятидаги анъанавий сентиментал йўлни давом этгирдилар. Айрим ижодкорлар тўнтарини, Шўролар ва янги тузумни Ҳ. Ҳ. Ниёзийдек тезликда, сўзсиз қабул қилмадилар, лекин Фитрат, Чўлпонлардек тезликда инкор ҳам этолмадилар. Ф. Зафарий, Элбек, Боту, Ойбек ижодидаги дастлабки маҳзун ва маънос оҳанглр ана шундан далолат беради.

3. Ҳажвий оқим. Сўфизода, Абдулла Қодирий, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, А. Мажидий каби ижодкорлар ўтмиш ва шу кун мавзусидан олиб ёзган асарларида ўз идеалларини жамиятдаги салбий ҳодиса ва характерларни ҳажв этиш, инкор қилиш орқали тасдиқладилар.

4. Реалистик оқим. Бу оқим намояндalари халқ тилигина эмас, асосан, дилини; ҳаётини жараёнларнинг юзида юзиб юрган эмас, туб замирида тўлқинланиб, гирдобланиб ётган, бироқ замонанинг устивор исканжа сиёсатида зид бўлган ҳақиқатини; гуллаб, барқ ураётган мағзи пуч, тантанавор эмас, ҳозир азоб чекиб хўрланаётган, лекин бир кунмас-бир кун елкасига офтоб тушадиган адолатни куйладилар. Фитрат, Қодирий, Чўлпон асарлари мансуб бу оқимнинг бир қирраси юкоридаги фазилатларда, ик-

кинчи қирраси эса, сиёсатбозлик ва зўравон мафкурага мутеъ бўлмастликда, ҳаётни ва кишиларни гоъвий холис ва бадий теранликда ҳаққоний тасвирлашда кўр-нади.

Фитрат «Қиёмат» ҳикоясида дин ниқоби остидаги жаҳолат ва бидъатнигина эмас, шу баҳонада, образлардаги шартлилик воситасида янги тузумнинг қатор қирраларига раддия муносабатини ҳам акс эттирди. Чўлпоннинг «Қор кўйнида лола», «Новвой қиз» ҳикояларида ўзбек қизлари тақдиридаги айрим қирралар акс эттирилди. С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Кулбобо» қиссаларида октябрь тўн-таришидан аввалги турмушнинг реалистик манзаралари кўрсатилди. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари мисолида илк бор том маънодаги ўзбек реалистик романчилиги юзага келди. Бу асарларда Отабек ва Кумуш ҳамда Анвар ва Раъноларнинг покиза муҳаббатлари билан чамбарчас алоқадорликда давр ва жамиятнинг ўткир муаммолари зўравон сиёсат ва мафкурадан холи равишда бадий теранлик билан акс эттирилди.

20- йиллар реалистик драмаларга маҳсулдорлиги билан ажралиб туради. Бу даврда Фитрат яратган «Абулфайз-хон» трагедияси ўзбек адабиёти тарихида катта воқеа бўлди. У XVII асрда Бухоро тахти учун бўлган қонли ва жирканч фожиали курашларни бадий гавдалантирди. Чўлпоннинг «Ёркиной» драмасида фольклар мотивлари асосида ўзбек халқининг эрк ва озодлик учун олиб борган курашлари гавдалантирилди. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бурунги сайловлар» драмасида даврнинг муҳим ижтимоий муаммоси кўрсатилди. Ғ. Зафарийнинг «Ҳалима» драмаси ўзбек аёлининг эрки ва бахти масаласини ёритишга бағишланди.

Давр адабиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири истиқлол адабиётининг вужудга келишида намоеън бўлди. Октябр тўнтаришидан кейин аввал бирмунча умидвор бўлиб турган, сўнг яна катта тарихий алдаш рўй берганини англагач, 20- йиллар бошидаёқ Туркистон мустақиллиги учун курашни бошлаган, миллий чегараланиш рўй бергач эса, бу курашни янада давом эттирган Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Боту, Элбек сингари ёзувчилар истиқлол адабиётига асос солдилар. Кейинроқ бориб, уларда айрим ўзгаришлар ҳам рўй берди.

Фитратнинг «Миррих юлдузига» ва Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» каби шеърий асарлари шу йўналишдаги адабиётнинг мумтоз намуналаридир. Ҳар иккала шеърда ўзига хос йўсинда бамисоли бири иккинчисининг гоъвий

давоми ва ривожлантирилиши тарзида халқ дарди, армонлари, умидлари; янги тузум ва истибод тўфайли вужудга келган жамиятдаги адолатсизликлар; разолатларнинг сабаб ва сабабчилари; юрт бошига тушган азоблар, хўрликлар; бу хўрликлардан қутулиш учун курашга чорлаш, халқнинг эр йиғитларига мурожаат ва илтижо ўткир исёнкор рух билан, бадиий гўзал ва таъсирчан равишда акс этдирилди.

Бу йўналиш, умуман, реалистик оқим ижодкорлари асарларининг тўб моҳиятини ташкил этади. Юқоридаги каби ғоявий йўналиш уларнинг 20- йиллардаги аксар асарларига хос бўлган хусусиятдир. Табиат ё жамият ҳақида ёзадиларми, асарларини муҳаббат, айрилик, дўстлик, ўтмиш, бугунги кун масалаларига бағишлайдиларми, таҳайюл она замин ёки коинот доирларида чарх урадимми,— аксар ҳолларда улар истиқлол ғояларини у ёки бу даражада асар хужайралари ичига моҳирона сингдириб юборадилар. Уларнинг инсон руҳининг чуқур ва нозик қатламларигача кириб бора олган асарлари ва энг асосийси улардаги буюк ватанпарварлик ва миллатпарварлик ғоялари бугун замондош дўстларимиздек биз билан бирга. Улар бизни халқ ва ватанни чексиз севишга ўргатади.

Истиқлол адабиётимиз кейинги босқичларда бирмунча таназзулга учради, бироқ ўзига хос йўсин ва равишда давом этди.

Савол ва топшириқлар

1. 20- йиллардаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларнинг асосий белгилари нималардан иборат?
2. Ўзбекистондаги фуқаролар урушининг ўзига хос хусусиятлари, унга эскича ва янгича қараш деганда нимани тушунасиз?
3. Тарафқаш инқилобий адабиётнинг қайси асосий белгиларини биласиз?
4. Давр адабиётида қандай янги тамойиллар пайдо бўлди?
5. 20- йиллар адабиётида қандай ғоявий-бадиий оқимлар вужудга келди?
6. Истиқлол адабиётининг етакчи хусусияти қайсилар, унинг атоқли вакилларида кимларни биласиз?
7. Адабиётдаги синфийлик ва партиявийлик принципларидан воз кечялиши сабабларини атрофлича идрок этинг.
8. Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеърини ўқинг ва мустақил таҳлил қилинг.
9. 20- йиллар шеърлятида қандай янги шакллар пайдо бўлганини мисоллар асосида чоғиштириб аниқланг ва ўрганинг.

Абдурауф
Фитрат
(1886—1938)

Фитратнинг ҳаёт йўли ва миллатга жонбозлиги. **Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат** 1886 йилда Бухорода туғилди.

Унинг отаси **Абдурахимбой** савдо ишлари билан шуғулланар, ўқимишли, зиёли, Бухоронинг таниқли кишиларидан эди. **Абдурауф** ўзбек ва форс тилининг назокатларини, эл ичида машҳур қўшиқларини, Ҳадисдаги донишманд фикрларни илк бор онаси **Биби-жон** отиндан эшитди.

Оиланинг катта фарзанди бўлган **Абдурауф** укаси **Абдурахмон**, синглиси **Маҳбубага** болалигидаёқ шеърий байтларни ёддан айтиб беришни хуш кўрар эди.

Дастлаб эски усулдаги диний мактабда ўқиди. Сўнг ўз даврининг машҳур илм маскани — **Мир Араб мадрасасида** таълим-тарбия олди. Бу даргоҳда турк, форс, араб тилларини ўрганди. Диний қоидаларни мукаммал ўзлаштирди. **Умар Хайём**, **Бедил**, **Алишер Навоий** асарларига муҳаббат қўйди.

Мадрасада ўқиб юрган чоғларидаёқ **Фитрат** гоҳ яширин, гоҳ ошкор матбуот орқали **Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти** билан танишиб борди.

XX аср бошларида туркий халқлар ҳаётидаги ўзгаришларга доир сиёсий ҳаракатлар, миллий уйғонишга оид изланишлар, дунёқарашдаги янгиланишлар марказига айланаётган **Туркия** **Абдурауф Фитратни** ҳам ўзига оҳанрабодек тортди. **Нихоят**, **Туркистоннинг** бир қатор йигитлари қатори унинг орзуси 1909 йилга бориб ушалди.

Тўрт йил давомида **Истамбул дорилфунунида** таҳсил олган **Фитрат** тақдирида **Туркия ҳаёти** муҳим аҳамиятга

эга бўлди. Бу йиллар бўлажак мутафаккир, давлат ар-
боби, ватанпарвар ҳамда миллатпарвар олим, ёзувчи Фит-
ратнинг сиёсий ва давлатчилик қарашларида, дунёқараши,
санъаткорлик маҳорати шаклланишида йўналтирувчи аҳа-
мият касб этди. Машҳур ёзувчи Садриддин Айний Истам-
булга бориб ўқиган ёшлар тўғрисида гапира туриб, «Фит-
рат бу талабаларнинг энг истеъдодлиси ва энг фозили эди»,
деган фикрни айтган эди.

Фитрат Туркияда таҳсил олиш билан бир қаторда, фаол
равишда бадиий ижод билан шуғулланди, сиёсий ҳаракат-
ларда қатнашди, таниқли маърифатпарварлар, адиблар би-
лан танишди, театрларда бўлди, адабий учрашувларда ишти-
рок этди.

Туркияда таҳсил олган йиллардан бошлаб, миллат рав-
нақиға жонбозлик, ватан тараққиётига куюнчаклик ва
қайғуриш унинг бутун фаолияти асосини ташкил этади.

Фитрат Туркияга таҳсилга боргунга қадар Бухорода
«ёш бухороликлар»нинг сиёсий курашларида фаол иштирок
этди. У амирни давлат тизимини бошқаришда ислоҳотни
амалга оширишга даъват этувчилар сафида бўлди.

Фитрат жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этибгина
қолмасдан, умуман бу ҳаракатнинг раҳбарларидан бири
эди. У Туркистонда мактабни, маорифни ислоҳ этиш, «усули
жадид»ни ҳаётга жорий қилиш ғояларини илгари сурди,
жамиятни, хусусан, Бухородаги тузумни кескин танқид
остиға олди. Маданият, савдо, саноат, қишлоқ хўжалиги
соҳаларида мустақилликни қўлга киритишга ижобий таъсир
кўрсатувчи, миллат равнақини таъминлашга жиддий ёрдам
бера олгучи ишларни амалга оширишга ундади.

1917 йилга қадар унинг қарашларида, асосан, маъри-
фатпарварлик ғоялари етакчилик қилади. Бироқ, у маъри-
фатни фақат хат-савод чиқариш, илм-амални ривожлан-
тиришигина эмас, улар воситасида ҳокимиятни жиддий
ислоҳ этувчи ва ўзгартирувчи, унинг идора усулларини замо-
на тараққиётига мувофиқлаштирувчи кучли ижтимоий-маъри-
фий омил деб тушунади. Моҳият эътибори билан бу давр
маърифатпарварлик қарашлари унинг учун давлатчилик
ва сиёсий қарашларни намоён этишга асос бўлади.

Фитрат 1917 йил февраль инқилобини хурсандчилик
билан кутиб олади. Зеро, бу инқилоб илгари сурган ғоялар
унинг айрим сиёсий орзуларига мос тушар эди. Бу даврга
келиб, Бухоро сиёсий ҳаётининг танилган вакилларида
бири бўлгани учун ҳам, ёш бухороликлар партияси тузил-
ганида уни бу партиянинг сарқотиби этиб сайлайдилар.

Октябрь тўнтариши Фитратнинг теран дунёкарашига янги титроқлар солди. Февраль инқилоби натижасида туғилган умид учқунлари ўзини оқламади. Лекин, барибир ватанни — Туркистонни миллий мустақил кўрмоқ, эл-юрт ўз бойлигига ўзи эга бўлишини истамоқ, халқини жаҳондаги тараққий этган, усти бут, дастурхони тўкин, илм-фани, маданияти, ишлаб чиқариш кучлари илғор халқлар қаторида бўлишини хоҳламоқ Фитрат орзулари ичидаги сара орзу, армонлари ичида садаф армонлар эди.

Шу боис у катта умидлар билан яшади. Бадий асарларида ҳам, ижтимоий фаолиятида ҳам, қайси лавозимда ишламасин — барчасида мақсадларини шу ниятлар билан боғлади.

Даврнинг қатағон сиёсати, босқинчи ғоялари остида умидларини гоҳ ичига ютиб яшади, гоҳ ошкор этди. Дардларини, аламларини асарларига тўкиб солди. Садоқатли дўстлар, хиёнаткор миллатдошлар билан бир хаводан нафас олишга, бир дастурхондан овқатланишга, бир ишхонада ишлашга, бир кўчада ҳамсоя бўлиб ёнма-ён яшашга мажбур бўлди. Ҳаёт шундай эди, жамият, тузум шундай эди.

Мана шундай шароитларда Фитрат ҳаётдан ўз ўрнини топишга, белгилашга уринди, интилди, эли-юртига керак ишлар билан машғул бўлишга бор кучини сарф этди, ёлқинли асарлари билан халқ кўзини очишни, ўзлигини англашни олий бурч деб билди.

У 1919—1920 йилларда Афғонистон ҳукуматининг Тошкент шаҳридаги ваколатхонасида таржимон бўлиб ишлади, қатор газета ва журналларни ташкил этишда бош-қош бўлди, уларнинг айримларига муҳаррирлик қилди. Хусусан, Фитрат муҳаррирлигида чиққан «Тонг» журналининг биринчи сонида: «Яшасин илмий, адабий, ижтимоий ўзгариш. Мия ўзгармагунча бошқа ўзгаришлар негиз тутмас. Яшасин шарқ қутилиши!» — деган фикрлар ёзилган эди.

Шўро тўнтарувидан сўнг Туркистонда тил, адабиёт, санъат масалалари билан илк бор ташкилий равишда шуғулланган «Чигатой гурунги» ташкилотига Фитрат раҳбарлик қилди.

20—30- йиллар Ўзбекистондаги маориф, маданият ишларида, тил, имло масалалари муҳокамасида, ўзбек тилига оид дастлабки дарсликлар ёзишда, араб алифбосини ўзбек тилига мослаб ислоҳ этишда, айниқса, ижтимоий фанлар, хусусан, тил, адабиёт, фалсафа, тарих фанларининг оёққа

туришида Фитрат катта жонбозликлар кўрсатди. У Самарқанддаги Педакадемияда дарс берди, Тошкентда Фан комитети қошидаги тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади, ўзбек адабиётшунослигида дастлабки қадамлар қўяётган ёш олимларга, илк аспирантларга раҳбарлик қилди. Бухорода мусиқа мактаби ташкил этди ва ўзи унга раҳбарлик қилди.

Фитратнинг давлат ва сиёсат ишларидаги фаолияти ҳам салмоқлидир. Бухородаги давлат тизимини ўзгартириш учун бўлган курашларда фаол қатнашди. Тизим ўзгартирилгандан сўнг ўнлаб муҳим сиёсий ҳужжатлар бевосита Фитрат раҳбарлигида ва шахсан ўзи томонидан тайёрланди. У Бухоро Халқ Республикасининг бир қатор раҳбар лавозимларида (халқ нозирлар кенгаши раисининг муовини, Ташқи ишлар халқ нозири, Маориф нозири, Халқ хўжалиги кенгаши раиси, Марказий ижроия кўмити раиси ўринбосари ва бошқалар) ишлади. Бироқ, қаттол замон, мунофиқ амалпарастлар Фитрат каби покиза инсонларни тинч қўйиши мумкин эмасди.

Асосий мақсади халқнинг келажаги ҳақида қайғуриш бўлган Фитратга узоқ марказнинг таъйини туфайли ерлик амалпараст раҳбарлар томонидан турли бўхтонлар ва имонсизликлар уюштирилди. Натижада у давлат ва сиёсат ишларидан четлашишга мажбур бўлди.

1923—1924 йилларда Фитрат маълум муддат Ленинградда яшади. Сўнгра Москвадаги Шарқ тиллари университетида араб, форс, турк тили ва адабиётидан дарс берди. Чукўр билимларининг эътирофи сифатида бу ерда унга ўзбек эиёллари ичида биринчилардан бўлиб профессор илмий унвони берилди.

Қомусий билим ва бадий истеъдод эгаси бўлган Фитратнинг илмий-бадий ижоди шу йиллардан бошлаб айниқса раvнақ топди.

- 1926—1929 йилларда Фитрат лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтиш бўйича амалга оширилган илмий-ташкилий ишларда фаол йштирок этди.

Самарқанддаги Педакадемияда дарс берди. Тошкентда, аввал маданий қурилиш, сўнг тил ва адабиёт институти деб аталган илмий тадқиқот институтида меҳнат қилди.

Фитрат миллатчи, инкилоб душмани деган ёлғон ва кабиҳ даъволар билан 1937 йил баҳорида —27 апрелида ҳибсга олинди. Унинг аниқ вафот этган йили сўнгги вақтгача номаълум бўлиб, турли манбаларда турлича —1937, 1940, баъзан ҳатто 1944 йил сифатида кўрсатиб келинди.

Топилган сўнгги ҳужжатга кўра, Фитрат 1938 йил 4 октябрда отиб ташланган.

80-йилларнинг охирида вужудга келган янги тарихий шароит туфайли Фитрат ҳаёти ва ижодини адолатли ўрганиш бошланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Фитратнинг қатор асарлари, жумладан, «Абулфайзхон», «Ҳинд ихтилолчилари» номли фожиалари, шеърлари, публицистик мақолалари, «Амир Олимхон тарихи», «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» номли рисоалари босилиб чиқди.

Унинг ижоди ҳақида бир қатор рисоалар, мақолалар эълон қилинди, диссертациялар ёқланди. Ҳамза номидаги академик драма театрида «Абулфайзхон» фожиаси сахналаштирилди.

Юксак савиядаги бадий ва илмий асарлари 1991 йилда Алишер Навоий номидаги республика давлат мукофотига муносиб топилди.

Унинг сиймосини абадийлаштириш мақсадида қатор кўчалар, таълим муассасаларига Фитрат номи берилган.

Мустақиллик учун курашган, бу йўлда жонини фидо қилган миллат фарзандлари ёд этилар экан, халқимиз Абдурауф Фитрат номини биринчилар қаторида тилга олади.

Адабий мероси.

Фитратнинг адабий мероси ниҳоятда бой, серқирра бўлиб, жанр ва йўналиши жиҳатдан ранг-баранг, ҳажм жиҳатидан эса, тахминан, 300 босма табоқни ташкил этади.

Фитрат деярли барча шарқ сўз усталари каби ижодини шеър ёзишдан бошлади. Ўсмирлик йиллари у Мижмар (чўғдон) тахаллуси билан шеърлар ёзди, сўнг Фитрат тахаллусини танлади ва бутун умр шу тахаллусда ижод этди. Фитрат — «туғма истеъдод» деган маънони англатади.

Унинг илк шеърлар тўплами «Сайҳа» («Фарёд») 1912 йилда Туркияда форс тилида босилиб чиқди. Ижодининг дастлабки босқичида аксар шеърларини, сўнг бир қатор асарларини форс тилида ёзди.

Илк шеърлари чуқур миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳи билан суғорилган. XX аср ўзбек шеърлятидаги ватан мавзуйи ва ватан образи аслида Фитрат шеърларидан бошланади.

Бинмо саҳари азми тавофи ватани ман,
Оқ-оқ чи ватан, саждагоҳи жони-тани ман.

Ҳам моҳи ману осойиши, иззу шарафи ман.
Ҳам каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман.

Таржимаси:

Эрта сахар тавоф қилтил, бу ватанимдир,
На ватан бу, саждагоҳу жоним ва танимдир
Кўкда моҳим, осойишу иззат-шарафимдир,
Ҳам каъбамдир, ҳам қибламдир ҳамда чаманимдир.

Фитратнинг «Сайҳа» тўпламига кирган ватан ҳақидаги шеърларидан бирида кўриниш берган бу ғоя ва мавзу унинг бутун ижодига сингиб кетган.

Фитратнинг поэтик мероси ҳам салмоқли. У «Сайҳа» дан ташқари яна «Учқун», «Шеърлар. Достон», «Менинг туним» номли уч шеърый тўплам тартиб этди.

Фитратнинг ватан, табиат, муҳаббат ҳамда инсоннинг турфа хил туйғулари тасвирига бағишланган «Шарк», «Бир оз пул», «Ишқимнинг тарихи», «Менинг кечам» каби шеърлари шакл, бадий тасвир воситалари ва лирик қаҳрамон характери нуқтаи назаридан бой ва ранг-барангдир.

Чор Русияси истибдоди даврида Туркистон ҳаётида ҳукм сурган норасоликлар, халқ ҳаётидаги оғир аҳвол, ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий қарамлик, ундан қутилиш йўллари излаш ва уларга бадий жавоб топишга уриниш Фитрат асарларининг марказида бўлди.

Ҳақсизлик ва адолатсизликлар шўро даврида ҳам давом этди. Бу ҳол нозиктаъб ватанпарвар шоир қалбида кучли оғриқ бўлиб акс-садо берди ва оловли, исёнкор шеърларга айланиб майдонга тушди.

Ана шундай шеърлардан бири «Миррих юлдузига» деб аталади. 1922 йилда ёзилган бу шеър ўз даври ўқувчиларига ниҳоятда кучли таъсир этди. Асарнинг юксак бадий таъсирчанлиги ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас:

Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи кучоғингда бўлурми?

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар?

Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар?

Борми сенда ўксук йўқсилнинг қонин
Гурунглашиб чағир каби ичганлар?

Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қопчиғин тўлдиргали бузганлар?

Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин-юртин, бори-йўгин сотқонлар?

Истиқлол руҳи билан суғорилган бу шеър салкам етмиш йил давомида миллатчилик руҳидаги асар сифатида баҳо-ланиб келди. Аслида эса, шеър давр ҳаётини, давр киши-лари қиёфасини, тузумнинг долзарб ижтимоий-сиёсий ва миллий-мафқуравий муаммоларини, ватан ва истиқлолга чексиз муҳаббат азобларини юракларига жо этган отала-римизнинг заминдан, замондан, замондаги золимдан чора тополмай кўкка (Миррих-Марс юлдузи мисолида) нидо билан илтижо қилган жикқа ёшли кўзларини ниҳоятда теран ва чуқур бадий гавдалантиради.

Фитрат ўзбек адабиётини мумтоз драматик асарлар билан бойитган буюк драматургдир.

Ҳозирча аниқланган маълумотларга кўра, Фитрат жаъми ўн бешга яқин драма ёзган бўлиб, уларнинг асосий ва салмоқли қисмини тарихий драмалар ва фожиалар ташкил этади.

Сақланиб қолган айрим парчалар асосида адабиёт-шуносликда унинг «Бегижон» (1916), «Або Муслим» (1916), «Темур сағанаси» (1918), «Ўғузхон» (1919) сингари драма ва фожиалари ҳақида ҳам фикр юритилади. Бироқ бу асарлар нашр этилмаган, кўлёмалари ҳам ҳозирча тўлиғича топилган эмас.

Ўзбек адабиётида шеърят кўп асрлик анъанага эга. Насрда ҳам («Бобурнома» сингари) муайян тажрибалар бор эди. Бироқ драматургияда бундай тажрибалар ХХ асрнинг ўнинчи йилларида пайдо бўлди. Шу маънода бой ижодий тажрибага, анъанага эга бўлмаётган туриб, жаҳон-нинг шоҳ драматик асарлари билан беллаша оладиган даражадаги драмалар, фожиалар яратган Фитрат маҳорати кишини ҳайратга солади. У турк тилига ўгирилган нусхалар орқали Шекспир, рус тилидаги оригинал орқали Островский, деярли она тилидек билгани озарбайжон тили орқали Ҳусайн Жовид драматик асарларидаги маҳорат сирларини чуқур ўрганди. Айниқса, Ҳ. Жовиднинг «Сиёвуш», «Шайх Санъон», «Оқсоқ Темур» сингари фожиалари ХХ аср бошидаги туркий дунёда анча машҳур бўлиб, уларнинг баъзилари сафар томошалари (гастрол)да бўлган озарбайжон санъаткорлари томонидан Туркистон сахна-ларида намойиш этилган эди. Бу асарларни кўрган Фитрат, шубҳасиз, ўз фожиаларини яратишда улардан илҳомланди.

Фитрат ҳинд ёшларининг инглиз истилочиларига қарши

курашига бағишлаб 20- йилларнинг бошларида «Чин севиш» драмасини ёзди. Бу асар кўпроқ маънавий-ақлий йўналиш асосига қурилган эди. Кўп ўтмай драматург бу асарнинг давоми ёхуд чуқурлаштириб, маънавий-ақлий йўналиш билан бир қаторда ижтимоий йўналиши ҳам теранлаштирилган, замонавийлик руҳига урғу кучайтирилган деярли янги асар — «Ҳинд ихтилолчилари»ни яратди.

«Ҳинд ихтилолчилари» (1923) Берлинда «Озод Шарқ» нашриётида ўзбек тилида нашр этилди. (Бу вақтда Олмонияда ўнлаб ёш туркистонликлар таҳсил олар эди.) Асарнинг бош қаҳрамони — Раҳимбахшидир. У ватанини босқинчилардан озод қилишни ҳаётининг бош мазмуни деб билади.

Абдусуббуҳ, Бадринат, Файзиаҳмад ва Маҳмудхон Раҳимбахшининг ҳаммаслақларидир. Барча келишмовчиликларни, диний, ирқий, ғоявий, синфий ва бошқа ихтилофларни, муҳолифликни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, бирлашиш ва она тупроқни босқинчилардан озод этиб, Ҳиндистонни мустақил қилиш керак деган ғоя асарнинг асосини ташкил этади.

Асарнинг замонавийлиги ва ўша давр Туркистон ҳаёти учун қиммати ва аҳамияти ҳам унинг худди ана шу ғоясида эди. Фитрат бу асари билан ватандошларини Русия истибдодига қарши курашга чорлаган эди. Асар ёзилган ватанда эмас, балки олис Берлинда босилиб чиқишининг боиси ҳам шундадир. Зеро, бу йўналишдаги асар Русия ҳукмронлиги қарор топиб турган юртда босилиши мушкул эди.

Драмадаги дарвешнамо табиатли, ҳур фикрли қаҳрамонлардан бири Лолаҳардиёл шундай дейди: «Омонлик, тинчлик, эрк деган нарсаларни кимса билмайдир. Масжидда намоз учун йиғилгонлар сиёсий йиғин ёсагон бўлиб тўпга боғланалар. Эр билан хотун ўзаро кўпрак гапурганда ҳукуматга қарши план чизган бўлиб, дорға осилдилар». Бу буюк Фитратнинг Ҳиндистон ҳаёти мисолида 20- йилларнинг бошида ёзилган асарида шундан 15 йиллар чамаси ўтгач, 27- йилларга келиб Ўзбекистоннинг ўзида авжига чиқажак қатли омнинг санъаткорлик башорати билан олдиндан тасвирлаб берилиши эди.

1925 йилда Фитрат «Арслон» номли беш пардали пьеса ёзди. Унда Бухоро хонлигидаги деҳқонларнинг оғир ҳаёти ва қисмати тасвирланди.

Асарнинг бош қаҳрамони — Арслон. У бир бечора камбағални хонавайрон бўлишдан сақлаб қолиш учун

тўйга йиғиб юрган пулини сарфлайди. Арслон ва Тўлғунининг бир-бирларига муҳаббатлари чексиз, бироқ тўй учун, бирга бўлиш учун энди имконият йўқ. Қишлоқдаги заминдор Мансурбой фурсатдан фойдаланиб қолиш илинжида кизга оғиз солади. Қиз муҳаббатига қатъий, бироқ севгилисига етишишда у ҳам чорасиз эди.

Асарнинг меҳварини мана шу муҳаббат зам-замаларини ҳамда адолат учун кураш жараёнларини бадий гавдалантириш ташкил этади.

Маълумки, бу драма яратилган вақт — 20- йилларнинг ўрталарида адабиётда синфийлик назариясини тарғиб қилиш авж олган эди. Деярли ҳар бир асардан кескин синфий кураш тасвири талаб қилинар, бу нарса етарли даражада ўз аксини топмаган бўлса, асар қаттиқ танқид остига олинар, хатто муаллифга жиддий сиёсий танбеҳ берилар эди.

Шунга қарамай, Фитрат «Арслон»ни кескин синфий кураш асосига қурмади. Баъзи адибларга ўхшаб уни сунъий равишда бўрттирмади, ўта мураккаблаштирмади, сохталаштирмади, балки худди ҳаётнинг ўзидагидек аниқ шахслараро бўладиган зиддиятларни муайян бой ва камбағал ўртасидаги кураш тарзида гавдалантирди.

Фитрат драмалари айрим камчиликлардан холи эмас. Масалан, «Ҳинд ихтилолчилари» даги бир-бирини севувчи Раҳимбахши ва Дилнавозларнинг ватан ва ватанпарварлик ҳақидаги айрим мушоҳадаларида бадийликдан кўра ташвиқий публицистика устунлик қилади. «Арслон»даги бош қахрамон талқинида эса баъзи ўринларда драма жанри учун хос бўлган далиллаш санъати етишмай қолади.

Фитрат ўзбек адабиётшунослиги равнақида қатта ҳисса қўшди. У XX аср ўзбек адабиётшунослигининг асосчиси.

Унинг «Фарход ва Ширин» достони тўғрисида», «Аҳмад Яссавий», «Форс шоири Умар Ҳайём», «Фирдавсий замони ва муҳити», «Бедил», «Навоийнинг форсий шоирлиги ва унинг форсий девони тўғрисида», «Ўзбек шоири Турди», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Машраб», «XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига бир қараш» сингари кўпдан-кўп тадқиқот ва мақолалари шарқ ва ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли вакиллари ва муҳим муаммоларига бағишланди.

20- йилларда маданий меросни хўрлаш, менсимаслик кучайган ва хатто уни инкор этиш даражасидаги фикрлар айтилиб турган бир пайтда Фитратнинг бу йўналишдаги фаолияти ҳам, ҳеч муболағасиз, жасоратдир. Унинг шарқда

шоҳмат тарихи, дин муаммолари, ўзбек тилшунослиги масалаларига бағишланган мақолалари ҳамда «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» сингари рисоалари муаллиф салоҳияти ва билим қамрови нечоғлик кенг ва чуқур эканлигидан шаҳодат беради.

Фитратнинг тадқиқотлари, мақолалари назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Улар ҳозиргача ўз қимматини йўқотган эмас. Бу илмий ва адабий-танқидий ишларнинг аксари адабиётшунослиқда илк бор яратилганлиги жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Фитрат асос солган илмий ғоялар адабиётшунослигимизнинг кейинги босқичларида янада ривожлантирилди.

Ўзбек ва шарқ адабиёти тарихининг мумтоз намуналари, санъаткорлар ҳаёти ва ижоди, назарий муаммолар ҳақида дастлаб Фитрат илгари сурган фикрлар, у чиқарган хулосалар кейинги босқич тадқиқотчилари учун катта ижодий мактаб бўлди. Шу маънода Фитрат XX асрда етишиб чиққан улкан ўзбек адабиётшунос олимларининг, хусусан, мумтоз адабиёт билан шуғулланувчи мутахассисларнинг бевосита ва билвосита устозидир. 20-йиллардаги мутахассислар унинг «Адабиёт қондалари (адабиёт муаллимлари ва адабиёт ҳавасчилари учун қўлланма)» (1926) дарслигини ўқиб вояга етдилар. Бу китобда илк бор ўзбек адабиётшунослигида замонавий адабиёт назарияси муаммолари, тушунчалари ёритилди.

Фитратга қадар ўзбек адабиётшунослигида Бедил ҳақида тадқиқот йўқ эди. Бу улкан мутафаккир дунёқараши, фалсафаси, шеърый асарларидаги бедилона поэтика сир-асрорларини Фитрат ўзининг «Бедил» (1923) номли тадқиқотида очиб берди.

Фитрат адабиётшунослиқда ҳам фидойи миллатпарвар ва ватанпарвар эди. У жаҳон адабиёти тарихида мислсиз асарлардан бири ҳисобланувчи «Кутадғу билиг»нинг Наманган нусхасини топиб (1925), илмга, маданиятга олиб кирди. Айни вақтда бу асар ҳақида ажойиб илмий тадқиқот яратди.

Фитрат йиққан, тузган ва нашр этган «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928) сингари хрестоматия туфайли мумтоз шеърятимизнинг қўлдан-қўп намуналари халқ мулкига айланди ва бизгача етиб келди.

Маълумки, ўзбек шеърятини кўп асрлар давомида, асосан, аруз вазнида яратилган. Арузнинг ўзига хосликлари, қонун-қоидаларини билмай туриб, мумтоз ўзбек шеърятини идрок этиш қийин. Фитратнинг «Аруз ҳақида» (1935)

номли рисолаши муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Фитрат шоир, драматург, олим бўлиши баробарида ўткир публицист ҳам эди. У юздан ортиқ мақолалар муаллифидир. Унинг рисолалари, мақолаларида ватан камолоти, миллат равнақи, маданият тақдири масалаларига доир сиёсий-ижтимоий қарашлари марказий ўринда туради.

«Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик бир мудариснинг бир неча масалалар ҳам усули жадид хусусида қилган мунозараси» (1909), «Ҳинд сайёҳи қиссаси» (1912) сингари бадиий очерк тарзидаги публицистик асарларида миллий онгни уйғотиш; элни, юртни, давлатни янгича бошқаришга даъват; экологик вазиятни яхшилаш, эл саломатлиги ҳақида қайғуриш; тарбия ва маданиятда янгиликка чорлаш; қишлоқ хўжалиги, саноат, молия тизими ва, умуман, ишлаб чиқаришда ислохотларни амалга ошириб мустақилликни таъминлаш, ташқи савдони йўлга қўйиш учун темир йўллар қуриш сингари муҳим масалалар кўтарилади. С. Айний «Мунозара» ҳақида гапириб, бу асар давр тараққиётига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатди, деган эди.

Фитрат, айниқса, октябрь тўнтариши арафаларида матбуотда кўплаб публицистик мақолалар эълон қилди. «Не-не юртларни кездим, кўрдим, бироқ Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир», деб нола чекади Фитрат. «Юрт қайғуси», «Сиёсий ҳоллар» сингари мақолаларида туркистонликлар ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун мустақкам туришлари, сайловда ўз овозлари учун қурашишлари кераклиги, бунинг учун аҳил ва иттифоқ бўлиш зарурлиги ҳақида фикр юритади.

Фитрат публицистикасида тил ва маданиятга катта ҳурмат билан қаради, кези келганда бу масалаларга маҳсус мақолалар бағишлади.

1919 йилнинг 12 июнида «Иштирокиюн» газетасида босилган «Тилимиз» номли мақоласида Фитрат шундай ёзди: «Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир, биласизми? Туркча!» Туркча деганда Фитрат ўзбек тили шеваларини ташкил этган туркий тилни назарда тутди.

Таъкидлаш жоизки, Фитрат ўзбек тилининг бугуни, равнақи ва келажаги ҳақида қайғуран экан, бу тилни минбаъд бошқа тилларга қарши қўймади, бу тилни улуғлаб, бошқасини камситмади. Унинг асосий муддаоси: бошқа тилнинг тазйиқи остида туркий тилнинг ўзлиги, ўз жози-

баси, гўзаллиги ва бойлиги йўқолмасин. Чунки, тил миллат улуғлиги ва ўзлигининг ойнасидир.

Фитратнинг бу каби мақолалари ўзининг аҳамияти жиҳатидан бугунги замонамиз билан мустаҳкам боғланиб туради.

Фитратнинг айрим мақолалари муаллифнинг ўз ҳаёти, тақдири билан чамбарчас алоқадор. Хусусан, унинг «Ёпишмаган гажаклар» (1929) мақоласи ана шундай.

Халқнинг асл фарзандларини қатагон қилишнинг авж нуқтаси 1937 йил бўлса-да, янги жамиятга ёт унсурларни излаш жазаваси ундан ўн йил илгари бошланган эди. Фитратдан жиддий айб, хато излашлар ҳам ўша йилларга тўғри келади. «Ёпишмаган гажаклар» Фитратнинг ўзига нисбатан исломпараст (панисломист), туркпараст (пантуркист), ўтмишни қўмсовчи ва унинг меросини тарғиб қилувчи — хуллас, комфирка ва социализмнинг душмани, миллатчи деган тухматни ёпиштирувчиларга қарши раддия, очик хат сифатида эълон қилинган мақола эди.

Мақолада Фитрат ўзига қўйилаётган сиёсий айблар нотўғри эканини айтиш билан бирга, маданий меросдан воз кечиш керак, деган фикрларга қатъий қарши чиқади. Айни вақтда, замон тазйиқига бўйсуниб, ўзининг комфирка билан яқдил эканига ишонтирмоқчи бўлади.

20-йилларда Фитратга қўйилган катта айблардан бири диндорлик ва мутасаввуфлик эди. В. И. Лениннинг, комфирқанинг бу масалага муносабатини эсласак, бу айб даҳшатли худосаларга олиб келиши мумкин эди. Буни англаган Фитрат ўз замонасига кўра атеистик фаолият сифатида баҳолана олувчи бир қатор асарлар эълон қилади.

Тўғри, Фитрат фаолиятининг маълум бир босқичида диннинг муайян нуқталарини ислоҳ қилиш ва уни бидъат, хурофотдан ажратишга уриниш ҳаракати бўлган. Айрим диний мавзудаги асарларида бу ҳаракат яққол сезилиб туради. Натижада диний мавзудаги бу асарларда айрим бирёқламаликлар ҳам кўзга ташланиб қолади. Бирок, бу ҳол Фитратни атеист дейишга асос бермайди. «Ёпишмаган гажаклар»даги «диндан қайтдим», «динга қарши фикр тарқатдим» дейилган иқдорларни асл маъносида эмас, қалтис вазиятда ҳаётини сақлаб қолиш йўлидаги тазаррулар тарзида баҳоламоқ керак. Зотан, «Мухтасар ислом тарихи» (1915) номли рисола ёзган, намоз ўқиган, бир вақтлар мутаассиб бир мусулмон бўлганини ўзи эътироф этган кишининг атеист бўлиши мушкул. Дин мавзудаги бир қатор асарлари таҳлили мисолида адабиётшу-

носликда шу вақтгача Фитратни атеист ва ислом динига қарши курашган киши сифатида бирёклама баҳолаб келинди.

Коммунистик мафкура ўз манфаатига зид келган ўринда бу улуғ мутафаккирни миллатчидан олиб миллатчига солди, элга, юртга душман қилиб кўрсатди. Ўз мафкурасига маъқул келадиган ўринда эса, айрим асарлари мисолида уни динсиз, худосизга чиқарди ва динга қарши курашда адибнинг ижодидан беорларча фойдаланишга уялмади.

Бадий асарларида, динга муносабатда Фитратнинг ўзига хос назар ижодий услубини тўғри идрок этиш зарур. У «Рўзалар» номли икки пардали драмасини ҳам диний мавзуга бағишлади. Бу асарда ҳам дин ниқоби остидаги хурофот, бидъатни қаттиқ қоралади.

Ватан озодлиги, ватан мустақиллиги деган улуғ ғояни ўтказиш йўлида у хатто дин мавзуларидан ҳам усталик билан фойдаланди.

Масалан, «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) асарида бўйин эгишни, тиз чўкишни истамагани учун қувғинди бўлган, яратганга ўз раддиясини билдиргани учун шу аҳволга тушган Шайтон образига дуч келамиз.

Асарга юзаки қарагандагина у атеистнамо бўлиб кўринади. Аслида эса, унинг тубида, замирида озодликка интилиш, мустақиллик учун кураш ғояларини бадий тарғиб этиш яширингандир. Қаттоллик ва қатағонлик ҳукм сурган, мустабидлик авж олган замон ва тузумда Фитрат бадийлик ва шартлилиқнинг ана шундай мураккаб, яширин шакллариغا мурожаат этди.

Фитратнинг «Қиёмат» номли ҳикоясига ҳам шу нуқтаи назардан муносабатда бўлмоқ керак. Ҳозиргача аксар адабиётшунослар ёзганидек, бу асарида ёзувчи «у дунё» воқеаларини кўрсатиб, динни фош этди, диндорлар устидан кулди эмас, балки аксинча шартли равишда «у дунё» воқеаларини тасвирлаш воситасида салкам жаннатдай деб аюҳаннос солинган, аслида эса, разиллигу мунофиқликка йўл очиб бераётган бу дунёнинг янги тузуми устидан аччиқ ҳукм чиқарди. Бу Фитрат ижодидаги диний оҳангларга мурожаат этиш орқали ўз ғояларини ўтказишнинг бир усули эди.

Фитрат ижодида иккинчи, яна бир йўналиш ҳам борки, унда адиб дин мавзусидаги асарларида бадий акс эттираётган муаммоларини ниҳоятда кучли танқид, заҳарханда кулги остига олади.

Ёзувчининг «Зайнабнинг имони», «Оқ мазор», «Қийшиқ эшон», «Зайд ва Зайнаб», «Меърож» сингари ҳикояларида биз ана шундай ҳолни кўрамиз. Бу асарларида адиб умуман динни эмас, балки унинг пардаси остида унга нисбат берилувчи, аслида эса, диннинг инсонпарвар, ахлоқий покликни тарғиб этувчи фазилатларига алоқаси бўлмаган — бидъат, хурофот, жаҳолат ва ҳамоқатларни кескин фош этади.

«Абулфайзхон» фожиаси. «Абулфайзхон» биринчи ўзбек фо-
жиа (трагедия)си бўлиб, у 1924
йили Москвада СССР халқлари марказий нашриётида
босилди.

Асарда XVIII аср Бухоро ҳаёти — аштархонийлар су-
лоласининг охириги намояндаларидан бири Абулфайзхон
ҳокимиятининг таназзули ва манғитлар сулоласининг даст-
лабки босқичи тарихий ҳақиқат асосида бадий жихатдан
тераи акс эттирилган.

Беш пардали бу фожиада тахт учун ака-ука-ю ота-бола,
дўст-биродару қариндош уруғлар ўртасида бўлиб ўтган
чексиз разолатлар кўрсатилади.

Тахтни эгаллаган Абулфайзхон кўп ўтмай барчадан шуб-
ҳалана бошлайди. Кунни кеча тахтни қўлга киритишга
ёрдам берган деярли барча яқинларини ҳибсга олади,
қатл этади.

Абулфайзхоннинг Хоразмга қарши уруш бошлаб юбори-
ши эса, ўзини ҳолдан тойдириш билан бирга, юртни ҳам
хароб қилади. Хоразм Эрон шоҳи ҳомийлигида эди. Мағлу-
биятга учраган Бухоро Эронга бўйсунитишга мажбур
бўлади. Мамлакатни қутқаришга интиланган не-не асл фар-
зандлар қурбон бўладилар.

XVIII асрда бўлиб ўтган воқеаларга мурожаат этиш
Фитрат учун асосий мақсад ва муддаони амалга ошириш
воситаси эди.

Фитратнинг асл нияти ваҳший зулм ва зўрлик асосига
қурилган, бу йўлда истибдоднинг ҳеч қандай манфурлик-
ларидан қайтмайдиган; тахтнинг янги эгалари билан бирга
ўз юртига чексиз сотқинлик қилиб, янги аъёнлар билан
оғиз-бурун ўпишиб кетган имони султ ерлик амалдорлар
кўмагида бошқарилаётган ва бошқарилажак янги тузум,
янги жамиятнинг афт-ангорини очиб беришдан иборат эди.

Асарнинг охирида Хаёл тилидан баён этилган: «Эй
қоп-қора саодат сенсан» дейилган фикр трагедиянинг фо-
жиавий пафосини жуда аниқ ифодалайди. Бу фикр Ра-
химбий тимсолидаги феодал жамиятга ёхуд хонларга

нисбатангина эмас, балки янада аниқ қилиб гапирганда, асарда кўрсатилаётган тахтга нисбатан айтилади. Фожиавий пафос моҳиятига чуқурроқ эътибор берсак, унинг замирида асарда кўрсатилаётган давр — Бухоро тахтигина эмас, асримизнинг 20- йиллар бошидаги тузумни тутиб турган ҳокимият ва уни бошқараётган кучга ишора ётади. Саодат доимо ёруғлик тимсолида, нур тимсолида бўлишини биламиз. Бу ерда эса муаллиф саодатни коп-қора деб атаётгани бежиз эмас. Зеро янги тузумнинг «ваъда берган» саодати Туркистон халқи бошига, Фитрат назарида, қора кунларни келтирган эди. Халқ ҳаётида рўй беражак фожа, ҳодисалар Фитратга қоронғу бўлса-да санъаткорнинг башоратли бадиий тафаккури уни шу хулосага олиб келади.

Асар XVIII асрда Бухорода юз берган аниқ тарихий воқеалар асосига қурилган. Абулфайзхон Бухоро тахтини манфур ва қабиҳ йўл билан эгаллайди. У ўзининг акаси Убайдуллахонни фиску фужурлар билан ўлдиртириб мақсадига эришади. Сўнг унинг кўзига ҳамма душман бўлиб кўриनावеради. Яқинлари гўё Абулфайзхондан тахтни тортиб олиш учун яширин ҳаракат қилаётганларга бош қўшаётган одамлар бўлиб туюлаверади. Натижада у куни-кеча ҳамкор ва ҳамнафас бўлган, бир дастурхондан нон ушатиб еган яқинларини бирин-кетин қон қақшатади. Оқибат уни пок ва ҳалол кишиларнинг уволи тутати. «Ал қасосул — минал ҳақ» деганларидек, ўзи ҳам сарой фиску фужурларининг қурбони бўлади. Раҳимбий томонидан хоинларча ўлдирилади. Аслида мансаб ва мартабадан бошқа ҳеч нарсани ўйламайдиган жирканч, бироқ шулар менинг энг яқинларимдир, деб ишониб юрган аъёнларининг деярли барчаси бирваракайига сотқин бўлиб чиқади.

Абулфайзхон салтанати нима учун бу аҳволга тушади? Хон бутун мамлакатгина эмас, буткул амалдорларни кўркув ва титроқ, даҳшат остида тутиб туришни; тўхмат, чакимчилик, фиску фужур, ўзаро низо уруғини сепиб, юртни бошқаришни ўзининг аъмоли қилиб олади. Ноҳақ жазолашлар натижасида хонликда ўзаро ишончсизлик, ҳадик, кўркув авжига чиқади. Жохиллик замирига қурилган, зўравонлик асосидаги салтанат зимдан таназзулга юз тутати.

Кўшни юртнинг ичдан хонавайрон бўлаётганини англаган Эрон подшоси Нодиршоҳ фурсатни қўлдан бермай мақсадни амалга оширишда Абулфайзхоннинг ўз яқинлари — Бухоронинг аркони давлатлари — Ҳакимбий, унинг фарзанди Раҳимбийлардан усталик билан фойдаланади.

Янада аникроғи, табиатан бу нарсага тайёр бўлиб турган ота-бола Нодиршоҳ ниятларини амалга оширишда кўл келади.

Душманга қарши курашиш учун бирлашиш ўрнига Бухоро хонлигида парчаланиш бошланади. Шу тариқа Бухоро хонлиги Эронга бўйсунушга мажбур бўлади.

Бу маълум маънода Русия империясига бўйсунушга мажбур бўлган уч хонликка ишора ҳам эди.

Асарнинг бош образи — Абулфайзхон. У бир қараганда, гўё иродаси кучли, айтганини қиладиган одамдай таассурот қолдиради. Бироқ аслида, ундай эмас. Унинг кучи ақлида эмас, подшолигида, холос. Аслида Абулфайзхон номард, иродаси бўш, кўрқоқ ва ваҳимачи одам. У ирода кучи етишмагани туфайли ҳаммадан хадиксирайверади. Оламни сув босиб кетмайдими — фақат тахтини сақлаб қолса бўлгани. Қандай йўл билан сақлаб қолишининг унга аҳамияти йўқ. Бунинг учун яқинларининг қони дарё бўлиб оқса ҳам майлига.

Саройдаги энг катта яқин амалдори Улфат айтган «подшоҳлик қон билан суғориладиган оғочдир» (дарахтдир) дейилган фикр хонга ниҳоятда мос тушади.

Хоннинг хўжа саройи ва ҳарам бошлиғи Улфат, яқин хизматчиси, тўқсабо Давлат, қозикалон Низом, иноғи ва оталиғи Ҳақимбий, унинг ўғли Раҳимбий фожианинг етакчи образларидир. Фитрат бу образлар характерини маҳорат билан яратган. Хоннинг энг яқин маслаҳатчилари ҳам, буюрган топширигини айтган муддатда кечиктирмай дўндириб бажарадиган ҳам шулар.

Ҳар қандай фожиавий вазиятда ҳам ўз инсонлик ғурурини сақлаб қолган, хоннинг кўзига тик боқиб, ҳақиқатни айта оладиган ва шунга яраша жазосини ҳам тортган Фарҳод оталиқ сингари образлар фожиани безаб туради.

Фарҳод оталиқ мансаб жиҳатидан хоннинг яқин кишиларидан бири. У ҳам бошқалардек айшини суриб юравериши мумкин эди. Бироқ унинг ўзгалардан фарқи шуки, у виждони буюрмаган ишни қилолмайди. Ҳоқоннинг «муборак миждозларига ёқмай турган ишлар» қилгани, «биз хон ҳазратларига ўзимизни қурбон қилдик. Эмди ному-симизни ҳам истамасунлар» деб хонга қизини беришдан бош тортгани учун буюрилган муддат — беш дақиқадаёқ Улфат Фарҳод оталиқнинг бошини лаганга солиб хон олдига келтириб қўяди. Ҳолбуки хоннинг ўз тили билан айтганда, Фарҳод оталиқ хонни «бир ота каби асрагон» киши эди.

Асардаги Иброҳимбий образи Фарҳод оталиқ образини ҳам мантиқий, ҳам бадний тўлдирадиган, камол топтирадиган образдир.

Хон Фарҳод оталиқ ўрни — мансабини Иброҳимбийга таклиф этади.

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрин, мен уни бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан. Унинг нимаси бор?

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби ўткур бир одамнинг бажара олмаган бир ишини мен қандай бажарарман...?!

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

Иброҳимбий. Ҳоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолгон.

Хон. Нима деганинг бу?

Иброҳимбий. Шу Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқда мумкин эмасдир.

Хон Девона бўлдингми?

Иброҳимбий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқнинг девоналикдин ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, ҳоқоним! Шулар икки одам бўлмағонда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Абулфайзхон саройидаги ёвузликлар, разилликлар қай даражада авж олмасин, унинг атрофидаги аксар амалдорлар нечоғлик олчоқ, қанчалик ёвуз, нақадар сотқин бўлмасин, саройдаги шароит бу қадар фожиона тус олмасин, ҳаёт Фарҳод оталиқ, Иброҳимбий каби жасур, мард, бошига қилич келганда ҳам тўғри сўзни айтишдан қўрқмайдиган инсонлар билан пурмаъно эканини Фитрат асар меҳварига чуқур сингдириб юборган.

Асардаги хон томонидан: бир душманнинг қони қуримай, бошқаси чиқиб қолади. Иброҳимбий аҳмоқ ҳам мени тинч қўймайди шекилли, қачонгача ҳайдайман, ўлдираман буларни, «ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади», деган иқрори ҳамда Мир Вафо тилидан: «Хон томонида икки-уч муллалардан бошқа киши қолмади» дейилган фикр Абулфайзхоннинг ўзининг ҳам, салтанатининг ҳам фожиаси, инқироzi аниқ ва шубҳасиз эканидан бир мужда эди.

Фитрат Абулфайзхон табиати ва тақдири мисолида

зўравонлик ва шафқатсизликнинг ғайриинсоний моҳиятини очиб беради ва унинг натижаси оқибат-натижада фожиадир, деган чуқур фалсафий хулосага келади.

Драматург мазкур асарини ёзишда Абдурахмон Толеънинг «Абулфайзхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллономаси», Мирвафо Кармонағийнинг «Тухфаи хоний» сингари тарихий асарларидан баракали фойдаланган.

Асардаги аксар воқеалар ва шахслар тарихийдир. Хусусан, Абулфайзхон, Нодиршоҳ, хоннинг оталиғи Ҳакимбий, Раҳимбий, тарихчи Мирвафо, Иброҳимбий тарихий шахслардир.

Давлат, Улфат, Қози Низом сингари образлар бадий тўқима асосида яратилган образлардир.

Муаллиф асарда ҳар бир характернинг ўзига хос қиёфасини яратишга муваффақ бўлади: Давлат ва Улфатлар шу қадар устмонки, аксар ўринларда хон уларнинг етагидан чиқолмай қолади; Нодиршоҳ тадбиркор ва пихини ёрган айёр бўлса, хоннинг оталиғи Ҳакимбий устаси фарангликда тенги топилмайдиган хилидан; тарихчи Мирвафо эса, аравасига тушгач, ноғорасига ўйнайдиганлар қабилдан, у ялтоқ хоннинг рангига қараб табиати ўзгариб турадиган кимса ва ҳоказо.

Асар ниҳоясида Сиёвуш руҳи тимсолдаги Хаёл рамзий образига дуч келамиз (уни яратишда Фитрат Шекспирнинг «Гамлет»идан таъсирланган бўлса, 60-йилларнинг аввалида Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясида шу тарздаги образни яратишда Фитратнинг мазкур асаридан илҳомланган).

Асар ғояси ва фожиавий пафосини очишда Хаёл образининг роли катта. У Раҳимбий билан баҳсга киришар экан, тахтга қарата шундай дейди: сен «инжу тизгувчи адибларнинг қаламларини ўчоқ супургисига айлантирдинг». Айни вақтда тахт ва мансаб дунёдаги барча разиллик ва ёмонликларнинг манбаидир, деган хулосага келади. Ўз фикрини давом эттириб, подшонинг адолати зулмдир, дер экан, зулм, зўравонлик, босқинчилик, тахт ва шу қабиларнинг барчасини аёвсиз қош этади, инсон эркини, озодлигини, мустақиллигини улуғлайди.

Биз бу асарни ўқиб, ҳақиқий Эрк, Озодлик ва Мустақилликни инъом этган ҳозирги кунларимизга шукроналар айтамыз.

«Абулфайзхон» ўзбек адабиётидаги биринчи тарихий фожиадир. Фожа жанрининг ўзига хосликлари бош ва

етакчи қахрамонларнинг деярли асар аввалидан то сўнгига қадар ҳам ички (ўз-ўзлари билан, ўзга ғоялар билан), ҳам ташқи (бошқа қахрамонлар, турли кучлар билан) кескин курашларини кўрсатишда намоён бўлади.

Бундай асарларнинг аксари асосий ёхуд етакчи қахрамонларнинг ҳалокати билан тугайди.

Бироқ фожиа фақат жисмоний эмас, маънавий ёхуд ғоявий емирилиш, инқироз, ҳалокат асосига ҳам қурилиши мумкин. В. Г. Белинский фожиа жанрининг ўзига хос хусусиятларини «қалбдаги энг қимматли умидларнинг емирилиши», «қалбнинг табиий жараёни, майлнинг ахлоқий бурч ёки даф қилинмас бир тўсқинлик билан тўқнашувидир», деб таърифлайди.

Фожиа жанрида давр ва замоннинг улкан ижтимоий-сиёсий тўқнашувлари ҳам, алоҳида шахсларнинг олий ва юксак ахлоқий-маънавий зиддиятлари ҳам, буларнинг ҳар икковининг узвийликдаги кўриниши ҳам гавдалантирилиши мумкин. Бадиий асарнинг бош манбаи инсон ва унинг қалби экан, бу масалалар, албатта, инсон муҳаббати, нафрати, виждони, орияти, орзуси, армони ва ҳоказоларнинг кескин кураш ниҳоясида ҳалокатга юз тутиши тарзида кўрсатилади. Бу инқироз фақат салбий куч, гоё ёки қахрамоннинг даф бўлишигина эмас, ижобий қахрамон, олий мақсад ва ғоянинг асарда кўрсатилган ҳолат ва даврдаги жисман ва руҳан ҳалокати, аслида уларнинг тарихан маънавий ва адолатли ғалабасидир, деган маънода ҳам кўрсатилиши мумкин.

Шахс билан муҳит ўртасидаги кескин, муросасиз зиддиятни гавдалантиришга бағишланган фожиалар ҳам талайгина. «Лайли ва Мажнун», «Ромео ва Жульетта» каби асарлар бунга мисол бўла олади.

Фожиа жанридаги асар мавзуи ва мазмунини фақат ўтмишгагина даҳлдор деб қараш тўғри эмас.

Ўз олдида қўйган мақсадидан келиб чиқиб, драматургнинг бадиий фантазияси фожиа жанрида ўтмиш, бугун ва ҳатто келажакка ҳам мурожаат этиши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Фитрат қачон ва қайси шаҳарда туғилди?
2. Қайси ҳорижий мамлакатда таҳсил олди?
3. Биринчи шеърини тўпламининг номини биласизми?

4. «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Абулфайзхон» асарлари илк бор қаерда нашр этилган?

5. Фитратнинг нашр этилмаган ва ҳозиргача тўлиқ топилмаган қайси драмаларини биласиз?

6. «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳи қиссаси»да шу кун билан алоқадор қандай долзарб масалалар хусусида сўз юритилган?

7. Фитратнинг қайси илмий асарлари ва мақолаларини биласиз?

8. Фитрат диний мавзуда қандай асарлар ёзган?

9. Адиб асарлари унинг вафотидан сўнг қачон ва қандай давлат мукофотига муносиб деб топилди?

10. «Абулфайзхон» фожиасидаги қайси образлар тарихий, қайсилари бадий тўқима ҳисобланади?

11. Фожа жанрининг асосий хусусиятларини айтиб беринг.

12. «Миррих юлдузига» номли шеърни ёд олинг.

13. Театрда «Абулфайзхон» фожиасини кўринг ва адабиёт тўғрисида жамоа бўлиб таҳлил этинг.

14. Фитратнинг «Абулфайзхон» фожиаси билан Шекспирнинг «Гамлет» ёхуд «Макбет» асарини қиёсан ўқиб, мустакил хулоса чиқаришга ҳаракат қилинг.

15. Қуйидаги мавзулардан бирида уй иншоси ёзинг:

а) «Абулфайзхон» фожиасидаги етакчи образларнинг тарихий қиммати ва замонавий аҳамияти.

б) «Абулфайзхон» — биринчи ўзбек тарихий фожиаси.

в) Абулфайзхон образига тавсиф.

г) Абдурауф Фитрат — буюк драматург.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

(1889—1929)

XIX аср охири ва XX аср бошларида Муқимий ва Фурқат сингари маърифатпарварлар таъсирида уйғона бошлаган ўзбек зиёлилари айниқса 1905 йил рус инқилобидан кейин ўзларида миллий озодлик ғояларига мойиллик сездилар. Мустамлакачилик кишанларининг тараф тортилиши, икки ёқлама зулм остида эзилган омманинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тангликда яшаши уларни фаол ҳаракат қилишга ундади. Шу тарзда XX аср бошларидаги турмуш тақозоси билан Туркистонда жадидлар ҳаракати ва жадид адабиёти юзага келди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг шоир, драматург, педагог ва театр арбоби сифатида майдонга чиқиши ана шу ҳаракат билан боғлиқдир. У инқилоб арафасида халқни миллий уйғонишга даъват этувчи шеърий ва драматик асарлар ёзди. Инқилобдан сўнги даврда эса у адабий истеъдодини кўпроқ ташвиқот ишларига бўйсундирди ҳамда ижтимоий ишлар билан шуғулланишга кўп эътибор қаратди.

Ҳаёти ва ижоди.

Ҳамза 1889 йил 6 мартда Қўқонда Ҳакимча исми билан машҳур бўлган табиб оиласида туғилди. Унинг 16 ёшида Бухорога бориб, «халқ дўқтури» бўлиб қайтган отаси — Ибн Ямин Ниёз ўғли ўзбекча ва форсчадан саводли эди. Ҳамза ҳам ота изидан бориб, 1899—1906 йилларда мадрасада ўқиди. 1908 йилда эса Наманганга бориб, 7—8 ой давомида таҳсил кўрди. У шу даврда Оренбург ва Уфада чиқиб турган газета ва журналлар орқали жадид ғоялари билан танишди.

Ҳамзанинг адабиётга бўлган ихлоси 1897—1898 йилларда бошланган. Шу йилларда мадрасада таҳсил кўрган Ҳамза Ҳофиз, Бедил, Юсуф Аҳмад рисолаларини ота-

онасига ўқиб берар экан, улар ёрдами билан бу асарлар мағзини чақади. Секин-аста унда бадиий ижодга, нафис сўзга қизиқиш уйғонади. 1899—1900 йиллардан бошлаб эса ўзи ҳам шеър ёза бошлайди. У 1908 йилда Намангандаги таҳсилини тугатгач, маҳаллий маориф ходимларидан бири Абдулла Тўқмуллин билан учрашиб, унга «шеърый ёзишмалари»ни кўрсатади. «Ул меним кўлимда ўз қаламим билан юз саҳифадан ортиғроқ эски усулдаги шеърый ёзишмаларими кўруб, тарбияга киришди»,— деб ёзади Ҳамза таржимаи ҳолида.

Шоирнинг айтишича, у Наманганда кўл матбааси билан майда рисолачалар чиқариб турувчи бир татар йигит билан танишган; у билан бўлиб ўтган суҳбатлардан дардланиб, «эски подшолар турмушидан «Ҳақиқат кимда?» исмли ҳавосиз опералик рўмон» ёзган, аммо бу илк насрий асари ўша пайтлардаёқ йўқолган. Шундан кейин у Бухорога бориб, араб тилини ўрганмоқчи бўлади. Лекин бухороликлар билан шиалар ўртасида кўтарилган жанжал унинг режаларини бузиб юборади. У Тошкентга келиб, 1910 йилда Қашқар маҳалласида биринчи марта усули савтия (жадид) мактабини очди. 1911 йили эса ҳажга йўл олиб, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва Арабистоннинг бир қанча шаҳарларида зиёратда бўлди.

Ҳамза 1914—1917 йилларда Марғилон ва Кўқонда мактаб очиб, йўқсил болаларни ўқитди ҳамда бу мактаблар учун «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» сингари дарслик ва қўлланмалар ёзди; «Ғамрат» китобхонасини ташкил этиб, халқ ўртасида турк-татар жадидларининг маърифатпарварлик ғояларини тарқатишга уринди.

1918 йили Ҳамза Кўқон ва Фарғонада муаллимликни давом эттирди, сўнг сайёр труппа тузиб, Қизил Арвот frontiда ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб борди. 1921—1924 йилларда Бухоро, Хоразм, Хўжайлидаги маориф, ташвиқот ва тарғибот муассасаларида хизмат қилгач, яна Фарғона водийсига қайтиб, турли ижодий ва ижтимоий юмушлар билан банд бўлди.

1926 йилда Ҳамзага адабиёт ва театр соҳасидаги катта хизматлари учун Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилди.

1929 йил 18 мартда Ҳамза Шоҳимардонда фожиали равишда ҳалок бўлди.

Ҳамзанинг адабий ижоди асосан икки қисмдан — шеърят ва драматургиядан иборат.

Шоир Ҳамза ижоди ўзбек мумтоз адабиёти анъаналари руҳида — аруз вазни силсиласидаги шеърини шаклларда бошланган. Унинг 1905—1914 йилларга оид ғазал, мухаммас, мусаддас ва маснавийлари қўлёзма девонга жамланган бўлиб, шоир бу асарларида Ниҳоний тахаллусини ишлатган.

Ҳамза таржимаи ҳолида ўзида шеър ёзиш билан бирга «муסיқавий лаҳн» (муסיқий туйғу) нинг ҳам барвақт уйғонганини ёзган эди. Дарвоқе, ўзбек халқининг муסיқий фольклори ва ижрочилик санъатига ҳам ихлос қўйган шоир халқ ўртасида машхур бўлган, аммо шеърини матнларида маза-матра бўлмаган ашулаларни тўплаб, улар куйига янги шеърлар ижод қилди. У 1915—1917 йилларда ана шундай шеърларни жамлаб, уларни «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси» деган умумий ном остида 8 та «гул» тўпламларида нашр этди.

1917 йил октябрь инқилобини Ҳамза катта умид билан қарши олди. Инқилобий кайфиятдаги рус ишчилари ва татар зиёлилари билан яқин алоқада бўлган шоир халқни октябрь ғояларини ҳимоя қилишга қаратилган шеърлар ёзди. Бу давр ўзбек шеърлятига биринчилардан бўлиб ишчи образини, йўқсил инсон образини олиб кирди. Ўзи ташкил этган театр тўда (труппа)лари билан турли қишлоқ ва шаҳарларга бориб, ташвиқий спектакллари ва инқилобий кўшиқлари билан ёш шўро давлатига хизмат қилди.

Ҳамзанинг адабий ижодида драматургия айниқса катта мавқега эга. У ёлгон акидалар ҳукмрон бўлган совет тузуми йилларида айтилиб келганидек, ўзбек драматургиясининг «отаси» бўлмаган. Драматургия ўзбек адабиётида Ҳамзадан олдинроқ туғилган (халқ театри асарлари ва М. Бехбудийнинг «Падаркуш» асарини эслаш кифоя). Лекин Ҳамза XX аср бошларидаги бошқа ўзбек драматурглари, биринчи навбатда Фитрат, Чўлпон ва Авлоний билан биргаликда миллий драматургиянинг мустақил адабий жанр сифатида равнақ топишига салмоқли ҳисса қўшди.

1915 йилда Қўқонда ўзи ташкил этган театр труппаси учун ёзган «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишқ қурбонлари» асари Ҳамзанинг бу соҳадаги илк қадами бўлди. Шундан кейин у «Ўч» (айрим хотираларга кўра, «Ўчимиз олдим», ёзилган санаси номаълум), «Мухторият ёки автономия» (1917), «Бой ила хизматчи», «Ким тўғри?», «Тухматчилар жазоси» (1918) пьесаларини ёзган. Бу асарлар сирасидаги «Бой ила хизматчи» драмаси ўзбек адабиётида Ҳамза шахси ва ижоди сунъий равишда кўкка кўтарилган йилларда Яшин томонидан бошдан-оёқ қайтадан ёзиб чиқил-

ди. Совет адабиётининг ижодий усули сифатида эълон қилинган социалистик реализм мезонларига мослаб қайта ишланган бу пьеса ўзбек совет драматургиясининг шоҳ асари деб эълон қилинди. Бундай қаллоблик қатағон этилган улуғ ўзбек ёзувчилари ўрнини сездирмаслик, адабий ҳаракатни И. Сталин ва М. Горький ўйлаб топган «усул» асосида йўналтириш, адабиётни боши берк кўчага олиб кириш мақсадида қилинган эди.

Ҳолбуки, Ҳамзанинг драматургия соҳасидаги асосий хизмати «Бой ила хизматчи» пьесаси билангина белги-ланмайди.

Ҳамза октябрь арафаси ва октябрдан кейинги дастлабки йилларда «Мулла Нормухаммад домланинг куфр хатоси», «Очлик қурбонлари» (1916), «Рабочий» (1917), «Ишчилар ҳаётидан» (1918), уч қисмдан иборат «Лошмон фожиаси» (1916—1918), тўрт қисмдан иборат «Фарғона фожиаси» (1918—1920), «Қизил қон ичида ёш гавдалар» (1919), «Эшонликда хиёнат» (1920) сингари кўплаб сахна асарларини яратди, лекин улар нашр этилмай қолгани сабабли бизгача етиб келмаган. Аммо бундай сахна асарлари устида тинимсиз ишлаш, уларни режиссёр ва актёр сифатида талқин этиш жараёнида, Ҳамза драматургия жанрининг ўзига хос мураккаб хусусиятларини мукамал эгаллади. Натижада ўзбек драматургиясининг чиндан ҳам шоҳ намуналари бўлган «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» (1926), «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши» (1927) драматик асарларини яратишга эришди. Ҳамзанинг октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан ёзилган «Жаҳон сармоясининг энг охириги кунлари» пьесаси (1927) ҳам «жаҳон инқилоби» гоясини ташвиқ этганига қарамай, драматург сифатида янги ижодий уфқлар сари интилганидан далолат беради.

Ҳамзанинг драматургик ижодида «Майсаранинг иши» комедияси алоҳида аҳамиятга молик. Бу асар асосида ётган драматик фабула жаҳон халқлари оғзаки ижоди орқали улар ёзма адабиётининг кўпгина намуналарига кўчган ва бу асарларда тасвир этилган воқеани ҳаракатга келтирувчи «мотор» вазифасини бажаради.

Пьеса қаҳрамонлари Ойхон ва Чўпон бир-бирларини севадилар. Аммо «мақтовдан ортиқ чиройли, узун соч, ширин сўз» Ойхонни Мулла Рўзи (қозининг аълами), Ҳидоятхон (қозининг ўғли) ва пайғамбар ёшига кириб куюлмаган Қози калоннинг ўзи ҳам ўз ҳирслари домига тортмоқчи бўладилар. Уларнинг бу қабиҳ нияти тадбиркор,

«ботир юрак» Майсара туфайли чок-чокидан кетади. Ўз хийласи домига илинтирган Майсара уларнинг бири устига сугир, иккинчисининг устига эчки терисини ёпиб, учинчисини эса бешикка белаб, халқ ўртасида шармандаи шармисор қилади. Маънавий жиҳатдан тубан ва ёмон ниятли кишиларнинг бундай фош қилиниши ўзбек фольклорига ҳам бегона бўлмаган. Ҳамзашуносларнинг тахминига кўра, драматург 1924 йили Туркистон АССР Маориф Халқ Комиссарлиги Давлат билим кенгаши йўлланмаси билан ташкил этилган фольклор экспедициясида «Майсаранинг иши»га «хамиртуруш» бўлиб хизмат қилган халқ эртаги билан танишган. Ҳамза ўзбек хотин-қизларининг озодлиги учун ҳаракат бошланган кезларда бу эртақдан маҳорат билан фойдаланиб, хотин-қизларга кўз олайтирган бадфеъл кишиларни фош этувчи ва айни пайтда шу хотин-қизларга хос тадбиркорликни, ақл-идрокни, руҳий поклик ва гўзалликни тараннум этувчи порлоқ бир комедия яратишга эришган.

Ҳамза драматургиясида инқилоб арафасидаги ҳаётнинг чиркин томонларини кўрсатиш етакчи ўринни эгаллайди. Унинг шу мавзуга бағишланган «Бурунги сайловлар» (1926), «Бурунги қозилар» (1928) сингари драмалари орасида «Яллагилар иши» айрича қимматга эга. Ҳамзанинг бу асарни ёзишдан ҳам муроди хотин-қизларни паранжи асоратидан халос этиш, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеларини тиклаш, инсоний ҳуқуқларини ҳимоя этиш учун бошланган ҳаракатга хисса қўшиш эди. У шу мақсадда яқин кечмишда паранжидан ниқоб сифатида фойдаланган, аслида маиший бузуклик билан шугулланган кишилар ҳаётига разм ташлади. Ҳамза пьесада Туркистоннинг чоризм мустамлакасига айланиш жараёнида икки қирғоққа — оддий, камбағал халқ ва шу халқ ҳисобига кекириб яшаётган кишилардан иборат қирғоққа ажралиб кетганини ҳаққоний кўрсатиб берди.

Холисхон (асл исми Тўлахон) 17 ёшли «нозик андом, ✓ ширин сўз» соҳибжамол қиз эди. Холисхонга ғойибона ҳирс кўйган хотинбоз Норбойвачча пул гадоси, яллагчи Мастура ёрдамида уни ўғирлаб, бечора қиз бахтини бир умрга барбод қилади. Бу икки ифбат кушандасининг қора ишлари билан фоҳишаҳонага тушиб қолган Холисхон севгилиси Рустамбекнинг дарагини эшитиб, қочмоқчи бўлади. Аммо бундан хабар топган қабиҳ унсурулар унинг сўнги умид гулини ҳам совуриб, ҳамма ёқни қонга ботирадilar. Ҳамза ана шу ҳаётий воқеликни тасвирлаш ор-

қали маърифат ва маданият, виждон ва имон қувилиб, пул, бойлик ва зўравонлик ҳукмрон бўлган жамиятда инсон ҳуқуқлари топталишини, ёвуз ниятли кишиларнинг тарих саҳнасига чиқишини катта маҳорат билан кўрсатиб берди.

Ҳамза қаламига мансуб саҳна асарлари турлича савияга эга. Аммо унинг энг яхши пьесаларида халқнинг турли қатламларига мансуб кишилар тақдири орқали унинг мустамлакачилик давридаги машаққатли ва азоб-уқубатли ҳаёти ёрқин бадиий ифодасини топган.

Ҳамза ижоди устида сўз борар экан, унинг ажойиб шеърий гулдастаси — «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар» номи билан машҳур мажмуаларини четлаб ўтиб бўлмайди. 1915—1917 йиллар мобайнида нашр этилган ва кейинги мажмуалари «Оқ гул», «Қизил гул», «Пушти гул», «Сариқ гул», «Яшил гул», «Сафсар гул» ва «Атир гул» деб номланган шеърий туркумлар Ҳамзанинг шоир сифатидаги ўзига хослиги, XX аср ўзбек шеърияти тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси ва уни жадид адабиёти билан боғловчи узилмас ришталарни кўрсатиб беради.

Ҳамза бу туркумдаги шеърларини яратунга қадар Фарғона водийси ва ҳатто Қашқарда машҳур бўлган 30 га яқин ўзбекча ва қисман татарча халқ кўшиқларини тўплаган. «Кулоқ ноталари ила эшитилиб келмиш миллий табаррук ашулаларимизнинг ўрни йўқолмасин учун» Ҳамза «баъзи қабих шеърлар» ўрнига янги матн тайёрлаб, халқнинг катта ғоявий мазмун билан суғорилган чинакам миллий ашулаларини яратиш иштиёқида бўлган. Замондошлар унинг бу хайрли ишига рағбат ва илтифот кўрсатганлари, ҳофизлар эса Ҳамза қаламидан чиққан миллий шеърларни ихлос билан айта бошлаганлари сабабли у ижодий ниятини, афтидан, тўла-тўқис амалга оширган.

Дастлабки мажмуа биринчи жаҳон уруши арафасида халқ ўртасида машҳур бўлган «Лўм-лўм, Мамажон» оҳангидаги ашула билан очилган бўлиб, у шартли равишда «Йиғла, Туркистон» деб аталади. Агар бу шеърга асос бўлиб хизмат қилган халқ кўшиғи «Истаконда чой ичган лўм-лўм, Мамажон» қабилдаги катта мазмундан холи сатрлардан ташкил топган бўлса, Ҳамза худди шу мусиқий оҳангга таянган ҳолда «Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон, Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон», деган халқни миллий уйғонишга даъват этувчи, унинг ву-

жудига қайноқ ҳаёт ва кураш қонини юборувчи шеъринг матнни ижод этади:

Тургил дарддан, жисмингни соғла, Туркистон,
Дониш ўтига бағринг доғла, Туркистон.
Белга ҳиммат камарин боғла, Туркистон,
Маърифатга етмоқни чоғла, Туркистон.

Ижтимоий кифаси «лўм-лўм, Мамажон» савиясида бўлган ўзбек халқи ўша пайтда, аниқроғи, 1915 йилда Ҳамза назарида кўпроқ «зиллатга (тубанликка) ботган, сафоҳатга (нодонликка) алдануб ифбат йўқотган» кимсалардан иборат эди. Ҳамза «Кўзлар уйқудан тўймас, доим ғафлатда,... Бўлдик бугун саргардон дашти зиллатда», деб аянчли аҳволда қолган халқини уйғотмоқчи, ҳимматли боёнларни мактаблар очишга, гиналарни ташлаб, тараққийга бошлашга чорлайди. «Эски Хоразм» ашуласининг оҳангида ёзилган бошқа бир «миллий шеър»ида эса ана шу мавзунини теранлаштириб, ёзади:

Яхши ҳолин йўқотган, оқибатсиз Туркистон,
Истиқболин ушоткан, офиятсиз Туркистон,
Ўз жисмига ўқ отган, ҳамиятсиз Туркистон,
Зиллат лойига ботган, эй ғайратсиз Туркистон!
Зулмат тоши ёғилса-да, кўзи очулмас,
Руҳсиз тандир, ханжар урса, қони сочулмас.

Мустамлакачилик йилларида ўзбек халқи, чиндан ҳам, ханжар урса-да қони сочилмас руҳсиз бир танга айланган эди. Бу халқ шу шеърдан кейин ўтган 75 йил давомида ҳам ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашувчи, жанговар, қудратли, аҳил бир миллатга айланолмади. У Шўро ҳокимияти даврида ҳам топталиб, оғзидаги ризқ-насибасини олдириб, бойликларини ўғирлатиб, ночор яшади. Бунга ўша, Ҳамза 1915 йилдаёқ айтган ғайратсизлиги, ҳамиятсизлиги, мутелиги, маърифат гулистони ўрнига, жаҳлистонда яшаганлиги сабаб эди. Ўз халқининг ана шундай иллатларидан изтироб чеккан шоир «Дўст, мавлон-ей» куйига ёзилган шеърда яна уни ғафлат уйқусидан уйғотмоқчи бўлади.

Кези келганда, ана шу халқ куйининг куйидаги намуна сатрларига эътиборни қаратиш мароқлидир. Ҳамза «Дўст, мавлон-ей» куйи тўғрисида тасаввур бериш учун мана шу мисолни келтирган:

~~Мен бу ёнга келмас эрдим, ёра, келтирдинг мани-ё!~~
~~Утга солса, куймас эрдим, ёра, куйидирдинг мани-ё!~~
Дўст, мавлон-ей, кўнглум, аллоҳ, сендадур.

Ҳамза ана шу оҳанг ёрдамида ўзининг бундай дардларини ифодалаб, ёзди:

Бизни Туркистон эли дардига дармон истамас,
Зулмат ичра кечса умри, моҳи тобон истамас,
Ухлама кўп, ўзбек эли, асри тараққий вақтида.

Шоир юқоридаги халққа таниш ва унинг дилига яқин бўлган оҳангдан катта ижтимоий мазмунни ифодалаш мақсадида фойдаланди.

Ўз халқи учун жон куйдириш, унинг оёғидаги жаҳолат ва зулм кишанларини парчалаш ишлари кейинчалик Шўро ҳокимияти томонидан миллатчилик деб эълон қилинди. Ҳолбуки, ҳар бир инсон муайян макон ва муайян миллат бағрида яшаши, ўз юрти ва ўз эли учун жонини фидо қилиши лозим. Ҳамза учун энг ҳамиятли инсон миллат (халқ) учун яшовчи инсондир. Миллат (халқ) учун яшовчи инсонни эса у бундай тасаввур этади:

Миллат деган кимса суймас дунёни,
Мол ила, жон ила бўлур қурбони,
Ёш ўрнига, оқар кўзидан қони,
Миллат йўлида кетар бўлса боши,
Миллат тараққийси ўлгай талоши.
Миллат деган кимса ўзгани суймас,
Миллат ўтидан бошқа ўтга куймас,
Ҳар дамда бинг жафо келса-да туймас,
Миллат йўлида кетар бўлса боши,
Миллат тараққийси ўлгай талоши.

«Вайсулқарн» халқ кўшиғи куйида ёзилган бу ва бошқа шу руҳдаги «миллий шеърлар»и билан Ҳамза халқда ва аввало, унинг пешқадам кишиларида ўз халқига ҳурмат ва муҳаббат туйғуларини тарбиялашга, халқни миллий уйғониш фаслига олиб чиқишга интилди. Бу Ҳамзанинг инқилоб арафаси ижодидаги энг катта ва унутилмас хизмати дир.

Афсуски, Ҳамза бу туркум шеърларида охиригача зийрак ва илғор қарашли шоир сифатида намоён бўлмади. У «Оқ гул» ва «Сариқ гул» тўпламларига кирган баъзи шеърларида оқ подшони, муваққат ҳукумат бошлиғи Керенский ва уларнинг Туркистондаги ноиб генерал-губернатор Куропаткинни ҳам кўкларга кўтарди, юртдошларини мардикорликка бориб, оқ подшо олдидаги бурчини ўташга чақирди. Аммо у тез орада мардикорлик ўзбек халқини ҳақоратловчи ва қуллик кишанларида ушлаб турувчи тад-

бир эканлигини тушунди. Шуларга қарамай, Ҳамзани, «миллий ашулалар»ни янгилашга, уларга чин маънода илғор ғоялар олиб киришга, юртдошларида ватан ва миллат туйғусини тарбиялашга, улар қалбида маърифатга муҳаббат гулларини ўстиришга интилиши улугъ ният билан тўйинган ижодий иш эди.

Ҳамзанинг бу «миллий шеърлар»ида олға сурилган ғоя Ўзбекистон миллий мустақилликни қўлга киритиб, тараққиёт учун курашаётган бугунги кунда ҳам катта аҳамиятга эга.

«ЗАҲАРЛИ ҲАЁТ»

Ҳамза ўзбек халқининг XX аср бошларидаги турмуш тарзи, ижтимоий ва маданий савияси ғоят ачинарли аҳволда эканлигини ўз кўзи билан кўриб, бундай ночор аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир йўлини маърифатда деб билди. Аслида бу нарса фақат Ҳамзанинг эмас, балки мавжуд сиёсий-ижтимоий тузумни демократик ислоҳотлар йўли билан ўзгартириш дастурини ишлаб чиққан жадидчилик ҳаракати намоёндаларининг фикр-хулосалари эди.

Ҳамза ану шу фикрни халққа турли йўллар билан етказишга интилар экан, ўша кезларда туғилиб, эндигина атак-чечак қилаётган замонавий ўзбек театри имкониятларидан ҳам фойдаланишга уринди. У «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишқ қурбонлари» номли биринчи пьесасига шу мақсадда қўл урди. 1915 йилда ёзилган, 1916 йилда эса босилган бу тўрт пардали фожиани текширишдан аввал унинг пайдо бўлишида адабий пойдевор вазифасини ўтаган, Ҳамзанинг яна бир асари борки, дастлаб шу асарга тўхтаб ўтиш зарур.

Ҳамзанинг «Оқ гул» тўпламига илова қилинган эълонда унинг иккита «миллий роман» ёзганлиги тўғрисида маълумот бор. Буларнинг бири — «Янги саодат» 1914 йилда ёзилган бўлиб, 1915 йили босилиб чиққан. Иккинчиси — «Турмуш аччиғи» асари эса 1916 йилда, «Оқ гул» чоп этилган вақтда нашрда бўлган. Унинг кейинги тақдири, номаълум.

«Янги саодат» — Ҳамзанинг насрдаги бизга маълум энг дастлабки уриниши бўлишига қарамай, ундаги тасвир санъати, қаҳрамонлар образининг ёрқинлиги, ғоянинг изчил олға сурилганлиги ва тил хусусиятлари муаллифнинг катта «настрий» истеъдодга эга бўлганидан дарак беради.

Олимжон — асарнинг бош қаҳрамони. Унинг ҳаёт йўли

турмуш машаққатларини энгиб, нурли мақсад сари шаҳдам бориши ва «гариб миллат учун керакли» киши бўлиб етишиши жадид адабиёти қаҳрамонлари учун айниқса хос бўлиб, Ҳамза ана шу қаҳрамон тақдирини тасвирлаш билан жаҳолат ботқоғида яшаётган халқига ибратли бир сиймони, бахт-саодатга эришиш йўлини кўрсатмоқчи бўлади.

Олимжон — Абдуқаҳҳор исмли тагли-тугли бойнинг фарзанди. Унинг отаси жоҳил бир савдогар бўлгани сабабли, «саодат ва чин турмушлари учун энг биринчи даражада фарзу айн ўлган илм, маърифат»дан маҳрум бўлиб қолган эди. Ҳамзанинг талқинича, у ҳаётнинг ана шу курсури туфайли «Кеча ва кундуз сафоҳат (нодонлик) ва қабоҳатларга қадам кўя» бошлайди ва натижада молмулкни қиморга бой бериб, «охур ётадурган жойи гўлох», овқат учун топадурган ақчаси эса қиморбозлардан тушадиган чўтал бўлиб қолади. Олти ёшли Олимжон ва унинг уч ёшли синглиси Хадича тақдири оқиша онанинг кўлига ўтади. Марям қанчалик қийналмасин, фарзандларини ёлғиз ўзи амал-тақал қилиб ўстиради, Олимжонни эса жадид мактабига ўқишга беради. Хулқ-одати ва иқтидори билан муаллим меҳрини қозонган Олимжон — «миллат гулшанига янги кўнган бу андалиб» (булбул) — тез орада обрў-эътибор қозонади. Дастлаб муаллимга ёрдамчи бўлиб, мактабда сабоқ беради, сўнг Абдурахмон исмли савдогарга мирза бўлиб, унинг ёлғиз қизи, «кўзининг нури» Назокатхонимга уйланади. Шу аснода Олимжон адашган отасидан хабар топиб, Тошкентда ямоқчилик орқасида тирикчилик ўтказиб юрган ~~Абдуқаҳҳорни~~ била бағрига олиб келади. Абдурахмонбой оламдан ўтгандан кейин эса Олимжон ундан қолган бойликка эга бўлиб, «машаққатсиз давлат ва чин маишат»га етишади.

Асар негизида икки хил инсон — ўқиган ва ўқимаган инсоннинг тақдири ётади. Ҳамза бу икки қаҳрамонни бир оиладан топади. Ўқимаган инсон — Абдуқаҳҳор ўқиган инсон — ўз фарзанди Олимжон туфайли тубанликдан кўтарилиб, «дўст-душманни ажратуб, инсоф ва диёнатли, шафқат ва марҳаматли» кишига айланади.

«Шоҳлар бир кун гадо бўлур, бизларга ўхшаб. Гадолар яна бир кун шоҳ бўлуб қолур, болажонларим», — дейди Марям оиласи пароканда бўлган кезларда. Унинг сўзларига фаришта омин деган экан, ўғли Олимжон унинг кўзи ўнгида илм ва маърифат туфайли гадодан шоҳга айланади.

Ёзувчи асар ғоясини фақат Олимжон тақдирини кузатиш орқали очмай, унинг китобхон қалбига етиб бориши

учун бошқа имкониятлардан ҳам фойдаланади. Бу имкониятлардан бири сентиментал тасвир услубидир. Ёзувчи Олимжон, унинг онаси Марям, бувиси Рузвон ва бошқа образларни, улар ўртасидаги алоқани тасвирлашда китобхоннинг ҳис-туйғусига ортиқ даражада таъсир ўтказишга интилади. Умуман, жадид адабиётида сентиментализм «Янги саодат»дагидек балқиб турган бошқа асар бўлмаса керак. Қисман шу туфайли бўлса керак, «Ал-ислоҳ» журнали «Янги саодат» тўғрисида сўз юритиб, «Халқни ўқув ва ёзув тарафига тарғиб қилмоқ учун ҳозиргача Туркистон шевасинда бунингдек таъсирли рўмон нашр ўлинмалиш», деб ёзган эди.

Асарда қўлланилган иккинчи тасвир имконияти лирик чекинишдир. Ёзувчи ўз фикр-мақсадини воқеалар оқимида лирик чекиниш тарзида олиб киришга уринган.

Мана бу сўзларга эътибор беринг: «Ўқиган одамлар гарчанд ёш бўлсалар ҳам мадрасаларда мударрис, расталарда катта дўкондор, яхши ўринларга мирзо, яхши кийимлар, озода саллалар бошида, ҳар жойда иззатлик ва ҳурматлик... Аммо ўқимаган одамлар нақадар бой бўлса ҳам раҳмсиз ва мурувватсиз ва инсофсиз бўлуб, биздек фақирларни хўрлаб, озор беруб, ёмон ҳақоратлар била ҳар кимни дилини оғритуб юрурлар...»

Ҳамза ўз асарида ана шу икки тоифага мансуб кишиларни кўрсатар экан, Олимжон туфайли Абдуқаҳҳорнинг кўзи очилганидек, бошқа замондошларининг ҳам Олимжон изидан боришларини истайди. Унинг ушбу асарни ёзишдан муроди ҳам худди шунда эди.

Илм-маърифат Ҳамза талқинида «**ҳаётимиз дунёсининг ҳақиқий хуршиди ва моҳтоби**» бўлса, илмсизлик «**жаҳолат ва ғафлат зиндонидир**». Ҳамза аксар замондошларининг ана шу зиндонда яшаётганлигининг сабабини икки нарсада кўрган. Биринчиси ўқув ишларининг нақадар оғирлашгани бўлса, иккинчиси жоҳил ота-боболарнинг «**худо берса бўлади**», деган «асоссиз сўз ва фасод эътиқодларидир». «**Худо золим эмас,— дейди ёзувчи,— бировга беруб, бировга бермай қўймас**». «**Худойи таборак ва таоло саодат-илмда, розолат — жаҳлда, ҳар бир иш банданиннг ўз ҳаракатига мувофиқ, деб ўз каломида такрор хабар бергани бор**».

Ҳамза ўз гоё-мақсадига яқун ясаб, яна бир ҳадис келтиради. Бу ҳадисда айтилишича, «дунё юзидаги миллатларга устун бўла олмасак ҳам, аларнинг сёқ остларида қолмаслик даражада чора ахтармоқ лозим».

Ҳамза ана шундай чорани илм-маърифатли бўлишда кўрди. «Янги саодат»нинг ғоявий йўналиши эса шу фикрни очишга қаратилди.

«Заҳарли ҳаёт»нинг
ғоявий йўналиши.

Агар Ҳамза «Янги саодат» қисса-сида Олимжоннинг маърифат ту-файли бахтли ҳаётга эришувини ва унинг ўз бахтидан бошқа кишиларнинг ҳам баҳраманд бўлишини тасвирлаган бўлса, «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишк қурбонлари» фожиасида маърифатли инсоннинг «жаҳолат ва ғафлат зиндони»даги фожиали тақдирини кўрсатишни мақсад қилиб олган. Ушбу асар жанрини Ҳамза «Тур-кистон маишатидан олинган қиз-куёв фожиаси» деб атайди. Драматург пьесанинг дастлабки сахнасидаёқ қаҳрамонларнинг ўзларига муносиб бўлмаган, улар қалбидаги муҳаббат гулларини ҳазон қилишга тайёр бир муҳитда яшаётганларини кўрсатади. Шу тарзда пьесанинг аввалидаёқ эскича қарашлар таъсиридаги ота-оналар билан улардан илгарилар кетган ва ўз замонига сиғмай қолган ёшлар ўртасидаги зиддият ниш уради. Воқеалар ривожланиши билан бу конфликт таранглашиб, пировардида камоннинг жадал тортилган ёйидек учибор боради-да, ҳар иккала қаҳрамони — Маҳмудхон билан Марямхонни ҳалок қилади.

Ҳамза бу пок ниятли, олижаноб, маърифатли инсоннинг ҳалок бўлиши сабабларини уларнинг мол-дунё инсондан кўра азиз бўлган жамиятда яшаганларида кўради. Улар — «жаҳолат ва ғафлат зиндони»да яшаётган Маҳмудхон ва Марямхоним, рус драматурги А. С. Грибоедов айтмоқчи, ўз ақликлари туфайли қурбон бўладилар. Уларнинг бу муқаррар ҳалокати, айрим ҳамзашунослар талқин этганларидек, октябрдан аввалги тузум туфайли эмас. Ҳамза ўз асари орқали бир-икки кишининг маърифатли бўлиши билан маърифатли замон келмайди, Маҳмудхон ва Марямхонлар ордидан маърифат баҳорининг ўнлаб ва юзлаб қалдирғочлари учиши, бутун халқ «жаҳолат ва ғафлат зиндони»дан қутулиб, маърифат нуридан баҳраманд бўлиши лозим, тараққиёт мантики шунини тақозо этади, деган ғояни илгари сурган. Ҳамза худди шу билан «Заҳарли ҳаёт»да «Янги саодат»га нисбатан бир қадам олға кетган.

Маҳмудхон образи.

Маҳмудхон, драматург изоҳига кўра, «хушмўйлаб, соқолсиз, сочлик, кўзида ойнак бор, бутун оврупоча кийинган», «энг юқори даражада очуқ фикрли, хусусий муаллим олиб ўқумиш, тарбия кўрмиш, миллатпараст бўлиб, Мирзаҳамдамбойнинг ёлғиз ўғли, 18 ёшдадир». Бу изоҳнинг ўзиданоқ драматург

Маҳмудхон образида ўз даврининг илғор кишисига хос фазилатларни мужассамлаштиришга, ана шу кишини ёшларга оврупоча маданият, хур фикрлилик намунаси сифатида тақдим этишга интилади. Чиндан ҳам, у ўзининг бутун маънавий олами билан отаси Мирзаҳамдамбойдан — «зўр давлатлик бўлса ҳам илм-маърифатдан йироқ киши»дан кескин фарқ қилади. Лекин Маҳмудхоннинг «энг юқори даражада очуқ фикрли» йигит эканлиги, унинг фаолият кишиси, курашчан инсон эканлигини англамайди. У Марямхонни бутун вужуди билан севгани ва усиз яшашни тасаввур этмагани ҳолда ўз бахти учун курашмайди.

Агар Олимжон отаси Абдуқаҳҳор туфайли иқтисодий ва маънавий қийинчиликка дуч келиб, онаси Марям, ўртоғи Аҳмаджон ва жадид мактаби муаллими ёрдамида бу қийинчиликларни енгиб, саодат сари дадил борса, Маҳмудхон «бир озгина замондан хабардор» Абдуқодирбой орқали Марямхонимни севишини ва унга уйланиш ниятида эканлигини отасига шипшитишдан нарига ўтмайди.

Бу ҳар иккала асарда ҳам ёш қаҳрамонлар ота туфайли озор чекадилар. Лекин улар ўз бахтларига зомин бўлган кишини қоралаш ё унга қарши чиқишни хаёлга ҳам келтирмайдилар. Ислом маданияти таъсирида шаклланган Ҳамзаота билан бола ўртасида пайдо бўлган зиддиятни аён кўргани ҳолда бу зиддиятни ўша давр шаронтида ҳал қилиш йўлини билмаган. Унинг назарида, мавжуд удумларга қарши ота раъйига қарши чиққан Маҳмудхоннинг бахтсиз Марямхоним тақдирига шерик бўлишдан бошқа иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам драматург воқеалар «жилови»ни Маҳмудхон қўлидан олиб, Марямхоним ихтиёрига берган. Натижада, томошабинга «миллатпараст», яъни халқпарвар киши сифатида тақдим этилган Маҳмудхон ўзининг бу муҳим фазилатини намойиш этиш имконига эга бўлмаган.

Аммо бундай чегараланганлиги ва фаол эмаслигига қарамай, Маҳмудхон асарда Марямхоннинг фожиали муҳаббатига муносиб бир йигит сифатида гавдаланади.

«А б д у қ о д и р б о й. Энди бой афандининг гаплари шуки, «Ман эл-халқ ичида хўб яхши обрў, шухрат топган киши; ... энди биттагина ўғил бўлса... ахир, бир дурустрок, ўзимиздан юқори бўлмаса ҳамки, баробарроқ жойдан уйлантирайликки, ҳам орзумиз ушалсин, ҳам атрофдан келган ёру дўстларга маъкул бўлсин-да! Энди мана шундай обрў била бориб, бир бечора қосибди қизини олиб бераман?»

Маҳмудхоннинг отаси шундай фикрлайди. Аммо Маҳ-

мудхон «ҳар бири пари каби бойлар кизини ҳавас қилиш»ни ўзига ҳаром деб билади. Марямхонимнинг ҳали тупроғи совимаган қабрига бориб, ўзини отади. «Бу қандай жаҳолат замон! Қандай ваҳшат замон! Илмсиз, виждонсиз кишилар, исломиятсиз, миллатсиз кишилар (дан иборат) қандай замон!.. Исломиятни, инсониятни, виждонни, миллатни, адолатни, меҳр-шафқатни,... мана шу жигардан бино бўлмиш фарзандни ақчага сотадиган замон!..»

Маҳмудхон ана шу замон билан мураса қила олмай, ҳалок бўлади.

Марямхон образи.

Пьесанинг сўнгги пардаси фақат Маҳмудхоннинг узундан-узоқ монологомидан таркиб топган. Маҳмудхон замон ва замондошларига маломат тошларини отар экан, яна бундай дейди: «Бундай золим халқ орасида яшамоқдан ўлим лаззат, лаззат!.. Бир вақтда шариятдан кўз юмиб, ...исломиятни қўйиб, дунё йўлига қадам босувчи диёнатсиз қора халқ орасида тирикликдан, албатта, ўлим яхши!» Бу сўзлардаги «қора халқ»ка биринчи навбатда Марямхоннинг ота-онаси мансубдир.

Марямхон билан Маҳмудхон ўртасида фақат Мирзаҳамдамбойнинг эмас, балки «бир бечора косиб»нинг ҳам орзу-ҳаваси тўғаноқ бўлиб туради. Марямхоннинг мутаассиб отаси ёлғиз кизини олти хотинлик эшонга назр қилган. Марямхоним «ҳазрати эшон»ни тавоф этган, у сочган «шўъла»дан бахраманд бўлишни орзу қилган ота-онасининг хоҳишига кўра бир оёғи гўрда бўлган эшонга тегишга мажбур.

Ҳамзанинг бу асардаги чинакам санъаткорлиги шундаки, у фақат Мирзаҳамдамбой сингари боёнлар эмас, балки Марямхонимнинг ғариб ва қашшоқ ота-онасига мансуб бўлган қусурларни ҳам фош этиб, бу ҳар икки қутбдаги кишилар замон посонгисини ваҳшат ва жаҳолат фойдасига босиб туришларини ҳаққоний кўрсатган.

Марямхон ана шу «қора халқ»дан чикқанига қарамай, «Маҳмудхонга муҳаббат қўймоқ муносабати ила рўмон, газета, журнал каби маориф таъсиротиндан қалби-ҳисси уйғонмиш шафқат ҳамшираси, миллат жорияси»дир. У Маҳмудхонни жонидан севади. Ота-онасининг изми билан эшонга текканда, «бу бетавфик, худо беҳабар чол» билан яшашдан кўра, ўлимни афзал кўради. Аммо унинг бирдан-бир орзуси Маҳмудхон билан қовушиш ва ўз бахтига эришишигина эмас. У суюкли ёрига ёзган мактубида бу

орзусини бундай баён қилган: «Икковимиз қўлимизни ту-тушиб, зулматда қолмиш бу миллатни, сиз қуёши бўлган-да, ман моҳи тобони бўлуб қоронғу ватанни ёрутайлик; сиз-да эрларимизнинг ҳолидан, бан мазлума оилаларимизнинг ҳолидан газеталарга ёзишиб, бир-бирларимизни огоҳ-лантирайлик. Гарчи сиз тижоратда бўлсангиз-да, чин мақсадингиз бўлган қизлар мактаби очайлик, бан маънавий, сиз моддий хизматда бўлинг, кадрсиз ҳамшираларимизнинг касод ўлмиш бозорларини илми нақди билан кўтаришайлик...»

Марямхон ўзининг бу қутлуғ орзу ва режалари, зулматда қолган халқига нур сочиш, кадрсиз ҳамшираларини илмдан бахраманд этиш истаги билан Маҳмудхонга нисбатан маънавий юксакликка кўтарилади. У Маҳмудхонни «қуёши миллатим, гунчаи муҳаббатим» деб атаса-да, бу қуёшнинг фақат ўзини эмас, балки «қоронғу ватан»ни ҳам ёритишини истади ва ўзи ҳам унинг ёнида моҳи тобон бўлиб чарақлашни орзу қилади. «Бугун-эрта ўлим эгаси бўлган ноинсоф чол» Марямхонга қараб: «Мани берган ёғ, биринжим билан отанг, онанг ош кўрди-ку .. Мани пулим билан бўйнинг маржон кўрди-ку!» деб таъна қилганида, у «аччиғ ила маржонни узиб отиб», дейди: «Ол бусотингни! Мани гавҳарим бор! Ёқутим бор! Мани кўзимга кўринмайди мундақа нарсалар!» Марямхон айтган гавҳар ва ёқут фақат Маҳмудхон эмас, фақат севгиси эмас, балки уни барча юртдошларидан бир неча баравар юқори кўтариб турган руҳий гўзаллиги, халқ манфаати йўлидаги интилишлари, унга яшаш ва севиш учун рағбат берган орзу ва режаларидир!

Ҳамза Марямхон образи орқали 1915 йилдаёқ севгида вафодор, эътиқодида собит, эл-юрт манфаатини ўз интилишларидан олий деб билган ўзбек қизи образини адабиётимизга биринчи бўлиб олиб кирди.

Асарнинг бадий хусусиятлари.

Ҳамза ҳар иккала марказий қаҳрамон образини яратар экан, «Тоҳир ва Зухра» қабилидаги ошиқ ва маъшуқа киссасини эмас, балки уларни жувонмарг қилган муҳитни — заҳарли ҳаётни кўрсатишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Марямхон ва Маҳмудхонлар ҳаётини ортик заҳарламасин учун шу ҳаётни ўзгартириш лозим, деган гояни асар марказига олиб чиққан. Унинг назарида, томошабин бу гоядан таъсирланиши учун, аввало, Марямхон ва Маҳмудхоннинг фожиали қисматини тўла ҳис этиши, ачиниши, уларга нисбатан ўзида меҳр ва шафқат

туйғуларини уйғотиши лозим эди. Ҳамза ана шу мақсадда пьесада тасвир услуби сифатида сентиментализмдан кенг фойдаланади.

Шу нарса диққатга сазоворки, тўрт пардадан иборат пьесанинг 1- ва 4- пардаларида асосан Маҳмудхон, 2- ва 3- пардаларида эса асосан Марямхон ҳаракат қилади. Улар, биринчи ва учинчи пардалардаги кичик эпизодларни эътибордан соқит қилганда, ҳатто учрашмайдилар ҳам. Эътиборга сазовор иккинчи томон шундаки, Марямхон ҳар иккала пардада ҳам фаол ҳаракат кишиси сифатида намоён бўлиб, асар зиддиятининг кучайишига имкон яратса, Маҳмудхон ҳар иккала пардада ҳам узундан-узоқ монолог ўқиш билан чекланади. Лекин унинг бу ҳар икки монологи ички кечинмалар билан тўлиб-тошгани сабабли томошабин унга бефарқ қараб туролмайди.

Сентиментал руҳ асарга Марямхоннинг кизлик қалби орқали эмас, балки кўпроқ Маҳмудхон орқали таралади. Севимли маъшуқасисиз ҳаётни заҳарли ҳаёт деб билган Маҳмудхон, айниқса, қабристон саҳнасида ўз муҳаббатини, марҳума олдида ҳам гуноҳкор, ҳам гуноҳкор эмаслигини қайта-қайта уқтириб, ўзини отар экан, томошабин, драматург ниятига кўра, қон-қон йиғлаши лозим эди. Чиндан ҳам ана шу сентиментал бўёқ ва оҳанглар қаҳрамонлар дардини томошабинга яқинлаштириши ва унинг қалбида акс-садо бериши учун имконият яратади.

«Заҳарли ҳаёт» ўз жанрига кўра фожиа (трагедия) дир. Ҳар қандай фожиа сингари Марямхон ва Маҳмудхон фожиаси ҳам аввало руҳий драма шаклида намоён бўлади. Бас, шундай экан, Ҳамзанинг асримиз бошларида сентиментализмдан фойдаланиши ва томошабинга таъсир кўрсатиш имкониятини шу тасвир услубидан излаши табиий эди.

Асарнинг аҳамияти.

«Заҳарли ҳаёт» 1917—1920 йилларда Туркистоннинг Тошкент,

Кўкон сингари йирик маданий шаҳарларида турли театр тўдалари томонидан саҳналаштирилиб, томошабинга тақдим этилди. Айрим хотираларга кўра, асар ўша вақтда, айниқса, ёшларга катта таъсир кўрсатган.

✓ Ҳамзанинг «Йигитлар товуши» мақоласидан маълум бўлишича, «Иштирокиюн» рўзномасининг 1920 йил сонларидан бирида Кундузхоним исмли муаллифнинг «Хотинқизлар товуши» деган мақоласи босилган. Бу «жозибона мақола»да Туркистон туркларининг қиз-йигитлари орасида

«ўқув кайғуси» ва бошқа муҳим масалалар кўтарилган эди. Ҳамза ана шу Қундузхоним сиймосида ўзи яратган, аммо заҳарли ҳаёт қурбони бўлган Марямхонни кўргандек бўлди. Ўйлаш мумкинки, «Заҳарли ҳаёт» Қундузхоним сингари ёшлар онгининг ўсишига ва айниқса Туркистон йигитларига муайян таъсир кўрсатди. Асарни ёзишдан мақсад ҳам ёшларни ғафлат уйқусидан уйғотиш, уларда севги ва эътиқод туйғуларини тарбиялаш, уларни миллат (халқ) келажаги йўлида курашга чорлаш эди.

Жаҳон адабиётининг тараққиёт йўли шундан далолат берадики, қарийб ҳар бир янги адабий жанр, у хоҳ қисса, хоҳ пьеса бўладими, дастлаб сентиментал тасвир имкониятларига асосланганлиги орақасида китобхон дилидан жой олган ва шу факт туфайли яшаш ҳуқуқига эга бўлган. Ҳамза ҳам ана шу йўлдан бориб, бошқа дастлабки ўзбек драматурглари сингари мелодрама унсўрларидан кенг фойдаланган ҳолда ўзининг дастлабки пьесаларини яратди ва ўзбек драматургиясининг шаклланишига катта ҳисса қўшди.

Ҳамзанинг октябрь арафасидаги шеърий, насрий ва драматик асарларида яққол кўзга ташланиб турувчи ғоя маърифатпарварлик ғоясидир. Ҳамза жадид адабиётининг кўзга кўринган намояндаси сифатида шаклланар экан, халқни миллий уйғониш босқичига олиб чиқиш мақсади билан йўғрилган асарлар ёзишда давом этди ҳамда шу ғояларнинг кенг халқ оmmasига етиб бориши учун бадий ижоднинг барча тур ва имкониятларидан самарали фойдаланди. Натижада унинг миллий уйғониш ишига хизмат қилувчи энг яхши асарлари пайдо бўлди.

1917 йил февраль инқилобидан кейин Ҳамза, бошқа жадидлар сингари, Туркистонни мустамлака кишанларидан озод бўлди, деб ўйлади. Меҳнатқаш халқни эришилган эрқни қўлдан бой бермасликка, инсоний ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш учун курашга чақирди. 1917 йил ноябрида Туркистон (Қўқон) мухториятининг эълон қилинишини эса қизгин кутиб олиб, ўзбек халқини миллий мустақиллик байроғи остида бирлашишга даъват этди. Аммо орадан кўп ўтмай, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини давом эттирган большевиклар мухториятни тугатиб, ўлка халқининг оёғига яна кишан солдилар. Ҳамза бу сиёсий воқеалар натижасини аввалдан кўра билмади. Шўро ҳокимияти тарафига ўтиб, истеъдодини унинг Туркистондаги ташвиқот ва тарғибот ишларига тўла бўйсундирди. Унинг шеърлари ва инсценировкаларида шўро даврининг ўткин-

чи мавзулари устиворлик қилди. Истеъдодли шоир ва драматург ҳатто шу даражага бориб етдики, ижодий ишларини четга суриб қўйиб, водий аҳолисининг Шохимардондаги диний қадамжойи бўлган мазорни бузиш, руҳонийларга қарши кураш билан шуғулланди ва бу курашда қурбон бўлди.

Ҳамза 1929 йилда ҳалок бўлганда, эндигина 40 ёшга тўлган эди. У ғоят қисқа умр кўрганига қарамай, XX аср ўзбек адабиёти тарихида сезиларли из қолдирди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган, «Ғафлат ва жаҳолат зиндони»ни бузиб ташлашга қаратилган шеърӣ, насрий ва драматик асарлари фақат ғоявий йўналиши билан эмас, балки бадий қуввати билан ҳам адабиётимиз хазинасидан ўрин олган.

Ҳамзанинг 20-йилларда яратган «Майсаранинг иши» каби саҳна асарлари эса унинг шу даврда ижодий кучга тўлганидан далолат берди. Бу асарлар ўзбек адабиёти ва театрининг кейинги тараққиётига ҳаётбахш таъсир кўрсатди.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳамза ижодининг бошланиши ҳақида нималарни биласиз?
2. Ҳамза ўзи ташкил этган мактаблар учун қандай асарлар ёзган?
3. Ҳамзанинг қайси шеърлари нима учун сизга ёқади?
4. «Заҳарли ҳаёт»даги сентиментализм ва мелодрама унсурлари ҳақида қандай фикрдасиз?
5. «Майсаранинг иши» комедияси асосида қандай санъат асарлари яратилган?
6. Ўзбекистон ҳудудида Ҳамзанинг қандай қадамжолари бор?
7. Ҳамза образини яратишга бағишланган қандай асарларни биласиз?
8. Ҳамза ҳаёти ва фаолияти қандай кино асарларида тасвир этилган?
9. Ҳамза куйига ва сўзига ёзилган қандай кўшиқларни биласиз?
10. Комил Яшиннинг Ҳамза меросини тиклаш ва ўрганишдаги хизматлари нимада?
11. Ҳамзанинг «Яхши ҳолин йўқотган оқибатсиз Туркистон», «Дардига дармон истамас» шеърларини ёд олинг.
12. «Заҳарли ҳаёт» фожиасининг сизга манзур лавҳалари асосида кичик спектакль тайёрланг.
13. «Ҳамза ва миллий уйғониш» деган мавзуда суҳбат ўтказинг.
14. «Заҳарли ҳаёт» пьесасининг ғоявий йўналиши» мавзудида ишро ёзинг.

Абдулла Қодирий

(1894—1938)

Абдулла Қодирий бор-йўғи 44 йил умр кўрди. Шундан атиги 20 йили қизгин ижтимоий фаолият ва бадний ижодга бағишланди. Шу 20 йил ҳам кескин курашлар, алғов-далғовлар, таъкибу таҳдидлар ичида ўтди. Бу забардаст сиймо ўзининг ноёб истеъдоди, мислсиз жасорати билан шу қисқа давр ичида халқимиз маданияти, адабиёти тарихида ёрқин из қолдирди. Кўп асрлик миллий адабиётимиз ривожидан улкан бурилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган нодир асарлар яратди. Адиб «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Бу романлар замонавий жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан бир қаторда туради. Унинг қаламига мансуб ҳикоялар, ҳажвий, публицистик, адабий-танқидий мақола-лар, бадний таржималар XX аср ўзбек адабиёти хазина-сидан муносиб ўрин олган. Адибнинг шонли ва фожиали қисмати авлодлар учун ибрат ҳамда аҷиб сабоқдир.

✍ Қодирийнинг болалик
ва ёшлик йиллари.
Илк ижоди.

Абдулла Қодирий 1894 йил 10 апрелда Тошкент шаҳрида боғбон оиласида туғилди. «Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта, билмадим, — деб ёзади А. Қодирий. — Аммо ёшим 7—8 га етгач, қорним ошқа тўймоғонидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очликқа дуч келиб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз».

Абдулла болалигидаёқ зехни ўткир, ўқиш-ўрганишга меҳр-иштиёқи баланд бўлган. Аммо оиладаги моддий муҳтожлик туфайли бир оз кечикиб, 9—10 ёшларида мактабга боради. Икки-уч йил эски усулда ўқиғач, ўн икки ёшида уни оиладаги нихоятда қашшоқлик важдан бир бойга хизматчиликка берадилар. Хўжайин савдогар киши бўлиб, ўрисча ёзув-чизувни биладиган одамга муҳтож эди. Абдулланинг зехнини, ўқишга иштиёқини сезган савдогар уни рус-тузем мактабига юборади. Ҳам ўқиш, ҳам ўқишдан кейин хўжайин қўлида ишлаш Абдулла учун оғирлик қилади, мактабда яхши билим ололмайди. Бу ҳол икки йил давом этади. Сўнг бунга чидолмай, ота-онасига ёлвориб ўз уйига қайтиб келади, шу ерда туриб ўқишга қатнайди. Ўқишдан бўш вақtlари акаси ёнига кириб тоқичилик хунарини ўрганади. Икки-уч йил шу тоқичилик ва боғ ишлари билан банд бўлади. Болалиқда эгалланган бу хунарларни, айниқса боғдорчиликни у бир умр тарк этолмайди.

Абдулла рус-тузем мактабини 1912 йили муваффақият билан тугатади. Бу мактабда ўқиш, болалигиданоқ рус тилини эгаллаш бўлғувси ёзувчи ижодий тақдирида муҳим аҳамият касб этди, рус ва жаҳон адабиёти, маданияти билан бевосита танишуви учун йўл очиб берди. Икки йил ўтгач, Абдулла Тошкентдаги Абулқосим мадрасасига ўқишга кирди. Мадрасадаги қисқа таълим унинг ислом илми, араб ва форс тилларини эгаллаши, кейинчалик бу соҳаларни мустақил ўзлаштириши учун замин ҳозирлади.

Абдулла 1912 йили Расулмуҳаммадбой отлик савдогарга приказчик бўлиб ишга киради. Бу савдогар бой инсофли, очикқўнгил, мулла, зиёлиларни ҳурмат қиладиган киши эди. Бу одам хонадонида яшаб, унинг савдо дўконида ишлаб, Абдулла замонасининг кўп илғор зиёли кишилари билан танишади. 1914 йили бойнинг катта қизи Раҳбаройга уланади. Абдулланинг бундан буёнги ҳам тотув, ҳам серташвиш ҳаёти, фаолияти умр йўлдоши Раҳбарой, у кейинчалик бирин-кетин инъом этган икки ўғил, икки қиз — Нафиза, Ҳабибулла, Адиба, Маъсудлар билан кечди.

Абдулла ижодий фаолиятининг бошланиши ҳам ўша даврга тўғри келади. «Шу миёналарда, — деб эслайди А. Қодирий, — бозор воситаси билан татарларда чиқадиғон газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлиғига имон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Оина» газеталари чиқа бошлағоч, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди». «Садойи Туркистон»

газетасининг 1914 йил 1 апрель сонида «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабари босилган. Бу хабар остига Абдулла Қодирий деб имзо чекилган. Шу тарзда матбуотда Абдулла Қодирий номи пайдо бўлди. Орадан кўп ўтмай, шу ном остида «Миллатимга», «Ахволимиз» шеърлари, «Бахтсиз кувъ» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чиқди. Бу асарлар Қодирийнинг бадиий ижоддаги дастлабки изланишлари бўлиб, улар ўша даврнинг тараққийпарвар ҳаракати — жади́дчилик ғоялари билан суғорилган, жади́д адабиёти таъсирида ёзилган эди. Бу асарларда Қодирий қолоқ одатларни танқид остига олади, халқни ўзлигини англашга, янгиликка даъват этади.

Ёзувчининг «Жувонбоз» асари бевосита Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасига тақлидан ёзилган. Ҳикояда ўқишни ташлаб бузуқ, шалтоқ йўлларга кириб кетган бойвачча отасининг мол-мулкни совуради, синдиради; она-онани доғда қолдириб, охири жиноятга қўл уради, қамалади. «Бахтсиз кувъ»да эса муаллиф қолоқ одатлардан бири — ҳашаматли тўй, ортиқча сарф-харажатлар ва уларнинг кўнгилсиз оқибатлари масаласини кўтаради. Амакисининг маслаҳати билан Солиҳ исмли етим йигит катта қарз кўтариб дабдабали тўй қилиб, бой хонадон қизига уйланади. Вақтида қарзини узолмай, гаровга қўйилган ҳовли-жойидан ажралиш олдида шармандаликдан ўзини ўзи ўлдиради. Садоқатли умр йўлдоши ҳам ўзига пичоқ уради.

Гарчи бу асарларда ёзувчи даврнинг муҳим масалаларини ўртага қўйган бўлса ҳам, улар юксак бадиий асар даражасига кўтарилмаган. Улар ошқора ташвиқий руҳда бўлиб, Ойбек айтганидек, уларда санъаткорнинг ўрнини воиз, насиҳатгўйлик, оқартувчилик эгаллайди.

Ёзувчи асардан-асарга тез ўсиб борди. Орадан сал фурсат ўтиб ёзилган «Улоқда» номли ҳикояси аввалги асарлари билан тенглаштириб бўлмайдиган даражада юқоридир. Ойбек бу асарга юксак баҳо бериб: «Улоқда» ҳикоясида ташвиқотчининг, воизнинг ўрнини санъаткор олади. Ёзувчи бу асарда воқеалар устида муҳокама қилмайди, тушунтирмайди, исбот қилмайди, балки образлар билан кўрсатади. Бу ҳикояда ҳам фойдасиз одатларни қоралайдиган маълум «ажлоқ», «ибрат» бор, лекин бу ажлоқ туртиб чиқмайди», — дейди.

Ҳикояда халқнинг ўдумларидан бири — улоқ воқеаси тасвирланади. Агар Қодирий «Жувонбоз» ёки «Бахтсиз кувъ» йўлидан борганида, бу ерда улоқ воқеасини фойдасиз зарарли, қолоқ бир одат сифатида қоралаш, танқид қилиш

билан банд бўларди. Ҳикояда ундай эмас. Аввало ёзувчи улоқ воқеасининг реал маъзарасини жонли гавдалантиради. Воқеаларни холис, беғубор ўсмир тилидан ҳикоя қилади. Бу ҳол асарга ажиб бир самимият бахш этади. Ҳикоячи қахрамон — эндигина мустақил ҳаётга қадам қўётган, от миниб эл орасига кираётган, ҳамма нарсага қатта қизиқиш, ҳайрат билан қараётган, аммо катталар турмуши, расм-русумлар, рўй бераётган ҳодисалар тагига етишга ҳали қодир бўлмаган бола. Ёзувчи холис туриб, ҳодисаларга аралашмай, уларни шу беғубор бола нигоҳи орқали бор ҳолича — мусбат ва манфий томонлари, завқ-шавқи ва ташвишу мусибати билан ифодалайди. Муаллиф гўё бола панасида туриб ғоят усталик ва донишмандлик билан ҳодиса жараёнини кузатиб боради. Улар ҳақида мушоҳада юритиш ва тегишли хулосалар чиқаришни ўқувчи ихтиёрига қолдиради.

«Улоқда» ҳикояси фақат Қодирийнинг ютуғи бўлиб қолмай, октябрь инқилобигача бўлган ўзбек адабиётидаги реализмнинг чўққиси, реалистик ҳикоянинг энг яхши, етук намунасидир.

Адибнинг ижтимоий
фаолияти Қодирий
— журналист.

1914 йилда бошланган биринчи жаҳон уруши, Русиянинг қонли жанглар гирдобига тортилиши туфайли ундаги, шунингдек, унинг мустамлака ўлкаси Туркистондаги вазият кескинлашди. Ўлкада юз бераётган иқтисодий-сиёсий танглик, сабр қосаси тўлган халқ орасидаги оммавий норозиликлар, хусусан 1916 йилги мардикор олиш, 1917 йилги февраль инқилоби воқеалари Қодирийнинг ижтимоий-сиёсий қараётларига кучли таъсир кўрсатди. У энди ижтимоий-сиёсий ишларга аралаша бошлади. 1917 йил февраль инқилобидан кейин халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилди, сўнг Тошкентнинг эски шаҳар қисмида очилган озиқ комитетига мирза бўлиб кирди. «Николаининг тахтдан йиқилиб, хуррият булғонига хурсандлигим, албатта, дунёга сиғмас эди ва сиғмаслиги табиий эди. Айниқса, 1916 йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибоддга нафрат менда ҳам кучлик эди», — деб ёзади адиб.

Қодирийнинг октябрь инқилобидан кейинги фаолияти асосан матбуот билан боғланган. 1919 йили «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлиб тайинланди; сўнгра «Рўста» газетасига муҳбир, «Иштирокиюн» ва «Қизил байроқ»

газеталарида ходим, «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва ходим бўлиб ишлайди.

Қодирий ҳам матбуот ходими, ҳам журналист-публицист, ҳажвчи ёзувчи сифатида Ўзбекистонда янги типдаги совет матбуотининг туғилиши ва шаклланишида бениҳоя катта хизмат қилди. Айниқса, «Муштум» журналининг ташкил топишида ва оёққа туришида катта жонбозлик кўрсатди.

Қодирий матбуот, журналистика соҳасидаги билими ва малакасини ошириш мақсадида 1924—1925 йилларда Москвадаги олий журналистика институтида таълим олади. Москвада ўқиган кезларида ҳам республика матбуоти билан алоқасини узмайди.

Қодирий 1919—1925 йиллар орасида матбуотда юзлаб мақола, ҳажвиялари билан қатнашди. Бу асарларини у ҳар хил — Қодирий, Жулқунбой, Калвак Махзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шиғой деган имзо-тахаллуслар билан эълон қилган.

Қодирий публицистикасининг мавзу-мундарижаси, муаммолар доираси кенг. Улар орасида ҳаётдаги муҳим тадбирларни, янгиликларни олқишлаб, қўллаб-қувватловчи, тарғиб-ташвиқ этувчи («Матбуот кўни», «Улуғ айём» қабри), мураккаб инсоний тақдирлар ҳақида ҳикоя қилувчи («Отам ва большевик», «1918 йил ёлғори», «Ғирвонлик Маллабой ака» сингари), ҳаётдаги хилма-хил иллатларни фош этувчи мақолалар ҳамда бир туркум адабий-танқидий ишларни учратамиз. Қодирийнинг «Бизда театру ишининг бориши», «Раёт қашқирлари», «Ўтган кунлар» ва «Ўтган кунлар» танқиди ўстида баъзи изоҳлар» мақолалари 20-йиллар узбек танқидчилигининг энг яхши намуналаридандир. Уларда реалистик адабиётнинг жиддий масалалари — ҳаққонийлик, миллийлик, бадий шакл ҳақида муҳим фикрлар илгари сурилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, Қодирий ўз даврининг фарзанди эди. Инқилоб йилларининг фидойи инқилобчиларига хос муайян инқилобий бетоқатлик унга ҳам ёт эмас эди. Маълум муддат ўша йиллари мамлакатда авж олдирилган «синфий кураш», «динга қарши юриш» кампанияси таъсирида адибнинг бойлар, эшонлар, уламолар фақат бой, эшон, уламо бўлгани учунгина уларни синфий душман санаб, уларга қарши матбуотда жиҳоди акбар (катта уруш) эълон қилиб, кураш олиб боради. Синфий, мафкуравий рақибларни танқид қилиш, фош этишда хийла жангарилик, қизикқонлик кўрсатади. Баҳслар пайтида гоҳо одоб

доирасидан чиқиб, ҳамкасбларини қойийди. Шу хилдаги хатти-ҳаракатлари туфайли ўзига қарши ҳар бурчакдан душманлар ортиради.

Қодирий октябрь инқилоби туфайли сўз эркинлиги, жасорат олдик, деб қувонган эди. Энди бор овоз билан ҳақиқатни айтиш, ёзишга чоғланади. У инқилобни, янги ҳаётни олқишлаш, ҳимоя қилиш билан баробар бу ҳаёт йўлидаги хилма-хил тўсиқларни фош этишга, шўро воқелигига хос зиддиятларни, сиёсатдаги хато ва камчиликларни холис туриб кўрсатишга жазм этади. У янги ҳаёт йўлидаги тўсиқлар фақат синфий душманлар — бой, домлаимом, руҳонийлар қаршилигидан иборат эмаслигини биларди. Янги дунё қурувчилари онги, хатти-ҳаракати, интилишларининг ўзи ички зиддиятларга, қарама-қаршиликларга тўла эди. Қатор мақолаларида, ҳажвияларида адиб мана шу зиддият, камчиликларни кўрсатишга ҳаракат қилди. Аммо унинг бу интилишлари бирин-кетин зарбага учрай бошлади. 1926 йили «Муштум» журналида босилган «Йигинди гаплар» ҳажвиясида ҳаётдаги камчиликлар, ҳукумат кишилари ҳақидаги беозор кулги, ҳазил учун аксил-инқилобий ҳаракат қилганликда айбланиб қамокқа олинади. Қодирий ўзига қўйилган асосиз айбларни қатъиян рад этади. Қамокхонада ноҳақликка норозилик сифатида очлик эълон қилади. Узоқ давом этган тەرғовда, ниҳоят, судда мардона туриб тухматчи, пасткаш кимсаларни аёвсиз фош этади, сиёсий айблар ва дағдағалардан асло чўчимай, ҳеч икқиданмай фақат ҳақиқатни айтади, қатъий туриб ўз шаръини ҳимоя қилади. «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йигит эмасман», дейди.

Қодирий ҳар қанча мардона шахс бўлмасин, ўзининг ҳақлигига ишонмасин, бошига тушган бу мушкул савдо туфайли дил-дилидан изтироб чекади. Инқилоб, Ленин, озодлик йўлига, шўро ҳокимияти ишига жонини тиккан одамнинг тескаричи сифатида унинг қамокхонасига тушиши — бундай хўрлик адиб қалбини пора-пора қилади. «Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмоғон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир». Адибнинг алам-ўкинчларга тўла бу қалб фиғони уни шу кўйларга солган, шундай қарорга келишга мажбур этган тубан кимсалар, ўша мудҳиш муҳит, шароит устидан чиқарилган айбномадир.

Олий суд Қодирийнинг ҳеч қанақа айби йўқлигига

карамай, уни икки йил озодликдан маҳрум этиш ҳақида ҳукм чиқаради. Бироқ инсофли одамларнинг аралашуви билан олий суд ҳукмини бекор қилади.

Қамоқда инсонлик шаъни, номуси топталиб, ўзини маънавий ўлган ҳисоблаган адиб озодликка чиққач, кўп ўтмай яна қаддини ростлаб олди. Бироқ бўлиб ўтган мудҳиш воқеа бир умрга дилида доғ қолдирди, тақдирига, фаолиятига ўз таъсирини кўрсатди; матбуотдан, жамоат ишларидан кўнгли қолди. Бироқ у бадий ижодни тўхтатмади.

3 Қодирийнинг ҳажвий асарлари. Абдулла Қодирийни ёзувчи сифатида илк бор элга танитган нарс — унинг ҳажвий асарлари, аниқроғи «Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан» ва «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳажвий қиссалари бўлди.

Маълумки, ўтган асрда Гулханий, Махмур, Муқимий сингари моҳир ҳажвчиларни берган ўзбек адабиётида асримизнинг дастлабки йигирма йили давомида ёрқин ҳажвчилар, баркамол ҳажвий асарларни деярли кўрмаймиз. Ҳажвий йўналишдаги мавжуд асарларнинг аксарияти яланғоч «ташвиқий», нуқул «қолоқ удумларни» қоралаш — фош этиш руҳида эди. Инқилобдан кейин ҳажвиёт янги ҳукмрон мафқуранинг «ўтқир қуроли»га айланди, эски тузум, бой ва руҳонийларни қоралашга хизмат этди. Бу хил асарларда қаҳру ғазаб, қоралаш, фош этиш бору, чинакам санъат асарига, етук реалистик ҳажвиётга хос, Қодирий ибораси билан айтганда «характер кулгиси», ҳаёт ҳодисаларининг, характерларнинг холис, теран ҳажвий таҳлили йўқ эди. Қодирийнинг кўплаб ҳажвиялари ҳам бундай камчиликлардан холи эмас эди. Ниҳоят, 20- йиллар ўрталарида яратилган «Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарларида ёзувчи кулгиси «характер кулгиси» даражасига кўтарилди. Муаллиф энди ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мавкуравий нуқтаи назарда туриб, нуқул бирёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни холис туриб, мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этди.

«Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан» асари 1923—27- йиллар оралиғида ёзилган, асар пешма-пеш матбуотда эълон этилиб турган эди. Бу йиллар давомида ҳаётнинг ўзида, қолаверса Қодирий қисматида, қарашида кўп ўзгаришлар содир бўлди. Бу ҳол асарда ўз ифодасини топди.

Қодирий бу асарида «кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлагон»

маҳалла имоми Калвакнинг кулгили саргузаштини ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган. Асар бошида муаллиф Махзумни ҳар боб билан қоралаш, масхаралашга тушади. Калвакнинг дунёга келиш тарихи, чақалоқлик йиллари, касалликларга чалиниш воқеалари баёнида, қаҳрамон афти-ангори ифодасида инсон шахсини таҳқирлаш, масхаралаш, бу борада меъёрдан чиқиб кетиш ҳоллари учрайди. Бунинг сабаби шундаки, асар ёзила бошлаган кезларда динга, диндорларга қарши шафқатсиз ҳужум авж олган эди. Ана шу шафқатсиз кампания бу асарда ҳам озми-кўпми ўз изини қолдирган. Шу билан баробар асардаги реал ҳаётдан алоқаси узилиб қолган Махзумнинг ҳаётдаги бир қатор мақбул ўзгаришлар, таркиб топиб бораётган янгича таомилларни ҳазм қилолмай, ноқулай аҳволга тушиб қолиши билан боғлиқ кулгили ўринлар санъаткорона берилган. Қироатхонада эркак билан аёл кишининг оддий инсоний муносабатлари Махзумга фахш бўлиб туюлади. У қироатхонанинг одамларга текин хизмат қилиш сабабига тушунолмай гаранг бўлади. Қироатхонадаги жадидона янги илмий китобларга нафрат билан қарайди. Маҳаллий халқ ёшларининг марказга ўқишга юборилиши унга зўравонлик бўлиб кўринади... Бундай ўринлардаги пичинг, киноя-кесатиклар муҳим ижтимоий маъно касб этади.

Махзум саргузаштлари талқинида яна бир муҳим йўналиш бор. Махзум учун тушуниксиз, ғайритабiiй, кулгили туюлган талай ҳодисалар замирида жиддий маъно, аччиқ ҳақиқат мавжуд. Бир қарашда Махзумни «фош этиш»га қаратилгандек бўлиб туюлган кулги тиги ўша давр — 20- йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг кўпгина салбий томонларига, адиб ибораси билан айтганда, «жамият китигига» тегиб ўтади. Ёзувчи бундай нозик ишни бениҳоя усталик, катта маҳорат билан амалга оширади. Чунончи, Махзум Музҳафи Усмонийни, яъни Қуръони каримнинг нодир нусхасини қидириб қироатхонага боради. Маълум бўладики, уни халқдан яширин — «пўлод сандикқа солуб соқлор эканлар». У қироатхонада муқаддас диний китобларни сўраб-суриштиради. Қироатхонада уларнинг бирортаси ҳам йўқ экани маълум бўлади. Демак, жамоатчилик аллақачон улардан маҳрум этилган.

Яна бир воқеа. Улуғлардан бири вафот этади. Маълум бўлишича, у сиртдан худодан тонганлардан экан. Аммо ботинда дини исломни дўст тутаркан. Ўлими олдида маҳфий бўлса ҳам жоноза билан дафн этишларини васият қилади. Махзум кечаси маҳфий равишда марҳумга жоноза

ўқишга боради. Эртаси эса партиялилар келиб янгичасига ароқхўрлик билан мархумни кўмишга ҳозирлик кўрадилар...

Қодирий қаламга олган бу хил таажжуб қангомалар ҳаётда кейинги пайтларга қадар давом этиб келди.

Шу тариқа бошда кўпроқ жонли ҳаёт билан алоқаси узилган, қолоқ, овсар бир руҳоний устидан кулишга қаратилган асар бора-бора даврнинг ижтимоий зиддиятлари ва иллатларини очиб берувчи асарга айланади. Асар охиридаги бобларда бу ҳол жуда яққол кўринади. «Қавондул умаро» бобида адиб салтанатни бошқаришда подшоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар, Худоёрхоннинг бек ва бекзодалари, Николай оқ подшоҳ мансабдорларининг амал қилган «кўҳна ва лекин пухта қоидалар» ушбу «хуррият, мардикор, сарадеҳқон замона ҳукуматдорлари орасида ҳам» давом этаётганидан аччиқ истехзо билан кулади.

Шўро ҳокимияти кишлоқда олиб борган сиёсатнинг чин маъноси асрлар давомида эл-юртни кийинтириб, боқиб келган барқарор деҳқон хўжалигини мавҳ этиш, талаш, деҳқоннинг эрки, ҳақ-ҳуқуқи, шаънини топташдан иборат бўлганлигини А. Қодирий яхши биларди. 20- йилларда кўпчилик офаринбоз қаламкашлар бу сиёсатни ўйламай-нетмай олқишлаб турган бир пайтда виждони пок адиблар қатори Қодирий бу хатарли ишнинг кўнгилсиз оқибатларини дангал кўрсатади. «Калвак Махзум» асарининг «Одамзоднинг ақли етмайди», «Кишлоққа юзингни ўгир!», «Бачимаъни?», «Кишлоққа қопингни ўгир!» боблари шу масалага бағишланган.

«Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарининг қаҳрамони Тошпўлат характери ҳам зиддиятли. Унинг табиатида кўп нобоп жиҳатлар мавжуд. У болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда ёлчитиб билим олмаган, саводсиз-оми, маърифатдан йироқ, ҳаётда йўлини топа олмаган, омадсиз одам. У гуноҳ ишлардан — нашавандлик, киморбозлик, безориликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли у кўп ҳолларда оддий турмуш чигалликларини ечолмай, ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар моҳиятини англаб етолмай қийналади, кулгили, танг аҳволга тушиб қолади. Хусусан, солиқ қоғозининг, умуман солиқ сиёсатининг маънисига тушунмай довдираши, бабоқ хўрозини қувиб мактабга кириб қолиши, у ердаги янгича таълим-тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзича бадбин хаёлларга бориши — шу каби ўй-хаёллари, бемаъни хатти-ҳаракатлари билан чиндан ҳам ўз-ўзини фош этади.

Тошпўлат муаллиф таърифлагандай, ишсиз, бири икки,

бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ёмон йўлларга кириб қолиб тажангланган чапани. 20- йиллардаги мураккаб, оғир шароит уни шу аҳволга солган. У ўзини ҳар хил соҳага уради, дўкондорлик қилади, тегирмонга аралашади, деҳқончиликка қўл уради, мардикор бозорига тушиб ёлланиб бировларнинг хизматини адо этади — бироқ булар билан унинг косаси сира оқармайди: дўконни барҳам беради, бир йил бурун тегирмонга аралашгани учун катта солиқ тагида қолади. Деҳқончилик қилиб «нон ўрнига кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб, оёғида битта чилим қовоққа эга» бўлади. Хуллас у, ўзи айтганидай, «одамизод фарзандининг ғариби».

Худди «Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан» аса-рида бўлгани каби бу ерда ҳам муаллиф асар бош қаҳрамони саргузаштлари орқали бизни 20- йиллар ҳаётининг зиддият-ли драматик ҳодисаларига, даврнинг ўткир муаммоларига рўпара қилади. Тошпўлатнинг мардикор бозоридagi кўрганлари, ҳар хил миллатга мансуб сон-саноксиз мардикорларнинг аҳвол-руҳияти, хусусан, Тошпўлатга дуч келган фақир, хаста мардикор деҳқоннинг ҳам кулгили, ҳам аянч-ли ҳолатлари ифодаси орқали ёзувчи кулиб туриб, ўша давр ҳаётининг мунгли, аянчли ҳақиқатини айтган, фожейи ҳо-дисалар моҳиятини очган.

Тошпўлатнинг ўзига ўхшаш фақир Салим сўтак билан учрашуви, икки соддадил дўстнинг ҳазил-мутобиба билан айтган гапларини эшитиб, Салим сўтакнинг, бешта норасида, гўдакнинг ночор ҳолига боқиб, айниқса ённи қовлаганда гўдакларнинг оғзини очишларини кўриб ўқувчининг эт-эти увишиб кетади. Бу фақир одамнинг Тошпўлат сингари фақир дўстлари жонига аро кириб, томини суваш учун ха-шарга тўпланганида — қизгин иш пайтида олифта бир мансабдор келиб Салимни одамлар кучидан фойдаланаёт-ганликда айблайди.

Тошпўлат мана шундай ноҳақликларни кўрганда куфр-лиги ортади; шундай оғир замонда камбағалнинг бошини силаш ўрнига, унга ёмонликни раво кўрадиган олифта мансабдорлар кўзига бало бўлиб кўринади; ўзига ўхша-ганларнинг фақир яшашига, сарсон-саргардон юришига фақат шулар айбдор деб билади. Шунинг учун ҳам уларга дуч келганда асабийлашади, безорилиги тутати. Ночор ўзини овутиш учун нашавандликка берилади.

Ёзувчининг ҳажвий-юмористик маҳорати, «характер кулгиси» яратиш санъати йирик асарларида, «Ўтган кунлар» романидаги Ўзбек ойм, Хушрўй, «Меҳробдан чаён»даги

Солих маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла ва мулла Муҳсин образларида яна ҳам ёрқинроқ намоён бўлган.

Кодирий — ўзбек романичилигининг асосчиси.

Адибнинг фожия қисмати.

Юқорида кўрганимиздек, Кодирий шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида қизгин журналистик фаолият билан банд бўлди, кўп-

лаб публицистик ва ҳажвий асарлар ёзди. Айни пайтда ўтмишдан олинган йирик асар — «Ўтган кунлар» романи устида иш олиб борди. Бу асарни муаллиф 1919 йилда ёза бошлаган. Романдан парчалар 1922 йилда «Инқилоб» журналинда босилган. 1925 йили асарнинг бўлимлари алоҳида-алоҳида, сўнг 1926 йили яхлит ҳолда китоб бўлиб чиққан.

Ёзувчи бу романда холис туриб, ўтган XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини гавдалантиради, муҳим тарихий-ижтимоий жараёнларни чуқур бадиий таҳлил этади, даврнинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади. Ўша замон кишилари аҳвол-руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва ташвишларини зўр маҳорат билан ёрқин образлар орқали кўрсатади.

Адиб асар ёзилган давр ҳукмрон мафкураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай, реализмнинг бош принципларидан келиб чиқиб, ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади, реал ҳаёт қандай бўлса, ўшандайича кўрсатади. Илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўз бисотини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларини бор бўйича гўё тиниқ кўзгудагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди.

Романи ўзбек ўқувчиси, бутун туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг зукко кишилари катта байрамдек кутиб олдилар. Роман тилларда дostonга айланди, қўлдан-қўлга ўтиб ўқилди. Романи бошдан-оёқ ёд олувчилар ҳам бўлди. У қисқа фурсатда қайта-қайта чоп этилди, бир неча тилларга таржима этилди. Афсус, адабий танқид ўз вақтида романининг ҳақиқий баҳосини беролмади. Ёзувчи М. Шевердин уни зарарли асар, деб баҳолади. Танқидчи Сотти Хусайн «Ўтган кунлар» ҳақидаги рисоласида роман моҳиятини бузиб кўрсатди. Роман муаллифи «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи мулоҳазалар деган мақола ёзиб, С. Хусайннинг даъволари асоссиз эканлигини очиб ташлади. Ҳатто Ойбекдек зукко адиб «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида адиб маҳорати хусусида илиқ гаплар айтса ҳам, романининг ғоявий йўна-

лишини бир ёқлама талқин этди. Романда тарихий ҳодисаларга, шахсларга синфий ёндашиш етишмайди, деб танқид қилади. Ниҳоят, роман ҳақидаги ҳақиқат 60—80-йилларга келиб юзага чиқа бошлади. Аммо ҳамон бу асар ҳақидаги ҳақиқат тўлалигича кашф этилгани йўқ. Роман хусусидаги баҳслар, текширишлар давом этмоқда.

Қодирий озодликка чиқиб, маълум муддат нафасини ростлаб олгач, 1926 йил кузида «Ўтган кунлар» устидаги иш пайтидаёқ ўйлаб қўйган янги роман режасини рўёбга чиқаришга — иккинчи йирик асари «Меҳробдан чаён»ни ёзишга киришади. Роман нисбатан тез ёзилди. 1928 йилнинг февраль ойида асар устидаги иш интиҳосига етди. Асар 1929 йил март ойида Самарқандда босилиб чиқди.

Гарчи бу асар мавзуй ҳам ўтган асрдан, кейинги хонликлар замонидан олинган, Туркистон феодалларининг кейинги вакили Худоёрхон давридаги ўзбошимчаликларни кўрсатишга қаратилган бўлса ҳам, асарда ўша замон воқеалари, ижтимоий жараёнлар, одамлар руҳияти, орзу-интилишлари, кечмишлари ҳаққоний, бетакрор тарзда зўр реалистик маҳорат билан ифода этилган бўлса ҳам, унда замонавий руҳ жуда кучли.

1926 йили Қодирий бошига тушган савдолар қозоғга туширилса, зўр фожей асар пайдо бўлиши мумкин эди. Аммо ўша кезлари бунинг иложи йўқ эканини Қодирий яхши биларди. Қодирий фожиаси билан таниш одам «Меҳробдан чаён»ни ўқиганда беихтиёр хаёлидан ўша мудхис ҳодисалар ўтади. Гўё муаллиф ўз бошидан кечирган воқеаларни ўтган асрга кўчириб, саройдаги муншийлар орасидаги можароларга ўраб, ўзгача кўринишда гавдалантираётгандай туюлади. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ унда кўпроқ зиёлилар — мадраса кўрган мўътабар мулла одамларнинг қахрамон қилиб танлашдан мурод, айрим адабиётшунослар ўйлаганича, «мусулмон руҳонийларининг реакцион ролини фош этиш»дангина иборат эмас. Аслида муқаддас даргоҳ-саждагоҳдан чиққан, муқаддас даргоҳга номуносиб мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, зиёли, маърифатли бўла туриб, илмига амал қилмай, муқаддас даргоҳни оёқости қиладиган, шахсий манфаат, мансаб-мартаба йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, истеъдодли, ҳалол одамларни кўролмайдиган ҳасадгўй, эътиқодсиз кишиларга ишорадир. «Меҳробдан чаён»даги Анвар қисматида, унинг теварагидаги фиску фасодлар, қаллоблар қутқуси билан Анвар бошига тушган қулфат-кўргиликлар, қахрамоннинг қалб изтироблари, қаллобларга чексиз

нафрати ифодасида Қодирийнинг ўз бошидан кечган изтироблари ҳам акс этган.

Албатта, «Меҳробдан чаён»дек етук романининг асосий гоёси, маъно кўламини фақат ёзувчи биографиясидаги фожений воқеалар билангина чеклаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Сиз, азиз ўқувчилар, 7- синфда «Меҳробдан чаён» романи билан танишгансиз, романда XIX асрдаги ўзбек халқи тарихининг бир қатор томонлари ёрқин акс этганини, асарда Анвар, Раъно, Солиҳ маҳдум каби баркамол характерлар яратилганлигини яхши биласиз.

Абдулла Қодирий 30- йиллардаги мураккаб шароитда ҳам бадиий ижодни давом эттирди. 1934 йили кышдоқ ҳаётидан «Обид кетмон» романини ёзди. Эҳтимол, бу асар бадиий таъсир кучи жиҳатидан ёзувчининг тарихий романлари даражасида эмасдир. Бироқ бу асарда ҳам адиб бир қатор жонли характерлар яратган, ҳаёт ҳодисаларига ўзига хос тарзда ёндашиб, муҳим гоёларни илгари сурган. Асардаги Обид кетмон, Берди татар, Хатиб домла, Мулла Мухсин каби баркамол образлар жонлилиги, ҳаққонийлиги жиҳатидан адибнинг тарихий романларидаги персонажлардан қолишмайди. Ёзувчи инсон шахсига ёндашишда ўша даврда одат тусига кирган тор «синфийлик» доирасидан анча четга чиқиб, умуминсоний қадриятларни асраш, ардоқлаш йўлидан боради. Адиб холис туриб, коллективлаштириш ҳаракатининг бир қанча томонларини ҳаққоний кўрсатади. Бу ҳодисанинг мақбул жиҳатларини қўллаб-қувватлаш билан баробар унинг ўз муаммо-зиддиятларини ҳам очиқ беради, эҳтимол тутилган хатарли оқибатлардан огоҳлантиради, колхоз тузуми пировардида одамлардаги ташаббусни, шахсий эғалик, манфаатдорлик туйғусини сўндириши мумкинлигини айтади.

Колхозлаштириш мавзусидаги кўпчилик асарларда якка хўжалик жамоа хўжалигига қарама-қарши қўйилади: якка хўжалик — деҳқон учун гўё қони кулфат, у фақат жамоа хўжалиги орқалигина бахт топиши, фаровонликка эришиши мумкин, деган бирёқлама гоё илгари сурилади. «Обид кетмон»да биз бошқача манзарага дуч келамиз. Мулла Обид қайнотаси инъом этган беш таноб ерда тадбиркорлик билан ҳалол ишлаб, катта бойлик, шухрат топади, Обид тажрибасидан чиқадиган муҳим сабоқ—хулоса шуки, якка хўжалик совет жамиятида ҳам алоҳида шахс, жамоа ва бутун жамият учун кўп наф келтириши мумкин. Бундай гоёни илгари суриш ўз даврида жуда катта жасорат эди.

Асардаги рухонийлар — Хатиб домла билан Мулла

Мухсин образларининг бадий талқини ҳам эътиборга сазовордир. Руҳонийларни салбий ёки ҳажвий қаҳрамон сифатида нукул қоралаш, фош этиш одат тусини олган 30- йиллар шароитида «Обид кетмон»да Қодирий тутган йўл ҳам кутилмаган фавқуллодда ҳол, яна бир бор жасорат эди.

Ёзувчи қув, таъмагир Хатиб домлани ҳам, унинг зидди бўлмиш гўл, соддадил, аммо ҳалол одам Мулла Мухсинни ҳам синфий, мафкуравий душман деб эмас, ҳолис туриб инсон сифатида — ҳаётда қандай бўлса шундайлигича, мураккаблиги, зиддиятлари, айрим фазилятлари (хусусан Мулла Мухсин образида) ва инсоний ожизликлари билан бор ҳолича тирик одам сифатида гавдалантиради. Ойбек бу борада Қодирий маҳоратига тан бериб, шундай ёзади:

«Домлаларнинг образини чизишда ёзувчи санъаткор. Домлаларнинг юриш-туриши, сўзлари, фикр юритиши, халқни алдаши ва ҳоказо бутун сифатлари ўқувчининг кўз олиндида жонланади. Асарда домлаларни ёзувчи етакламайди, улар ўзлари домлаларча юрадилар. Уларнинг оғзига ёзувчи ўз сўзларини тикмайди, улар ўзларича сўзлайдилар... Қишлоқ домлалари ҳақидаги боблар юмор ва сатира билан тўла, жонли, реал картиналардан иборат».

«Обид кетмон»да ёзувчи тутган йўл, илгари сурилган гоё бугунги кун тафаккурига кўп жиҳатдан мос тушиши кишини ҳайратга солади; ўз даврдан бир неча ўн йиллар илгарилаб кетган донишманд, ҳақгўй, чин реалист адиби-мизга бўлган ҳурмат-эҳтиромимизни яна оширади.

Қодирийнинг фожиаси, ўз даврига сиғмагани ҳам унинг худди шу хислатида — ҳақиқатни ёзганлигида, ҳақгўйлигида, ўз замонидан кўп йиллар олдинга кетганлигидадир.

«Обид кетмон» романи раҳбарият кутган — сталинча коллективлаштириш сиёсатини улугловчи асар бўлиб чиқмади. Бунинг устига мамлакат осмонида Сталин қонли сиёсати туфайли кўзғолган тўзонларнинг қора булутлари куюклаша бошлади. Социализм олға борган сари синфий кураш, душман синфи қаршилиги кучая боради, деган гоё илгари сурилиб, «душман» қидириш, «ёт унсур»ларни фош этиш кампанияси бошланди. Мана шу тўзон, жазава-нинг қурбонларидан бири — ҳақиқатгўй, иймони бутун, мардона шахс, буюк сиймо, моҳир адиб Абдулла Қодирий бўлди. Матбуотда Қодирийга яна ҳужум бошланди, айниқса 1937 йилга келиб бу иш авжига чиқди. Ниҳоят, 1937 йил 31 декабрь куни Қодирий ҳибсга олинди. Тўққиз ойлик қамоқдаги сўроқ, қийноқ, таҳқир, хўрликлардан сўнг 1938 йил 4 октябрда пинҳона қатл этилди.

Қодирий ҳибсга олингач, кўп ўтмай оиласини таъқиб этиш бошланди. Қодирийнинг ҳовли-жойи тортиб олинди. Адибнинг машҳур шийпони жойлашган боғни, Қодирий ўз қўли билан ўстирган мевазорларни пайҳон қилдилар. Бу табаррук масканни отхонага, чўчкахонага айлантирдилар. Қодирий асарлари зарарли саналиб маҳв этилди, уларни ўқиш тақиқланди. Қодирий асарларини яшириб ўқиган ёки адиб ҳақида бирор калима илиқ гап айтган одамларнинг ёстиғи қуритилди. Кейинроқ Қодирийнинг катта ўғли, ТошМИ тоғлиби Ҳабибулла «халқ душманининг фарзанди» сифатида ҳибсга олиниб, сургун қилинди.

Бундай таъқибу таҳқирлар йигирма йил давом этди. Ниҳоят, Сталин ўлиmidан сўнг тоталитар тузумнинг айбсиз айбдорлари, қурбонлари қатори Абдулла Қодирий ҳам оқланди. 1958 йилдан бошлаб унинг қутлуғ номи, асарлари халққа қайтарила бошланди.

30-йилларнинг машъум юҳоси Қодирийни ўз қомига тортиб кетди. Уни жисман йўқ қилдилар. Аммо у яратган маънавий бойликни йўқотолмадилар. Қодирий қолдирган маънавий мерос — унинг нодир асарлари мангуликка даҳлдордир.

«Ўтган кунлар»нинг ёзилиш сабаби. Асарнинг асосий пафоси.

«Ўтган кунлар» 1919 йилда ёзила бошлаган экан, роман ғояси адиб кўнглида илгарироқ, ҳеч бўлмаганда 1917 йил охирлари ёки 1918 йил давомида етилганлиги аён. Хўш, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ёзувчини шундай асар ёзишга, «мозийга қайтиб иш кўриш»га нима мажбур этди? Улуғ адиб нега роман учун кўп асрлик тарихимизнинг муҳим паллалари, беҳисоб воқеалари, сон-саноксиз ёрқин сиймолари орасидан айни кейинги «хон замонлари»ни мавзу қилиб танлади? Кейинги «хон замонлари»ни нима сабабдан «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» деб атади?

«Ўтган кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳон тараққиёти, мамлакатлари қаторидаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик масала эди. Абдулла Қодирий, юқорида кўриб ўтганимиздек, октябрь ўзгаришидан буруноқ собиқ Туркистондаги тараққийпарвар зиёлилар изидан бориб, улар сафида туриб она юртининг, миллатининг тақдири ҳақида астойдил қайғура бошлаган, ўзича нажот йўлини қидираётган эди. У 1917 йил февраль, сўнг октябрь инқилобига катта умид билан қаради, большевикларнинг ваъда-

ларига, Шарқ озодлиги, мазлум Туркистон меҳнаткашлари саодати ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонди, инқилоб эрк берди, жасорат берди деб қувонди. Аммо адиб бу ваъдалар қоғозда қолиб кетаётганлигини, ёвуз мустамлака сиёсати моҳият эътибори билан ўзгармай қолаётганини, балки у мунофиқона тус олаётганини, эл орасида бузгунчилик, фитна, синфий-мафкуравий адоват авж олдирилиб, биродаркушлик уруши бошланиб кетганлигини, ғофил халқ бу қонли сиёсатнинг қурбони бўлаётганлигини, қисқаси халқимиз учун янгидан истибдод, мустамлакачилик даври бошланаётганлигини ўз кўзи билан кўрди. Айниқса, октябрь ваъдаларидан илҳомланиб, Қўқонда ташкил топган биринчи Туркистон мустақил мухториятининг мажақлаб ташланиши кўп хур фикрли зиёлилар қатори Қодирийни қаттиқ ларзага солган бўлиши табиий. Худди шу фожைய ҳодиса «Ўтган кунлар»нинг ёзилишига туртки берган бўлса ажаб эмас. Адиб бу романи орқали халқнинг миллий онгини уйғотмоқчи бўлади, «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» — юртни мустамлака балосига гирифтор этган, кейинги «хон замонлари» ҳақида сўз очиб, тарихнинг бу аянчли ҳақиқатидан халққа сабоқ бермоқчи бўлади; бир вақтлар жаҳонга доврўғ солган Туркистон давлатининг емирилиш, ҳалокатга юз тутиш сабабларини бадий таҳлил этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

! «Ўтган кунлар» романининг маъно-мундарижа доираси аслида анча кенг. Унда хилма-хил ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммолар қаламга олинган. Бироқ улар орасида энг муҳими — юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. «Ўтган кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтларда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўтган асрда миллат, миллий давлат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустамлакачилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, таъсирчан бадий таҳлил этган эмас. Бинобарин, юртнинг мустақиллиги, бирлиги, тотувлиги, тигчилиги масаласи романнинг асосий пафоси даражасига кўтарилган. Асарнинг марказий қаҳрамонларидан Отабек ва Юсуфбек ҳожилар шу юртнинг истиқлоли, фаровонлиги, осойишталиги йўлига ҳаётини, жонини тиккан фидойи кишилардир. Роман бошидаёқ биз Отабекни уйланиш олдида турган ошиқ йигит ва дунё кўрган, оқ-қорани таниган, эл-юрт гамида юрган тараққийпарвар сиймо сифатида

Отабек ва Юсуфбек
ҳожининг образлари.

кўрамиз. Отабек Марғилонда Зиё шоҳичининг уйидаги зиёфатда ўзининг ижтимоий маслағини аён этади. Русия сафари хотираларини сўзлар экан, жумладан шундай дейди: «Мен ўруснинг идора ишларини кўриб ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим.

Бизнинг идорамиз буқунги тартибсизлиги билан кета берса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппатўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўруснинг идора тартибини дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш! Бу ерда сўзимни эшитувчи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг арзингни шу хошлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб мени маъюс қилдилар».

Чор Русияси истилоси олдида собиқ Туркистондаги аҳвол ана шундай эди; ҳукмдорлар, хону беклар дунёдан, дунёдаги ўзгаришлардан, янгиликлардан беҳабар ғафлатда, юрт бамисоли улкан қабристон, бир-икки дунё кўрган, юртга нажот истаб орзу, юрак дардларини айтса, уни тинглайдиганлар йўқ ҳисоб, истиклол қайғуси уларнинг тушига ҳам кирмаган. Отабекнинг дардини, дилдан айтган сўзларини, армон-ўкинчларини эшитиб Зиё шоҳичидек виждонли одам хушёр тортиб, изтироб билан «Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!» деса, Ҳомид пинагини бузмай: «Худо кофирнинг бу дунёсини берган!» дея ўзини, ўзгаларни овутмоқчи бўлади. Ўша мажлисда Отабек Русия тараққиётининг сабаблари хусусида ўз тахмин-мулоҳазаларини айтади: «Менимча, ўруснинг биздан юқорилиги унинг иттифоқидан бўлса керак, ...аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман... Орамизда бу қўрқинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, бильякс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қорачопон ва қипчоқ низоларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайнилариимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! Фақат бундан фойдаланувчилар икки

халқ орасига адоват уруғини сөчиб юргувчи бир неча ифвогар бошликларгинадир».

Ёзувчи бундай парокандаликни фақат эл-юртнинг кундан-кунга орқага кетишига сабаб бўлаётган омилгина эмас, балки юртни ҳалокатга, ўнглаб бўлмас мислсиз кулфатларга олиб бориши мумкин бўлган ҳодиса сифатида баҳолайди.

Асар қахрамонлари халқимизнинг кучли ва ожиз томонлари ҳақида ҳам теран мулоҳаза юритадилар. Романда алам-изтироб билан шу нарса қайд этиладики, Туркистон эли ҳали халқ сифатида шаклланиб улгургани йўқ. Халқда сиёсий онг етишмайди. Темир Кўрагон, Улуғбек, Бобур каби буюк давлат арбобларининг ворислари бўлган хону беклар боболари анъаналарини — юртни бошқаришдек машаққатли ва масъулиятли вазифани адо этишга лаёқатсиз, уларда донишмандлик, тadbиркорлик укуви йўқ, доно одамларни яқинига йўлатмайди, уларнинг ҳақ гапига, маслаҳатига кулоқ тутмайди. Шўрлик содда халқ ўзаро низоларга, беҳуда қон тўкишларга, адолатсизликларга кўникиб кетган. Энг ачинарлиси шуки, халқ тепасига чиқиб олган мустабид ҳар хил ҳийла-найранглар, тарғиб-ташвиқотлар орқали халқ онгини заҳарлаб, ишонтириб, уни гуноҳ ишларга сафарбар қилиши, алданган халқ эса ўз навбатида қонхўр жаллодларни ғамхўр деб ёки қаллоб, нодон, ношуднотавон кимсани даҳо деб кўкларга кўтариши, унга топиниши, унинг сохта ғоялари, қабиҳ мақсадлари йўлида жонини фидо этиши мумкин. Қаранги, Тошкент қамали арафасида халқ кечагина қонли қиличини фуқаро устида юргизиб турган Азизбек ёнида жанг қилишга аҳд қилади, унинг тиғи зулми билан қора қонига беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб, бутун халқ Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этади, Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолгунчалик ҳимоя қилмоққа онт ичади. Шу воқеаларнинг шоҳиди бўлган Юсуфбек хожи афсус-надоматлар билан: «Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам», дейди.

Кўкон хонлиги билан Тошкент беклиги орасидаги жанг лавҳаларида айниқса халқнинг фожиаси чуқур очилади. Жанг майдонида — бегона эмас, бир юртнинг одамлари, бир халқнинг икки уруғи. Бир томонда даҳшатли манзара: кўргон ости бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўла. Бу очик мазористонни —

кўқонликлар фожиасини Тошкент мудофаачилари минг турли шодликлар ичида томоша қиладилар; бугина эмас, ўша лавҳада қаламга олинган ўз қардошини қойил қилиб ўлдиргани ҳақида кула-кула сўзлаган, ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрولмай инграб ётган қипчоқнинг бошини шартта кесиб, бор будини шилиб олган кишиларни, ўз эрликлари билан мақтанаётган гофил бандаларни кўриб, ўзингизни кўярга жой тополмай қоласиз. Бунақада халқ эртамикечми албатта тубсиз жарга, жаҳаннамга қулаши муқаррар.

Романда бошқа бир муҳим ҳақиқат ҳам ифодаланган. Агар халққа оқил ва одил арбоб раҳнамолик қилса, уни ўз ортидан эргаштира олса, халқ танидаги тенгсиз куч хайрли мақсадларга қаратилиши ҳам мумкин. Орадан кўп ўтмай Азизбек юзидаги ниқоб йиртилади, у ўзининг асл мақсадини рўёбга чиқариш, уруш туфайли бой берилган хазинани тиклаш учун жабрдийда халққа солиқ солади, халқдан солиқ ундиришни диёнатли арбоб Юсуфбек ҳожига топширади. Эҳтимол, ҳожи ўрнида итотгўй, диёнатсиз одам бўлганида тарғиб-ташвиқот билан бу сиёсатни оқлаши, халқни авраб солиқ тўлашга кўндириши мумкин эди. Аммо Юсуфбек бундай қилолмайди, бўлаётган адолатсизликлардан паймонаси тўлган Ҳожи халқни Азизбекка қарши исёнга даъват этади. Бу доно тadbиркор арбоб халқнинг кўнглига йўл топади. Халқ табиатига хос ғаройиботни қарангки, кечагина Азизбекка бир томчи қони қолгунча йўлингизда жон берамиз, деб онт ичган ва аҳдида қаттиқ туриб уни ҳимоя қилган ўша халқ бугун унга қарши кўзғолади, «севимли» бекни тахтдан қулатади, «Сен бизларга нима ишлар қилмадинг?», «Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!» дея унга таъна тошларини ёғдиради. Ўша «садоқатли» оломон талаби билан Азизбек отнинг човига судратма қилинади. Халқ эса энди Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишини ҳузурланиб томоша қилади.

Роман муаллифи эл-юртнинг ижтимоий-сиёсий таназзули сабабларини бадний тафтиш этишда давом этади. Қипчоқ ва қорачопон адовати ёнига яна бир иллат — маҳаллийчилик касофати қўшилади. Тошкентлик мансабдорлар орасида кўқонлик бекка қарши фиску фасодчилар бош кўтарадилар. Уруғчилик билан маҳаллийчилик қўшилиб, катта бир фалокатга олиб келишини сезган Ҳожи бу хавфнинг олдини олиш учун бутун куч-қувватини, ақл-заковатини ишга солади; ички адоват, зиддият, таназзул кучая борган сари ташқи хавф, истило ва истибдод шун-

чалик яқинлашаётганлигидан гофил амалдорларни огоҳ-лантиради. Ҳожи уларга қарата дейди: «Биродарлар! Ўрис ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тагида кўр тўкиб ётибдир. Шундай машҳар каби бир кунда биз чин ёвга берадиган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилгувчимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!»

...Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман!..»

Гофил бандалар бу сўзлардан хушёр тортиш ўрнига Ҳожини ваҳимачига, кўкнори ичган одамга чиқарадилар. Ҳожи бундан ҳафсаласи пир бўлиб, ноилож дунё ишларидан этак силташга мажбур бўлади.

Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, тараққий-парвар кучлар ўзини четга олсалар, ғафлатда қолсалар, дунё ишларидан этак силтасалар, қора кучларнинг даври-даврони бошланади, гуноҳ ишларга кенг йўл очилади. Ҳожи ғаламис мансабдорлар даврасидан ўзини четга олиб ғафлатда қолганида Тошкентда аввалгилардан мудҳишроқ жиноят юз беради, қипчоққа қирғин бошланади. Бу қирғин даҳшати асарда гоёт таъсирчан ифода этилган. Шу мудҳиш ҳодисалар тасвирига бағишланган «Қипчоққа қирғин» боби романдаги ижтимоий-сиёсий йўналишнинг энг олий нуқтаси, мантиқий якунидир. Шу нуқтада Отабек, Юсуфбек ҳожи қалбидаги юрт қайғуси билан боғлиқ фиғон авж пардага кўтарилади. Романда қайта-қайта тилга олинган савол яна кўзголади: бундай фитна, қирғиндан мурод нима? Жавоб аён: бу қирғинни уюштирганлардан биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Тошкент беги — Нормухаммаднинг ўрнига минмоқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи, хон эса Мусулмонкулга бўлган адоватини қипчоқни қириб, алаmidан чиқмоқчи. Уларда бундан бошқа мақсад йўқ.

Юсуфбек ҳожи пировардида ўғлига дилидаги асосий дардини айтади. Ҳожининг дил сўзлари бу одам умри, фаолиятининг якунидир, ҳаёти давомида тўплаган тажрибаларидан чиқадиган бош хулосасидир, келгувси авлодлар олдидаги армони, узридир, келгувси авлодларга қолдирган аччиқ сабоғидир. Мана у: «Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб,

ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқ нелигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тағимизга сув қуядирган бўлсак, яқиндирки, ўрис истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғар ва биз бўлсак ўз кўлимиз билан келгувси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйинтуруғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз кўли билан кофир кўлига тутқин қилиб топширгувчи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим...»

Бу ёғи нима бўлгани маълум!

Юсуфбек ҳожи қалбидан вулқондек отилиб чиққан бу дард-алам тўла фарёд, ёзувчи дилини ўртаган аччиқ ҳақиқат бугунги кунда республика салкам бир ярим аср давом этган истибдоддан сўнг мустақиллик остонасига қадам қўйган ғоят масъулиятли кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аксинча, бу сўзлар аччиқ тарих сабоқлари, халқни бўлғувси хатарлардан огоҳлантирувчи бонг бўлиб янграйди.

Агар биз романнинг асосий пафосини, ундаги етакчи қаҳрамонларнинг бош маслак-матлабини назарда тутадиган бўлсак, асар хотимасида Отабек қисмати хусусида айтилган гапларга — рус босқини бошланганда биринчилардан бўлиб зобитларга қарши жангга отланганини, Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувда қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлгани тўғрисидаги хабарга асло ажабланмаймиз. Бу ҳол Отабекнинг роман бошида Русия, унинг ўша кезлари Туркистондагига нисбатан илғор туюлган тартиблари ҳақида айтган илиқ гапларига зид эмасми, деган савол тугилади. Асло зид эмас. Чунки Отабек ўз юрти, элининг чин фарзанди. Аммо унинг эл-юртга меҳри мутаассибликдан ҳоли. У ўлкани жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари қаторида кўришни, улар тажрибаларидан баҳраманд бўлишни истайди. Бироқ у ватанпарвар, миллатпарвар ўғлон сифатида ўз юртининг бошқалар, ҳатто тараққий этган давлатлар томонидан истило этилишини, юрти зобитлар оёғи остида топталишини асло истамайди. У шу юрт истиқлоли, даҳлсизлиги йўлида кўксини қалқон қилиб, жон фидо этган экан, бунда ҳеч қанақа гайритабiiийлик йўқ.

Романда маънавий-ахлоқий муаммолар. Отабек ва Кумуш севгиси фожиасининг сабаблари.

Роман бошида персонажлар орасида оила қуриш, уйланиш, севги-муҳаббат хусусида баҳс бўлиб ўтади. Раҳмат исмли йигит, уйланишдек нозик бир иш дунёда

йўқдир, уйлانган хотининг таъбингга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас, деса, Ҳомид: «Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ... Хотинларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя», дейди. Раҳмат баҳсни давом эттириб айтади: «Уйланишдаги ихтиёримиз... ота-оналаримизда бўлганликдан, оладирган келинлари ўғилларига ёкса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёкса бас. Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг лом-мим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир». Ҳомид фикрича, уйланиш — ота-она учун бўлиб, улардан ранжиб юришнинг ўрни йўқ, хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил, буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол...

Раҳмат ўз сўзида қатъий: «Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишнинг нима ҳикмати бўлсин?.. Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш». Ҳомид ҳам ўз билганидан қолмайди: «Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қилоласан!»

Шуниси характерлики, оила, муҳаббат устидаги бундай кескин баҳс бегона одамлар эмас, балки яқин кишилар, тоға-жиянлар орасида боради; тоға-жиянлар уйланиш, оила қуриш хусусидаги қарашлари жихатидан икки қутбда турадилар. Романдаги оилавий-маишӣ саргузаштлар тадрижини кузатсангиз, бу борадаги энг кескин зиддиятлар, можаролар, персонажларнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ фожиалар асосан худди ўшандай яқин одамлар қарашлари, ҳаётӣ ақидаларидаги тафовутлардан келиб чиқади. Ота-она ва фарзандлар: Юсуфбек ҳожи — Ўзбек ойим — Отабек; Мирзакарим қутидор — Офтоб ойим — Кумуш; опа-сингиллар — Зайнаб ва Хушрӯй қарашларидаги зиддиятлар оқибаотида Отабек — Кумуш — Зайнаб бахти, умри хазон бўлади.

Тўғри, Отабек — Кумуш — Зайнаб бахти, умрининг завола топишида Ҳомид типидagi тубан кимсаларнинг, юртдаги нобоп муҳит-шароитнинг, нотинчликларнинг ҳам таъсири, зуғуми катта. Аммо қаҳрамонлар ҳар қанча чигал, мушкул, даҳшатли бўлмасин, давр тўзонлари, талотум-

ларидан омон ўтадилар, хомидлар қазиган чоҳлардан эсон-омон чиқадилар. Бироқ оиладаги «арзимас» можароларга чора тополмай хуноб бўладилар, яқин одамлар ҳозирлаган ош-оғу туфайли ҳалокатга дучор бўладилар. Бунда ҳам муҳим ҳаётий ҳақиқат мавжуд. Худди ижтимоий-сиёсий борада халқ табиатидаги ожизлик, беқарорлик, парокандалик мамлакатни даҳшатли чоҳга, ҳалокатга мубтало этгани каби халқ характериға хос қолоқ одатлар, аниқроғи, одатларимиз билан боғлиқ чигалликлар одамларнинг оромини олиб, бахтсизлик ва мусибатларға йўл очаётганлигини ёзувчи донишмандлик ва фавқулодда маҳорат билан кўрсатади.

Романда муаллиф ошқора ёвуз кучлар — Азизбек, Мусулмонқул, Худоёр, Ҳомид, Жаннат, Содик қабиларни кўпроқ ташқи томондан кўрсатади, уларнинг руҳиятиға кириб ўтирмайди. Бундай кимсаларни мансабпараст, дунёпараст, шуҳратпараст, муттаҳам, жоҳил, чапани, эл-юрт қушандаси сифатида қоралаш, фош этиш билан чекланади. Ёзувчи булар эл-юрт қисмати учун хавfli, хатарли кучлар эканини қайта-қайта таъкидлайди. Адибнинг бутун диққат-эътибори романдаги яхши одамлар руҳиятиға, бундаги зиддиятли жиҳатларға тушуниш, тушунтириш мумкин бўлмаган ғаройиб жумбоқларға қаратилади. Нега Юсуфбек ҳожидек донишманд одам кўра-била туриб, чала-думбул табиатли аёли — Ўзбек ойим ёнини олади, ўғли Отабек майлиға зид равишда уни иккинчи бор уйлантиришға розилик беради? Нега дунё кўрган, оқ-қорани яхши таниган, оила-муҳаббат ҳақида ўз қарашиға, эътиқодига эға Отабек ота-она изнидан чиқолмайди? Нега Кумуш ҳам Отабекнинг иккинчи уйланишиға рози бўлади? Зайнабдай бўш-баёв аёл қандай қилиб Кумушнинг қотилиға айланади? Кумушдек фаришта аёл табиатида не сабабдан жиззакилик пайдо бўлиб қолди? Отабекдек қатъиятли, баркамол йигит икки кундош орасида мурасасоз одамға айланади?

Ёзувчи романда шу каби саволларға жавоб излайди. Қаҳрамонлар табиатидаги шу хил ожиз жиҳатлар, зиддиятлар, ўзгаришларнинг ҳаётий, маънавий-руҳий сабабларини санъаткорона тадқиқ этади. Энг муҳими, роман муаллифи Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй каби зиддиятли характерлар талқинида Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қутидор, Офтоб ойим хатти-ҳаракатларидаги ожизлик, зиддиятли жиҳатлар ифодасида асло уларни бутунлай қоралаш, фош этиш йўлидан бормайди, балки етук реалистларға хос бир тарзда уларни тушуниб қалам тебратади.

Ўзбек ойим, Зайнаб,
Хушрўй образлари.

Ўзбек ойим эрига ўткирлиги,
бугуна эмас, Тошкент хотинла-
рига ҳам ўткирлиги билан ҳам

машхур, ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб, тўй-ларида, азаларида уйларининг тўрини унга атайдилар, Мана шундай аёл ўгил уйлантириб, орзу-ҳавас кўраман деб турганида ўгил ота-она раъйсиз Марғилонда нотаниш кизга уйланиб олганини эшитгач, қандай аҳволга тушганини, ўша топда гурури, шаъни оёқ ости қилинган бу довруғли аёлга осон эмаслигини билиб турамыз.

Кумуш оилада якка қиз. Ота-оналари уни Тошкентга, Ҳожи хонадонига юборолмайди. Ўзбек ойим эса уйда келин кўргиси келади. Нима қилиб бўлмасин, Отабекни хотин устига уйлантириш пайига тушади. Ота ўглининг эркин севгисига қарши бўлмаса-да, Ўзбек ойимнинг ўйламай қилаётган пала-партиш ишларидан норози эса-да, барибир унинг хоҳиш-истакларига кескин қарши боролмайди; Отабек эса шу муҳитнинг ўгли сифатида қаттиқ руҳий изтироб ичида «жонсиз ҳайкал» бўлиб, ноилоҳ ота-она раъйига розилик беради.

Ўзбек ойим чала-думбул табиатли аёл бўлганидан, Отабекнинг розилик берганидан хурсанд, аммо унинг дилида кечаётган қийноқлардан мутлақо беҳабар. Шуниси ҳам борки, нима бўлганда ҳам, Ўзбек ойим, барибир, она. Табиатидаги барча зиддиятларга, ожиз томонларига қарамай, у ўзбекнинг мағрур, танти онаси! Ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андишали адиб уни кескин қоралашга тили бормади! Айни пайтда ростгўй, реалист ёзувчи онанинг ножўя қилиқлари, хатти-ҳаракатлари, гуноҳларидан бутунлай кўз юмиб ўта олмайди. Бу масалада ёзувчига халқона юмор қўл келади, бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатикларга, ҳам ардоқ-меҳрга тўла юмор билан йўғрилган.

Ўзбек ойим қотиб қолган характер эмас. Воқеалар жараёнида, муҳит таъсирида мана шу ўжар аёл онгида, табиатида ўзгаришлар содир бўлади; чунончи, бир вақтлар орқаворатдан «анди» деб ҳақоратлаб юрган марғилонлик келинига илк бор дуч келганида меҳри жўшиб, уни мақкам бағрига босади, юзидан ўпиб, негадир йиғлайди, энди Зайнаб қолиб Кумуш томонига ўтиб олади...

Зайнаб янада мураккаброқ образ, Зайнаб — Кумушнинг қотили. Ўзбек ойим-ку билиб-билмай, оқибатини ўйламай гуноҳ ишларга йўл очган. Зайнаб эса билиб туриб, Кумушга заҳар беради. Китобхон мана шу қотил аёл қисмати, ру-

ҳияти билан таниша борар экан, бу аёлга ҳам осон эмаслигини англаб етади. Айниқса, Зайнабнинг аёллик шаъни, нафсонияти таҳқирланганини, жавобсиз севги аламида ўртаниб, севмаган одам Отабек кучоғига ўзини ташлаб, «жонсиз ҳайкал»ни ўпиб, кучоқлаб ёлворишлари манзарасини кўрганда, Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини билиб ўқувчи унга беҳад ачинади.

Кундошлик муҳитида бўш-баёв, муте Зайнаб секин-аста «ҳақи»ни таниб, қасоскорга айлана боради. Бироқ у ҳали қотил даражасига борган эмас. Эҳтимол, эгачиси Хушрўй унинг кўзини очмаганида, ўзига ўзлигини англамаганида бир умр гиди-бидилар ичида Кумуш билан муроса қилиб ўтаверган бўлармиди. Демак, Зайнаб кўнглига гулгула солган Хушрўй ҳам муайян даражада Кумуш ҳалокатига сабабчи. Бироқ ёзувчи бу аёлни ҳам ошқора қораламайди. Аксинча, холис туриб унинг эгачиси Зайнабдан кескин фарқ қиладиган сажияни таърифлайди, ички ва ташқи қиёфасини чизади, унинг ўзига хос ҳаёт, яшаш ақидасини кўрсатади.

Хушрўй Зайнабдан фарқли ўлароқ, болалигидан шаддод, айтганини қилдирадиган бўлиб ўсган. У ота-она раъйига қараб эмас, ўз хоҳиши бўйича эрга чиқади. У ҳам синглиси Зайнаб каби хотин устига эрга теккан. Аммо у Зайнабга ўхшаш «писмиқ» эмас, ўз ҳақ-ҳуқуқи, шаъни учун дадил курашади, уч ой ичида томир ёйиб қолган неча йиллик бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб, тинчийди.

Биз Зайнабга ҳам, Кумушга ҳам, Отабекка ҳам осон тутолмаймиз. Ота-она раъйи-орзуси туфайли уларнинг тақдири чигаллашиб, бахти хазон бўлаётганини кўриб, тушуниб турамиз, бунинг учун беҳад ачинамиз. Айни пайтда Хушрўйнинг исёнкорона хатти-ҳаракатларини ҳам тўла оқлай олмаймиз. Бировнинг оиласи вайронаси устида тикланган оилани ҳақиқий оила, шафқатсизликлар эвазига топилган бахтни чинакам бахт, деб бўлмайди... Қодирий реализмининг кучи аввало ана шунда — ҳаётни, одамлар турмуши, тақдири, табиати, улар амал қиладиган ақидаларни бор ҳолича бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатганлигидадир.

Роман поэтикасига
хос хусусиятлар.

«Ўтган кунлар»да тарихимизнинг «энг кир, қора кунлари» саналмиш «хон замонлари»нинг ярамасликлари, даҳшатли воқеалари, халқ характериға, одамлар табиатига хос зиддиятлар шафқатсиз бир реалистик бўёқ билан кўрсатилган бўлса-да, айни пайтда

адиб халқ тарихига, унинг кечаги кунига, бой анъаналарига, яхши удумларига улуғ бир ҳурмат, эҳтиром билан қарайди. Ўша «энг кир, қора кунлар»да ҳам халқ орасида зулматни ёритувчи нурлар, қабоҳат билан олишадиган, халқ истиқболини ўйлайдиган кучлар борлигини асло эсдан чиқармайди. Ўша оғир замонда ҳам яхши кишилар чин одамийлигини сақлаб қолганликларини, одамдек яшашга интилганликларини санъаткорона кўрсатади. Гарчи муваққат, ўткинчи бўлса-да, одамларнинг бахтли дамларини, ҳаётнинг сурурли дақиқаларини — дала сайри, меҳмон кутиш, ширин суҳбатлар, зиёфатлар гаштини, совчилик удуми, киз узатиш, никоҳ тўйи базми, висол лаззати онларини бутун завқ-шавқи билан китобхонга етказди. Яхши одамлар қалбидаги заковат ва саховат, улар орасидаги меҳр-эҳтиром, одоб-андиша, бир-бирларига мурувват, самимият, севги-садоқат, фидойилик туйғуларини топиб тасвирлайди. Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қутидор, Ўзбек ойм, Офтоб ойм, Кумуш, Уста Олим табиатидаги айрим ожизликлардан қатъи назар — буларнинг ҳар бири китобхон дилини ўзига ром этади. Ана шундай одамлар билан танишганда ҳар бир ўзбек беихтиёр ўзининг шундай кишилар авлоди экани билан фахрланади.

/ Романда халқимиз удумларига хос нафосат хассослик билан очилади. Баъзи мисоллар: Юсуфбек ҳожининг келини Кумуш билан илк учрашув лавҳаси шундай чизилади: «Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манглайига теккизиб олган ўз қўлини ўпди...»

Ҳиндлар бир-бирини кўрганда кафтини жуфтлаб таъзим қилади, французлар аёл кишининг қўлидан ўпиб саломлашади, ўзбек эркаги эса, фарзанди қатори аёлни оталарча эркалаганда, унинг манглайини силайди-да, ўз қўлини ўпади.

Одамни титратиб юборадиган яна бир ёрқин миллий лавҳа: Кумуш заҳарланиб, ўлим тўшагида ётибди. Қайнотаси Юсуфбек ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўтиради. Келиннинг кўзи юмуқ, сочлари юзи устида паришон. Ҳожи келиннинг сочларини тузатиб, манглайига қўлини босади, «ойим... ойим» дея мурожаат этади. Бунақа тигиз ҳолатда ёши улуғ одам, қайнотанинг келини ёнига келиб паришон сочларини тузатиши, манглайига қўлини қўйиб ҳол-аҳвол сўраши табиий бир ҳол. Шунга қарамай, Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлайди ва таниб... кўзғол-

моқчи бўлади. Қаранги, беҳуш ётган келин бир дам ўзига келиб қайнотасини таниб қолиб, унинг олдида афтодаҳол ётганидан ҳижолат чекиб, ўша ночор ҳолатда ҳам одоб юзасидан кўзғолмоқчи, ўрнидан турмоқчи бўлади. /

Роман сюжети узлуксиз давом этадиган ички зиддиятларга тўла ҳаракатлар занжиридан ташкил топган. Бу халқалар, ҳар хил воқеалар гоҳ оромбахш, қувончли, гоҳ тигиз, ташвишли, гоҳ тантанавор, сурурли, гоҳ алам-изтиробли. Улар бир-бири билан тўхтовсиз алмашилиб туради. Шуниси характерлики, бахтли, оромбахш, қувончли дақиқалар ниҳоятда қисқа, ўткинчи. Шу билан баробар, улар пинҳона зиддиятларга тўла. Уларда яқин орада юз бериши мумкин бўлган кўнгилсизликларнинг шарпаси сезилиб туради. Отабек билан Кумуш кечмишини эсланг:

Тасодифан дуч келган йигитга қизнинг кўнгли тушиб қолган. У пинҳона ишқ ўтида маст. Шу орада у куёвга узатилади. Куёвнинг кимлигини билмайди. Пинҳона ишқ ўтида ёнган қизга тўй тантаналари, қувончлари татимайди. Ниҳоят, куёв қиз пинҳона кўнгил қўйган йигит бўлиб чиқади. Энди у кутилмаган бахт, висол лаззатидан маст. Лекин бу висол лаззати узоққа бормайди. Чакув-иғво туфайли Отабек, унга қўшилиб қайнота Қутидор ҳибсга олинади, куёв ва қайнота тақдири қил устида турганда яқин одамлар мадади билан улар ҳибсдан озод этиладилар. Яна висол, бахтли дақиқа. Бироқ орадан кўп ўтмай тагин кўнгилсизликлар. Ҳомид каби кимсалар ҳасад-қутқуси, юртдаги тартибсизликлар туфайли қаҳрамонлар бошига кетма-кет оғир савдолар тушади. Ниҳоят, Ҳомид орадан кўтарилади, Кумуш хонадонидаги англашилмовчиликлар бартараф этилади, юртда нисбий осойишталик бошланади. Кумушнинг Тошкентга кетишига рўйхушлик бермаган ота-она энди Кумушни олиб, Отабеклар хонадонига келадилар. Яна висол, бахтли дақиқалар! Аммо шу дақиқаларнинг ўзида мурасага келтириш мумкин бўлмаган зиддиятлар, кундошлик можаролари, келгусида содир бўладиган катта фожиаларнинг аниқ шарпаси сезилади.

Ҳар бир чинакам бадий асарнинг ўз ички мусикий оҳанги бўлади. «Ўтган кунлар» романини ўқиганда бошдан-оёқ қулоғингиз остида воқеа-ҳодисалар руҳига мос мусикий оҳанг эшитилиб тургандай бўлади. Бу оҳанглар ўқувчи дилида ҳар хил кайфиятлар уйғотади. Кумуш Отабекни никоҳ кечасида кўрганда «Сиз ўшамми?» деб эътиққанида, эр-хотин узоқ жудоликдан кейин дийдор кўраганида,

Кумуш «Сиз кочоксиз» деб Отабекни эркалаб, секингина юзига шаппатилаб кўйганида, ўринга кирар экан, ёш боладай «Бўлгани йўқ, бўлгани йўқ!» деб ўйинқароқлик қилганида жаранглаган садолар кўнгилни яшнатиб юборади. Қизлар мажлисини эсланг: «Гуллар, лолалар, тўтилар, кумрилар мажлиси!» Отабекнинг Мингўриқка чиққанда кўрган баҳор манзараси-чи? Уларни ўқиганда ҳаёт тароналари садосидан энтикасиз. Отабек билан Кутидор дор тагига борганида, Тошкент устида қонли булутлар тўпланганида бутунлай бошқача, мунгли, изтиробли, шиддатли куй эшитилиб туради. Отабек Кумушнинг узатилаётганини тасодифан эшитиб қолган оқшом «Хўжа маъоз» мазорига бориб тунаган пайтдаги мусиқа-чи? Қабристон, чакалак, тутаб ёнаётган тўнка олдида ўтирган, сочи ўсиб соқолига аралашиб кетган девона... Зим-зиё тун, пишқирган, қутирган, гулхани тўнка-пўнкаси билан улоқтирган, азамат чинорни кўтариб ерни титратган ел, қаргалар, бойқушлар... Бунақа ёввойи, кудратли симфонияни китобхон қулоғи остида жаранглатиш қийин, жуда қийин иш! Уста Олимнинг ҳикояси тасвиридаги оҳанг яна ўзгача, Уни ўқиганда киши олис манзилга йўл олган карвоннинг маъюс кўнги-роғи садосини эшитгандай бўлади. Манзил нурли эмас, йўл олис, карвон толиққан, аммо барибир юриши керак. Кўнгироқ мунгли-мунгли жаранглайди... Кўнгилдан шунақа ҳаёл ўтади.

Хуллас, «Ўтган кунлар» романи ҳаёт ҳақиқатининг хилма-хил қирраларини ўзида мужассам этган, сир-сехрга тўла ноёб гўзаллик обидасидир.

Савол ва топшириқлар

1. Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиёти, маданияти тараққиётидаги ўрни, хизмати нимадан иборат?
2. Қодирийнинг болалик ва ёшлик йиллари қандай кечган?
3. Қодирийнинг илк ижоди, асарларига хос хусусиятлар нималардан иборат?
4. Адибнинг инқилобий ўзгаришлар давридаги ижтимоий фаолияти ҳақида гапиринг.
5. Қодирий журналист сифатида қандай ишлар олиб борган?
6. Қодирийни ёзувчи сифатида элга танитган қайси ҳажвий асарлари билан танишсиз?
7. Нима сабабдан Қодирий таъқиб остига олинди, қамалди?
8. «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарлари қандай шароитда яратилди. Бу асарларнинг асосий ғоявий мазмунини, бадийий ўзига хосликлари ҳақида сўзланг.

9. Қодирийнинг фожией қисмати тўғрисида нималарни биласиз?

10. «Ўтган кунлар» романининг ёзилиш сабаблари нимада деб ўйлайсиз?

11. Нега роман учун мавзуни муаллиф мозийдан, «хон замонларидан» танилади? Нима сабабдан ўша даврни «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» деб атади?

12. Юсуфбек хожи ва Отабек қандай кишилар? Уларнинг асосий маслағи, мақсади нима?

13. Романда халқ қандай тасвирланган? Унинг кучли ва ожиз томонлари ҳақида нималар дейилган?

14. Асарда қанақа маънавий-ахлоқий муаммолар қаламга олинган? Персонажлар орасидаги оила, муҳаббат, ота-она орзуси хусусидаги баҳсларга муносабатингиз қандай?

15. Отабек ва Кумуш севгиси фожиясининг сабаблари нимада?

16. Ўзбек ойим қанақа аёл? Зайнаб ва Хушрўй-чи? Улар характерига хос хусусиятлар асарда қай тарққа талқин этилган?

17. Романининг поэтикаси — бадииятига хос асосий хусусиятлар нималардан иборат? Асарда халқимизнинг миллий удувлари қандай ифода этилган? Асарнинг сюжет тузилиши, тасвир оҳанги—мусикаси ҳақида сўзланг.

18. Романи сибғиклаб ўқинг. Сизни ҳаяжонга солган таъсирчан бобларини, лавҳаларини белгилаб чиқинг.

19. Қаҳрамонлар характери, руҳияти тасвирига оид муҳим ўринларни аниқланг.

20. Тасвир нафосатига, оҳангига эътибор беринг. Асар пафоси, поэтикаси ҳақидаги назарий маълумотларни билиб олинг.

21. Куйидаги мавзулардан бири бўйича иншо ёзинг:

1) «Ўтган кунлар» — тўнгич ўзбек романи.

2) «Ўтган кунлар» романидаги Юсуфбек хожи ва Отабек образлари.

3) «Ўтган кунлар» романида Отабек ва Кумуш севгиси фожияси.

4) «Ўтган кунлар»даги Ўзбек ойим, Зайнаб ва Хушрўй образлари.

5) «Ўтган кунлар» романининг бадиий хусусиятлари.

Чўлпон

(Абдулҳамид Сулаймон
ўғли)

(1897—1938)

XX аср ўзбек адабиёти, икки дарё — Сир ва Амудан баҳра олиб, камол топган ўзбек диёридек, икки буюк ёзувчи ижодидан мунаввар бўлган ҳодисадир. Агар бу икки ёзувчининг бири носир Абдулла Қодирий бўлса, иккинчиси — шоир Чўлпон. Ўзбекистон дастлаб чор, кейин эса Шўро давлатининг мустамлакаси бўлган даврларда бу ҳар иккала ёзувчи миллатчи деб эълон қилинди ва қувғинга учради. Ҳатто фожиали равишда қатл этилганларидан кейин ҳам улар меросини ўрганишга имкон берилмай келди. Бунинг сабаби — бу ҳар иккала улуг истеъдод соҳибининг ўзбек халқига кўрсатган улкан таъсирида, унинг онги ва дунёқарашини ўстириш кучига эга бўлганида, уни мутеликдан уйғотиб, эркин нафас олишга чорлашида эди.

Чўлпон ижоди — олмос янглиғ серқирра. Адабий ижодини кичик-кичик мақола ва ҳикоялар билан бошлаган Чўлпон кейинчалик ўзбек шеърятининг юксак чўққиларидан бирига айланди. Унинг эзгу инсоний туйғулар порлаб турган шеърлари 20-йилларда Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Усмон Носир сингари шоирларнинг тугғилишида «адабий бешик» вазифасини ўтади. Шу билан бирга Чўлпон наср ва драматургияда, таржима санъати ва адабиётшуносликда ҳам ўчмас из қолдирди. У ҳақли равишда XX аср ўзбек адабиётининг энг ёрқин сиймоларидан саналади.

Ҳаёти ва ижоди.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон 1897 йилда Андижонда туғилди. Унинг отаси Сулаймонкул Муҳаммадjonус ўғли Базозлик билан шуғуллангани учун Андижон аҳли ўртасида Сулай-

мон баззоз исми билан шухрат топган. Унда ҳам адабиётга ҳавас кучли бўлган ва у ҳатто «Расво» тахаллуси билан ҳажвий шеърлар ёзган. Аммо Сулаймон баззоз, узидаги бу адабий дидга қарамай, ўглининг ёзувчи эмас, балки мударрис бўлишини хоҳлаган. Чўлпон эса Андижон ва Тошкентдаги мадрасаларда таҳсил кўриши асносида ўз даврининг илғор қарашлари билан танишиб, ўзга йўлдан боришга қарор қилди.

Чўлпон билан яқин ижодий алоқада бўлган В. Яннинг ёзишича, ўзбек шоири унга ўзининг ҳаёт йўли тўғрисида сўзлаб, бундай деган: «Ёшлик чоғимда Фарғонада (Фарғона водийси назарда тутилмоқда.— *Муаллиф*) газмол билан савдо қилувчи отам мусулмончиликка ҳаддан зиёд берилган бўлиб, муллалар билан дўст тутинган эди. У мени ҳам муллавачча қилиб ўстириш ниятида таҳсил кўриш учун мадрасага берган. Мен у ерда бир киши билан танишдим ва бу киши менга таъсир кўрсатди. У Куръонни бошдан-оёқ ёд олган мулла бўлгани учун мударрис деган нуфузли унвонга сазовор бўлган. У Истамбулдаги пантуркистлар марказидан пантуркистлар ва панисломистлар таълимоти-ни тарқатиш учун Хитой Туркистонига юборилган ва Фарғонада ташвиқот учун тўхтаган бир турк эди. У мени турлитуман муаммолар билан биринчи марта таништириб, менда сиёсий ва адабий ишга қизғин ҳавас уйғотган. Мен Куръонни ёдлашдан иборат сабоқлардан сўнг ҳамма нарсани унутиб, кўчага югурар ва янги газеталарни сотиб олар эдим. Аммо мударрислик қилиш ўрнига мен миллий ўзбек ёзувчиси бўлишга аҳд қилдим, отамдан ҳам, муллалардан ҳам қочиб, Тошкентга бордим ва у ерда шеърлар, ҳикоялар ёзиб, журналларга юбордим».

Бу воқеа 1913—1914 йилларда рўй берган. Дарвоқе, Чўлпоннинг дастлабки асарлари ҳам худди шу йилларда майдонга келган. Бу йилларда жадид матбуоти ва жадид адабиёти раванқ топиб, ўлкадаги ёшлар онгига таъсир ўтказаятган эди.

Чўлпон «Кеча ва кундүз» романида шу йилларда нашр этилган газеталар тўғрисида асар қаҳрамони тилидан бундай деган эди:

«Қандай яхши газеталар бор Оренбургда, Қозонда, Уфада, Бокуда, Астраханда, айниқса Москвада... Бокчасаройга беш сўм пул юборсангиз, бир йилгача ҳар куни «Таржимон» келади».

Ана шу газеталар ва биринчи навбатда Гаспирали Исмоилбейнинг «Таржимон» газетасини энтиқиб мутолаа

қилган Чўлпон жадидчилик ғоялари билан яқиндан танишди ва шу ғояларга хизмат қилувчи асарлар ёза бошлади. Унинг 1914 йили «Садои Туркистон» газетасида эълон қилган дастлабки асарларидан бири — «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикояси шу жиҳатдан айниқса эътиборга сазовор.

...Ҳожи сартарош оиласида туғилган ягона фарзанд ўн ёшга етганида, Уфадаги «Мадрасаи олия»ни тугатган бир муаллим келиб қолади. У газета ўқийдиган ва «етмиш икки тилни билладиган» Ҳожи сартарошнинг шуҳратини эшитиб, у билан танишишни ихтиёр этади. Муаллим сартарошхонага келганда, Муҳаммадёр ҳам отасининг қошида эди. Ҳожи Аҳмад гап орасида ўзининг ёлғиз ўғли ҳақида сўз очиб, уни ўқитишни муаллим афандидан сўрайди. Бир йил мобайнида муаллим Муҳаммадёрга аҳкоми ислом, тарих ва жугрофиядан мукамал билим беради. Ота-бола муаллим афандини поездга чиқариб, вокзалдан қайтаётганларида, қиморбозлик орқасида бир-бирларига мушт кўтарган безориларга дуч келадилар. Ҳожи уларга панд-насиҳат қилмоқчи бўлганда, қиморбозлардан бири бўғиб ўлдиради. Улаётган ота ўғлига васият қилади.

«Дўхтур Муҳаммадёр» ана шундай фожиали тугун билан бошланади. Чўлпон яхши кишилар кўмагида ота васиятига амал қилиб, дастлаб Бокуда, сўнг Петербург ва Швейцария дорилфунунларида ўқиб, машҳур доктор, ёзувчи ва ношир бўлиб етишган Муҳаммадёр сиймосида Ҳамзанинг «Янги саодат» қиссасидаги Олимжон билан қондош бўлган идеал образини яратди. Бу қаҳрамон жаҳолатга қарши курашда илм-фанни бирдан-бир қудратли қуроли деб билади, шу қурол ёрдами билан халқнинг сиҳат-саломатлиги учун курашади ҳамда унинг ўзи сингари бахтли ва жамият учун фойдали кишиларни етказишга ишонади.

Чўлпон яшаган тарихий даврда ўзбек халқи феодализм зулматига ғарқ бўлиб яшаётган эди. Қўшни мамлакатларда миллий инқилоб содир бўлиб, хорижий халқлар ўз эрки ва ҳақ-ҳуқуқи учун кураш бошлаган бир даврда ғафлат уйқусида, жаҳолат ва подонлик ботқоғида ётган ўзбек элини уйғотиш Чўлпон, Фитрат, Ҳамза сингари ёзувчиларнинг вазифаси эди. Чўлпон буни тўғри тушуниб, шу даврда «Қурбони жаҳолат», «Дўхтур Муҳаммадёр» сингари ҳикояларини ёзди, халқ онгини уйғотишга қаратилган публицистик мақолалар ёзиб, бошқа жадидлар билан бирга миллий уйғониш ғоясига сидқидилдан хизмат қилди.

Шу даврда 1917 йил февраль инқилоби рўй берди. «Оқ подшо»нинг тахтдан ағдарилиши жадидчилик ҳаракати

намояндаларида мустақил ўзбек давлатини барпо қилишга умид уйғотади. Лекин бу ҳаракат хали халқни уйғотиб улгурмаган, миллий инқилоб учун қуролли кучларни тайёрлай олмаган эди. Шу сабабли октябрь тўнтаришига қадар миллий давлатни барпо этиш ғояси хомхаёллигича қолди. «Октябрдан кейин рус большевикларининг Ўзбекистондаги ҳокимиятни ўз қўлларига олганини кўрган жадиждлар Кўконда Туркистонни Русия федерацияси қошидаги мухтор давлат, деб эълон қилдилар. Чўлпон шу хайрли ишлардан четда турмай, хатто «Кўкон мухторияти»нинг мадҳиясини ёзди.

Лекин Ўзбекистонга ҳатто мухтор (автоном) республика ҳуқуқини беришни ҳам истамаган большевиклар 1918 йил февралда Туркистон мухтор давлатини тор-мор келтирдилар, унинг ташаббускорлари эса қувгинга учради. Чўлпон ўша кезларда таъқибдан қочиб Оренбургга борди ва Бошқирдистон ҳукуматининг раисига котиб бўлиб ишлади. Ўзбекистондаги алғов-далғовлар бир оз тинчигач, у Тошкентга қайтиб, 1919 йилнинг кўзида «Янги Шарқ» газетаси таҳририятига ишга кирди. Бу газета Фарғона вилояти миллий ишлар мудирлигининг органи бўлиб, унинг тепасида «Бирлашингиз, бутун дунё меҳнаткашлари!» деган шиор билан бирга «Яшасин Шарқ озодлиги!» деган сўзлар ҳам ёзилган эди. Чўлпон газетада шу сўнгги шиор руҳи билан суғорилган мақолалар эълон қилди.

Шу орада Бухоро Халқ Республикаси барпо этилиб, республика Марказий Ижроия Кўмитаси раисининг ўринбосари, маориф ва халқ хўжалиги нозири этиб тайинланган Фитратнинг таклифи билан у Бухорога боради ҳамда 1921—1922 йилларда «Аҳбори Бухоро» газетасига муҳаррирлик қилади. Аммо большевиклар Бухоро халқ инқилобини тайёрлаган кучларга қарши ўт очишлари билан Фитрат Москвага, Чўлпон эса Тошкентга қочишга мажбур бўладилар. Чўлпоннинг бахтига дўсти, «Янги Шарқ» газетасининг муҳаррири Назир Тўрақулов ҳам 1922 йили Тошкентга ишга таклиф этилган ва «Инқилоб» журналига муҳаррир қилиб тайинланган эди. Чўлпон ҳам унинг паноҳига келиб, «Инқилоб» ва «Ҳақиқат» журналларида ўз асарлари билан қатнашади.

1923 йили Чўлпоннинг бошқа бир маслакдош дўсти Абдулҳай Тоғжиев Андижонга «Дархон» газетасини ташкил этиш учун ишга юборилади. Бу даврда бошқа бирор жойдан моддий мадад ололмаган «босмачилар» ўз сафларини тўлди-

риш, озик-овқат ва қурол-яроғ учун маблағ топиш ниятида ўқтин-ўқтин Фарғона водийсидаги қишлоқларга ҳужум қилиб, аҳолига жабр келтираётган эдилар. «Дархон» ана шу воқеаларга араллашиб, водийда тинчлик ўрнатиш мақсадини ўз олдига қўйди. А. Тожиевнинг таклифи билан Чўлпон ҳам водийга бориб, газетада хизмат қилди.

Чўлпон «Янги Шарқ» газетасида ишлаб юрган кезлари, 1920 йилда «Ёркиной» номли эртақ-пьеса ёзган ва бу асар 1921 йили Маннон Уйғур труппаси томонидан сахнага қўйилган эди. Шоир 1924 йили «Дархон» газетаси тугатилиб, яна Тошкентга кўчиб келганида, миллий ўзбек театрини ташкил этиш бўйича жиддий ишлар амалга оширилмоқда эди. Шу йили республика раҳбарлари ташаббуси билан 24 нафар истеъдодли йигит ва қизлар Москвада, Ўзбек маориф уйида ташкил этилган театр-студияга ўқишга юборилди. Чўлпон ўзбек драмстудияси фаолиятида таржимон ва драматург сифатида қатнашди. У 1924—1926 йилларда Москвада малакали ўзбек санъаткорларининг шаклланиши ва бўлажак Ҳамза номли театрнинг ташкил топишида мислсиз катта роль ўйнади. Айрим манбаларга қараганда, у ўша йиллари Москвадаги В. Брюсов номидаги институтда таҳсил ҳам кўрди.

Чўлпон ҳаётининг ана шу саҳифаси унинг ижодида чуқур из (таъсир) қолдирди. У Москвадалик пайтида ҳам, кейин ҳам ўзбек театри учун кўплаб асарларни таржима қилди, ўзи ҳам «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев», «Хужум» (В. Ян билан ҳамкорликда), «Ҳижрат» (қўйилмай қолган) пьесаларини ёзди, «Ёркиной» ни қайта ишлаб берди.

30- йилларда матбуотда Чўлпонга қарши мақолалар тинимсиз чиқа бошлагач, шоир 1932 йилда Москвага кўчиб кетиб, жон саклаб қолади. 1935 йилнинг бошларида эса Тошкентга қайтиб, Ҳамза номли театрда адабий эмалдош бўлиб хизмат қилади.

Чўлпон 20- йилларнинг ўрталарида ҳам шеърий, ҳам насрий, ҳам драматик ижод бидан фаол шугулланди. «Булоқлар» (1922), «Уйғониш» (1923), «Тонг сирлари» (1926) шеърий тўпламларини, «Ойдин кечаларда», «Қор кўнида лола», «Новвой қиз», «Оқ подшонинг инъоми» сингари ўнга яқин ҳикояларини, қатор мақолаларини эълон қилди. Аммо, 30- йилларда авж олган танқид ва таҳдид шаронтида унинг асарлари босилмай қолди. Шундан кейин Чўлпон кўпроқ бадий таржима билан шугулланишга мажбур бўлди. Шекспирнинг «Ҳамлет», Пушкиннинг «Борис Годунов» ва «Дубровский», Гоголнинг «Герцог», Франконинг «Ф.

руза», Горькийнинг «Она», Андреевнинг «Осилган етти кишининг хикояси» ва бошқа кўплаб асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, замонавий ўзбек таржима мактабига асос солди.

Шу билан бирга у 30-йилларда «Кеча ва кундуз» дилогияси (романнинг иккинчи китоби топилмаган), «Соз» шеърлар тўпламини чоп этди, «Театру» газетаси ва «Муштум» журналида қатнашди.

Буюк маърифатпарвар ва серқирра фаолият соҳиби Чўлпон 1937 йилда қамоққа олиниб, бошқа маслакдош биродарлари билан бирга 1938 йил 4 октябрь кунини отиб ташланди.

Чўлпон лирикаси.

Чўлпон гарчанд адабиёт оламига насрий асарлари билан кириб келган ва ҳатто ижодининг сўнгги даврида ҳам насрга катта эътибор берган бўлса-да, у аввало шоир бўлган. Ниҳоятда таъсирчан, ҳаётда рўй берган ҳар бир катта-кичик ҳодисадан таъсирланган Чўлпон шоиртабиат инсон эди. У илҳом соатларида шалоладек тошиб ижод қилган, ўз қалбида мавж урган туйғуларни бадиҳа йўли билан, енгил ва равон қоғозга туширган. Шоир яшаган давр шиддатли бўлгани, ижодкордан ҳам шу шиддатни талаб этгани учун у кўпинча ўз шеърларига сайқал бериш имконига эга бўлмаган. Лекин шунга қарамай, у қалби ва руҳидаги уйғунлик туфайли кўпинча қуйма ва ёниқ сатрлардан иборат, туйғунинг оловланган ҳолатини акс эттирган шеърлар ёзган. Унинг энг яхши шеърлари шоирга хос бўлган юксак маҳоратнинггина эмас, балки энг аввало кўтаринки кайфиятнинг, илҳомбахш ҳолатнинг самарасидир.

Чўлпон лирикасининг асосий мавзуи мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан исёндр. 1917 йилда инқилоб байрогини куйлаган шоир орадан уч-тўрт йил ўтгач, большевиклар берган ваъданинг сариқ чақалик қиммати йўқ эканини, ўзбек юртининг «бузилган ўлка»га айланганини кўрди. Большевиклар идора қилаётган мамлакатдан фаришта қочганлиги, зулмнинг, миллий республикаларнинг ерли фуқаросига ғайри муносабатнинг кучайган, моддий ва маданий бойликларнинг Русияга оқиб, ўлканинг хонавайрон қилинганлиги кўрган шоирнинг кўзи мошдек очилди. У Бухоро инқилоби ғалаба қозонгач, халқнинг ижодкорлик кучига ортиқ даражада ишониб, «Халқ» шеърини ёзди. Халқнинг ўлка қисматида ўзгариш ясашига умид билдириб, « Бутун кучни халқ ичидан олайлик, Кучок очиб халқ ичига борайлик!» деб ёзди.

Лекин ижтимоий тузум Чўлпонларнинг халқ ичига кириб, унинг ҳақиқатни айтишига имкон бермади, халқ ҳам уларга кучоқ очмади: «оқ подшо» ва большевиклар зулми остидаги омма ҳали онгли, курашчан, ўз ҳақ-ҳуқуқини тавнувчан халқ даражасига кўтарилмаган эди.

Милтираган хира чироқсен, йўқсил,
Ел қаттиқроқ келиб урса ўчарсен...

Бу сатрлар Чўлпоннинг куни кеча неқбинлик билан куйлагани халқ ҳақидадир.

Халққа бўлган умиди чил-чил синган шоир энди дилида инсонлик ғурури қолган кишиларга суянмоқчи бўлиб, инсон руҳининг эркин нафас олиши лозимлиги, инсон эркин ҳаёт учун туғилганини, ҳатто қафасдаги куш ҳам эркинлик сари талпиниб яшашини эслатиб, «Кўнгил» шеърини ёзди. Шоир бу шеърда бир-бирига асло ўхшамаган ва уйғунлашмайдиган икки ҳодисани — кўнгил билан кишаннинг «дўстлашганини» кўриб, ҳайратга тушади. Наҳотки кишанланган кўнгил на дод-фарёд кўтармаса, на бу ҳақоратдан эзилмаса, деб изтироб чекади. Лекин у инсон тирик экан, зулмага бўйин эгмаслиги, шу зулмнинг моддий тимсоли — кишанни киймаслиги лозим, деб билади. Унинг ана шу ишончи бутун шеърга нур сочиб туради.

Тириксен, ўлмагансен,
Сен-да одам, сен-да инсонсен.
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки сен ҳам хур туғулғонсен!

Бу Чўлпоннинг ғоявий ва ижтимоий қарашлари ғоят лўнда ва аниқ ифодаланган шеърдир. Бу шеър қанчалик содда ва ҳатто жўн сўзлар тизмасидан иборат бўлмасин, уларда шоир қалбидаги оғриқ аниқ сезилади. Унинг кишанланган вужудидан тўкилиб турган қон томчилари аён кўринади. Бу шеърни ўқир экансиз, кимасасиз тоғлар орасидаги кишанланган Прометей тимсоли хаёлингизда беихтиёр жонланиб кетади.

Чўлпон «Кишан» деган бошқа бир шеърда яна шу образга қайтиб, лирик қаҳрамон гавдасидаги кишан изларининг ҳамон кетмаганини, лекин шунга қарамай, ундан кутулмоққа бўлган умиди тобора ортиб бораётганини айтади.

Афсуски, Чўлпон ва унинг лирик қаҳрамони мустабид тузумнинг ўз елкасидаги кишанларини парчалай олмасди.

У 30- йилларнинг ўрталарига бориб, тузум билан муроса қилишга мажбур бўлди. Унинг бундан ўзга иложи йўқ эди.

Аммо Чўлпон, худди қафасдаги куш сингари, фақат эрксеварлик ғояларини тараннум этибгина қолмай, гўзалликни олқишловчи, севги ва вафони улуғловчи ажойиб шеърлар ҳам яратди. Ана шу силсиладаги шеърлар орасида «Гўзал» алоҳида диққат-этиборга молик.

Бу шеър Чўлпон шеърини ижодининг бошланғич даврида, 1919 йилда ёзилган. Шунга қарамай, у ғоят нафис шаклга эга. Унда тасвир этилишича, лирик қаҳрамоннинг муҳаббатини қозонган гўзал (шеърда унинг исми ҳам, портрети ҳам берилмаган) шу қадар гўзалки, ҳатто юлдуз ҳам, ой ҳам, кун ҳам, тонг шамоли ҳам унинг гўзаллигига тан беришади. Лирик қаҳрамон «қоронғу кечада кўкка кўз тикиб», «энг ёрув юлдуз»дан уни сўраганида, уялиб уни тунда кўришини айтади. Маълум бўлишича, ой ҳам «оққа кўмилган», яъни ўзи, либоси ҳам худди париларникидек оппоқ бўлган бу гўзални тушида кўриб, унинг ойдан ҳам, кундан ҳам гўзаллигидан лол бўлган. Гўзални бир кўриб «йўлидан озган» тонг шамоли эса уни тоғ ва тошлар ичида истаб юришини маълум қилади. Уни тушидамас, ўнгида кўрган кун ҳам ошиқу беқарор...

Чўлпон лирик қаҳрамон қалбини забт этган қизнинг мислсиз даражада гўзаллигини шу қаҳрамон тасаввурлари ва қарашлари орқали эмас, балки юлдуз, ой, кун ва тонг шамолининг мажозий образлари ёрдамида тасвирлайди. Ва шундан кейин лирик қаҳрамоннинг бу гўзалга бўлган бундай янгича муносабатини акс эттиради:

Мен йўқсил на бўлиб уни суйибмен,
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-куйибмен,
Бошимни зўр ишга бериб қўйибмен,
Мен суйиб... мен суйиб, кимни суйибмен?...

Лирик қаҳрамон бу гўзалдан воз кеча олмайди. Аксинча, уни янада кучли севади ва шундай гўзал бир парини севгани билан ифтихор қилади:

Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан гўзалдир, кундан-да гўзал.

Бу шеър, юзаки қараганда, фақат шу париваш қизни улуғлашга қаратилгандек. Лекин масалага теранроқ, ёндош-сак, шу қадар кўкка кўтарилган гўзалгина эмас, балки лирик қаҳрамон қалбидаги улуғ инсоний ҳиссиёт — шу қизга бўлган муҳаббат шарафланмоқда. Шу буюқ туйғунинг ойдан ҳам, кундан ҳам гўзаллиги ифодаланмоқда. Лирик қаҳра-

моннинг руҳий камолоти ва маънавий бойлиги инкишоф этилмоқда.

Бу шеърдаги муҳаббат туйғуси бирор моддий ҳодисадан — на бўсадан, на висолдан озик олади. Лирик қаҳрамонга шу гўзал борлигининг ўзи ҳам кифоя. Унинг муҳаббати гаразсиз. Шунинг учун ҳам улуғдир.

Агар Чўлпон бу шеърнинг бошланғич мисрасида («Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб») к ундошининг такрорига асосланган товуш товланишидан фойдаланиб, китобхон эътиборни кўкка қаратса ва шу йўл билан ҳам маҳбубанинг илоҳий гўзалликка эга эканини таъкидласа, кейинги сатрларда а, о, айниқса у унлиси ёрдамида шеърнинг мусиқий тасвирини вужудга келтиради.

Чўлпоннинг ишқий шеърларида соч образи муҳим маъно ташиydi. Соч, Чўлпон назарида, фақат гўзаллик белгиси эмас. («Сочларинг боғлаб олиб, боғлаб олибдир сезгини!»), у аини пайтда иффат ва иффатсизлик рамзи ҳам бўлиб келади («Сочилган сочингдек сочилса сиринг, Анор юзларингни кимга тутасан?») У мумтоз шеърятда бўлганидек, ёрнинг барча сифатларини, портретининг барча анъанавий қирраларини тасвирлаб ўлтирмайди, балки унинг бирор белгисига эътиборни қаратиш орқали ёр образини гавдалантиради.

Шоир «Сезги» шеърида шундай йўлни тутган. Шеър уч банддан иборат. Шоир биринчи бандда лирик қаҳрамоннинг бутун вужудини беихтиёр эгаллаб олган севгини бундай тасвирлайди:

Боғларда сўлди гуллар, сўлди гуллар, сезмадим,
Қизориб ботди кунлар, ботди кунлар, сезмадим.
Қайда қолди қонли кинлар, қонли кинлар, сезмадим,
Сочларинг боғлаб олиб, боғлаб олибдир сезгини!...

Буни қаранг: орадан баҳор ҳам, ёз ҳам ўтибди-ю, қаҳрамон куз келганини сезмай қолибди; тонг отиб, кеч бўлибди-ю, кун ботганини сезмабди; ҳатто ўз бошига тушган савдолар, дағдағалар, иғвою-фасодлар ҳам унинг хаёлига келмабди, чунки унинг бутун ҳис-туйғуларини ўша қоп-қора сочлар боғлаб олган эди. Бу шеърдаги муҳаббат туйғуси, «Гўзал»даги каби, ўта самимий, тиниқ ва беғубор. Лирик қаҳрамон учун бу «сочлар» уни севмадими-йўқми, барибир. Энг муҳими, у ёрни фидойиларча севади. Ана шу севги шеърнинг бошидан охирига қадар ранг-баранг чечаклари билан товланади.

Бу шеър «Гўзал»дан фарқли ўлароқ халқ шеърятини

оҳанглари асосида ёзилган. Шоир, фольклордаги каби, айрим сўзларни такрорлаш билан шеърга ажиб бир муסיқийлик олиб кирган. Мисралар, худди гулзор орасидан оқиб бораётган сувдек, нафис садо бериб, шу гуллар уфори-ни таратиб туради.

Чўлпоннинг ишқий лирикасида кўринган туйғунинг шаффофлиги унинг бутун шеърлари учун ҳам бегона эмас. Чўлпоннинг ўзи ниҳоятда назокатли ва руҳан гўзал инсон бўлганлиги туфайли унинг шеърларидаги туйғу ҳам шундай беозор ва латифдир. Ана шу латиф туйғу унинг ўзбек диёрига бағишланган шеърларида ҳам жилваланиб туради.

Чўлпоннинг «Диёрим» шеърида ўзбек халқи тарихининг нурсиз саҳифалари тилга олинган. Шоирнинг бу саҳифалар оша кўргани фақат мудҳиш воқеалар — хонлар, қонлар ва қурбонлар, холос. Унинг тарихини бундай талқин этишида жон бор, албатта. Ўз диёрини севган, шу диёр учун қурбон бўлган шоирнинг бор-йўк орзуси — уни фаровон ва чароғон кўриш. Лекин 30- йилларда, айниқса кучли таъқиб остида қолган, ёзган асарлари халққа йўл топа олмаган шоир мустабид тузум билан муроса қилишга мажбур бўлган. Ана шу муросасозлик шу шеърга ҳам ўз муҳрини босган.

Бугун ўзбек халқи мустақилликка эришган, октябр инқилобига муносабат кескин ўзгарган бир даврда Чўлпонни замонасозлик қилгани учун айблаш ўринли эмас. Аслида бу шеърда октябрнинг Ўзбекистон тарихидаги ролини айтиш орқали ҳам бу тарихнинг ҳасрат ва алам ёшлари билан битилганини айтмоқчи эди. Афсуски, октябрдан кейинги қаёт ҳам шу маънода тарих учун истисно бўлмади.

Чўлпон ўз шеъриятида фақат ёрга бўлган муҳаббатини эмас, жабрдийда халқи ва ватанига бўлган садоқатини ҳам куйлашга алоҳида эътибор берди. У ўз эл-юртининг нурли келажакка эришишини орзу қилди ва ўз ижоди билан ана шу келажакни бир баҳяга бўлса ҳам яқинлаштирмоқчи бўлди.

Чўлпон ўз шеърлари билан XX аср ўзбек шеъриятининг тараққиётига катта туртки берди.

«КЕЧА ВА КУНДУЗ»

Чўлпоннинг қатор лирик шеърлари ва айниқса ҳикояларида ўзбек хотин-қизларининг феодал ўтмишдаги тақдир кенг тасвир ва таҳлил этилган. Ёзувчи октябр инқилобининг ўзбек халқи тарихидаги роли ҳақида ўйлар экан,

нинг, аввало, хотин-қизлар масаласида муайян ўзгариш қилганига эътиборни қаратган.

Октябрь ўзбек диёрининг оёқларидаги мустамлакачилик кишанларини парчалаб ташламади. Аксинча, бу кишанлар янада мустақкамланди. Лекин, шу билан бирга, октябрдан кейинги ҳаётда муайян ижобий ўзгаришлар ҳам содир бўлди. Ана шундай ўзгаришлардан бири ўзбек хотин-қизлари ҳаётида ўз аксини топди.

Чўлпон кунни кеча фақат рўзғор ишлари билан бўлган, феодал тузум қамчисини ўз елкасида синаб келган хотин-қизлар пешонасиغا XX аср шабадаси текканини кўриб, беҳад қувонди. Ва худди шу мавзуда икки қисмдан иборат «Кеча ва кундуз» романини ёзишга киришди. Унинг бадий ниятига кўра, роман «Кеча» ва «Кундуз» деб номланган икки китобдан иборат бўлиши лозим эди. Чўлпон 1936 йилда шу асарнинг биринчи қисмини эълон қилди.

Романнинг «Бугун» деб аталган иккинчи қисмининг тақдири тўғрисида аниқ маълумот йўқ.

Романда тарихий ўтмишнинг акс этиши.

Асарда тасвир этилган воқеа биринчи жаҳон уруши эндигина бошланган кезларда Ўзбекистондаги

вилоятларнинг бирида бўлиб ўтади. Романдаги иккинчи даражали қаҳрамонлардан бирининг: «Биз яқиндагина эшон тўполонги бўлиб ўтган жойдан унча олисда эмасмиз», деган сўзларига таяниб, айтиш мумкинки, воқеа Андижон вилоятининг Дукчи эшон кўзғолони бўлиб ўтган Марҳамат туманига яқин бир жойда рўй беради. Бу ўзбек халқининг икки ёқлама зулм остида эзилган даври эди. Маҳаллий бойлар бу даврда рус мустамлакачилари билан оғиз-бурун ўпишиб, ўз халқининг тарихий тараққиёти тўғрисида эмас, уни иқтисодий, ижтимоий ва маданий қолоқлик ботқоғидан олиб чиқиш устида эмас, балки ўзларининг хузур-ҳаловатлари, моддий фаровонликлари ҳақидагина жон куйдирмоқда эдилар; феодал тузум ва мустамлакачилик шароитида халқ тўғрисида, юрт тўғрисида ўйловчи, унинг машаққатли ҳаётини яхшилаш ҳақида қайгурувчи бирор сиёсий куч йўқ эди.

Холбуки, инсоният тарихида XX аср бошланган, Ўзбекистонга қўшни бўлган мамлакатларда жиддий ўзгаришлар юз бермоқда эди. Чунончи, ўзбек юртини мустамлакачилик сиртмоғида ушлаб турган Русиянинг ўзида ҳам 1905 йил инқилоби аллақачон рўй берган ва илғор рус зиёлилари чоризмга сўнгги зарбани бериш учун халқни 1917 йил февраль воқеалари сари етаклаётган эдилар. Жанубий қўш-

ниларимиздан Туркия билан Эронда ҳам миллий инқилоблар юз бериб, куллик кишанлари парчаланган бошлаган эди. Бундай воқеаларнинг фақат шу мамлакатлар доирасида қолиб кетиши мумкин эмас, эртами-кечми мустамлакачиликка қарши феодализмнинг чириган устуңларини капитализмнинг янги устуңлари билан алмаштириш учун кураш ўти улардан — шу воқеалардан учкун олиши лозим эди.

Бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, маҳаллий амалдорлар ва бойлар ана шу тарихий жараёнини тўхтатиб қолишга қанчалик уринмасинлар, бунинг иложи йўқ эди. Зероки, ҳаёт ўз қонунилари асосида доимо келажак сари ҳаракат қилади.

Романда тасвирланган воқеаларнинг тарихий фони шундан иборат.

Ёзувчи ана шу тарихий даврни бадий тасвир ва таҳлил этиш мақсадида асарга Зеби (Зебиниса) образни бош қаҳрамон қилиб танлаган. Китобхон Зеби орқали асарда тасвирланган воқеалар оқимига кириб борар экан, тилга олинган даврда, бир томондан, оддий халқнинг (унинг Энахоннинг ва Ўлмасжоннинг оиласидаги ҳаёт тасвирини эсланг), иккинчи томондан, бойлар ва амалдорларнинг (Ақбарали мингбоши, Мирёқуб, нойиб тўра оиласидаги воқеаларни эсланг) қандай ташвишлар ва орзулар билан яшаётгани, қандай турмуш тарзини кечираётганини кўрсатади. Бир томонда ночорлик, қашшоқлик ва жаҳолат сурнай чашиб турса, иккинчи томонда тўқликдан чиққан шўхликнинг ўйинлари: хотинбозлик, фахш ва мол-мулк орттириш йўлидаги қабихликлар.

Ёзувчи Зеби тушиб қолган ана шу тарихий муҳитни шафқатсиз равишда очади. Чўлпоннинг бутун меҳри, хайрихоҳлиги Зеби томонида бўлгани ҳолда у яшаган замон, у нафас олган ҳаво уни бўғувчи ҳаво эканини яширмайди. Чўлпон романидаги реализмнинг кучи шунда айниқса ёрқин кўринади.

Асарда тасвирланган воқеалардан чиқувчи хулоса шуки, Зеби яшаган даврни тағ-томири билан ўзгартириш керак. Агар бу ўзгариш бўлмаса, жамиятнинг Зеби сингари пок ва гўзал фарзандлари бўғиб ташланаверса, у ҳолда халқнинг ва ўлканинг аҳволи фавқулодда оғир бўлади.

Чўлпон ўша даврда мавжуд тузумни ўзгартириши мумкин бўлган кучни кўрмайди. Эҳтимол, бундай куч сифатида у жадид Шарафиддин Хўжаевни тасвирлаши мумкиндек эди. Лекин, Чўлпоннинг назарида, Ш. Хўжаев, биринчидан, ёлғиз (ёлғиз кишининг эса жамият ҳаётига таъсир кўрсати-

ши кийин), иккинчидан, ҳали унинг ўзи ҳам бу халоскорлик ролига яшириб етилмаган. Шунга қарамай, Чўлпон жамиятни ўзгартириши мумкин бўлган кучнинг туғилиши мумкинлигига ишонади, шу мақсадда у асар қаҳрамонлари орасидаги энг эпикалиги, уздабурроси, тадбиркори Мирёқубни Шарафиддин Хўжаев билан юзлаштиради, унга ўзининг илғор жадидона қарашларини юқтиради. Китобхонда Мирёқубнинг Қрим сафарларидан кейин ўз ватанига бошқа қиёфада қайтишига умид уйғонади.

Хуллас, XX асрнинг 10- йилларидаги ўзбек халқи ҳаёти, асарда тасвирланганидек, мураккаб эди. Унинг мураккаблиги, аввало шундаки, Зеби, унинг онаси Қурвонбиби, ҳатто отаси Раззоқ сўфи сингари оддий халқ вакиллари Эшон боболар, Акбарали мингбошилар, нойиб-тўраларнинг қўлида ўйинчоқ эди; жамият бу кишиларни истаган кўйига солиши, ҳатто эрмак учун, бошқаларга ибрат бўлсин учун маҳв этиб ташлаши ҳам ҳеч гап эмас эди. Халқ ҳаёти мураккаблигининг яна бир жиҳати шундаки, ҳатто уларни маҳв этувчи кучлар — Акбарали мингбошилар, нойиб тўраларнинг куни ҳам битиб қолган, лекин шунга қарамай, жамиятнинг кейинги тақдирини ўз қўлига олувчи куч ҳали туғилиб, шаклланиб улгурмаган эди.

Шунинг учун ҳам Чўлпон романининг мазкур воқеалар тасвирланган биринчи китобини «Кеча» деб номлаган.

Зеби образи.

Романининг бош қаҳрамони Зебидир. Эндигина ўн беш баҳорни қаршилаган, ўзбек табиатининг бинафша сингари беозор, ҳамманинг кўзи ва дилини қувонтирадиган бу чечаги Раззоқ сўфидек бадфеъл, кўрс ва жоҳил кишининг хонадонида очилган. Агар Зеби бошқа муҳитга, инсоннинг, фарзанднинг қадри бор оилада туғилганида, у бу қадар аянчли қисматни бошидан кечирмаган бўларди.

Чўлпон романда нисбатан қисқа вақт ичида бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаган. (Асар илк баҳор тасвири билан бошланиб, қиш чилласида бўлиб ўтган воқеалар билан тугайди.) Зеби асардаги ана шу баҳорнинг жонли тимсоли ўлароқ гавдаланади. Балиқ сув билан тирик бўлганидек, у ана шу баҳор билан тирик. Агар Зебини баҳор бағридан олиб олинса, у кузга бориб, албатта, хазон бўлади.

Чўлпон талқинидаги баҳор — бу фақат табиат фасли эмас: у Зеби каби руҳан ёш, гўзал ва содда кишилар. Салти (Салтанат) ҳам, бошқа дугоналари ҳам, Ўлмасжон ҳам — шу баҳорнинг инсон шаклидаги кўринишлари. Бу баҳорий муҳитдан бинафша каби узилиб, кузги шудгорга ўтказил-

ган — Акбарали мингбошига узатилган Зебининг ҳалокат-га учраши тайин эди. Буни китобхон сезади. Буни Зебининг ўзи ҳам сезган бўлиши мумкин. Негаки, у уятчан, ҳаёли киз бўла туриб аравада босилган бир-икки соатлик йўлнинг ўзидаёқ Ўлмасжонга мойил бўлиб қолади ва кечаси, бегона-лар даврасидан чикиб, шу туйғунинг даъвати билан йигит сари интилади.

Ёзувчи Зеби ҳаётининг бу унутилмас лаҳзасини бежиз муфассал тасвирламаган. Агар Зеби асар давомида бутун бир инсон умрини яшаган бўлса, бу лаҳза шу умрнинг энг тотли дақиқаларидан бири ва, эҳтимол, биринчиси бўлиб қолди. Зеби балки ана шу бахтли дақиқаларни кечирдиш учушгина дунёга келгандир...

Чиндан ҳам, Зебининг қишлоқ сафари туфайли тез ривожланиб кетган фожиаи тақдири даҳшатли воқеалар билан тўла. Биринчидан, у отаси тенги кишига, уч хогинли мингбошига турмушга чиқишга мажбур бўлади; иккинчидан, шу бадбашара эри ҳам, аслида, унга қараб отилган «ўқ»дан ўлиб, Зеби ўн беш ёшида бева қолади: учинчидан, у эрининг қотили сифатида тўхматга қолиб, етти йилга Сибирга сургун қилинади. Унинг кўргилиги бу мудҳиш фалокатлар билан-гина ҳам тугамай, у она ва отасидан ҳам жудо бўлади.

Зеби кичик бир умрида кўрган озгина хурсандчилиги эвазига шунча фалокатларни бошидан ўтказади. Хўш, у кўрган бахтли дақиқалар билан фожиаи кунларни бир тарозига кўйиб бўладими? Йўқ, албатта! Бу фожиаи кунлар унинг бутун умрига, ҳаётига, бахтига нуқта қўювчи йиллардир.

Чўлпон Зеби бошидан кечган хушнуд дақиқалар билан даҳшатли кунларни тасвирлаш ва уларни тарози палласига кўйишга бизни ундаш билан у яшаган дунёнинг, у яшаган даврнинг гафрийнсоний моҳиятини шафқатсиз равишда очиб ташлайди. Шу тарзда бизни романда фаол ҳаракат қилмаган, балки воқеалар оқимида сузиб борган қаҳрамоннинг фожиаи қисмати ҳақида ўйлашга мажбур этади.

Табиат Зебига ҳамма нарсани берган—хусну жамолни ҳам, ажойиб гўзал, дилрабо овозни ҳам, Шарқ қизларига хос ифбат ва соддаликни ҳам; Зеби тушган муҳит эса, уни муте қилиб тарбиялаган. У отасининг раъйига қарамай иложи йўқ. Фарзанд — отасининг қули, деб ўстирганлар Шарқда.

Чўлпон бу дунёдаги ноҳақлик ва адолатсизликларни қоралагани ҳолда, биринчи навбатда фарзандлари, киши-ларни муте қилиб тарбияловчи Раззоқ сўфиларга, Эшон

оболарга, диний бидъатга қарши туғён кўтаришни лозим, деб билди.

...Қишлоқдаги қизлар даврасидан чиққан Зеби Ўлмас-жон қошига бориб, тутга суянган ҳолда турар экан, оғир ўйларга берилади. «У шу топда,— деб ёзади ёзувчи,— ўзининг яқин келажакдаги қора кунларини, қай рангда кўриниши маълум бўлмаган бахти, толеини ўйларди. Унинг бутун бахти Раззоқ сўфининг жоҳил вужудига боғлиқ эмасми? Ўша совуқ сўфи шу қувноқ жонни ва сайроқ қушчани истаган вақтида бахтли ё бахтсиз эта олмайдими? Унинг бир оғиз «ҳа» ёки «йўқ» дейиши қиз бечоранинг беҳад қувониб, яйрашига ёхуд хазон япроғидай, бир нафасда сўлиб, нобуд бўлувига ярамайдими?..»

Зеби ўзининг бахтли ё бахтсиз бўлиши мутаассиб отасининг кўлида эканини билади. Лекин билатуриб, отасига, унинг ноҳақ қарорига қарши чиқа олмайди. Демак, маълум маънода бу фожианинг юзага келишида унинг ўзи ҳам айбли. Агар у муте инсон бўлмаганида, бу ҳолга тушмаган бўларди, албатта.

Ҳар бир инсон ўз бахти учун кураша билиши зарур. Бахт учун инсонлик ҳақ-хуқуқлари учун курашиш ҳар бир инсоннинг инсоний белгиларидан бирини ташкил этиши лозим.

Чўлпон Зеби образи орқали шу фикрни олға сурмоқчи бўлган.

Раззоқ сўфи ва Курвон-биби образлари.

Зеби бошига бало тошлари отаси Раззоқ сўфининг мутаассиблиги, фарзанди тақдирига мутлақо лоқайд бўлганлиги сабабли ёғилади. Романда берилган таърифга кўра у «кўргазмада қўйилатурган антиқа махлуқлардан»дир. Бу ҳол ҳатто унинг илк бор йўрғакланган пайтида ҳам маълум бўлган. Унинг ҳали одам кепатасига кирмаган юзларига тикилиб, энага бундай сўзлар билан уни эркалатган экан:

«— Айланай меҳмон, кимдан хафа бўлиб тушдингиз? Ким озор берди сизга? Айтинг: Қовоғингизни очсангиз-чи! Ёруғ дунёга келдингиз! Шукур қилинг! Севининг! Мундоқ бир кулинг!...»

Ўша пайтда ҳам оғзини очиб, илжаймаган Раззоқ сўфи ҳали-ҳануз кулиш нималигини билмайди. Ҳар ҳолда у уйида, хотини ва фарзанди олдида тишининг оқини кўрсатмаган.

Бир пайтлар қишлоқда яшаган сўфи акаси билан «бир

шапалоқ ерни талашиб» қолиб, ога уйини тарк этган эди. Шундан бери у шаҳарда яшайди.

Қайси бир йили ўгай акаси келиб, уч-тўрт кун сўфи билан бирга бўлади. Шунда улар хонақога бирга борар эканлар:

«— Сўфи, бир касб пешасини тутмай, ўтиб кетаётир-сиз-а?— деди унга акаси, хонақога кета туриб.

— Э-э,— деди сўфи чўзилиб...,— менинг давлатим ҳеч кимда йўқ, ака. Эшон бобо — худойимнинг севган кули, нозу неъмат тўрт тарафдан сувдай оқиб туради. Дарё бўйи-дамиз-у чанқаймизми? Ғалати экансиз!

Шу кулимсираш билан яна бир оз боргандан кейин, бу сафар жиддийроқ қилиб, деди:

— Аҳлиёмиз ҳам учига чиққан чевар, худога шукур! Ожизамиз ҳам дўппи тикишга фаранг бўлиб чикди! Рўзгор-нинг кам-кўстларини ўзлари битиришади. Мен бахузур тасбеҳимни айлангириб ётсам бўлаверади!»

Раззоқ сўфи — ана шу тарзда, ишламай тишловчи, таъмагирик ва текинхўрлик орқасида кун кўрувчи инсон. Унинг ташқи қиёфаси билан ички «олами» бир хил; ҳар иккисида ҳам бирор фазилатни топиш амри маҳол. Шунга қарамай, тўғрироғи, шу сабабдан у на хотинини сариқ чақага олади, на ёлғиз қизининг орзу-ҳаваслари билан ҳисоблашади. У бошлиқ бўлган уй—қизи ва хотини учун зиндон, унинг ўзи эса шу зиндоннинг кўзи кўр, қулоғи қар қоровули.

Ана шу зolim отанинг кўнгли фақат бир жойда — Эшон бобонинг ҳузурда очилган. Унинг кўзи фақат Эшон бобони кўради, қулоғи фақат Эшон бобонинг сўзларини эшитади. Эшон бобо — унинг бирдан-бир пири. Унинг учун Эшон бободан бўлак одам - одам эмас!

Акбарали мингбоши биринчи бор Зебини сўраттирганида, Раззоқ сўфи: «Умрида пешонаси сажда кўрмаган одамга қиз бераманми?!» деган. Лекин мингбоши иккинчи марта — бу сафар Эшон бобо орқали — сўраттирганида, сўфи унинг «бетавфиқ, бузуқ юрадиган» одам эканлигини ҳам била туриб, «йўқ», деёлмаган.

Қурвонбиби эрининг иродасизлигидан норози бўлиб, уни койиганида, сўфи бундай жавоб беради:

«—...Мен кўп олишдим. «Бенамозга қиз бермайман!»— дедим. «Сен-бизнинг минг йиллик ибодатимиз-у, уларнинг бир кунлик хизматлари баб-баравар! Мингбоши қанча мўмин-мусулмоннинг ҳожатини чиқаради. Қанча аламзаданинг додига етади: қанча ўғри, киссавур, қароқчининг жазосини беради! Қанча ноҳақ бўлган ишларни ҳаққа қарор топқиза-

ди. Ибодат ҳам - ибодат, мўмин-мусулмонга хизмат ҳам - ибодат! Балки, бу кейингиси - аъло!» дедилар. Нима деб бўлади? Мен оми бўлсам, саводим бўлмаса, оқ-қорани танимасам, у киши мулла бўлса, забардаст бўлса, худонинг буйруғини тушунса; шариатни, тариқатни сувдай билса... нима дейин?

Бу сўзларда Раззоқ сўфининг Эшон бобо олдида ожиз кимса эканлиги, нафақат ўзининг, балки бутун оиласининг эркини, нафақат бугунини, балки эртасини ҳам унга улгуржисига топшириб қўйганлиги маълум бўлади.

Агар Чўлпон бош қаҳрамонга «Зебо» маъносини англатувчи Зеби исмини берган бўлса, унинг онасини эса у Қурвонбиби деб атаган; яъни унинг Раззоқ сўфидек бадфеъл бир кимсага ўзини-ўзи қурбон қилганлигини таъкидламоқчи бўлган. Чиндан ҳам, Қурвонбининг бутун ҳаёти эрининг қош-қовоғи остида куйиб, кул бўлди. Унинг бу дунёда яшашидан умиди ёлғиз қизи, унинг бахтли-саодатли турмуши эди. Шунинг учун ҳам Қурвонбиби Акбарали мингбошининг Зебига одам қўйганини эшитиб, туғён кўтармоқчи, эрини қалтис никоҳга йўл қўймасликка чақирмоқчи бўлади. Ундаги оналик туйғуси қизининг бошига келажак фалокатни сезгандек бўлади. Лекин Раззоқ сўфи Эшон бобонинг «Мингбоши қанча мўмин-мусулмоннинг ҳожатини чиқаради... Ибодат ҳам - ибодат, мўмин-мусулмонга хизмат ҳам - ибодат!» деган сўзларига қарши ўзида бирор ақлли гап топа олмайди! Шунинг учун ҳам у эрининг бояғи сўзларига жавобан: «Мен-ку ҳеч нарса демас эдим.., мана бу кизингиз худди бир суратга айланиб қолди. «Қўрқиб ётибман», дейди, холос. Ундаги қарши куч фақат шу сўзларни айтишгагина етади.

Бу ҳар иккала қулнинг кўзи Зебининг ноҳақ равишда, тухмат орқасида қамоққа олингани ва Сибирь қилинганидан кейингина очилади. Лекин бу, улар кўзининг сўнгги марта, ўлим олдидаги очилиши эди.

Чўлпон Зеби фожиасининг асосий сабабчиси сифатида Раззоқ сўфини қоралар экан, унинг ўзи ҳам диний бидъат ва фанатизмнинг қурбони эканлигини унутмайди. У Раззоқ сўфи, Қурвонбиби ва Зеби образлари орқали феодализм шароитида мутелашган, ҳақиқат ва адолат учун курашишга ўзида куч ва хоҳиш топа олмаган халқнинг аянчли ҳолатини кўрсатишга интилган. Шу маънода бу уч образ ўзида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида мустамлакачилик шароитида яшаган ўзбек халқининг тарихий тақдирини умумлаштиради.

Акбарали ва Мирёкуб
образлари.

Романдаги қарийб барча қахрамонлар, пастдан юқорига қараб, бири иккинчисига тобелашиб, мутелашиб боради. Агар Зебининг инон-ихтиёри Раззоқ сўфида бўлса, сўфининг жилови Эшон бобонинг кўлида; Эшон бобо, ўз навбатида, Акбарали мингбошига, мингбоши эса нойиб тўрага бўйсунди. Шубхасиз, нойиб тўра ҳам бу занжирда сўнги халқа эмас.

Романда тасвирланган маҳаллий халқ вакиллари орасида Акбарали, ўз мансабига кўра, энг билад мартабали қахрамондир. Шу билан бирга романда бошқа бирор қахрамон йўқки, у Акбарали сингари, қарийб барча персонажларни ўзида бирлаштириб турган бўлсин. Айни пайтда асарда рўй берган асосий воқеа Зебининг ўзгалар тазйиқи остида турмушга чиқиши ва ўзгалар тухмати туфайли қамоққа олиниши ҳам унинг номи билан боғлиқ. Лекин у, Зебидан фарқли ўларок, салбий қахрамондир.

Хўш, Акбарали бу дунёга бирор яхши фазилатсиз инсон бўлиш учун туғилганми? У дастлаб қандай инсон, қандай эр бўлган?

Бу саволга Хадичахоннинг куйидаги сўзлари жавоб бўлиши мумкин.

«— Йўқ, ундай десанг... У вақтда куёвингиз ёш эди, мунча катта амалдор эмасди, ниҳоят, эллиқбоши эди. Биринчи хотинидан бола бўлмаган экан, икки-уч йил умр қилишганларидан кейин хотини ўлиб кетган. Мени олган вақтида «Сен кўз очиб кўрганимсан», дерди... Менинг ҳеч бир нолийдиган ерим йўқ эди. Толеимдан хафа эмасдим.

Хадичахон давом этиб, дейди:

«— Бунингиз амалдор бўлгандан кейин айниди. Мингбошилиқ ёмон ҳовлиқтирди. Ўз қишлоғини ташлаб, бу ерга кўчди. Бу катта ҳовлини сотиб олди... Боғ-роғ қилди. ер-сувени кўпайтирди. Кўнгли бошқа савдоларга, ўзга кўйларга тушди... Хотин топадиганлар, маслаҳат берадиганлар кўпайишди».

Акбарали шу тарзда, мингбоши бўлиши билан, маишатга ружу кўйди, хотин устига хотин олди, ичкиликка, фахшга берилди. Уни қуршаган хушомадгўйлар, хайбаракаллачилардан иборат ифлос муҳит ундаги носоглом хирсларнинг авж олиши учун ҳосилдор замин бўлиб хизмат этди.

Зеби Акбаралининг уйига келин бўлиб келган куни тўйга келган икки хотиннинг куйидаги сўзларини эшитади:

«— Қизингиз егилиб қолибди, мингбоши додхога бермайсизми?»— деди уларнинг биттаси.

Яна бири овозини анча чиқариб, бундай деди.

— Буватаваккал адирода одам сонидай йўғон илонлар бўлар эмиш. Шуларга берсам бўлмайдимин!»

Бу заҳарханда сўзлар маънодан холи эмас: Акбаралидек тасқара, калтафаҳм кишига Зебидек ўн гулидан бир гули очилмаган қизлар увол эди. У 13 йилдан бери мингбошилиқ маснадида ўтирган эса-да, бўлуснинг бутун ишлари Мирёқубнинг зиммасида эди. Мингбошининг акли ҳам, кўзи ҳам, қўли ҳам Мирёқуб эди.

Мирёқуб бутун мол-мулкини Акбарали орқали топгани учун унинг бошига келган не-не қора кунларни даф қилган. У шамолнинг қайси томонга эсишига қараб иш тутади. Ким билан қачон ва қандай яқинлашишни, кимдан нимани олиш мумкин эканлигини яхши билади. У ҳатто нойиб тўра билан муҳандиснинг хуфёна суҳбатидан янги поезд йўли тушишини билиб олиб, поезд ўтадиган ерларни «сувтекин»га сотиб олади. Мирёқубнинг бу қадар ишбилармонлигини кўрган нойиб тўра уни бежиз америкалик тадбиркорларга ўхшатмайди. У, чиндан ҳам, ноёб одам; фақат ҳақиқат йўлини ҳали топиб олмаган ноёб одамдир.

Мирёқуб Акбарали билан қанчалик яқин бўлмасин ва у билан оғиз-бурун ўпишмасин, ўзини мингбошидан анча баланд, деб билади; ҳатто ундан жирканади. Унинг ўз «отасидан» жирканишининг сабаби шундаки, у худбинлик ва пасткашлиқ ботқоғига тобора ботиб бораётган Акбаралидан фарқли ўлароқ, бу чиркин муҳитдан қочиш йўллари кидираётган одам. У ана шу қочиш чоғида баъзан пешонаси билан муҳитнинг метин деворларига урилиб, яна шу муҳитга ағдарилиб тушади. Лекин Мирёқуб шу муҳитдан тамомила чиқиб олиши, ўзининг «итлиги»дан холи бўлиши учун ундан, поезд тезлигида қочиш лозим эди. Ва у шу заруратни сезади. Ўйлаш мумкинки, у романнинг иккинчи китобида ўз юртига бошқа одам бўлиб қайтади. Бундай дейишимизга сабаб унинг поездда Шарифдин Хўжаев билан учрашиши ва Қримда шу йўналишда бўлажак мулоқотларидир.

Мингбошилиқ ҳавосини олган Акбаралини пулдан, хотиндан, ароқдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди. У ҳатто «Зебининг овозини эшитсам бўлди», деб унга етишганида ҳам бу гўзал овоздан кўра бир пиёла ароқни ундан афзал билади.

Мана шундай одам киёфасидаги ҳайвон бўлусга бошчилик қилаётган эди.

Мирёқубсиз қолган Акбарали тўнғиз кўпиши табиий

эди. У рақибларининг ҳоким тўра номига ёзган хатлари билан чархпалак бўлиши мумкинлигини сезиб, нойиб тўрадан мадад кутади. Нойиб тўра эса бу хатнинг туҳматдан иборат эканлигини билса-да, унга ёрдам қўлини чўзмайди ва дейди:

«— Сoddасан, Акбарали! Подшолик ҳамма вақт юртининг обрўлик одамларини ҳимоя қилади. Обрў давлат билан топилади, муни биласан...»

Нойиб бу сўзлари билан подшолик мингбошини эмас, балки давлати кутуртирган икки бойни — Акбаралининг душманларини ҳимоя қилажagini айтади. Лекин авахтага тушмай туриб ўлган мингбоши, қутилмаганда пошшоликнинг азиз ва мўътабар кишисига айланиб қолади. «Тасодифнинг тўрт чақага арзимаган бу қурбонини замоннинг зўр қаҳрамони даражасига кўтариб юборадилар»,— деб хулоса қилади ёзувчи.

Чўлпон Акбарали образида мустамлака ўлкага «раҳбарлик» қилиб, уни тарихнинг боши берк кўчасига олиб келган кишилар тимсолини яратди; бундай кишиларнинг инсон сифатидаги қиёфаларини яланғочлаб ташлади. Шу билан бирга барча мустамлакачи тўраларнинг ўлкани осонгина идора қилишлари учун шундай пуч кишилар кераклигини ҳам кўрсатди. Марҳум Акбарали ўрнига нойиб тўранинг ошпази Зуннуннинг мингбоши қилиб тайинланиши бу фикрнинг одиллигига яна бир ишорадир.

Хуллас, Чўлпон романда ўзбек халқининг мустамлакачилик давридаги фожиали ҳаётидан кичик бир лавҳани қаламга олиб, кечаги тарихий ўтмишнинг ҳаққоний манзарасини яратишга эришди. Зебилар, Қурвонбилар, ҳатто Раззоқ сўфилар фожиасининг илдизини таг-томири билан очиб ташлади. Ана шу «кеча»дан — тундан иборат ҳаётни ўзгартириш учун нафақат Акбаралилар, нойиб тўралар, ҳоким тўраларни ағдариб ташлаш, балки мамлакатни оқилона ва одилона идора эта олувчи бидимдон ва фидоий кишиларнинг етишиб чиқиши лозимлигини ҳам кўрсатиб берди.

Романнинг ғоявий пафоси шунга қаратилгандир.

Романнинг бадиий
қиммати.

Ўзбек романнавислиги узоқ тарихга эга эмас. Ўзбек романнавислиги мактаби Абдулла Қодирий романларидан кейингина туғилди. Агар Абдулла Қодирий ўз романларини яратишда жадид насри ва умуман Шарқ адабиётидаги наср анъаналарига таянган бўлса, Чўлпон «Кеча ва кундуз» романини ёзишдан аввал рус романнавислари-

нинг бадий тажрибаларини ҳам ўрганди. Натижада у ўз романи билан ўзбек адабиётида пайдо бўла бошлаган реалистик тасвир методини янада бойитди. Унинг романи ўзбек адабларининг бу методни эгаллашлари йўлида олға қўйилган жиддий қадам бўлди.

Чўлпон асарда романтик тасвир бўёқларини четлаб ўтмаган. Айниқса, Зебининг дастлабки ҳаёти тасвирида романтик бўёқлар талоши балқиб туради. Лекин воқеалар реал ҳаёт ўзанига тушар экан, бу бўёқлар секин-аста, тонгги юлдузлар каби сўниб, ўз ўрнини реалистик тасвир воситаларига бўшатиб беради. Ёзувчи тасвир этилаётган воқеалар муҳитидан келиб чиққан ҳолда, катта эҳтиёткорлик билан бўёқлар танлайди, тасвир воситаларини топади.

Мана, Зебининг ташвишсиз, хушчақчақ ва хушнуд кезларидаги ҳолати:

√ «...Зеби «ёр-ёр»ни ёлғиз ўзи айтарди... От бу гўзал овознинг ширин куйлари остида бошини куйи солиб, бўйинини аста-аста ликиллатиб битта-битта қадам босарди... Далаларнинг кенг кучоқларидан учишиб келган майин шабадалар киз оғзидан чиққан унларни ўз қанотларига миндириб аллақарларга, олисларга олиб кетардилар. Хў...йироқларда пиллиллаб кўринган қишлоқ чироғлари ҳам, тепадаги юлдузлар сингари, шабада қанотлари билан келган чиройлик унларнинг завқи билан маст бўлиб ёнардилар...»

Мана, Зебининг бошига тушган тухмат тоши келиб теккандаги ҳолати:

«Зеби бўлса, ўша захарланиш ҳодисасидан бери доим беҳуш бир ҳолда бўлинарди; унинг мияси бирдан фалажга йўлиққан каби эди. У бутун бир сўроқ, тергов, конвой, суд ва закунчиларга ажиб бир мақсадлик билан — худди жонсиз — қарар; нималар дейишни, ўзини нечик мудрофаа қилишни, нима деб гап қайтаришни ўйламасди. Унинг миясида, миясининг ҳам аллақайси олис бир бурчида хира ва туманли бир фикр бор; у фикр шунча олисда ва хираки, унинг нималигини англаёлмайди бечора...».

Бу икки тасвирда икки хил оҳанг, икки хил бўёқлар, Зебининг икки хил сийрати бор. Уларнинг ҳар бири Зебининг ўша пайтдаги ҳолатини аниқ ифодалайди. Китобхон ана шундай тасвирлар орқали Зебининг ички оламига кириб боради, у билан бирга қувониб, у билан бирга изтироб чекади. Бундай ҳолат — қаҳрамон билан бирга кечиниш ҳолати китобхонда бошқа қаҳрамонларга нисбатан пайдо бўлмайди. Зеро, ёзувчи китобхон эътиборини, меҳрини фақат Зебига қаратган, унинг ғоявий нияти шу образ

орқали очилади. Шунинг учун ҳам у (китобхон) Акбаралига ҳам, Раззоқ сўфига ҳам нафрат билан қарайди; Курвон-бибига ачинади, Мирёкуб эса унда зиддиятли туйғулар уйғотади. Китобхоннинг қахрамонларга бўлган шундай фаол муносабати ёзувчининг тасвир маҳорати туфайли юзага чиқади.

Қахрамонларнинг нафақат сажияси, балки портрети ҳам кескин фарқ қилади; асарда бир-бирига ўхшаш бирор-та қахрамон йўқ. Уларнинг нутқи ҳам ҳар хил. Агар Раззоқ сўфи умуман тилини ортиқча «қалдиратиш»ни хоҳламаса ва бечора хотинига «Фитна» деб мурожаат этса, Зебининг тилида мойиллик, гўзаллик, итоаткорлик балкиб туради. Акбаралининг нутқи ўзи сингари кўпол; нойибнинг нутқида ақл ва айёрлик чапак чалиб туради. Мирёкубнинг нутқи эса ўзи сингари ўзгарувчан... Ана шу ранг-баранг нутқлар орасида муаллифнинг воқеаларни шарҳловчи, вазиятни таҳлил қилувчи тили алоҳида ажралиб туради. Тасвир этилаётган манзара ё қахрамонга қараб, унинг тилида янги-янги оҳанглар — гоҳ ҳазил-мутойиба, гоҳ пичинг, гоҳ завқ-шавқ шалоладек шарқираб туради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Чўлпон рус ва Оврупо адабиёти, хусусан, насридан яхши хабардор эди. Л. Толстойнинг «Тирилиш», М. Горькийнинг «Она», Л. Андреевнинг «Етти осилганлар ҳикояси» каби рус адабиёти намуналарида қўлланган янги бадий тасвир усуллари ва воситалари ушбу асарда Чўлпонга қўл келди. Айниқса, руҳий ва саргузашт романларга хос усулларнинг «Кеча»да илк бор қўлланиши ўзбек адабиёти учун катта янгилик эди. Шубҳасиз, Чўлпон бу усуллардан муайян бадий мақсадда фойдаланди.

Айтиб ўтилганидек, Мирёкуб — ниҳоятда мураккаб образ. Уни ёрқин салбий қахрамонлар гуруҳига ҳам, Зеби янглиғ ижобий қахрамонлар сирасига ҳам киритиш қийин. У эзгулик билан тубанлик ўртасида ҳаракат қилади. Агар у «Мовий кўзли дилбар»ни, кейинчалик эса жадидни учратмаганида, эҳтимол, Акбарали ва нойиб тўраларнинг «дум»и бўлиб юра берарди. Чўлпон ана шу образга хос зиддиятни бўрттириб кўрсатиш ниятида саргузашт ва руҳий романларга хос тасвир усуллари билан маҳорат билан фойдаланган.

Ёзувчининг Мирёкуб образини яратишда бундай усуллардан фойдаланганининг сабаби шундаки, у ўз қахрамонининг тубанликдан эзгулик соҳилига чиқиб олишини ва бу жараённинг ғоят мураккаблигини кўрсатмоқчи эди. Афсус-

ки, романнинг иккинчи китоби ҳозирча топилмаганлиги сабабли биз унинг эзгулик соҳилидаги хатти-ҳаракатлари ҳақида бирор тасаввурга эга эмасмиз. Ҳолбуки, «Кеча»да тасвирланган воқеаларнинг мантикига кўра, романнинг «Кундуз» қисмида Зебининг Сибирь сурғунидан, Мирёкубнинг эса Крим сафаридан кейинги ҳаётлари тасвирланиши лозим эди.

Чўлпон «Кеча ва кундуз» романида ўзбек халқи тарихининг муҳим бир даврини кенг эпик кўламда тасвирлаб берди. Мавжуд ижтимоий тузумни ўзгартириш, мустамлақачилик кишанларини парчалаш лозимлиги ҳақидаги фикр Чўлпон ижодининг лейтмотиви сифатида бу романда катта бадий куч билан ифодаланди.

Чўлпон она юрти Ўзбекистоннинг мустақил бўлиши, халқнинг эркин нафас олишини орзу қилган, унинг бутун ижоди фақат шу мақсадга қаратилган эди. Бугун Чўлпон орзу қилган кунлар етиб келди.

Савол ва топшириқлар

1. Чўлпоннинг адабиёт оламига келиш йўли ҳақида нималарни биласиз?
2. Жадид адабиёти нима?
3. Чўлпон жадид ёзувчиси сифатида қандай асарлар ёзган?
4. Чўлпон жадидчилик ҳаракатининг қайси намояндалари билан яқин алоқада бўлган?
5. Чўлпон шеърятининг Ҳамза шеърятидан фарқи нимада?
6. Чўлпоннинг куйга солинган қандай шеърларини биласиз?
7. Чўлпоннинг қайси ҳикояларида Зеби образига яқин қаҳрамонлар тасвирланган?
8. «Кеча ва кундуз» романидаги қайси бадий лавҳа сизга кўпроқ таъсир қилди?
9. Сиз Мирёкубнинг ўрнида бўлганингизда асар сўнгида нима қилган бўлар эдингиз?
10. Сизнингча, Зебининг суддан кейинги тақдири қандай кечади?
11. Чўлпоннинг қандай асарлари асосида театр спектакллари, кино ёки телефильмлар яратилган?
12. Чўлпон ҳақида қандай рисола ва мақолаларни ўқигансиз?
13. «Бинафша» ва «Гўзал» шеърларини ёдланг.
14. «Кеча ва кундуз» романидан ўзингизга манзур бўлган сахна асосида инсценировка тайёрланг.
15. Чўлпон ижодига бағишланган адабий кеча ўтказинг.

Совет давлати 30- йилларга ички ва ташқи душманларни енгган ҳолда кирди. Коммунистик партия ва унинг доҳийлари мамлакат хўжалигини социалистик асосда қайта қуриш ишига жадал суръатлар билан киришдилар. Совет мамлакатининг турли жойларида саноат гигантларини барпо этиш, қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш, халқни ёппасига саводли қилиш бўйича қизгин ишлар бошланиб кетди. Ўзбекистон ҳам беш йиллик қурилишлари ва ўзгаришлари майдонига айланди.

Ўзбекистон қадимдан қишлоқ хўжалигига асосланган ўлка бўлган. Пахта ҳам, буғдой ҳам, сабзавот ва боғдорчилик маҳсулотлари ҳам бу ерга четдан келтирилмаган. Фақат қишлоқ аҳли эмас, балки шаҳарликларнинг ҳам боғ ҳовлилари бўлиб, уларда етиштирилган маҳсулот ўлка аҳолисининг тирикчилигини ўтказиш учун етарли бўлган. 20- йилларнинг сўнгида бошланган жамоалаштириш (коллективлаштириш) туфайли фақат шаҳарликларгина эмас, қишлоқ аҳли ҳам ўзининг ҳосилдор ерларидан маҳрум бўлди. Озми-кўпми ери, суви бўлган кишилар муштумзўрлар сифатида Русия ва Украинанинг кимсасиз чўлларига сургун қилинди. Совет ҳокимияти ўзининг барча тадбирларини ана шу тарзда зўравонлик йўли билан амалга ошира бошлади.

Ички ва ташқи душманларини тор-мор қилган Совет давлати 30- йилларнинг аввалидан бошлаб жамиятни «ёт унсурлар»дан тозалашга киришди. Бир пайтлар «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларига озми-кўпми даҳддор кишилар ёппасига қамоққа олиндилар; «қосимовчилар иши», «бадриддиновчилар иши», «наркомпрос иши» каби «жиноий ишлар» ўйлаб чиқарилди. 1937 йилга келиб эса халққа қарши, унинг «гули» бўлган зиёлиларга қарши қаратилган қиргин авж нуқтасига кўтарилди.

30- йилларнинг тарихий манзараси ана шундай воқеалардан иборат.

Аmmo шу билан бирга халқ бу даврда янги тузум олиб борган сиёсатнинг ижобий самараларини ҳам кўрди; шу сабабдан «янги ҳаёт»нинг барпо этилаётгани, «янги киши»нинг туғилиб келаётгани ҳақидаги афсоналарга ишонди.

Халқ кўнглидан ўтган бу ишонччи қалам аҳли янада мустаҳкамлади. Ўлка ҳаётидаги ижобий силжишларни кўрган ёзувчилар Совет ҳокимияти сиёсатини қўллаб-қувватловчи шеърлар, очерк ва ҳикоялар ёза бошладилар. Бу ёзувчиларнинг тарғибот ва ташвиқот қуроли бўлиши мумкинлигини сезган партия ижод аҳлини ягона ва қудратли ташкилотга бирлаштиришни мақсад қилиб қўйди. ВКП(б) Марказий Комитетининг «Адабий-бадний ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги 1932 йил 28 апрель қарори асосида пролетар ёзувчилари уюшмалари тарқатилиб, ягона Ёзувчилар уюшмаси барпо этилди. 1934 йил августда Москвада бўлиб ўтган Бутуниттифоқ ёзувчиларининг I қурултойи СССР Ёзувчилар уюшмасининг ташкил этилганини эълон қилди.

Шу тарзда, ўша йили СССР Ёзувчилар уюшмасининг таркибий қисми сифатида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳам вужудга келди. Уюшма қошида газета ва журналлар чиқа бошлади. Кўп ўтмай, Ўзбекистон давлат нафис адабиёт нашриёти ҳам ишга тушди. Совет ҳокимиятининг сиёсатини қўллаб-қувватловчи ёзувчилар учун барча шарт-шароитлар муҳайё этилди.

30-йиллар адабиётининг етакчи соҳаси — шеърят совет тузумини куйлаш, унинг афзалликларини кўз-кўз қилишда бошқа адабий турларга нисбатан байроқдор бўлди. Бутуниттифоқ ёзувчиларининг I қурултойида қабул қилинган қарорга кўра, шоирлар беш йиллик гигантлари — саноат корхоналари, завод ва фабрикалар, колхоз ва совхозларга бориб, «янги ҳаёт»ни барпо этаётган замондошлари билан танишдилар ва улар меҳнатини куйлашга киришдилар. Бундай шеърлар дарёси нафис санъатга мутлақо алоқасиз бўлганлиги сабабли бугунги кунда унутилди. Афтидан, ўша вақтнинг ўзидаёқ истеъдодли шоирларимиз ҳақиқий шеър дастгоҳ, тракторни, ҳатто меҳнат жараёнини эмас, балки лирик қаҳрамон қалбида жунбушга келган туйғу ва кечинмаларни, ҳаётдаги гўзаллик ва эзуликнинг бу туйғу ва кечинмалардаги жилвасини куйлаши лозим, деган хулосага келгандилар. 30-йилларнинг ўрталарига келиб, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Усмон Носир, Амин Умарий каби шоирлар ижодида лириканинг гўзал намуналари пайдо бўлди. 1936 йилда А. С. Пушкин асарларининг ўзбек тилига таржима этила бошлаши пешқадам ўзбек шоир ва ёзувчиларининг «рус шеърияти куёши»дан баҳраманд бўлиш, унинг шеъриятига хос жозиба ва латофатдан ибрат олиш

имконини берди. Шу йилларда ўзбек шоирлари Д. Бедний, А. Безименский, М. Жаров каби социализм куйчилари эмас, балки Пушкин, Лермонтов, Тютчев сингари мумтоз сўз санъаткорлари тажрибаси катта бадий қимматга эга эканини тушунгандилар. Янги ўзбек адабиётини яратишга даъват этилган шоирларнинг бундай хулосага келишлари улар ижоди учун изсиз кетмади.

Ойбекнинг «Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди» сатрлари билан бошланган «Ўзбекистон» шеъри ўзбек шеъриятининг воқеликни теран идрок этиш йўлига ўтганидан дарак берди. Кўп ўтмай, Ойбек «Чимён дафтари» туркумини ташкил этган шеърларини ижод қилиб, уларда она-Ватаннинг мафтункор образини яратиш билан бирга, лирик қахрамон қалбининг мунаввар қирраларини порлатиб юборди. Бу туркумнинг ўзбек шоирлари, шу жумладан, Ойбекнинг Қора денгизга бағишланган шеърларидан фарқи шундаки, унда тасвирланган табиат билан лирик қахрамон ўртасидаги алоқа она билан фарзанд муносабатини эслатади. Шунинг учун ҳам бу туркумдаги табиат тасвири шоир қалбининг рангин ипаклари билан тўқилган каштага ўхшайди.

Ойбек лирикасида катта бадий куч билан ифодаланган лирик қахрамон оламига Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир, Усмон Носир ва Амин Умарий шеърларидаги самимийлик, туйғу ва кечинмалар пўртанаси маълум даражада яқин. Бу шоирлар ижоди туфайли ўзбек лирикаси 30-йилларда ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. Агар Ойбек бу лирикага ўз қалбининг Чўлпон бадий олами билан нурланган мавжларини олиб кирган бўлса, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва А. Умарий унга мусиқий назокат, Усмон Носир фалсафийлик, Миртемир ўзбекона руҳ бағишладилар.

Шу йилларда айниқса авж олган иккинчи йўналиш Ғафур Ғулом номи билан боғлиқ. Истеъдодли шоир даврнинг тирик нафасини «Турксиб йўлларида», «Яловбардорликка» каби шеърларида мужассамлаштиришга интилди. Бу йўналишнинг бошқа вакиллари эса 30-йиллар воқелигини теран бадий таҳлил этиш даражасига кўтарилмадилар.

Дарвоқе, бу вазифани шу йилларда дoston жанрига қўл урган шоирлар ўз зиммаларига олмоқчи бўлдилар. Уларнинг аксари янги даврнинг халққа бахт ва фаровонлик келтирувчи замон эканлигини кўрсатиш истагида ихромоннинг кечаги ва бутунги кунини муқояса қилишга

киришди. Ўтмиш ва ҳозирги замонни қиёслаш шу йилларда лиро-эпик шеърятнинг ўзак масалаларидан бирига айланди. Фафур Ғулумнинг «Кўкан», Уйғуннинг «Жонтемир» сингари дostonларида совет даври кўкка кўтарилган бўлса, ўтмиш зулмат ва ваҳшатнинг тимсоли сифатида тасвирланди. Ойбек («Дилбар — давр қизи»), Ҳамид Олимжон («Зайнаб ва Омон»), Усмон Носир («Нахшон») сингари шоирлар 30-йиллар адабиёти қаҳрамонини замондошлари орасидан топишга ва улар образини яратиш орақали тузумни тасдиқлашга уриндилар.

1936 йили давлатга 1 миллион тонна пахта етказиб берилди. Шу муносабат билан ўнлаб пахтакорлар Совет ҳукуматининг олий нишонларига сазовор бўлдилар. Давр бу пахтакорларни ўзбек адабиётига янги қаҳрамон сифатида олиб киришни тақозо этди. Улар ҳақида қатор шеърлар ва очерклар ёзилди. Ҳамид Олимжон «Зайнаб ва Омон» дostonида шундай кишиларни қаҳрамон қилиб танлади. Бу асарларнинг маълум қисми ҳамду санодан иборат бўлишига қарамай, шоир ва ёзувчиларнинг ҳаётга яқинлашиши, ўз қаҳрамонларини халқ ичидан танлаб олиши ўзбек адабиёти учун янгилик эди.

Шоирлар, шу билан бирга, бу даврда тарихни ҳам унутмадилар. Ойбек ва Шайхзода Алишер Навоий сиймосига илк бор мурожаат этиб, ўзбек халқининг улуғ фарзандлари ҳақида баллада ва дostonлар яратиш мумкин эканлигини исботлаб бердилар. Султон Жўра эса шеърятимизнинг жуғрофий уфқини кенгайтириб, Жордано Бруно образига мурожаат этди. Шу тарзда ўзбек шеърятидаги қаҳрамонлар галереяси замонавий ва тарихий шахслар образи билан бойиб борди.

Абдулла Қодирийнинг икки романи билан бошланган ўзбек романнавислиги 30-йилларда талайгина йирик асарлар билан бойиди. Бу асарларнинг бир қисми (С. Айнийнинг «Куллар», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» каби романлари) тарихий ўтмиш мавзуида ёзилган бўлса, иккинчи қисми (А. Қодирийнинг «Обид кетмон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», Ҳусайн Шамснинг «Душман» каби асарлари) совет воқелигини тасвир этишга бағишланди. Биринчи гуруҳга мансуб айрим асарлар гарчанд халқимизнинг узоқ ё яқин ўтмишидан олинган бўлса-да, улар пафоси 1917 йилдан кейинги ҳаётни тасдиқлашга қаратилди. Худди шундай руҳ Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзуида ёзган ҳикоялари замирида ҳам ётарди.

Совет давлати тарихининг турли босқичларига, шу жумладан, фуқаролар уруши (большевиклар Ўрта Осиёдаги фуқаролар урушини босмачилик ҳаракати деб атаганлар), қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш масалаларига муносабат ўзгарган бугунги кунда миллий озодлик учун курашган кишиларни бадном этувчи, жамоа хўжалигининг халқни талаш ҳисобига ташкил топганини эса олқишловчи асарларни ижобий баҳолаш қийин. Хусайн Шамснинг «Душман» ва «Хуқук» романлари шундай асарлар жумласига киради. Афсуски, қишлоқ ҳаётини бузиб кўрсатган асарлар булар билангина чекланмайди.

30-йиллар насрида шундай нохуш манзара билан бирга, китобхонни қувонтирадиган, уни ҳали-ҳануз ҳаяжонлантириши мумкин бўлган асарлар ҳам йўқ эмас эди. Булар, биринчи навбатда, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романларидир. Агар Ойбек ўз романи билан 1916 йил кўзғолонининг тайёрланиш жараёнини бадий тадқиқ этган бўлса, Чўлпон ҳам «Кеча ва кундуз» романининг биринчи китобида тахминан шу даврни — биринчи жаҳон уруши арафасидаги халқ ҳаёти манзараларининг тасвирини берган. Афсуски, бу сўнгги романнинг «Кундуз» деб номланган иккинчи китоби ҳозирча топилмади. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг бу романда олға сурган ё сурмоқчи бўлган ғояси ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Лекин «Кеча» да XX асрнинг 10-йилларидаги ўзбек халқи ҳаёти ўзининг ҳаққоний ва юксак бадий тасвирини топган. «Қутлуғ қон» романи ҳам, Мирзакаримбой образининг бир томонлама кўрсатилганига қарамай ўзбек романнавислигининг чўққиларидан бири бўлиб қолди.

С. Айнийнинг «Куллар» романи ўзбек адабиётидаги биринчи эпопея бўлиб, унда ўзбек ва тожик халқларининг сўнгги юз йиллик тарихи билан боғлиқ воқеалар силсиласи тасвир этилган. Ёзувчи уч авлод вакилларининг ҳаётини гавдалантириш орқали кечаги «кул»ларнинг совет замонида «хур» кишиларга айланганлигини бадий мужассамлантирмоқчи бўлган. Муаллифнинг ғоявий мақсади совет даврини шарафлаш бўлгани учун беш қисмдан иборат асарнинг сўнгги қисмларида совет воқелигини, айниқса, жамоалаштириш ишларини тасвирлашда бир ёқламалик кўзга ташланади. *

Умуман, совет даври адабиёти ўтмиш ва ҳозирги замонни ифодалашда фақат оқ ва қора бўёқлардан фойдаланиб келди. Ёзувчилар ўтмишни фақат қора, совет даврини эса фақат оқ бўёқлар билан тасвирлашни одат қилиб олдилар.

Партия ҳам, вульгар танқидчилик ҳам, социалистик реализм мезонлари ҳам шуни талаб қилди. Шундай тасвир услубига кўниккан ёзувчилар хотин-қизлар озодлиги душманлари, жамоа тузумидаги зараркунандаликларни фош этишга катта эътибор бериб, бундай кишиларни қора ўтмиш тимсоллари сифатида ифодаладилар. Бундай мавзудаги асарлар анъанавий усуллар асосида яратилди ва уларда руҳият тасвири мутлақо четлаб ўтилди. Худди шундай ҳолат 30- йилларда майдонга келган кўплаб қисса ва ҳикояларни бадиийят «қон»идан маҳрум қилди.

30- йиллар насри тўғрисида сўз борганда Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ва Ғафур Ғулом каби ёзувчилар номини четлаб ўтиш тўғри эмас. Улар, юқорида тилга олинган адиблар билан бирга, шу даврда, бир томондан, реалистик, иккинчи томондан, ҳажвий насрнинг шаклланишига муҳим ҳисса қўшдилар.

30- йиллардаги қувончли воқеалардан бири ўзбек халқ оғзаки ижодига бўлган эътиборнинг ошишидир. Бу ҳолнинг ижодий самараси Ҳамид Олимжон, Миртемир, Шайхзода, Султон Жўраининг халқ эртаклари асосида ёзилган достонларида яққол кўринди. Бу адабий тамойил драматургияда ҳам ўз нишонларини берди. Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» драмаси халқ эртаклари сюжети асосида ўзбек ёзувчилари томонидан ёзилган энг яхши асарлардан бири сифатида адабиётимиз хазинасидан бир умрга ўрин олди.

Лекин бу даврда ўзбек драматургларининг диққат-эътибори инқилоб мавзунини ёритишга, инқилоб душманларини фош этишга кўпроқ қаратилди. Ижодининг ўз йўналиши октябрь ўзгаришининг ўзбек халқи тақдиридаги ролин очишга қаратилган К. Яшин 30- йилларда «Тормор» пьесасини тақдим этди. «Икки коммунист» пьесасининг қайта ишланган бу сахна вариантыда «босмачилик ҳаракати»га нукта қўйган «инқилоб чавақдоzlари» образи катта меҳр билан яратилди. Зиё Саид ва Н. Сафаровнинг «Тарих тилга кирди», З. Фатхулинининг «Никоб йиртилди» ва «Сотқинлар» пьесаларида шу йиллардаги синфий кураш тарих ҳақиқатига зид ўлароқ тасвир этилди. Бу ва бошқа драматурглар ўзларидаги бадиий маҳоратнинг етишмаслигини, мураккаб ҳаётий жараёнларни таҳлил қила билмасликларини фақат бир нарса билан — инқилобни қабул қила олмаган, Совет ҳукумати сиёсатидан норози бўлган кишиларга нафрат тошини ёғдириш билан яширмоқчи бўлдилар. Холбуки, улар орасида Мунаввэр қори, Убай-

дулла Хўжаев, Фитрат, Чўлпон каби халқнинг фидойи фарзандлари оз эмас эди.

30-йилларда ўзбек театри сиёсий минбарга айланиб қолди. Шу минбардан ўрин олган асарлар орасида «Тоҳир ва Зухра»дан бошқа, К. Яшиннинг хотин-қизлар озоқлиги мавзусидаги «Нурхон ва «Гулсара», шунингдек, «Номус ва муҳаббат» пьесаларининггина ижобий факт сифатида тилга олиш мумкин.

30-йиллар адабиёти муайян ютуқлар билан бирга кўпол хатоларни ҳам четлаб ўтмади. Партия адабиётга раҳбарлик қилар экан, ёзувчиларни ўз измига солиб, ҳаёт ҳақиқатига эид асарлар ёзишга одатлантира бошлади. Совет адабиётининг асосий ижодий методи бу масалада партиёга ёрдамга келди. Воқеликка теран назар ташлаб, партия эккан кўчатларнинг заҳарли мевалар бериши мумкинлигини сезган ёзувчилар адабиёт майдонидан четлаштирилди. 1937 йил бўрони уларни илдизи билан суғуриб кетди. Бу хатардан омон қолган аксар ёзувчилар эса совет тузумининг ҳар қандай тadbирларини ўз ижодлари билан қўллаб-қувватладилар.

30-йиллар адабиёти эришган энг катта ютуқ унинг халқ оммаси билан яқин алоқа ўрната олганида эди. Халқ бадий сўзга, ёзувчининг сўзига бу даврда ишонди. Ёзувчилар Катта Фаргона канали каби умумхалқ қурилишларида меҳнат аҳли билан бирга бўлиб, уни завқлантира, руҳлантира ва партия кўйган вазифаларни бажаришга сафарбар эта олдилар. Адабиёт тарихида мисли кўрилмаган бу ҳодисанинг аҳамияти айниқса уруш йилларида кўринди.

Ватан уруши даврида шеърят, наср ва драматургия турларида яратилган аксар асарлар сафарбарлик руҳига эга. Ойбекнинг «Ўлим ёвга!», Ҳамид Олимжоннинг «Кўлингга қурол ол!», «Йигитларни фронтга жўнатиш», Ғафур Ғулломнинг «Сен етим эмассан», «Соғиниш», Шайхзоданинг «Кураш нечун?», «Капитан Гастелло», Уйғуннинг «Ватан ҳақида кўшиқ», Миртемирнинг «Олег ва ўртоқлари», Зулфиянинг «Уни Фарход дер эдилар» сингари шеърлари, шу даврда эълон қилинган публицистик мақолалар, фронт қаҳрамонлари ҳақидаги очерклар билан бирга, халқни қаҳрамонона кураш ва меҳнатга сафарбар этди. Бундан чорак аср муқаддам фронт орқасига, мардикорликка боришдан бош тортиб кўзғолон кўтарган халқ Москва остоналарига бориб, душман билан мардона курашда, фронт орқасида туриб ҳам ғалаба қиличини кўйди. Адабиёт «Ватан» сўзининг сиғими кенгайганлигини унинг онгига қуйиб, кўзларини очиб юборди.

Уруш даври шеърлятига хос бўлган сафарбарлик руҳи наср ва драматургия асарларининг ҳам негизиди турди. И. Эренбург, В. Василевская сингари рус публицистлари таъсирида Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор ўткир публицистик мақола ва очерклар яратиб, фашизмнинг разил моҳиятини очишга, жанг майдонларида жасорат кўрсатган ўзбек йигитлари номини дoston қилишга катта эътибор бердилар.

Шубҳасиз, наср ёзувчига катта имкониятлар яратади. Публицистик мақола ва очеркнинг бу даврдаги аҳамияти ошганига қарамай, ёзувчилар уруш даври ҳақиқатини ифодалашда ҳикоя, қисса ва роман жанрларидан фойдаланмасликлари мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор, Ойдин, Саид Аҳмад фронт орқасидаги кишилар жасоратини ёритиш ниятида ҳикоя жанри имкониятларидан фойдаланиб, «Асрор бобо», «Хотинлар», «Кампирлар сўм қокди», «Мастон биби» каби ҳикояларни яратдилар. «Кутлуғ қон» романидан кейин, уруш арафасида «Навоий» романини ёзишга киришган Ойбек 1942 йилнинг кишида иккинчи йирик асарини тугатишга эришди. Адиб Навоий сингари улуг сиймолар ҳаётига ҳатто уруш йилларида мурожаат қилиш ҳам давр муаммоларидан қочишни эмас, балки шу муаммоларга янги нуқтадан туриб ёндошишни англатажанин кўрсатиб берди. У бундан беш аср аввалги даврга — теурийлар сулоласининг сўнгги йилларига назар ташлаб, шахзодалар ўртасидаги низо ва қонли урушларни инсоният тарихидаги энг қудратли сулолалардан бири — теурийларнинг тарих сахнасида кетишига олиб келган сабаб сифатида кўрсатиб берди; ақл-заковат ва даҳо, худди қуёш каби, ҳатто беш аср кейин ҳам халқ ҳаётига ўз нурларини сочиши мумкин эканлигини намойиш этди; улкан тарихий шахснинг халқ тақдиридаги роли Навоий ҳаёти мисолида инкишоф этди. Шу билан бирга, Ойбек уруш мавзуидан четда яшай олмаслигини сезиб, 1942—1943 йил кишида фронтга бориб, бўлажак қаҳрамонларининг жанговар ҳаёти билан танишди. Афсуски, у фронтдан қайтибоқ бошлаган «Қуёш қораймас» романини тугатишга ошиқмади. Бунинг сабаби шунда эдики, унинг фронт ҳақида айтмоқчи бўлган ҳақиқати шу давр талаблари билан уйғун эмас эди. (Адиб орадан бир қанча йиллар ўтиб, ўз қаҳрамонларининг фронтда ҳалок бўлишлари муқаррарлигини айтиш мумкин бўлган даврдагина асарга қайтиб, уни тугатди.)

Ўзбек драматурглари ҳам ҳарбий давр талабидан келиб чиқиб, халқни қаҳрамонликка даъват этувчи сахна асарларини яратдилар. Театр сахналари бундай асарларни орзиқиб кутаётгани учун ёзувчилар бошқа санъат намояндалари билан биргаликда, жуда қисқа муддатда, қатор пьесаларни томошабинлар эътиборига тақдим этдилар. «Ўзбекистон қилчи» (Н. Погодин, Ҳ. Олимжон, Уйғун, С. Абдулла), «Қасос» (Туйғун ва А. Умарий), «Даврон ота» (Яшин ва С. Абдулла) каби драмалар шу тарзда майдонга келди. Бу асарлар К. Яшин қаламига мансуб «Ўлим босқинчиларга» пьесаси билан бирга шу давр драматургиясининг сафарбарлик ғояси билан йўғрилган намуналарини ташкил этди.

Совет халқининг уруш давридаги йўлбошчиси И. В. Сталин ўз нутқларининг бирида фронтда мардона жанг қилаётган армияга Суворов, Кутузов каби улуғ рус саркардаларининг руҳи мададкор бўлсин, деган. Шу сўзлардан илҳомланган ўзбек ёзувчилари халқимизнинг миллий қаҳрамонлари сиймоларига мурожаат этдилар. Ойбек «Маҳмуд Торобий», Ҳамид Олимжон «Муқанна», Шайхзода «Жалолиддин Мангуберди», Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий» пьесаларини қаламдан чиқардилар. Дастлабки уч асардаги миллий озодлик учун кураш мавзуи ҳарбий давр руҳига айниқса уйғун эди.

Уруш даври адабиёти давр талабларига «лаббай» деб жавоб беришга уринди. Ҳозиржавоблик бу давр адабиётининг бош мезонига айланди. Давр воқеалари билан ҳамоҳанг ёзилган асарлар халқнинг руҳий ҳаётига кириб бориб, сафарбарлик вазифасини тўла адо этди ва халқни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшди. Аммо шу билан бирга ҳатто ҳарбий давр адабиёти ҳам ҳаётга теран назар ташлай билиши, мураккаб ҳаётий жараёнларни таҳлил этиши, ўзида халқнинг даҳосини ифодаловчи образлар яратиши лозимлигини ҳам кўрсатди. Алишер Навоийга бағишланган роман ва пьесанинг бахтли тақдири шу фикрнинг одиллигини тасдиқлайди.

Ватан урушининг ғалаба билан тугалланиши ва ғалаба «тожи»нинг шахсан Сталинга кийгизилиши урушдан кейинги мураккаб тарихий вазиятнинг вужудга келишига сабаб бўлди; агар мамлакат ичкарасида Сталиннинг шахсига сифиниш авж олган бўлса, ўзининг жаҳон миқёсидаги дохий эканлигига ишонган Сталин халқро аҳволнинг бузилиши ва «совуқ муносабатлар уруши»нинг бошланишига сабаб бўлган тadbирларни амалга оширди. Ана шу ҳар

иккала вазият урушдан кейинги ўзбек адабиётининг ғоявий мундарижасига салбий таъсир ўтказди. Шахсан Сталин ташаббуси билан партиянинг адабиёт ва санъат бўйича чиқарган қарорлари («Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисида» ва бошқ.) адабий ҳаракатни издан чиқариб юборди. 40- йиллар охири — 50- йиллар аввалида бошланган қатағоннинг иккинчи тўлқини эса ўзбек адабиётига айниқса катта шикаст етказди.

Урушдан кейинги йилларда халқни улуғ ғалабага олиб келган омилларни назардан ўтказар эканлар, Ғафур Ғулом «Вақт», «Куз келди», Ойбек «Раиса», Шайхзода «Акс-садо», «Қуёш, ой ва қиз» сингари шеърлар яратиб, халқ кудрати манбаларини идрок қилишга уриндилар. Лекин «совуқ уруш» ва унга жавобан бошланган тинчлик тарафдорлари ҳаракати мавзулари ўзбек шеъриятини қуруқ риторика даражасига олиб тушди. Лирик шеърят инсоний туйғу ва кечинмалар оламини тарқ этиб, янги уруш оловини ёқувчиларни қоралаш, тинчлик учун имзо чекишга даъват этиш каби публицистик масалалар доирасида ўралашиб қолди. Ана шундай вазиятда Зулфиянинг марҳум Ҳамид Олимжонга бағишланган «Баҳор келди сени сўроқлаб» сингари шеърлари, Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари», Мирмуҳсиннинг «Далалар ва одамлар» каби шеърӣ туркумларининг пайдо бўлиши ўзбек лирик шеърияти даражасини қуришдан сақлаб қолди.

Икки йиллик насри полотносидан кейин лириканинг шоҳи куйлаги тор келиб қолган Ойбек бу даврда дoston жанрида самарали ишлаб, «Қизлар» ва «Ҳамза» дostonларини яратди. Умуман, бу даврда шеърятнинг лиро-эпик жанрларида эътиборга сазовор асарлар кўпроқ яратилди. Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» дostonи оддий меҳнат кишининг ёрқин образини яратиши билан адабий ҳаётда воқеа бўлди. Асқад Мухторнинг «Катта йўлда», Шукруллонинг «Чоллар» каби дostonларининг пайдо бўлиши ҳам 50- йилларда дoston жанрининг айниқса ривож топиши ва тармоқланишига самарали таъсир кўрсатди.

Лирик шеърятнинг урушдан кейинги йилларда ўз мавқеини лиро-эпик асарларга бўшатиб бериши тасодифий эмас. Урушда катта жанговар йўлни босиб ўтган жангчиларнинг она диёрга қайтишлари ва вайрон бўлган хўжаликни оёққа турғизишлари нафақат дoston, балки қисса ва романларда акс эттиришни талаб этар эди. Даврнинг бу муҳим мавзуини биринчи бўлиб қаламга олган Ойбек «Олтин водийдан шабадалар» романида кечаги жангчи

Ўқтам Носировнинг уруш йилларида елкаси ерга тегиб қолган қолхозни кўтаришдаги меҳнат жасоратини тасвирламоқчи бўлди. Бу хайрли ниятни амалга ошириш бу даврда осон эмас эди. Партия ўз қарорлари билан ёзувчиларни ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини қаламга олишни расман таъқиқламаган бўлсада, бунга ижозат ҳақи бермаган эди. Буни сезган Ойбек асар замирига енгилепи зиддиятни кўйди ва худди шу нарса асарнинг муваффақиятлик чиқишига ҳов бўлди.

Урушдан кейинги вазиятнинг позиклиги Абдулла Қаҳҳорни жамоалаштириш йиллари тасвирига бағишланган «Кўшчинор» романи, Парда Турсунни эса «Ўқитувчининг йўли» қиссасини ёзишга даъват этди. Бу ҳар иккала асар кейинчалик жиддий равишда қайта ишланган бўлсада, халқимиз тарихининг гоят мураккаб давлари уларда ҳаққоний ифодасини топган, деб айтиш қийин.

Бу давр адабиётининг асосий зиддияти янгилик билан эскилик ўртасида бўлди. Бу зиддият драматургия асарлари, хусусан Уйғуннинг «Ҳаёт кўшиғи», «Олтинкўл» ва «Навбахор» каби асарларининг мағзини ташкил этди. Ўтқир ҳаётий зиддиятлардан қочишга интилиш бу ва бошқа пьесаларнинг юксак бадний асар даражасига кўтарилишига монелик қилди.

Драматургия соҳасида баракали қалам тебратиб келган Яшин шу йилларда «Генерал Раҳимов», Н. Сафаров эса «Шарқ тонги» пьесаларини яратдилар.

40- йиллар ўзбек адабиёти, бугунги кун талаблари асосида ёндашганда, Ойбекнинг «Навоий» романи ёхуд Ғафур Ғуломнинг «Вақт» шеъри билан беллаша олувчи асарларни кўп беролмади. Аммо кейинчалик ана шу адабий заминдан Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари шоир ва ёзувчилар етиштириб чиқдилар.

30- ва 40- йиллар адабиёти Ойбек ва Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва Шайхзода, Уйғун ва Яшин, Миртемир ва Собир Абдулла, Усмон Носир ва Зулфия, Асқад Мухтор ва Мирмуҳсин, Шукрулло ва Ҳамид Ғулом, Шухрат ва Туроб Тўла сингари истеъдодли ёзувчиларни етиштириб берди. Агар партиянинг адабиётга раҳбарлиги тўғри бўлганида, социалистик реализм методи улар истеъдодини жловламаганида ва вульгар танқидчилик адабиётимиз устига тинмай қора дуд сочиб турмаганида, бу санъаткорлар кўплаб ўлмас асарлар яратган бўлар эдилар.

Фафур Гулом

(1903—1966)

Фафур Гулом ўзбек адабиётининг улкан вакили — машҳур шоири ва ёзувчисидир. Унинг номи собиқ Совет Иттифоқининг деярли барча республикалари ва жаҳоннинг кўпдан-кўп мамлакатларидаги шеърят ихлосмандларига танишдир.

Шарқ фалсафаси, маданияти, тарихини чуқур билган Фафур Гулом мумтоз ўзбек адабиёти анъаналарини XX асрда давом эттирди ва бойитди.

У ёшлигида оғир турмуш туфайли олий маълумот олишга улгурмади, бироқ ҳаёт аталмиш олий дархонада обдан ўқиди. Онги ва билимини йилдан-йилга бойитди, халқ орзу-умидларининг чуқур моҳиятларини идрок этди, бадий тафаккурнинг нозик сир-асрорларини эгаллади. Натижада, оддий бир камбағал оилада туғилиб, вояга етган Фафур Гулом «мен ўзбек шоириман, ўз халқимнинг тилиман» дея олиш даражасига кўтарилди; ўзбек халқининг жаҳондаги буюк халқлардан бири эканини англади ва ҳис этди, бутун умри шу халқнинг ғурури-ю бугуни, ўтмиши-ю келажаги, армони-ю умиди, машаққатлари-ю сурурини куйлади.

Ҳаёти ва ижоди. ✓ Фафур Гулом 1903 йил 10 майда Тошкентда камбағал оилада туғилди. Дастлабки саводни меҳрибон ота-оналари Гулом ака ва Тошбиби аядан олди. Бироқ, бешафқат тақдир ёшлигида унинг бошини кўп ҳам силамади.

Отадан (1912), онадан (1918) эрта ажраган Фафур болалигидаёқ етим қолди. Қашшоқлик ва етишмовчилик деб аталувчи тилсим минг-минглаб болажонлар қатори

келажакнинг буюк шоири — «ўнинчи йилларнинг саргардон»ини ҳам ўз кучоғига олди. Этикдўз косибга қарашди, кундуз кунлари сингилларини боқиб, кечкурун кўшни маҳалладаги тегирмонда қоровуллик қилди, Сарибой деган бойнинг кўшкин боғини кўриди. Кўп йиллар ўтгач, шу бой эшигидаги хизматларини Фафур Фулом ўзининг «Шум бола» киссасига усталик билан сингдириб юборди.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши (1914), мардикорликка олиш (1916) туфайли халқ бошига тушган машаққат ва мусибатларни ўз кўзи билан кўрди, ўз бошидан кечирди.

~~1916 йилда рус-тузем мактабига кириб ўқиди.~~ Бу таҳсил Фафур Фуломга кейинчалик, октябрь тўнтаришидан сўнг, босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлашида, 8 ойлик муаллимлар курсига кириб ўқишида анча қўл келди.

20- йиллар комсомоли ёшларга шўровий ва инкилобий руҳни сингдиришда, уларга имконият ва имтиёзлар беришда катта ишлар қилди. Янги мактабларда ўқитувчи, директор бўлиб ишлади, интернатга мудирлик қилди.

Интернат Фафур Фулом тақдирида катта роль ўйновчи муқаддас даргоҳ бўлиб қолди. Бу жойдаги меҳнат ва ҳаёт унинг шахсий ва ижтимоий туйғуларини авж олдирди. Кунлардан бирида боқувчисиз етим болаларга термулиб, ич-ичидан ачинди, хўрлиги келди, ўзининг етимликда ўтган болалигини эслади, туйғулари жунбушга келди-ю, маржон ёш бўлиб кўксига эмас, қоғозга шеър бўлиб тўкилди.

Бу Фафур Фуломнинг биринчи шеъри эди. Ўзбек адабиётида, жаҳон адабиётида янги бир шоир туғилди.

Шу тариқа салкам 45 йиллик ижоди давомида Фафур Фулом кўпдан-кўп шеър, дoston, очерк, фелъетон, ҳажвия, ҳикоя, қисса, мақола, таржима асарлар эълон қилди. Улар юздан ортиқ тўплам ва китобларда жамланиб, босилиб чикди.

«Муштум», «Ер юзи» журналларида, «Шарқ ҳақиқати», «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газеталарида адабий ходим ва махсус муҳбир бўлиб ишлаш Фафур Фуломга жамият ҳаётининг қайноқ манзиллари ва замондошлари қалбининг тоза иқлимларини чуқур идрок қилиш, ҳис этиш имкониятларини яратди.

Фафур Фулом 20- йиллардаги шеърларида асосий эътиборини янги жамиятнинг қарор топиб келаётган янгича муносабатларини («Уйланиш»), талабларини («Қизил байроқ») куйлашга, эскилик деб баҳоланаётган («Паранжи») тушунчаларни танқид этишга қаратди. Бу давр шеърларида

бадийликдан кўра баёнчилик, эҳтиросдан кўра эътироф устунлик қилувчи шеърлар ҳам талайгина эди.

Халқ ва давр ҳаётини акс эттириш 30- йиллардан шоир асарларининг етакчи хусусиятига айлана борди. Мазкур хусусият, айниқса, «Турксиб йўлларида» (1930) шеъри ва «Кўкан» (1933) достонида яққол кўзга ташланди. Бу асарларда тузум хусусиятидан келиб чиққан, комфирка сиёсати ва мафқураининг, умуман, бадий ижод, хусусан санъаткор дунёқарашига кўрсатган таъсири билан изоҳланувчи давр камчилик (хато)лари оз эмас. Хусусан, «Турксиб йўлларида» халқ турмуши ўтмишда фақат оч-яланғочликдан, хор-зорликдан иборат эди, деб буткул қора бўёқларда тасвирланади. У даврларда ҳақиқий ҳаёт социализмдан бошланади, деган тушунчани сингдириш учун шундай қилинар эди. Фафур Фулом ҳам бу масалада давр сиёсати ва талабидан ташқарига чиқа олмади. Бундан қатъи назар, Туркистон-Сибирь сингари темир йўл ва давр иншоотлари қурилиши халқ ҳаётида муҳим роль ўйнади ва худди шу жараён бир улкан бунёдкорлик мисолида Ғ. Фулом томонидан бадий гавдалантириб берилди. Бу йўлдан Россияга Туркистоннинг сон-саноксиз бойликлари олиб кетилганини яширмаган ҳолда, унинг Ўрта Осиё халқлари тақдирида катта ижобий роль ўйнаганини таъкидлаш зарур. Ғ. Фулом асарига ҳам шу нуқтаи назардан баҳо берилиши муҳим. Шоир асари давр ва халқ ҳаётидаги мана шу муҳим тарихий ҳодисанинг бадий инъикосидир.

«Кўкан» достонида ҳам юқоридаги асарга хос бўлган бир ёқламалик мавжуд. Ўзбекистонда жамоа хўжалиги (колхоз)нинг таркиб топиш жараёни бадий акс эттирилган бу асар замирида феодализм давридаги меҳнат — азоб-укубат, социализм давридаги меҳнат эса шон-шарафдир, хусусий мулкчилик жамиятга номатлуб, бахтли ҳаётга фақат жамоа хўжалиги орқалигина эришиш мумкин, дейилган социалистик гоани тарғиб этиш ётади. Лекин бу назария ўзини оқламаганини тарих кўрсатди. Жамиятда мулкчиликнинг кўп хиллиги, шу жумладан, хусусий мулкчиликнинг ҳам аҳамияти катта эканлиги маълум бўлди. Фақат давлат мулкига, фақат жамоа хўжалиги мулкига асосланувчи жамият инқирозга юз тутажаги англаб етилди.

«Кўкан» достони 20- йиллар охири, 30- йиллар бошларидаги давр ва халқ ҳаёти (айниқса, қишлоқ ҳаёти)ни бадий акс эттирди. Айни вақтда шу тамойилни кучайти-

риш ва мустаҳкамлашда муҳим мафкуравий роль ўйнади. Тўғри, жамоа ҳўжалигига ўтиш ва ўтказишда мажбур қилиш, шунингдек, кўпдан-кўп ўртаҳол хонадонларнинг хонавайрон бўлиши ҳам рўй берди. Лекин бу камчилик хато ва чекланишлар билан бир вақтда, жамоа ҳўжалиги ўзбек деҳқони муайян қатламининг тақдирида, унинг оёққа туришида, ҳўжалигининг тикланишида ижобий роль ҳам ўйнаганини эътиборга олсак, дoston ўзбек деҳқони тафаккури, дунёқарashi ва яшаш тарзидаги кескин ўзгаришларнинг бадийи ҳўжжати тарзида аҳамиятлидир.

Демак, шундай экан, бу сингари асарларга умуман, ёки ҳозирги кун нуқтаи назаридангина эмас, балки тарихан ва асосан, яратиш даври хусусиятларидан (бор камчилиги ва ижобий томонлари билан) келиб чиқиб, баҳо бериш тўғридир.

Ғафур Ғулом бутун умри давомида кўпдан-кўп шеърлар, дostonлар ёзди. Шўро сиёсати ва комфирқа мафкураси таъсирида эл-юртни юксак кўтаринкилик руҳида яшаш ва меҳнат қилишга чорлади. Яхшилик, эзгулик, биродарлик, дўстликни улуғлади. Улуғ мақсад ва ниятлар йўлида халқни, оммани сафарбарликка даъват қилди. Келажакка катта умидлар билан қарашга ундади. Булар унинг асарларига хос бўлган муҳим хусусиятлардир.

Мана шу хусусиятларни бадийи тараннум этишда лирик кахрамоннинг чуқур ўй-мушоҳадалари-ю, унинг донишмандлигидан тортиб, шу донишмандликни намоён этувчи образлар воситасидаги ранг-баранглик, серқатламлик, кўпмаънолилик, пурҳикматлик, бир сўз билан айтганда, фалсафийлик шоир ижодининг муҳим белгиси сифатида намоён бўлади.

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

(«Вақт» шеърдан)

Наинки бутун бир аср, ҳатто ҳар бир он, ҳар бир дақиқани инсон азиз деб билмоғи, ўз шафоати ва шарофати, шуури ва меҳнати, меҳри-ю муҳаббати билан уни азиз қилмоғи керак. Умр масофаси икки қош ўртасидек қисқа, муддати эса, кўз очиб-юмгунчалик, шу боис ҳар бир фурсатни ғанимат билиб, умр дафтарини безамоқ зарур. «Шоҳ сатр» шоир учун гўзал бадийи асар, албатта. Бирок, Ғафур Ғуломнинг фалсафий мазмунида у сермаъно: олим учун

бирор-бир кашфиёт; боғбон учун авлодларга қолажак боғ; меъмор учун нурамас обида; ўқувчи ёки талаба учун зеҳннинг янги бир илмий зарра билан тўйиниши; ишчи-деҳқоннинг шавқли меҳнатигади завқли натижа; спортчининг янги бир ғалабаси ва ҳ. к.

Ғафур Ғулумнинг «Вақт» номли бу асаригади чуқур фалсафийлик бошқа кўплаб шеърлари учун ҳам хосдир.

Шоир асарларида, айниқса, фалсафий образлилик кучли. Ёз кунлари бир тутамгина, у жуда тез ўтишини биламиз. Шоир талқинида эса, у нақадар гўзал ва фалсафий: «Пишиқчилик кунлари хаёл каби югурик». («Ёз боши» шеърида). «Вақт» шеърида ҳар оннинг қадрига етишни англаган эдик. «Гулхона» шеъридан эса (1961). «Тишчилик замонада ҳар нафас ширин» эканини, яшаганга яраша шундай яшай олиш кераклигини туямиз ва идрок этамиз. Ғўдакнинг онги ҳали тафаккур қила оларли даражада эмас. Бу ҳол тарбиядан сўнг, муайян вақт ўтгач, рўй беради. «Она» (1953) шеърида эса бу нарса қуйидагича файласуфна ва куйма сатрда берилади: «Олтин рудасидай ишланмаган онг».

Умр фалсафаси, ҳаётнинг қадрига етмоқ ва уни ардоқламақ фалсафаси шоирнинг бутун ижоди бўйлаб ўтади ва айниқса, поэтик образлари қатига жо бўлади. Шу боис Ғ. Ғулум асарларида бу фалсафий маънонинг турли-туман поэтик талқинини ва ҳар гал ранг-баранг миллий образлардаги инкишофини учратамиз:

Танбурда бир зарбнинг уни тинмасдан,
Йиллардан йилларга ўтар умримиз.

(«Янги йил шеъри», 1947)

Шоирнинг юқоридаги каби шеърларида лирик қаҳрамон ниҳоятда миллий, маънавий олами бой ва саҳоватпеша, танти ва мард; мақсади пок, нияти тоза, ҳар бир кишига, ҳар бир халққа доимо қалби очик, меҳмоннавоз. Бу қаҳрамон ҳеч қачон ўз маҳдудлик доирасида ўралашиб қоладиган одам эмас. У доимо умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан қаровчи халқпарвар киши. Шуниси эътиборлики, лирик қаҳрамон характерининг бу табиати шоирнинг ўтмиш ҳақидаги, замонавий мавзудаги ва келажакка мурожаат этиб ёзилган асарларига ҳам бирдай хосдир. Бу хусусиятлар Ғ. Ғулум шеъриятининг муштарак белгисидир. Аксар шеърларда бу лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи, қатор шеърларда эса муаллифнинг ўтмишдоши, замондоши, келажакдаги ворисидир.

Ғ. Ғулом миллий характер яратишга шу қадар устаки, бир неча сатрга миллий табиат ва урф-одатни ҳам, миллий сурату сийратни ҳам сингдириб юбора олади. «Ёз боши» (1961) номли шеъридаги ушбу парча бунинг ёрқин далилидир:

Ифор ҳидли қулупнай бир лаҳча чўғ кабидир,
Мушку анбар ёқилган гулхан нишонасидан.
Ҳаё билан юмулган келинчақлар лабидир,
Ўпич маза келади ҳар битта донасидан.

Шоирнинг аксар шеърларида тарих туйғуси ва тарихийлик асарнинг етакчи принципига айланади. Бу усул муаллифга асосий ният, асосий мақсадни янада ёрқин тўлақонди, янада таъсирчан ва бадий теран акс эттириш имконини беради. Бундай ҳолларда шоир ўтмиш билан бугунни қиёс этиш учун асарга тарихий шахслар образини ёхуд улар мисолида айрим тарихий фактларни олиб киради. Масалан, «Турксиб йўлларида»ги Искандар, Чингиз, Боту, Темир; «Поль Робсон»даги Трумэн, Геббельс; бошқа қатор шеърларидаги Геродот, Герострат, Нерон, Спартак сингари ўнлаб образлар ана шундай. «Шараф қўлёмаси» (1949) шеъридаги мана бундай ифода этилган тарих туйғуси ва тарихийлик умуман асарга катта бадий куч бағишлаб туради:

Бизда логарифманинг
Мушкул муаммолари,
Қўлдаги бармоқлардай
Оддий қилинганда ҳал.
«Олий ирк» даъвогари
Черчилнинг боболари
Ҳатто санай олмасди
Ўн бармоқни мукамал.

Ғ. Ғуломнинг баъзи шеърлари тарихий ҳодисалар, маълумотлар ва тарихий шахслар образини акс эттириш асосига қурилган. Бундай асарлар тарихнинг бадий солномаси, тарихий шахс тақдири, қиёфасининг инъикоси қадар аниқлик касб этади. «Турксиб йўлларида», «Поль Робсонга», «Ҳамза хотираси», «Инсоният тарихининг биринчи космонавтига» шеърларига шундай хусусият хосдир.

Ғафур Ғулом Шарқ ва Ғарб тарихи, фалсафаси, маданиятини фавқулудда чуқур билган аллома киши эди. Шу боис унинг аксар шеърларида Инжилу Қуръондан тортиб Бобил, готик нақшлар-у каттаю-кичик тарихий ҳодисалар, маълумотлар, у ёки бу шахс, улар билан алоқадор фактлар,

жаҳон халқларининг урф-одатларидаги чизгилар, тарихий жой номлари билан алоқадор фикрлар асарнинг бадиий тўқимасига сингдириб юборилади.

Ғафур Ғуломга хос бўлган бу ижодий услуб унинг асарларидаги бадиий теранлик ва тарихий чуқурликнинг узвий бирлигида намоён бўлувчи замонавийлик ва таъсирчанликни кучайтиради.

Юқоридаги сингари юксак фазилатлар билан бир қаторда Ғафур Ғулом шеърларида мадҳиябозлик ва замонасозлик деб аталувчи жиддий камчилик ҳам мавжуд эди. Аслида бу камчилик сабабларини шоирнинг ўзидан ҳам кўра, кўпроқ уни тарбиялаб вояга етказган тузум ва жамият, ижоди шаклланиб камол топган муҳит ва шаронддан қидирмоқ керак.

Замонасозлик Ғафур Ғулом шеърларида бир жиҳатдан (меҳнат, тинчлик, дўстлик, колхоз мавзулари ва ҳ. к.) мавзу кетидан қувишда кўринса, бошқа бир жиҳатдан, партия кўрсатмалари, қарорларига илова тарзида «ҳозиржавоблик» билан ёзилган шеърларида кўзга ташланади.

Яна бир жиҳатдан бундай замонасозлик Ғафур Ғуломнинг, айниқса, партия ва коммунизмни чексиз-чегарасиз улуғлаб, уларга мадҳия тарзида битилган шеърларида намоён бўлади. Тарих шоирларининг ҳам, шўро сиёсати, фалсафаси, назариясининг ҳам бу масалада тўла ҳақ бўлмаганини кўрсатди.

Сен беролдинг одамзодга чин баҳони,
Сен тополдинг бизда идрок ва даҳони

дейилганга ўқшаш фикрлар шоирнинг «Партияга минг раҳмат», «Менинг партиям», «Партия шарафига» каби шеърларининг асосини ташкил этади.

Коммунизм мадҳ этилган шеърларида эса, Ғ. Ғулом «Биз замона яратдик сизларга хос бўлсин деб, ҳар бир олтин гиштида коммунизм намоён» кабилидаги баландпарвоз поэтик фикрларни илгари суради. Бундай шеърлар бадиий гўзалликдан анча йироқ ва кўпинча риторика асосига қурилган бўлиб, уларда комфирқа мафқурасини тарғиб этиш асосий муддао эди. Бу қусур фақат Ғ. Ғуломга хос бўлмай, умуман, ҳаётни, тузумни акс эттирган 20—80-йиллар кўпмиллатли шўро адабиётининг ўзига хос хусусияти эди. Санъаткорларга кўпроқ шундай йўналишдаги ижодий «муваффақият»ларга қараб баҳо бериш у давр танқидчилиги ва шўро ҳукуматининг адабиёт ва санъатга доир сиёсатидаги етакчи хусусият эди.

Ғ. Ғулом бутун ижоди давомида тақвим (календарь) тарзида кўплаб шеърлар ёзди. 1 май, 7 ноябрь, Конституция куни, партия ва комсомол съездлари, адабий ўн кунликлар, социалистик мусобақа, пахта режасининг бажарилиши сингари кундалик, ўткинчи ҳодиса ва воқеаларга бағишланган бундай шеърлар адабиёт тарихида ҳам, муаллиф ижодида ҳам сезиларли из қолдирмади. Бу ҳол шоирнинг ўзига ҳам сир эмас эди. Зеро, бундай шеърларнинг кўпи ўзларини ҳурмат қилган шоирларнинг наинки «Танланган асарлари», ҳатто мунтазам чиқиб турган тўпламларига ҳам киритилмас эди. Ғ. Ғулом ҳам бундан истисно эмас. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ғафурона буюклик ва донишмандлик билан сугорилган фалсафий образлар унинг тақвим шеърларида ҳам учраб туради.

Чунончи, «Инсоният тарихининг биринчи космонавтига» деб номланган шеърдаги: «Қўрқув билмас баҳодир Гагарин ҳимматига битта зинапоёдай хизмат қилар осмон» сингари мисралар муаллиф қайси мавзу ёки йўналишда асар ёзмайсин, теран образлиликка интилиш доимо унинг диққат марказида турганини кўрсатади.

Ғафур Ғулом сўнги нафасигача ижод этди, меҳнат қилди. Узоқ йиллар давомида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади. Бадий асарлар билан бир қаторда кўплаб илмий мақолалар ёзди, таржималар қилди. Ўзининг асарлари ҳам ўнлаб тилларга ўғирилди.

Меҳнатлари эвазига у Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо этиб сайланди. Республика Олий кенгашига депутат бўлди. Унга «Ўзбекистон халқ шоири» юксак унвони берилди. Бадий асарлари советлар мамлакатининг давлат мукофотларига сазовор бўлди. Унинг ўн икки жилддан иборат мукамал асарлар тўплами босилиб чиқди.

Халқ ўзининг буюк шоирини ҳурмат билан эъзозламоқда. Гулистон Давлат университети, Тошкентдаги адабиёт ва давлат нашриёти, метрополитен бекатларидан бири, қатор мактаблар, кўчалар, музей ва кутубхоналар унинг номи билан аталади.

Жумҳурият ёзувчилар уюшмаси Ғафур Ғулом номида мукофот таъсис этган.

Ғафур Ғулом 1966 йил 10 июлда вафот этди.

Ғафур Ғуломнинг
насерий асарлари.

Ғафур Ғулом ўзбек адабиётини шеърый асарлар билан қай даражада бойитган бўлса, насрий асарлар билан ҳам ундан кам бўлмаган микёсда бойитган ёзувчидир.

Ижодини шеър билан бошлаган бўлса-да, у 20-йилларнинг охирида халқ ичида кўпроқ фельетончи, очеркчи ва ҳажвий ҳикоянавис сифатида машҳур бўлди.

30-йилларнинг бошида унинг ўнлаб кичик насрий асарлари жамланган «Йигит», «Кулги ҳикоялар» номли тўпламлари босилиб чиқди.

Маълумки, 20—30 йилларда эски тузумни, унинг урф-одатларини, айниқса, динни кескин ва буткул фош этиш давр сиёсатининг, шу жумладан, бадий ижоднинг етакчи хусусиятларидан бирига айланган эди.

Шўро ҳукуматининг бу вазифалардан кўзлаган бош мақсади халқни ўз ўтмишидан, минг йиллик тарихи ва бой анъаналаридан ажратиб, ҳаётнинг асл маъноси шу янги тузум — социализмдан бошланди, деган ғояни ўтказиш ва уни мустақкамлашдан иборат бўлди.

Шўро ҳукуматининг бу сиёсати жамият тараққиётида нечоғлик салбий роль ўйнаганини тарих бугун яхши билади.

Ғафур Ғулом ҳам аксар адиблар каби давр сиёсати талаби ва руҳи билан суғорилган бир қатор ана шундай ҳикоялар ва ҳажвиялар ёзди. Бироқ, аини вақтда, ҳаётда шўро сиёсатига даҳли бўлмаган, турмушда чиндан ҳам мавжуд ва тараққиётга тўсиқ бўлиб турган ҳодисалар оз эмас эдики, уларни ҳажв этиш давр ва ҳаёт талаби эди.

Ғафур Ғуломнинг «Элатияда бир ов», «Ҳийлаи шаръий», сингари ўнлаб ҳикояларида оила ва ахлоқ муаммолари бадий талқин этилди. Масалан, «Ҳийлаи шаръий» ҳажвий ҳикоясидаги Мулла Дилкаш образи орқали адиб бир неча хотини бўлишига қарамай, яна янгисини олишни кўнгли тусаб қолган, бироқ бунга шарият йўл кўймагани туфайли «йўлини» қидиришга мажбур бўлиб, ахлоқий ва маънавий тубанликларгача бориб етган олчоқ ва беор киши қиёфасини гавдалантирди.

Тўғри, Ғафур Ғуломнинг замон сиёсати таъсирида дин асосларини танқид қилувчи асарлари ҳам йўқ эмас. Бироқ унинг бундай асарларидан диннинг ўзи эмас, унга нисбат бериб келинган, лекин унга аслан алоқаси бўлмаган, дин ниқоби остидаги хурофот ва бидъат, дин кишилари қиёфасидаги айрим ахлоқсизликлар фош этилган ҳажвияларни фарқламоқ ва ажратмоқ керак. «Ҳийлаи шаръий» ҳажвий ҳикоясида худди ана шу: ҳақиқий диний талабларга амал қилаётгани ёки амал қилмаётгани учун эмас, дин ниқоби остида бориб турган ахлоқсизликка берилган киши қиёфаси кескин фош этилади.

Ғафур Ғулом насрий асарлар ёзиш билан бутун умри

давомида шуғулланди. 1965 йилда ёзилган «Менинг ўғригина болам» ҳикояси бунга далил бўла олади.

Ҳикояда ёзувчи қашшоқ ҳаёт кечирishiга қарамай, маънавий баркамоллиги, инсонпарварлиги ва одамийлигини юксак даражада сақлаб қололган бир муштипар ўзбек кампири қиёфасини гавдалантиради. Ҳикояда, айни вақтда, биринчи жаҳон урушининг даҳшатли таъсири остида қисмат ва йўқчилик туфайли муҳтожликдан ҳаётнинг ночор кўчасига кирган «ўғри» образи билан танишамиз. Ўғри бир ёқда турсин, бу сўзнинг ўзиёқ тафаккуримизда жирканиш ва кўрқиш туйғусини уйғотиши маълум. Фафур Фулом ҳикоясидаги «ўғри» ундай эмас. Чунки у кимнидир хонавайрон қилиш, текин ва харом мол орттириш учун бу йўлга кирмаган. У йўқчилик ва муҳтожлик туфайли, бир бурда нон илинжида шу йўлга қадам кўйган. Аслида эса, кўнгли пок ва самимий, қалбида одамларга меҳри лиммо-лим, ўзгаларнинг дардига ҳамдард одам. Шунинг учун ўқувчида унга нисбатан нафрат эмас, унинг кўнглига, қалбига хайрихоҳлик уйғонади. Ҳикоя номидаёқ адиб ниятидаги инсонпарварлик руҳи уфуриб турибди.

Инсонпарварлик Ғ. Фуломнинг ҳикоялари учун ҳам, қиссалари учун ҳам хос бўлган хусусиятдир.

Адиб ўзбек адабиётини «Нетай» (1930), «Ёдгор» (1936), «Шум бола» (1936—1963) сингари қиссалар билан бойитди, ўзбек адабиётида қисса жанрининг қарор топиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Кези келганда шунини айтиш жоизки, адабиётшунослик 20—30-йиллар адабиёти ҳақида фикр юритганда, умуман, шўро даври асарларини баҳолаганда, энди мезонларни ўзгартмоғи, янги принциплардан келиб чиқиб, баҳоламоғи лозим. Асарларга синфий, партиявий ёндашув, капиталистик ва социалистик мафқуралардан келиб чиқиб фикр юритиш, ўтмишни қоралаб, бугунни улуғлашларнинг даври ўтди. Энди бадий асарга одамийлик, истиқлол, ватанпарварлик, умуминсоний қадриятларнинг нечоғлик бадий теран, гўзал ва ҳаққоний акс эттирилиши нуқтаи назаридан баҳо бериш бош мезондир.

Ғ. Фуломнинг, хусусан, «Нетай» қиссасига ҳам шу нуқтаи назардан баҳо берилиши керак. Қиссада қашшоқлик ва ночорлик туфайли ўн ёшли қизалоқ Нетайнинг кўчада қолиши, сўнг одамларга эргашиб Кўқонга келиши, бу ерда уни соф кўнглили рус ишчиси Семён топиб олиб, беш-олти йил давомида тарбиялаши, илм бериши; нияти бузуқ одамлар уни бу оиладан айириб, Тошкентдаги ишрат-

хонага олиб келиши, бир кечага Москов ва Петроград томонларга кетаётган амир Олимхонга тортиқ қилиниши ва ишратхонада ўзига ўхшаган тақдирлилар қаторидаги мутеъ ҳаёти тасвирланади.

Асарда шу тариха Нетайхон қисмати, олижаноб кишилар ва разил кимсалар, улар ўртасидаги тўкнашувлар, тақдир ўйинлари жамиятда рўй бераётган ижтимоий жа- раёнлар замирида акс эттирилди.

Қиссани замон мафкураси ва давр адабиётшунослиги асосан синфийлик нуқтаи назаридангина баҳолаб келди. Зеро, бундай ҳодисалар, бундай қаҳрамонлар капиталистик жамиятда ҳам, социалистик жамиятда ҳам, ўтмишда ва ҳатто бугун Москов ё Тошкентда ҳам рўй бериши мумкин. Буни ҳеч ким инкор этолмайди. Шу боис таҳлил ва хулоса қаламга олинган муаммонинг нечоғлик бадий ва ҳаққоний, маҳорат билан тасвишлаб берилишида бўлмағи даркор.

Ғафур Ғулом «Нетай» қиссасида аср бошлари Туркистон ҳаётидаги Нетай қиз мисолида бир аянчли тақдир қисматини, бу қисматга сабаб бўлган шарт-шароитларни, жамиятни, ундаги турли тоифадаги одамлар характери- ни гавдалантиради.

«Ёдгор» деб атаган навбатдаги қиссасини ёзувчи янги тузум воқелиги ва унда янгича тарбия топаётган кишилар характери- ни акс эттиришга бағишлади.

Асарнинг бош қаҳрамони — Жўра. Яшашнинг мазмуни- ни улфатлар билан кўнгилхушлик қилиб, бедана сайратиб юришдан иборат деб тушунган оддий бир чапани йигит- нинг ҳаётда ўз ўрнини топиш жараёни ранг-баранг во- кеалар замирида, кўпдан-кўп қаҳрамонлар билан ўзаро муносабатда акс эттирилади. Қиссадаги воқеалар унинг қаҳрамони билан бирга Тошкентдан Ашхабодга, у ердан Ленинградга ва яна Тошкентга кўчиб туради.

Бутун асар давомида Ғ. Ғулом Абдулла Қодирийдан ўрганган «сир тутиш» ҳамда сюжет ҳаракатининг муайян бир тугунига ўқувчи диққатини жалб этиб туриш маҳора- тидан усталик билан фойдаланди. Айни вақтда, бу бадий усул адибга асар зиддияти ва қарама-қаршиликларини, қаҳрамонлар тўкнашуви ва характерлар руҳиятини очишда муҳим восита ролини ўтайди.

Вояга етган Жўра армия хизмати- га кетади. У ерда уч йил давомида ҳаёт синовларида обдон тобланади.

Бутун асар давомида Жўра билан Саодатнинг бокира муҳаббати тасвирига бағишланган саҳифалар қиссани безаб туради. Ҳарбий хизматдаги айрилиқ Жўранинг характери- ни

чиништиришдан ташқари, муҳаббатини ҳам синовдан ўтказди. Айрилиқдаги муҳаббат синови Саодат характерини ҳам тоблайтиди.

Ғафур Ғулом учун ҳарбий хизматни тугатган Жўрани Ленинградга ҳарбий академиянинг тиббиёт бўлимига юбориш, бу ердаги ўқиш тугагач, чегарадаги бўлинмалардан бирига шифокор қилиб жўнатиш, шунчаки, сюжет чизиғидаги қизиқувчанликни ошириш ёки воқеа кетидан қувиш мақсадидаги муддао эмас. Ёзувчининг бундан кутган асосий муддаоси янгича шароитларда шаклланиб, вояга етиб бораётган янги типдаги ўзбек йигити миллий онги ва характерини кўрсатишдан иборатдир.

Асарнинг бошидан деярли охиригача Ёдгор ўзи ким, Меҳрихоннинг ҳақиқий фарзандими, Жўрага у қандай қилиб «ўғил» бўлиб қолди, Саодат бу муаммони ўз тақдирида қандай ҳал этади? қабилидаги саволларга жавоб сир тугилади. Бу бир жиҳатдан, бадий услуб, иккинчи жиҳатдан, Ёдгор асардаги барча бош ва асосий қаҳрамонлар характерини чиништириш ва кейинчалик очиш воситаси ҳамдир.

Ғафур Ғуломнинг «Ҳийлаи шаръий», «Менинг ўғригина болам» ҳикоялари, «Нетай», «Ёдгор», «Тирилган мурда», «Шум бола» сингари қиссалари миллий характер яратиш санъати, бадий тилдаги маҳорат нуқтаи назаридан ёш ёзувчиларга ибрат мактабидир.

«Менинг ўғригина болам» ҳикоясидаги Кампир образи, «Ёдгор» қиссасидаги Жўра, Саодат, Меҳри образлари ўзбек халқи вакиллари характерининг кирраларини ёрқин ифодалайди. Ғафур Ғуломнинг 30- йиллар шеърий ва насрий асарларида намоён бўлган маҳорати кейинги босқичларда янада сайқал топди.

«Соғиниш» шеъри.

Уруш даврида Ғафур Ғулом ижоди наинки Ўзбекистон, балки бутун собиқ шўролар мамлакати ва ҳатто қатор хорижий юрتلарга ҳам машҳур бўлди.

Бу йилларда унинг «Кузатиш», «Сен етим эмассан», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Халқ отланди», «Биз енгамиз», «Вақт», «Чин арафа» сингари ажойиб шеърлари яратилди.

Ватанни, имонни, она тупроқни ҳимоя қилишга чорлаш; адолат учун, миллат, халқ ва келажак учун кураш, шубҳасиз, ғалабага олиб келажакка комил ишонч бу шеърларнинг асосини ташкил этади. Асосийси, булар бадий жиҳатдан теран шеърлардир.

Ҳар қандай оғир машаққатдан олиб чиқадиган куч умид ва ишончдир. Уруш даврида ўнлаб баркамол асарлар яратган Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Миртемир, Зулфия шеърларининг лирик қаҳрамони қалбидаги ғалабага ишонч йилдан-йилга мустаҳкамланди. Асарлардаги бадий тасвир воситалари ҳам ғалабага бўлган ишончга монанд ўзгариб борди.

Бироқ бу ғалабага келгунча халқ не-не азоб-уқубатларни, қийинчиликларни, айрилиғу йўқотиш, кутишу соғинишларни бошдан кечирмади.

«Соғиниш» Ғ. Ғулом шеърлари ичида инсонпарварлик пафоси ниҳоятда тиниқ ва ёркин ифодаланган асарлар қаторида туради. Бу асарда жонажон Ўзбекистонда ўз фарзандларини фронтга жўнатиб, ғалаба билан қайтишини интиқлик билан кутаётган ота-оналар, севиқли маҳбубалар, жами жигаргўшалар қиёфаси олисдаги фарзандларга нисбатан соғинчлари алангаланиб турган умумлашма халқ образи яратилди. Мана шу соғинч ва умид алангалари ғалабага ишонч бағишлади, фарзандлар юрагини иситиб, йўлини ёритиб турди.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.

Шеър мана шундай фалсафий чуқур, гўзал ва теран, сермаъно ва пурҳикмат мисралар билан бошланади. Бу ерда фақат тўртлик ёхуд мисра эмас, ҳатто деярли ҳар бир сўз замирига катта бадий маъно юкланган образ даражасига кўтарилди. Шеърнинг бош лирик қаҳрамони бир жиҳатдан шоирнинг ўзи. Иккинчи қаҳрамон эса, шоирнинг соғинган дилбанди, фронтда жанг қилаётган ўғлидир. Шу маънода, асарнинг асосини замон ва макон жиҳатидан ҳам, унда бўлиб ўтаётган воқеалар нуқтаи назардан ҳам, ҳис-кечинмалардаги аниқлик ва қаҳрамонларнинг ҳаётда мавжудлиги, реаллигига кўра ҳам тарихий ҳақиқат ташкил этади. Ҳеч шубҳасиз, шеърни шеър қилиб турган ҳаётий таначалар, бу Рафур Ғуломнинг табиатдек дилбар ва гўзал, ҳаётдек азиз ва тилсимли донишмандларча мушоҳада, ҳис-ҳаяжонларидан туғилган оталик соғинчларидир.

Бироқ, шеърни фақат автобиографик асар дебгина баҳолаш, унинг моҳияти ва аҳамияти, аслияти ва қимматини тўғри белгиламаслик бўлур эди. Ҳақиқий бадий асарнинг қудрати ва буюк ижодкорнинг маҳорати шундаки,

аслида автобиографик тусга эга бўлган асар бадий тафаккур, тасаввур ва илҳомнинг умумлаштирувчи кучидан тўйиниши натижасида миллионлаб кишиларнинг орзу-умиди, дард-машаққати, нафрату мухаббати, соғинчу севинчини ифодадай олувчи санъат намунасига айланади.

«Соғиниш» ана шундай бадий умумлашма даражасига кўтарилган, фақат бир шоирнинггина эмас, фарзандларини фронтга жўнатган миллионлаб оталарнинг меҳри-соғинчи бадий тараннум этилган шеърдир. Қолаверса, бу шеър мундарижасини уруш давридаги айрилик, ҳижроннинг ифодаланиши, урушга кетган фарзандга ота соғинчининг тасвирланиши дебгина эмас, балки ундан ҳам чуқурроқ маънода, яъни инсоннинг инсонга, ота-онанинг фарзандга, севишганларнинг бир-бирига, фарзанднинг ватанга ва умуман она заминга чексиз мухаббати, ҳаётга чексиз садоқатининг бадий ифодаси сифатида баҳолаш тўғрироқ бўлади. Инсоннинг бир-бирига бундай меҳр-мухаббати, ҳаётга бундай чанқоқлиги бўлган жойда эса, буларнинг буткул акси ва тескараси бўлган вайронагарчилигу йўқчилик, ҳижрон, етимлик ва ваҳший ўлимларни келтириб чиқарувчи урушга ўрин бўлиши мумкинми? Йўқ, албатта. Фафур Фулом куйлаган даражадаги инсоннинг инсонга меҳри, соғинчи, яшашга чанқоқлиги ҳар қандай урушни енғади, енгмаслиги мумкин эмас.

«Соғиниш» шеърининг замирида ана шундай олижаноб гоё — инсонпарварлик гоёси ётади.

Асардаги бош лирик қаҳрамон — Ота шу қадар меҳрпар ва миллий табиатли, шу қадар нуроний ва болажонки, шеър ўқилиши давомида у кўз ўнгингизда шундоққина, тирик инсондек гавдаланади. У ўғлининг омон келишига, шунчаки омон эмас, голиб ва музаффар келишига, фақат голиб ва музаффаргина эмас, қора қошига гард ҳам кўндирмасдан келишига астойдил ишонади. Қаранг, қанчалик меҳр, миллий туйғуларга йўғрилган соғинч ва ишонч балқиб турибди қаҳрамон табиатида. Шоир лирик қаҳрамони характерини очишда давом этади. Унинг учун баҳор чоғи навдаларда бўртган ҳар бир куртак, шунчаки, оддий куртак эмас, шоир ишончининг безавол белгилари ва нишонлари бўлиб кўринади ва соғинган кўнглига тасалли беради. Унинг кўзига кўринувчи кўчатлар ҳам кўчатгина эмас, фарзанди — жигарбандининг алп комати, тонг сабоси ҳам ўғлининг нафасини уфураётгандек.

Ғ. Фулом ўз қаҳрамонининг маънавий оламини ҳам, ички дунёси-ю, ўй-хаёлларини ҳам — барчасини руҳий-

психологик жиҳатдан далиллашга, буткул табиати билан жонли ва ҳаётӣ қилиб тасвирлашга алоҳида эътибор беради.

Ота, дастлаб, ўглининг омон, голиб, қошига гард ҳам юқтирмай қайтишига ишонади. Бу табиӣ. Зеро, бирор бир ота бундан бошқача ўйлаши мумкин эмас. Лекин, ўғил томоша ёки сайрга эмас, урушга кетган, ахир номинг ўчгур урушнинг эса, нималиги ҳаммага маълум. Бирор дайди ўк тегиб кетса-я? Худо асрасин. Шу таҳлитдаги кўрқинчли ҳадиклар отанинг кўнглига келмаслиги мумкин эмас, албатта. Агар мана шу жиҳатларга эътибор берилмаганда лирик қаҳрамоннинг оддий, жонли инсон сифатидаги характери реалистик — ҳаққоний чиқмаган бўлур эди. Бу муҳим масалага эътибор беришни Ғ. Ғулом унутмайди.

Кечкурун ош сузсак бир насиба кам,
Қўмсайман бировни — аллакимимни.
Доимо умидим бардам бўлса ҳам,
Баъзан васвасалар босар дилимни.

Бадий образлиликдан, манзарадаги, урф-одатдаги, ҳар бир сўз-иборадаги, фикрлаш тарзидаги, лирик қаҳрамон табиати ва тафаккур ҳаракатидаги миллийликнинг намоён бўлиши шоирнинг улкан маҳоратидан далолат беради.

Лирик қаҳрамон кўнглини васвасалар босганда кўз ёш ёки оҳ-воҳларга берилмайди. Тонг отар чоқ Бедилни ўқир экан, офтоб чиқиб келишидан (офтоб чиқишига алоҳида эътибор беринг!) катта маънолар уқади. Ўроғу гулқайчини олиб боққа жўнайди, фарзанд соғинчи тафтини гул пайванд қилиш билан юпатади. (Гул пайвандидаги яна миллийлик ва фалсафий маънога эътибор беринг!) Хаёлидаги ўғли билан уни бу ерда интизор кутиб юрган унинг ёрининг муҳаббат бўсалари-ю, ниҳоят, бояги васвасалардан тонгги куёшнинг кулиб юборгандек бўлиши, бир жиҳатдан, лирик қаҳрамоннинг мустаҳкам иродаси ва қалбидаги умид кучини ва иккинчи жиҳатдан, умуман, шеърнинг юксак ишончбахш (оптимистик) руҳини белгилайди.

Лирик қаҳрамон характери ва умуман шеър табиатидаги бу ишончбахшлик руҳи асар якунлашгани сари янада чуқурлашиб ва мустаҳкамланиб боради.

Сизларни келди деб эшитган куни
Ўзинг тўқиб кетган катта саватда
Тўлатиб шафтоли олиб чиқаман,
Ғалаба кунлари яқин, албатта.

Фарзанднинг урушдан омон-эсон қайтиб келиши лирик қаҳрамон — отанинг олий орзуси. Бирок, унинг бор-йўқ муддаоси фақат шундангина иборат эмас. Ғафур Ғулومнинг буюк маҳорати асар сўнгида лирик қаҳрамони табиати ва фалсафасидаги ҳаёт абадийлигига, халқ ва миллат давомийлигига, авлодларнинг ворислигига ишора қилади. Ота хаёлан урушдан голиб қайтган фарзандини ҳаёт данагини авайлаб сақлашга, мевалар яратишга ундайди.

Ё, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,
Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла.
Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,
Менга топширилган меросий ҳақ-ла.

«Соғиниш» шеъри катта эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эгадир. У асарни ўқиган ҳар бир кишида урушга нисбатан кескин нафрат руҳини оширади. Бу нарса шеърда урушга чексиз лаънатлар ўқиш, унга қарши баландпарвоз чакириқлар, даъватлар баён қилиш билан эмас, урушга кетган фарзандга чексиз меҳрини, соғинчини лирик тўлқинларда ифода этган Ота мисолида ўзига хос характери кўрсатиш орқали амалга оширилади. Асарнинг эстетик қиммати шундаки, уни ўқиган ҳар бир киши дилбар ва гўзал сатрларни, бадий ўхшатишларни, фалсафий образлиликни, миллий характер, урф-одат, табиат, тил жозибаларини чуқур идрок этиб, ҳис қилиб, ўзининг бадий жиҳатдан янада бойиганини англайди ва севади.

Асарнинг тарбиявий аҳамияти, айниқса, инсонни инсонга меҳрли бўлишга, қадр-қиммат ва оқибат масалаларини чуқур идрок этишга ўргатишида, ҳаётнинг машаққатли ва оғир дамларида мустаҳкам иродали бўлиш, тушкунликқа тушмаслик, адолат ва ҳақиқат йўлида катта умид ва ишончлар билан яшашга, курашишга чорлашида намоён бўлади.

«Шум бола» қиссаси. Ғ. Ғулум ўзининг «Шум бола» номли асари билан ўзбек киссачилиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. 20- йилларнинг ўрталаридан то 30- йилларнинг ўрталаригача кечган ўн йил давомида адиб кўпдан-кўп фелъетонлар, очерклар, юмористик ва ҳажвий ҳикоялар, ҳаёт кўламини тасвирлаш ва ҳажм жиҳатдан, нисбатан ихчамроқ бўлган бир қатор қиссалар ёзди. Бу йўналишда тажриба орттиргач, ўзи яқиндан билган ҳаёт манзаралари ва муаммоларини аввалги насрий асарларига нисбатан кенгроқ ва чуқурроқ акс эттирадиган асар ёзишга киришди.

Бундан ташқари, бўлажак асарнинг жанрини, сюжети,

характерлари, ғоясини хаёлида пишириб, ижодий лабораториясида хомчўтлаб юрган Ғ. Ғулом 30- йилларнинг ўрталарида А. М. Горькийнинг «Болалик», «Одамлар орасида», «Менинг университетларим» ва айникса, ғарбда машҳур бўлган «Том Сойернинг бошидан кечирганлари», «Геклберри Финнинг бошидан кечирганлари» номли бадиий асарлардаги тажрибани синчиклаб ўрганди, сўнг, «Шум бола»нинг дастлабки қисмларини ёзишга киришди.

Қиссанинг ижодий тарихи ва жанр унсурлари. Асар ҳозир биз билган кўринишдаги ҳолатга етгунча деярли ўттиз йиллик ёзилиш, янги боблар қўшилиб, бойитилиш ва муаллифнинг жиддий таҳриридан ўтиш жараёнларини бошдан кечирди.

Қиссанинг дастлабки «Шум боланинг саргузашти» деб номланган биринчи бўлимни адиб 1936 йил ёзди ва у ўша йилиёқ «Муштум» журналида босилиб чиқди. Кенг китобхонлар оммасининг асарга катта қизиқиш билан қараши туфайли у ўша йилнинг ўзида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Лекин журналдаги номдан фарқли ўлароқ асарнинг китоб ҳолидаги номини ёзувчи «Довдираш» деб ўзгартирди. Қиссанинг бу илк қисми Шум боланинг уйдан дўстлари билан халфана қилиш учун тухум ва ёғ олиб чиқиб кетишга уриниши оқибатидаги кўргулигидан бошлаб, то кунлардан бир кун яна кўргулик туфайли қайсидир бурчакда ухлаб ётганида оломон уни одам ўлдирган ўғрилар шериги деб гумон қилиб, ушлаб олиши воқеаси билан тугалланади.

Ёзувчи қиссани ёзишда давом этди ва уни иккинчи бўлим билан тўлдирди. Ҳар иккала бўлим яхлит кўринишда 1938 йилда китоб ҳолида босилиб чиқди. Муаллиф китобни «Шум бола» деб атади. Асарнинг кейинги қисми юқорида айтилган сюжет нуктасидан давом эттирилиб, унда Эшон ҳузуридаги хизматкорлик, Келесда Сарибой олмазоридagi югурдаклик, турли бойлар эшигидаги қўйчивонлик сингари ранг-баранг воқеалар замиридаги Шум боланинг бошидан кечган саргузаштлар тасвирланди.

Асарнинг учинчи қисми «Муштум» журналининг 1941 йилдаги олти сонидa кетма-кет эълон қилинди. Бироқ, «Шум бола» шундан кейин бир неча марта такрор-такрор нашр этилса-да, ёзувчи «Муштум»даги қисмини, кейинроқ қайта ишлаш мақсади бўлгани туфайли китобга киритмади.

Ғ. Ғулом 60- йилларнинг бошларида қиссани жиддий равишда қайта ишлашга киришди. Аввалги икки қисмга бирмунча ўзгартиришлар киритиб, уларни уч бобга бўлди; «Муштум» журналида эълон қилинган қисмдаги қатор

эпизодларни қисқартирди ҳамда янги-янги воқеалар ҳисобига анча бойитиб, бу қисмни тўртинчи бобга айлантирди. Асар бошидан охиригача мазмун ва ғояни, тарихийликни чуқурлаштириш йўналишида жиддий таҳрир қилинди.

Шу тариқа «Шум бола» қиссасининг ҳозирги ҳолатдаги мукамал варианти китоб ҳолида 1963 йилда адибнинг 60 йиллик тўйига нашр этилди. «Тугалланган» эмас, «мукамал» дейилиши боиси шундаки, қисса ниҳоясида «Биринчи китоб тамом» деган маълумотни ўқиймиз. Шунга қараганда, ёзувчининг қиссани давом эттириш нияти бўлган кўрилади.

Асарнинг сўнги 1963 йилдаги вариантда аввалги нусхалардан фарqli ўларок: унда қизиқ ҳангомалар баёнидан кўра реалистик руҳ кучайтирилди; тарихий жиҳатдан замон ва макон аниқлиги чуқурлаштирилди; воқеаларга муносабат ва қаҳрамонлар дунёқарashiдаги ижтимоий тамойил ортди; айниқса, асар охиридаги ҳолисалар ва характерлардаги ўсиш-ўзгаришлар биринчи жаҳон уруши даври билан мустаҳкамроқ боғланди; аввалги вариантларда Шум бола ўн етти ёшда деб кўрсатилган эди, сўнгисида унинг ёши ўн тўртда деб ўзгартирилди. Бу ҳол асар асосий қаҳрамонининг характери ва ҳатти-ҳаракатидаги мантикийлик ва ҳаётийликни кучайтиради.

қисса поэтикасида халқ оғзаки ижоди анъаналари руҳи ва автобиографик жанр унсурлари бирикиб кетади.

Ёзувчи асарнинг бошидан охиригача латифалардан, халқ кулгили ҳикоялари ва эртақларидан, аскиялардан унумли фойдаланади. Кези келганда, кулги ва хазилга ниҳоятда ўч, бу йўналишда донишмандларча сўз ва фикр устаси бўлган Ғафур Ғулломнинг ўз фантазияси натижаси бўлган ичакузди ҳангомалар асар қатига шу қадар сингдириб юборилганки, ҳатто уларнинг қайсилари фольклорга, қайсилари муаллифнинг ўзига мансублигини ажратиб кийин бўлиб қолади.

Қиссада автобиографик жанр унсурлари мавжуд. Айниқса, воқеаларнинг биринчи шахс «мен» тилидан олиб борилиши жанрнинг бу унсурини кучайтиради. Бундан ташқари, Шум боланинг (унинг исми асарнинг бошидан охиригача бирор жойда айтилмайди) туғилиб ўсган жойи сифатида ёзувчининг ўз маҳалласи кўрсатилиши; Шум бола дўстларининг исми Омон ва Йўлдош бўлса, болаликда ёзувчининг ҳам худди шу исмли ўртоқлари бўлганлиги; асар қаҳрамони ёзувчининг ота-оналари ўртасидаги муштаракликлар ва ҳ. к. қиссанинг бадий тўқимасида муайян автобиографик унсурлар борлигини кўрсатади.

Бироқ қиссани автобиографик асар деб аташ тўғри бўлмайди. Қисса воқеалари бошидан охиригача муаллифнинг ўзи томонидан баён қилинаётгандек «мен» тилидан олиб борилиши бир бадий усул, холос. «Шум бола» қиссаси, моҳият эътибори билан, биринчи жаҳон уруши арафалари давридаги ўзбек халқи ҳаёти, ундаги қийинчилик ва машаққатлар болалар кўзи ва нигоҳи орқали, саргузаштнамо ҳангомалар асосида ва юморга йўғрилган бир услубда бадий гавдалантирилган тарихий-саргузашт асардир.

Шум бола образида халқ характерининг муҳим чизгилари акс этган бўлиб, қиссанинг ўзи чуқур халқчиллик руҳи билан сугорилган асардир. Ёзувчи асардаги Шум бола бошидан ўтган воқеаларни саргузашт ва қизиқарли ҳангомалар тарзида ҳамда унинг характерини кулгили ва афандицамо қиёфада кўрсатса-да, булар асарнинг ўқимишлилигини белгилловчи, қисса жанри ва қаҳрамон табиатининг юмористик йўналишидан келиб чиқувчи хусусиятлардир. Аслида эса, ёзувчи бу услуб баҳонасида кеса тагидаги нимқосани, биринчи жаҳон уруши арафаларидаги халқ ҳаётидаги қийинчиликларни, йўқчиликларни, урф-одатларни, айрим иллат ва камчиликларни кўрсатади. Мана шундай оғир ва машаққатли вазиятларда ҳам халқ руҳининг ўктам ва шўхчанлигини, ҳаёт завқига чанқоқлигини, яхшиликка ишончини, эртанги кунга умидини йўқотмаслигини тасвирлайди. Ёзувчи Шум боланинг шаҳармашаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб юришларини тасвирлаш фонида халқ ҳаётининг кенг манзарасини, яшаш тарзини, руҳиятини, ўй-хаёлларию орзу-умидларини; кийим-кечакларидан тортиб, қозон-товоқларигача бўлган жиҳозларни; бойларнинг ипакка беланган хонадонидagi тўқлигу қувликдан тортиб, инсон табиати учун бегона бўлмаган гўзалликларни; камбағал, қашшоқ хонадонлардаги ҳалоллик, виждонийлик, инсонпарварлик хислатларини кўрсатади.

Шум бола халқ вакилларининг кўпдан-кўп хусусиятларини ўзида мужассам этган, бир жиҳатдан, йиғма ва айни вақтда, конкрет шахс образидир. Маълумки, халқ жамият раўнақиға, умуман одамлар камолоти, тинчлиги, тўқинлиги, яхши ниятларига тўғаноқ бўлувчилар устидан кулиб ўч олади, кулиб ғолиб чиқади. Халқнинг бир вакили Шум бола ҳам шундай. Бу асарни ўқувчи китобхонлар ҳам муайян даражада асар қаҳрамонига айланадилар. Улар қиссадаги фирибгар, юлғич, кўкнори, диндор ниқоби остидаги имони бўш кишилар, зикна бойлар, безбет амалдорлар, қаллоблар, ахлоқсизлар, виждонсиз миршаблар,

ўғрилар устидан кулиб ўч оладилар, кулиб ғолиб чиқадилар. Бутун асар давомида Шум бола билан бир қаторда ижобий куч сифатидаги Кулги образи халқ образининг муҳим кирраларидан бири сифатида зоҳир бўлади. Шум боланинг ўзи эса бутун асар давомида ана шу кучнинг — халқ қиёфасининг ўзига хос бир тимсоли сифатида намоён бўлишидир.

Лекин Шум болада, унинг ўртоғи Омонда «салбий» хусусиятлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, Шум бола баъзан ёлгон ҳам гаширади, ёлгонлари Сарибойнинг бошига кўп ташвишлар келтиради, яна бир жойда бойнинг сигирини сўйиб, гўштини ўғирлаб кетишгача чоғланади, эпсизлиги туфайли хўкиз ўрнига эшакни сўйиб қўйиб, хўкиз ҳам харом ўлади ва ҳ. к. Лекин биз унинг бу табиатидан, анъанавий қаралганда «салбий» деб баҳоланиши мумкин бўлган феъл-атворидан нафратланмаймиз, балки мириқиб куламиз. Ҳатто, унинг бу камчиликлари туфайли унга хайрихоҳ бўламиз. Ёзувчи қаҳрамонидаги бу камчиликларга бизда ҳамдардлик ҳиссини уйғотади. Бу билан Ғ. Фулом Шум боладаги ўша хусусиятларни тарғиб этмайди, балки, бир жиҳатдан, ҳақиқий салбий шахслардан сеvimли қаҳрамони учун «ўч» олиб боради, бошқа бир жиҳатдан эса, ўз қаҳрамонининг ана шу ҳаракатларни қилишга мажбур бўлганини бадиий далиллаб, унга бизни ҳам ачинтиради. Жаҳон адабиётининг юксак савияли комик ва юмористик асарларидаги кулгили ҳолат ва характерларда баъзан аччиқ аламли ачиқиш туйғуларини бераолишдек улкан маҳорат Ғ. Фуломнинг «Шум бола»сида ҳам балқиб туради.

Шум бола ўзгарувчан, ўсувчан, дунёқараши ҳам шаклланиб, такомиллашиб боровчи образдир. Асар бошидаги бола билан қисса ниҳоясидаги ўсмир ўртасида катта фарқ бор. Қисса аввалида Шум болани кулгили ҳолатлари тушиб, кулгига махлиёгина бўлиб юрадиган, ўз ҳақ-ҳуқуқини кўп ҳам англамай, бир эшикдан иккинчисига қувилиб юришга мажбур бўлувчи ҳолатда кўрсак, асар охирига келиб, уни анча вазмин ва босиқ, ҳақсизликларни тушуна бошлаган, халқ ҳаётидаги оғир аҳволни, машаққатли турмуш сабабларини мушоҳада этиб, баҳолай бошлаётган, ноҳақликларга дуч келганда ўз ҳақ-ҳуқуқларига бефарқ қарамай, истакларини дадил ҳимоя этувчи, бир эшикдан бошқасига энди қувилибгина эмас, балки бу ерда хизматкорлик қилиш уни қониқтирмай қўйгани учун ўзи ишонмай хулосага келувчи, бошқача — яхшироқ ҳаётни кўмсовчи, ҳаётга ўз қарашлари шаклланаётган йигитча даражасига етганини кўрамыз.

«Шум бола» киссасининг тили жонли халқ тилига хос бўлган бунёдкорлиги жиҳатидан ҳам мароқлидир. Образлилик, кўчма маънолилик, латиф қочиримлар, касб-кор ва урф-одатларнинг индивидуал шахс руҳиятидаги нозик ифодалари Ғафур Ғуломнинг бадиий тилдаги юксак маҳоратидан далолат бериб туради. Ёзувчининг бадиий асар тилидаги усталлик, умуман, халқ тилининг бойишига, ифода йўсинининг бетакрор миллий хусусиятлари мустаҳкамланишига, тарих билан бугуннинг тилдаги робитасига, адабий тил билан халқ тили алоқасининг кучаювига, лаҳжалар эвазига сўз бойлиги фондининг ортиб боришига баракали таъсир кўрсатади.

Абдулла Қодирий романлари тилидаги лирик гўзаллик, Абдулла Қаҳҳор асарларидаги ихчамлик, аниқлик, Ғафур Ғулом асарларидаги серқочиримлилик ва халқчиллик ҳар бир адибнинг бадиий тилдаги ўзига хослигини кўрсатувчи белгилардир. Қиссадаги Омон сўлти, чийратма арқон, новқосланиб ётибди» мен ём-ём эмас, девкор саллоҳ, ҳаммомнинг дудбурони, сағри кавиш, халта куйлак, болтанинг мухраси, эшакнинг қуёшқонғи полони, пайпоқдор товук, тандирнинг лабида турган лойтувоқ, қуртдеккина сўкиш, кўзнинг бир тоқаси сингари сўз ва иборалар асарнинг халқчиллигини кучайтириш билан бирга тил воситасида қаҳрамонлар характерининг ўзига хослигини ҳам ёрқинроқ очади. Қаҳрамон тилидаги бетакрорлик билан муаллиф нутқидаги гўзаллик бирлашиб қисса тилидаги яхлит миллий бадиий жозибани ташкил этади.

* * *

Ҳар бир халқ адабиёти миллий руҳ ва миллий шаклларга эга бўлади. Бадиий асардаги миллий руҳ қаҳрамон характерининг табиатида, қаҳрамонларнинг ва муаллифнинг фикрлаш йўсинида, ҳис-ҳаяжонларнинг намоён бўлиш тарзида, халқ образида, урф-одатларнинг ўзига хослигида, анъаналарда, тарихийликда, табиат ва қаҳрамон ҳаракат қилувчи шарт-шароитларда, ҳатто кийим-кечак ва портрет каби унсурларда намоён бўлади. Миллий руҳ, шартли равишда, ички (фикрлаш йўсини ва ички дунё) ҳамда ташқи (кийим-кечак, портрет, муҳит ва шароит) белгиларга бўлиниши мумкин. Масалан, Ғафур Ғуломнинг «Чин арафа» (1945) шеърида куйидаги мисраларни ўқиймиз:

Шодлик кўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини.

**Келинчаклар ахтарар пардоз қутчасини,
Қирқ кокил бўлсин дейди, кистайди янғасини.**

Бу тарзда фақат миллий ўзбек шоири Ғафур Ғулом ёзиши мумкин. Шеъринг парчадаги лирик қаҳрамонлар фазилати ўзбек халқи фарзандларининг миллий табиатига хосдир.

Умуман, миллий тиниқлик, аниқлик, ёрқинлик ва ўзига хослик асарнинг бадийлиги ва муваффақиятини белгиловчи асосий белгилардир. Миллий руҳ ва юксак бадийлик бадий асарнинг эстетик қимматини белгиловчи омилдир. Бадий юксак ва теран бўлмаган асар ўқувчига таъсир этиши, завқ бериши амримаҳол. Агар асар бадий жозибадан маҳрум бўлса, ҳеч қандай муҳим мавзу, улкан ғоя, доно образ уни муваффақиятсизликдан қутқара олмайди. Шунинг учун ҳам бадий асарнинг қиммати ундаги образ, характер, ғоя, мазмуннинг нечоғлик юксак бадийлик ва санъаткорликда кўрсатилиши билан белгиланади. Масалан, муҳаббат ҳақида минглаб асарлар ёзилган. Бироқ, янгича бадий талқингина муҳаббат ҳақидаги янги асарга қанот бахш этиши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Ғафур Ғулом илк таҳсилни кимдан олди?
2. Унинг биринчи шеъри ёзилиш тарихини биласизми?
3. Ғафур Ғуломнинг халқ ва давр ҳаёти акс эттирилган асарларига янгича ёндошув меъёрлари нимадан иборат?
4. Ғафур Ғулом шеърларида фалсафийлик деганда нималарни тушунасан?
5. Шоир шеърларидаги тарих туйғуси қандай белгиларда намоён бўлади?
6. Шоир шеърларида даврнинг адабий сиёсати билан алоқадор қандай камчиликларни биласиз?
7. Таквим (календарь) шеърлар деганда қандай асарларни тушунасан ва у Ғ. Ғулом ижодида қандай ўрин тутган?
8. «Соғиниш» шеърининг лирик қаҳрамони ким?
9. «Шум бола» қиссасининг ижодий тарихини биласизми?
10. «Шум бола» автобиографик асарми?
11. «Соғиниш» шеърини ёд олинг.
12. «Вақт» шеърини мустақил таҳлил қилинг.
13. «Едгор» қиссасини ўқинг.
14. «Шум бола образига таъриф» мавзуда уй иншоси ёзинг.
15. Езувчининг «Шум бола» қиссасидаги тил маҳоратига доир фазилатларни белгиланг.

ОЙБЕК

(Муса Тошмуҳаммад ўғли)
(1905—1968)

XX асрда яшаган ўзбек ёзувчиларининг тўнғич авлоди турли баҳона ва сабаблар билан 30- йилларнинг ўрталарига қадар бирин-кетин адабиёт майдонини тарк этди. Омон қолганларини эса 1937 йилги қатағонлар ўз гирдобига тортди. Шундан кейин ўзбек адабиётининг залворли «юк»и Ойбек, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Уйғун, Яшин сингари иккинчи авлод вакиллари зиммасига тушди. Бу авлод вакиллари, ўз сафларидан фарқли ўлароқ, мустабид тузумнинг суяги қотган бир даврда яшадилар. Улар партиянинг даъватига кўра, шу тузумнинг мустаҳкамланиши ва халқаро обрў-эътиборининг ошиши йўлида ижод қилишлари лозим эди.

Аммо адабиёт, ўз табиатига кўра, ҳатто хукмрон мафкуранинг темир қобикларини ҳам ёриб чиқиши мумкин. Бунини шу авлоднинг пешқадам намояндаси Ойбек ўз ижоди тўла исбот қилди.

Ҳаёти ва ижоди.

Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек
1905 йил 10 январда Тошкентнинг

Гавкуш маҳалласида дунёга келди. Бир пайтлар ҳали рус мануфактураси маҳаллий туқувчилар ва уларнинг молларини сиқиб чиқармаганида, бу маҳаллада истиқомат қилган аксар аҳоли бўзчилик билан шуғулланар эди. Бўлажак ёзувчининг отаси Тошмуҳаммад ака ҳам дастлаб бўзчи бўлган. Лекин бу ҳунар турмуш тебратиш кучига эга бўлмай қолганида, у Тошкент атрофидаги кишлоқларга қатнаб, бақколчилик қилган.

Ойбек дастлабки маълумотини мусулмон мактабида олди; бу мактабда гарчанд тарих, география, математика сингари фанлар ўқитилмаган бўлса-да, Ойбек у ерда Сўфи Оллоёр,

Навоий, Хўжа Ҳофиз, Бедил сингари мумтоз ўзбек ва форс-тожик шоирлари ижоди билан танишди. Октябрь ўзгаришидан кейин, 1919 йилда эса «Намуна» деб аталган бошланғич шўро мактабида ўқишни давом эттирди. У 1921 йили «Намуна» мактабини тугатиб, шу йили Хадрада ташкил этилган Навоий номидаги таълим ва тарбия техникумига ўқишга кирди. Шу ерда у Навоий, Фузулий, Пушкин, Лермонтов, Толстой ва бошқа мумтоз адиблар ижоди билан ошно бўлди.

Ойбек ўз ҳаётининг бу кўклам фаслини эслаб, «Хаёл дарёси кенг эди менда. Ўқтин-ўқтин, ўзимча машқ қилиб, битта-яримта шеър ёзиб ҳам кўярдим. Хотирамда бор, илк шеърим техникумнинг «Тонг юлдузи» деган деворий газетасида чиқди. Кейин шу газетага ўзим масъул муҳаррир бўлдим. Секин-секин республика газеталарида шеърларим босила бошлади», деб ёзган.

1925 йили таълим ва тарбия техникумини тугатган Ойбек Ўрта Осиё давлат ўниверситети ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимига ўқишга кирди. Давр ёшлардан рус тилини пухта билишни, ўзи танилаган соҳа бўйича юқори малакали мутахассис бўлиб етишишни талаб этар эди. Ойбек шу талабдан келиб чиқиб, 1927 йилда ўқишни Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) даги Халқ хўжалиги институтига кучириб олди. Аммо бу ердаги совуқ ва зах ҳаво унга ўқишни тугатиш имконини бермади. Ойбек 1929 йили Тршкентга қайтиб, орадан бир йил ўтгач, олий маълумотли иқтисодчи дипломини олди. Шундан кейин у 1935 йилгача ўзи тугатган дорилфунунда иқтисод кафедрасининг ассистенти лавозимида хизмат қилди.

Йиллар ўтган сайин сиёсий иқтисод ва бадиий ижоднинг ҳар бири Ойбекдан бутун вақтини бағишлашни талаб эта бошлади. Аммо унинг қалбида ижод меҳри кучлироқ эди. Шунинг учун ҳам Ойбек 1935 йили сиёсий иқтисод ва марксизм-ленинизмдан дарс беришни ташлаб, Ўзбекистон фанлар комитети қошидаги Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ишга ўтди. Бу вақтда унинг «Туйғулар», (1926), «Кўнгил найлари» (1929), «Машъала» (1932), «Бахтигул ва Соғиндик» (1933) шеърини тўпламлари нашр этилган ва Ойбек шоир сифатида ўзбек адабиётидан мустақкам урин олган эди.

Ойбек адабиётни, ижодни танлаганида ҳали 1937 йил бўрони тинч уйқуда эди. Аммо орадан икки йил ўтар-ўтмас, бу бўрон уйғониб, ўзбек адабиётининг барча чинорларини олиб кетди. Бу бўрон Ойбекни ҳам четлаб ўтмади. У ҳам

институтдан, ҳам Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалди. Лекин табиат унга темир ирода ҳадя этган экан, у ҳаётининг ана шу мушкул кезларида 1916 йил қўзғолонига бағишланган «Қутлук қон» романини ёзади (1938). Роман гарчанд катта қийинчилик билан 1940 йили босилиб чиққан бўлса-да, Ойбек унинг ўзбек адабиётида катта воқеа бўлганлиги ва китобхонлар эътиборини қозонганлигидан илҳомланиб, «Навоий» романини ёзишга киришди ва уни 1942 йили тугатди.

Ойбекнинг Навоий ҳақида роман ёзиши тасодифий эмас. Бутун умри бўйи мумтоз ўзбек адабиёти ва унинг чўққиси — Алишер Навоий ижодини севиб ўрганган Ойбек, бу романни ёзишдан олдин, улуғ шоирнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган қатор илмий мақолалар яратди. 1937 йилда эса ушбу романнинг ўзига хос поэтик эскизи бўлган «Навоий» лирик достонини ижод қилди. Ойбекнинг теурийлар даври маданияти тарихи, хусусан, Навоий ижодини ўрганишга бағишланган илмий ишлари унинг 1943 йилда янги ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо бўлиб сайланишига тўла ҳуқуқ берди. Ойбек ўз сиймосида олим ва адибни мужассамлаштиргани сабабли 1945 йилдан бошлаб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раёсатининг раиси (1949 йилгача) ва 1943 йилдан эътиборан республика Фанлар академияси гуманитар бўлимининг бошлиғи (1951 йилгача) лавозимларида фаол ижтимоий, ижодий ва илмий фаолият билан шугулланди.

Ойбек урушдан кейинги йилларда «Олтин водийдан шабадалар» (1949), «Қуёш қораймас» (1943—1958), «Улуғ йўл» (1967) романлари, талайгина шеър ва достонлари билан ўзбек адабиётини бойитди.

Ойбек қаламига мансуб адабий-бадиий асарлар, илмий-публицистик мақолалар ва таржималар адибнинг йигирма жилдлик «Мукамал асарлар тўплами»да тўла нашр этилган.

Ойбек «Навоий» романи учун СССР Давлат мукофоти (1946), «Болалик» қиссаси учун эса Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1963) билан тақдирланган.

Атоқли адиб 1968 йил 1 июлда вафот этди. Унинг қабри Тошкентнинг Форобий қабристонидадир.

Ойбек лирикаси. Ойбек — чин маънода серқирра истеъдод эгаси. У сўз санъати ва адабиётшунослик илмининг барча тур ва жанрларида чуқур из қолдирган ёзувчидир.

Ҳамид Олимжон Ойбек тўғрисида сўзлаб, «у прозада шоиру поэзияда прозаикдир», деб айтган эди. Машҳур шоирнинг қаламкаш дўсти ҳақидаги бу сўзларида жон бор:

Ойбек насрга шеърятнинг муаттар нафасини олиб кирди ва шеърятни фақат насрга хос бўлган тафсиллар маржони билан бойитди. Унинг насрий асарларидагидек шоирона тил бошқа бирор ёзувчида учрамаганидек, шеърый асарларидаги тасвир мукамаллиги ҳам фақат унинг ўзига хос фазиладир.

Ойбек истеъдоди ана шундай ўзига хос қирраларга эга бўлгани сабабли, у дoston жанрида бошқа тенгдошларига нисбатан айниқса самарали ижод қилди.

Адабиётшунослар Ойбек ижодига хос бўлган яна бир нуқтага эътиборни қаратадилар. Уларнинг кузатишларига кўра, Ойбекнинг қарийб ҳар бир йирик насрий асари унинг бирор дostonидан ўсиб-униб чиққан. Чунончи, «Уч» ҳамда «Бахтигул ва Согиндик» дostonлари «Кутлуғ қон» учун «хамиртуруш» бўлиб хизмат қилган бўлса, «Навойй» дostonи шу номдаги романининг, «Қизлар» дostonи эса «Олтин водийдан шабадалар»нинг эскизидир. Агар шу фикр асосида ёндошсак, «Куёш қораймас», «Нур қидириб», «Болалик» асарларининг ҳам «шеърый» илдизлари топилади.

Лекин Ойбек фақат кенг кўламда фикрловчи, лиро-эпик шеърятдан насрий жанрларга парвоз қилувчи, шеърятдан «қаламчалар» олиб, уларни насрга пайванд этувчи шоиргина эмас. У айна пайтда лирик туйғу ва кечинмаларни нозик ифодалай билувчи хассос шоир ҳамдир. Афсуски, мустабид тузум мафқураси ва вульгар танқидчилик «соф лирика»га қарши ўт очганида, Ойбек ҳам ўзидаги лирик булоқнинг «кўз»ини ёпиб, «гражданлик ғоялари» билан йўғрилган шеърятга ўз бағрини очди. Аммо шунга қарамай, сўлим лирик шеърлар унинг бисотида оз эмас.

Ойбекнинг бизга етиб келган дастлабки шеъри 1922 йилда ёзилган «Чолгу товуши»дир. Ёш шоирнинг бу ва шу даврда ёзган аксар машқларини ҳали шеър деб аташ қийин. Шундай бўлса-да, уларда диққатга сазовор бир нуқта бор. Бу — унинг қушларга, табиат яратган бошқа жониворларга раҳм ва шафқат билан муносабатда бўлиши, ёш дўстларини ҳатто кўнғизларга ҳам озор бермасликка чақиривишидир. Ойбек ўша олис ёшлик йилларида ҳам нафақат кишиларга, ҳатто паррандалар ва умуман табиатга муносабатида ажойиб инсоний фазилатларини нурлангириб юборган, ҳатто ёшлик ва ўсмирлик кезларида ҳам ўзининг пок ва гўзал қалб соҳиби эканлигини намойиш этган.

Ёш шоир улғайгани сайин унинг қалбидаги туйғулар янада самимийлаша, теранлаша борди. Жониворларга бўлган болалик меҳри катта инсоний севги дарёсига келиб

туташиди. Унинг лирик қаҳрамони ҳақиқий муҳаббат ўтида тобланиб, ҳаётни, табиатни, Ватанни теран ҳис қилиш даражасига кўтарилди. У Нева бўйларида, Қора денгиз сохилларида бўлиб, улардан олган ўчмас таассуротларини ўз шеърлари қатига сингдирди. Лекин бу гўзал манзиллар олдида ўзбек диёрининг алвон ранглари асло хира тортмади. Аксинча, шоир табиатнинг бу сўлим манзаралари оша ўз юртига назар ташлаб, унинг олтин тупроғини ўзгача бир бадиий куч билан шарафлади:

Бир ўлкаки тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар.
Бахт тошини чакиб бунда куч гувиллайди.

Шоирнинг «Ўзбекистон» шеъри (1934) ўзбек шоирларининг она-Ватанга бағишланган шеърлари орасида ўзининг сўнмас ҳарорати билан ажралиб туради ва шеърдаги Ўзбекистон образида 30- йиллар ўзбек шеърлятида авж олган романтик тасвир бўёқлари устиворлик қилади. Лекин романтик тасвир шеърнинг ғоявий мундарижаси талаби билан юзага келган ва улар ўзаро узвий алоқага киришган.

1936 йил ёзи Ойбекнинг шеърий ижодида янги бир даврни очди. Шоир ўша кезларда қаламкаш биродарлари билан Тошкент атрофидаги гўзал Чимёнда яшаб, А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърий романини таржима қилди. Бир томондан, рус шоирининг гўзал шеърий олами, иккинчи томондан, тоғ қишлоғининг мусаффо ҳавоси билан нафас олиш, ўзбек табиатининг фусункор манзаратини қалб кўзи билан симириш Ойбек булоғини жўштириб юборди. Шу даврга онд «Чимён дафтари» туркумига кирган шеърларида Ойбек хассос лирик шоир сифатида қайтадан тугилди. Бу туркумга кирган «Тоғ сайри», «Наъматак», «Тепага чиқамен, сойга тушамен», «Абадият ва умр» каби шеърларида Ойбек ўзбек табиатининг такрорланмас шеърий образини яратди.

Ойбекнинг шу йилларда майдонга келган «Машраб», «Қуёш кўшиғи» каби шеърлари эса унинг ҳам лирик, ҳам воқеабанд шеърлар устаси сифатида ижодий диапазонни ниҳоятда кенгайганлигини намойиш этди. Айниқса, «Машраб» поэтик фикрнинг теранлиги, қаҳрамон образининг қабартма қирраларга бойлиги, бадиий тафсил ва ташбеҳларнинг гўзаллиги, беқиёслиги билан китобхонни ҳайратга солади.

Уруш йилларида Ойбек фронтга бориб, ўзбек жангчиларининг жанговар ҳаётлари билан бевосита жанг майдонида танишди. Унинг шу йилларда ёзган ва кейинчалик «Оловли йўллар» тўпламини ташкил этган шеърлари маълум маънода «Қуёш қораймас» романига эскиз бўлиб хизмат этди. Эҳтимол, бу шеърлар ўқ ёмғири остида ёзилгани учун у қадар бадиий юксак эмасдир. Лекин улардан уруш йилларининг нафаси аён эшитилиб туради. Ойбекнинг, айниқса, «Йиги келмади сира...» шеърисидаги уруш ҳақиқати билан сугорилган манзара тасвиридан кейин «Қуйган уйларда увлар Қиш қуюни бетиним. Танҳо кезамен, Йиглар юрагимда Ватаним» сатрларини ўқир экансиз, гўё шеър сўнггида портлаш юз берадигандек таассурот тугилади.

Ойбек 50 ва 60-йилларда, ҳаста бўлишига қарамай, ижоддан чарчамади. Айниқса, 60-йилларнинг ўрталарига бориб, совет мамлакатида бошланган «Хрушчев баҳори» кезларида лирик шеърятга яна қайтиб, талайгина пурҳикмат шеърини миниатюралар яратди.

Ойбек шеърини ижоди билан ўзбек шеърятининг ижобий уфқини кенгайтириб, тасвир имкониятларини гоёй бойитди. Ўзбек шеърятисида реализм Ойбекнинг шеър ва дostonлари туфайли янада теранлашди. Шу билан бирга у Пушкин шеърларидаги поэтик латофат ва нафис мусиқани, А. Блок ва В. Брюсов шеърларига хос рамзийликни, Навоий ва Ғолибий лирикасидаги назокат ва жўшқинликни ҳозирги ўзбек шеърятисига олиб кирди. Ана шу фазилатлар ўзаро уюшган ҳолда Ойбек шеърларининг ўзига хослигини очувчи поэтик белгилар даражасига кўтарилди.

«ҚУТЛУҒ ҚОН»

Ўзбек халқининг 1991 йилда ўз мустақил давлатини барпо этгунига қадар бўлган тарихида 1916 йил кўзғолони алоҳида эътиборга лойиқ. Бу воқеа рўй берганда, Ойбек ўн бир ёшда бўлган. Ўша пайтда унинг мурғак онги ва хотираси миллий озодлик ва мустақиллик йўлида бошланган бу ҳаракатни бутун кўлами билан кўриб ва ўзига сингдириб улгурганми-йўқми, бу муҳим эмас. Муҳими шундаки, 1917 йил октябрь ўзгаришидан кейин ҳам халқнинг илғор қатламида 1916 йил кўзғолонининг келиб чиқиш сабаблари ва сабоқларини ўрганиш давом этган. Ойбек ҳам Тошкентда, болалик кезларида рўй берган бу унутилмас воқеани пухта билиб, ўрганиб чиққан.

Шунинг учун ҳам у 1937 йилнинг охирларида — катагон ўроғи халқнинг «гул»ини ўриб кетаётган бир даврда — шу кўзғолон арафасидаги халқ ҳаётини бадий тасвир этишга ўзида катта эҳтиёж сизди. Ойбек гарчанд таржимаи ҳолида: «Мен ўз қаҳрамонларим қиёфасида бўлажак революцион курашчиларни, совет жамиятини қурувчиларни пайқаб олган эдим», деб ёзишга мажбур бўлган эса-да, унинг бу асарни ёзишдан мақсади мутлақо бошқа эди.

Ойбек бу дахшатли даврда 1916 йил кўзғолонига муурожаат этар экан, унинг нигоҳи 75 йил кейин рўй беражак тарихий воқеа — ўзбек диёрининг мустақилликка эришажак кунлари сари талпинган эди.

Асар ёзила бошлаган пайтда 1916 йил кўзғолони ҳали тарих қаърига кириб улгурмаган, фақат Йўлчи ва Романда тарихий ўтмишнинг акс этиши. Гулнорлар эмас, балки Мирзакаримбой ва Ёрматларнинг ҳам тенгдошлари ҳали барҳаёт эдилар. Шунинг учун ҳам тарихий шароитни, қаҳрамонлар яшаган муҳитни махсус ўрганишга, кўзғолонга оид архив материаллари билан танишишга Ойбекда катта эҳтиёж йўқ эди.

«Гарчи мен роман воқеалари юз берган даврда ҳали кичик бола бўлсам ҳам, — деб ёзган эди адиб, — халқ турмушини кўрдим, камбағалларнинг қоронғи ва дим уй-жойларини, бойларнинг атрофи баланд-баланд деворлар билан ўралган ҳашаматли иморатларини, муздек ҳовузи бўлган боғларни кўрдим. Мен кейинчалик романимда тасвир этилган турмуш ва ижтимоий муносабатларнинг кўпгина томонларини ўша вақтдаёқ чанқоқлик билан кузатган ва тушунган эдим».

1916 йил кўзғолонининг аланга олишига сабаб бўлган воқеа «оқ подшо»нинг мардикорликка олиш тўғрисидаги фармони бўлди. Бу фармонга кўра, келиб чиқишидан қатъи назар, фарзанди биттадан ортиқ бўлган оилалар мардикорликка одам беришлари лозим эди. Лекин «оқ подшо»нинг бу фармони ўша кезларда фақат камбағал оилалар, бева-бечоралар ҳисобига бажарилди. Шу масалада халқ иккига — бойлар ва камбағалларга бўлиниб кетди.

Хўш, бу фармондан олдин халқ орасида, мол-мулкига кўра, табақаланиш йўқ эдими? Бойлар билан камбағаллар аҳил яшаган, бири иккинчисининг бошини силаган, иккинчиси биринчисига беғараз хизмат қилган эдими? Йўқ, албатта. Тўғри, камбағалларга ёрдам берган саҳоватли бойлар ҳам бўлган. Лекин Ойбекнинг романни ёзишдан мақсади муруватли бойларни кўрсатиш эмас, балки тенгсизлик бор жойда адолат ва ҳақиқат дараҳтининг қуриши

мумкинлигини айтиш, инсониятнинг ўз тараққиёти давомида зулм, адолатсизлик ва синфий айирмачиликнинг ҳар қандай кўринишини бартараф этиб боришини намойиш этишдир. Ёзувчи ана шу мақсадда салбий ва ижобий кучлар ўртасидаги зиддиятни бўрттириб кўрсатганидек, салбий қаҳрамонлар тасвирида ҳам қора бўёқлардан кўпроқ фойдаланган. Бу фақат ёзувчининг бадий нияти бўлиб қолмай, балки жамиятнинг ҳоким мафкураси талаби билан ҳам юз берган.

Хуллас, ёзувчи икки ёқлама зулмдан сабр қосаси тўлган халқнинг 1916 йил кўзғолонига келиш йўлини кўрсатиш мақсадида, бир томондан, Йўлчи ва унинг дўстларини, иккинчи томондан, Мирзакаримбой ва унинг хонадони аъзоларини қаҳрамон қилиб танлаган. Шу нарса эътиборга сазоворки, Йўлчи ва Мирзакаримбой бегона кишилар эмас. Улар, аслида, яқин қариндошлар. Ёзувчи бу қаҳрамонлар ўртасидаги қариндошлик алоқасига бежиз эътиборни қаратмаган. У мазкур факт орқали аслида бир ота-онандан тарқаган халқнинг мол-мулк туфайли иккига — бойлар ва камбағалларга ажралиб кетганини қайд этмоқчи.

Шундай қилиб, тоға ва жиян ўртасидаги воқеалар секин-аста ривожланиб, уларнинг ҳар бири ўз қиёфаси ва моҳиятини очиб бора экан, бу қаҳрамонлар ўртасидаги кўприк ҳам ёниб, аланга олиб кетади. Воқеалар мантиқи шунга олиб боради.

Ойбек асарда 1916 йил арафасидаги ўзбек халқи ҳаётининг барча муҳим қатламларини кўрсатган. Унда бойлар ҳам, амалдорлар ҳам, камбағаллар ҳам, жадидлар ҳам, ўғри-ю каллакесарлар ҳам бор. Адиб бу ранг-баранг қаҳрамонлар орқали улар мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ ҳаётини чизар экан, тарихий давр манзараси тобора яққоллашиб боради. Ойбекнинг маҳорати шундаки, у воқеалар оқимида Гулнор образини олиб кириш, муҳаббат мавзуини ёритиш жараёнида халқнинг бошқа ижтимоий қатламларини кўрсатишга эришади.

«Биров егали нон топа олмайди, бировникида қозон-қозон мой қайнайди. Биров чақага зор. Биров пулнинг ҳидига ёта олмайди. Дунё шундай ясалган экан, болам. Бировга ёруғ, бировга қоронғи», дейди персонажлардан бири Йўлчини юпатиш мақсадида. Лекин пулнинг ҳидига ёта олмовчи «бировлар» чақага зорларнинг фақат чўнтагидаги эмас, балки юрагидаги сўнгги илинжини ҳам тортиб олишдан тоймайдилар. Ҳолбуки, бу ҳақда «Дунё шундай ясалган экан», деб айтиш ва кишини юпатиш асло мумкин эмас. Бундай адолатсизлик билан мураса қилиб бўлмайди.

Йўлчининг асар сўнгида, ҳаёт ва мамот масаласи ҳал бўлаётган жабҳада ҳалок бўлиши тасодифий эмас. Ҳақиқат унинг томонида бўлса ҳам куч, пул, давлат унинг рақиблари тарафида эди. Бу тенгсиз ҳаёт ва тенгсиз курашда унинг ҳалок бўлиши мантиқан асосланган.

1916 йил кўзғолони арафасидаги ҳаёт ана шундай фожиали манзаралардан иборат бўлган ва улар Ойбек романида ҳаққоний тасвир этилган.

Йўлчи образи.

Асар Йўлчининг Мирзакаримбой хонадонига кириб келиши билан бошланади ва унинг бу ёруғ дунёни тарк этиши билан тугайди. Агар асар бошланишида у йигирма уч ёшли йигит бўлган бўлса, Тошкентда, бой тоғасининг уйида уч йил яшаб, йигирма олти ёшида, чор миршабининг ўкидан ҳалок бўлади.

Ойбек ўз асарига ана шу йигирма олти ёшлик умрнинг сўнги уч йилини танлаб олган. Унинг Хўжакентда, бева онаси бағрида, қашшоқлик муҳотида кечган ҳаёти бизга фақат маълумот учунгина керак. У ана шу муҳитдан нажот излаб, бой тоғасининг меҳрига бўлмаса-да, инсофига умид боғлаб келади. Лекин воқеалар ривожини билан унинг Мирзакаримбой уйида қилган меҳнати эвазига онасига пул-мул юбориб туриш ҳақидаги режаси барбод бўлади. У тушган муҳит уни гирдоб сингари ютиб юборади.

Йўлчи — ҳалол, мард, олижаноб йигит. У бошқаларни ҳам ўзи сингари содда ва покиза кишилар, деб ўйлайди. Лекин Мирзакаримбой хонадонига яшаётган ва хизмат қилаётган кишилар, беш қўлдек баравар эмас эдилар. Агар хизматкорларнинг аксари тўпори, ҳалол, меҳнатқаш ва қашшоқ бўлса, бой хонадонининг бошқа аъзолари эса кибр-ҳаволи, айёр, одамнинг чўнтагига қараб муомала қилувчи кишилардир. Йўлчи биринчи гуруҳ вакиллари орасидан севгилисини ҳам, ёру дўстларини ҳам топса, иккинчи гуруҳдагиларнинг табиатида ёт ва бузуқ хирсларни кўриб, улардан узоқлаша боради.

Йўлчининг уйғониши аввало Мирзакаримбой образи билан боғлиқ. Мирзакаримбой билан ҳар бир учрашув тоға ва жиян ўртасидаги масофани узоқлаштиради. Тоға жиянини молдек ишлатса-ю, меҳнат ҳақини тўламаса, ҳатто Йўлчи ғариб онасини йўқлаб ҳам турмаса. Мирзакаримбой образининг ана шу қиррасида унинг худбинлиги, олдий инсоний ҳислардан маҳрумлиги мужассамланган. Лекин Йўлчининг

кўзини фақат бу зикна оила бошлиғи эмас, балки бошқалар ҳам навбатма-навбат очиб борадилар. Нури ўзининг бузуқ нияти билан, Тантибойвачча бир бечора болани мастлик орқасида отмоқчи бўлгани, айш-ишратга берилгани билан, ҳатто бойнинг хотини Йўлчидан — камбағал бир қариндошидан жирканиши билан унинг онгидаги мудроқ қарашларни уйғотиб юборадилар. Ана шундай воқеалар силсиласида қовун воқеаси алоҳида ўринга эга.

Бозорга олиб бориб сотиш истагида, не-не умидлар билан кетаётган деҳқоннинг ижара араваси йўлда ишдан чиқиб қолади. Ўқи кетган арава билан қовунни бозорга олиб бориб бўлмаслиги тайин. Буни билган баққол ўн тўрт сўмга (яна арзон нархга) деҳқон сотмоқчи бўлган бир арава қовунни тўрт ярим сўмга тушириб олади. Деҳқон бу қовунни етиштиргунча қанча меҳнат қилган, уни сотгач, тушган пулига ғариб оиласи учун, рўзғори учун қанча нарсаларни харид қилмоқчи бўлган, албатта. Лекин «ўроқда йўқ, хирмонда йўқ» бўлиб, қўққисдан ҳозир бўлган баққол шунча қовунни «сув текин»га олади. Деҳқон эса ундан олгани тўрт ярим сўмга фақат аравани таъмирлаб, уйига ҳам, арава эгасига ҳам қуруқ қўл билан қайтади.

Бу баққол, шубҳасиз, Мирзакаримбой эмас. Лекин уларнинг зуваласи бир жойдан. Ҳар иккиси ҳам бошқаларнинг машаққатли меҳнатларидан келган роҳат билан яшовчи кишилар.

Ойбек асарда тасвирланган воқеаларни асосан Йўлчининг кўзи билан кўриш ва тасвирлашга уринган. Унинг бадий ниятига кўра, асарда тасвирланган воқеалар бамисоли тез оқар дарё бўлса, Йўлчи иттифоқо шу дарёнинг ўртасига тушиб қолган ғариб кишилардан биридир. Унинг бу дарёдан омон чиқиши мумкин эмас. Бу дарё ўзининг вахший окимида фақат уни эмас, балки ҳатто Салимбойваччани ҳам, Гулнорни ҳам ютиб юборади; бояги қовунчи деҳқонни ҳам, Ерматни ҳам, бошқа ғарибу ғураболарни ҳам шу дарё ўз гирдобига тортай деб турибди.

Шундай бир вазиятда Йўлчига бирор бир ғоявий раҳбарнинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳам Ойбек ҳатто жадид ~~Абдушукр~~ образини фаоллаштиришни лозим деб топмаган. Аммо 1939 йилда романнинг Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган муҳокамасида қатор танқидчи ва ёзувчилар Ойбекка катта сиёсий айб қўйиб, уни романда рус халқининг ўзбек халқи тарихий тақдиридаги етакчилик ролини очмаган, деб чиқдилар. 1937 йил сиртмоғидан аранг омон қолган Ойбек учун бу шунчаки таъна эмас, балки машъум айб эди. Ойбек

ўз бўйнига тапланаётган янги сиртмоқдан халос бўлиш ҳамда асарни нашр этиб, халққа етказиш истагида унга Петров образини киритишга мажбур бўлган. Лекин бу образ ёзувчининг бадий ниятига зид равишда киритилгани сабабли унинг сунъийлиги ва Йўлчи образи билан уйғунлаша олмагани аниқ сезилиб туради.

1916 йил кўзғолони халқнинг стихияли ҳаракати бўлиб, унга рус пролетариатининг таъсири тўғрисидаги сўзлашнинг ўзи бемаъниликдир.

Йўлчи ва унинг дўстлари кўзини очган, уларни икки ёқлама зулмга қарши йўналтирган бирдан-бир куч ҳаётнинг ўзи эди.

Йўлчи икки ёқлама зулм авж олган бир даврда яшган. Бу даврда на маҳаллий бой, на чор маъмурлари орасида оддий халқ тақдири ҳақида қайғурувчи кишилар деярли йўқ эди. Шу йилларда эндигина шаклланиб келаётган жадидчилик ҳаракати халққа маърифат нурларидан бўлак бирор нарсани беришга қодир бўлмаган. Халққа эса китоб-дафтар зарур бўлса-да, биринчи галда нон, овқат керак эди. Шунинг учун ҳам Ойбек Абдушукур образини султ ҳаракат кишиси сифатида тасвирлаган. У Йўлчига амалий ёрдам бера олмаганидек, Йўлчи ҳам унинг мақсадига тушунмайди, шу туфайли унинг маслаҳатига муҳтож эмас. Ёзувчи шу ўринда жадидчилик ҳаракатининг заиф нуқталарини ҳам рўйи-рост очиб ташлашга эришган.

Шундай қилиб, Йўлчи фақат ўзининг тақдирдош дўстлари билан ёлғизланиб қолади. Уларнинг барчаси содда, оққўнгил, меҳнатсевар кишилар бўлсалар-да, на ўз меҳнатлари билан бахтсиз тақдирларини ўзгартира, на бирлашиб, зулм салтанатини ағдара оладилар. Улар тарихнинг боши берк кўчасига кириб қолган бечоралардир.

Йўлчи ўзи тушиб қолган ана шу ҳолатни бутун вужуди билан сезиб, Саодат кампирга бундай дейди:

«Она, — бошини кўтармай деди Йўлчи, — мен қамалишдан кўркмайман, дордан ҳам, ўқдан ҳам кўркмайман. Турма! Бу дунё турмадан яхшими? Олам зиндондан қоронғироқ, ифлосроқ эмасми? Ҳамма ёқ қоронғи, ҳамма ёқдан заҳар ёғилади. Қачонгача заҳар ичаман?!»

Ана шундай вазиятда қолган Йўлчининг ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам уриши табиий. Аммо у шу пайтда иттифоқо «оқ подшо»нинг фармони муносабати билан кўтарилган оломонни кўриб қолиб, унга кўшилади...

Йўлчининг ҳалок бўлиши қонунийдир. Шафқатсиз ҳаёт Йўлчидек ор-номусли, аммо ёт оқимга — Мирзакарим-

бой ва Тантибойваччаларга қўшила олмаган ғариб кишиларни мажақлаб ташлайди. Ойбек ҳаётнинг ана шу қонунини билгани ҳолда Йўлчининг ўз ҳақиқати учун, адолат учун, камбағаллар манфаати учун, Гулнор учун, ўзи азиз билган қадриятлар учун курашини оқлайди ва ана шу курашда унинг инсоний моҳиятини очилган, деб билади.

Гулнор образи.

Асарда тасвир этилган даврда Гулнор сингари қизларнинг фаол ҳаракатда тасвирланиши ғайритарихий ҳол эди. Зероки, улар тақдири оталарнинг қўлида, оталарнинг изми эса улардан кўра қудратлироқ кишиларда бўлган. «Ота рози — худо рози» мақоли ана шу феодал муносабатлар ривож топган даврларда яратилган. Гулнор шу маънода бошқа адабий дугоналаридан мутлақо фарқ қилмайди: у ҳам гўзал, бокира, олижаноб, меҳнаткаш, ўз севгисини ардоқловчи қиз; лекин у ҳам ота ғазаби олдида ожиз — унинг Мирзакаримбойга тегмаслиги мумкин эмас.

Лекин ҳар бир қаҳрамон даставвал ҳаётий ҳақиқатни қанчалик ифодалаши ва асар воқеаларида тутган мавқеига қараб баҳоланади. Шу жиҳатдан ёндошганда, Гулнор, биринчидан, ёзувчининг октябрь ўзгариши арафасидаги ўзбек халқи ҳаётини акс эттириши, ўзбек хотин-қизларининг руҳий ва ижтимоий қиёфаларини гавдалантиришига ёрдам берса, иккинчидан, асар негизида ётган зиддиятни кучайтириши, бу зиддиятнинг ҳар икки қутбидаги қаҳрамонлар моҳиятини очилишига имкон туғдиради. Гулнор образининг асарга киритилишидан ёзувчи кузатган мақсад ҳам қисман шундадир.

Гулнор — Мирзакаримбойнинг хизматкори Ёрматнинг қизи. Унинг умри бой хонадонининг юмуши билан ўтади. У шу хонадоннинг эрка қизи Нури билан қарийб тенгдир. Ёзувчи Гулнорнинг инсоний фазилатларини ёрқин кўрсатиш учун Нури образини кашф этган. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Йўлчи образи билан ўзаро алоқада намоён бўлади ва шу алоқада ўз моҳиятларини яққол кўрсатиб юбордилар.

Ойбек бу икки қаҳрамонга Гулнор ва Нури номларини бежиз бермаган. Уларнинг бири Йўлчининг тиканли йўлида ўсиб чиққан ва унинг ҳаётига бирдан-бир қувонч ва яшаш маъносини олиб киради. Иккинчиси эса Йўлчининг қашшоқ ҳаётида Мирзакаримбой давлатининг совуқ нурини акс эттирмоқчи бўлади. Бу нур Нурининг нури эмас, у аслида, нурсиз кимса. У фақат отаси совға қилган олтин-кумушлар билан товланади. Хатто шу олтин анжомларнинг

нури ҳам Йўлчига аталган эмас. Йўлчи унинг учун бир эрмак, холос.

Гулнор — Нуридан фарқли ўларок, табиатнинг хушбўй ва гўзал гули. Унинг қалам билан чизилгандек ингичка, маънодор қошлари, узун, қуюқ киприклар орасида ёнган йирик қора кўзларида «туйғунлик, олижаноблик, кўнгилнинг баҳорий тозалиги, илиқлиги ва қандайдир паришон ҳаёлчанлик жилваланар эди». Аммо Гулнорнинг кийими чўри қизларники каби эди. Йўлчи учун эса ана шу кўзлардан, ана шу кийимдаги қиздан ўзгаси керак эмас эди.

Гулнор ўзининг гўзаллиги ва юмушкорлиги билан фақат Йўлчини эмас, балки Нурининг қайнонасини ҳам мафтун этади. У Гулнорнинг кир ювишини кўриб, қоп-қоп олтинкумуш тўқиб олса арзийдиган қизсан», деб унинг кўнглини кўтаради.

Ёзувчи бу тафсилни асарга бежиз киритмаган. Гулнорни кўз остига олиб юрган Мирзакаримбой кунларнинг бирида, уни ўз уйида холи учратиб, бисотидаги ширин сўзларини айтиб бўлгач, сандиқни очиб, ундан бир тугунчакни олади-да, «Мана бу — дур, мана бу — марварид. Мана бу ёнган — гавҳар. Қолганлари эса ҳар хил тошлар: ёқут зумрад...», деб уларни соддадил қизнинг ҳовучига тўқади. Лекин бу жавоҳирот Гулнорнинг кўзини қамаштира олмайди. У шу фурсатда, онасининг мазорини кучиш учун совуқда қор кечиб кетаётган Йўлчини эслайди.

Мирзакаримбой сингари кишиларга фақат бу қимматбаҳо тошлар эмас, балки «қоп-қоп олтинкумуш тўқиб олса арзийдиган» қизлар ҳам керак.

Табиатда турли-туман тошлар, улар орасида эса ёқут, зумрад бўлганидек, одамлар орасида ҳам шундай қимматбаҳолари — олтинлари бўлади. Гулнор ҳам шундай ноёб тошлардан бири. Шунинг учун ҳам Мирзакаримбой уни Йўлчининг бағридан юлиб олади.

Ёрмат образи.

Гулнорнинг фожиали тақдирига айбдор, энг аввало, отаси Ёрматдир. У, келиб чиқишига кўра, камбағал бўлса-да, бойлар тувагини яловчи кишилардан. Ёзувчи унинг портретини чизар экан, «Кўш белбоғи чапаничасига паст боғланган, юриши ҳам олифталарча тақлидни кўрсатар, унинг бутун қомати, ҳамма ҳаракатлари ўзига зеб берган, мақтанчоқ камбағални тасвирлар эди», деб ёзади.

У аввалги, марҳум хўжайинига ҳам ўта вафодор бўлган бўлса керакки, Мирзакаримбой уни Самарқанддан атайин

олиб келган. Мана у ўн олти йилки, Мирзакаримбойга ҳалол хизмат қилмоқда.

У ўзининг Самарқанддан келиб қолиш тарихини Йўлчига сўзлаб берар экан, «Чунки яхшилигимни, тўғри, ҳалоллигимни билар эдилар», деб ўзига таъриф бериб қўйишни унутмайди. Лекин Йўлчининг яхшилик, тўғрилик ва ҳалолликда Ёрматдан қоладиган жойи бўлмаса-да, у билан Мирзакаримбойнинг ораси тобора узоклашиб боради. Бунинг сабаби Ёрмат айтган «яхшилик»нинг ўзгача ранга эғалигидадир. Яъни Ёрмат ҳаммага эмас, фақат хўжайинига яхшилик қилишга, фақат унинг қаршисида тўғри ва ҳалол хизматкор бўлиб қолишга уринади. Лекин «ўзига зеб берган» бу мақтанчоқ камбағал бошқа хизматкорлар олдида ўзини камида Мирзакаримбой деб билади, уларга қилиши керак бўлган яхшилик, тўғрилик ва ҳалолликдан «уриб қолиб», бу ўғирланган «мол»ларни ҳам Мирзакаримбойнинг эшигига олиб келиб тўқади.

Камбағаллар орасидан чиққан бундай кишилар 80-йилларда, Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романидан кейин манқурт деб атала бошлади. Ёрмат, Ч. Айтматов қаҳрамонидан фарқли ўларок, бошқалар тазйиқи остида мажбуран манқуртлаштирилмаган. Унинг руҳиятидаги, сажиясидаги хўжайинга ортиқча хушомадгўйлик қилиш, муте бўлиш, тобелик печаклари уни ўраб-чирмаб ташлаган. Бу фақат феодализм эмас, балки мустамлакачилик даврига ҳам хос ижтимоий ҳодисадир.

«Бу оилада нима сир ўтса, барчаси менга аён... Бойнинг давлати ҳам менга маълум. Тоғангиз микти бой. Айниқса, мана шу беш-олти йил ичида бойлик жуда зўрайиб кетди, хўп деяверинг. Худонинг қудрати-да, давлат бир келса, дарёдай тошиб келар экан... Шундай, ука. Мен бу даргоҳнинг ўз одамиман», — дейди у Йўлчига. Лекин унинг шира босган кўзлари Мирзакаримбой хонадониди бўлаётган хунук ишларни — зулмни, очкўзликни, ҳасисликни, маиший бузуқликни кўрмайди. Аксинча, у шу хонадонга яқинлиги билан фахрланади. Ўзининг бошқа камбағаллардан афзал томонини худди шунда кўради. Шунинг учун ҳам у ўзини Мирзакаримбой билан боғловчи ипни янада мустаҳкамлашга интилади.

Гулнор ана шу ипни мустаҳкамловчи, унинг бой ҳовлисидаги мавқеини янада оширувчи восита эди. Унинг бу ниятидан хабар топган хотини бундай ўйларга берилади: «Ота бўлмай ўл. Икки гапнинг бирида хотин устига бўлса ҳам бойга, ерли-сувликка бераман, дейди. Ниятинг қурсин. Ки-

зимни ўтда ёқмоқчи бўласанми?... Ота ўлгур, бировнинг малайи бўлса ҳам, ўлгудай кеккайган, такаббур...»

Гулсумбиби эрининг калтафаҳмлигини сезади, малай бўла туриб, кеккайишини ёқтирмайди. У хонанишин аёл бўлса ҳам эрига қараганда хушёр; эри шу феъли ва шу нияти билан ёлғиз қизини жувонмарг қилиши мумкинлигини сезади. Ёрмат эса ҳатто остона хатлаб кўчага чиқмаган хотиничалик эсли-хушли эмас. Унинг ғафлат босган кўзлари очилиб, оқ-қорани таниши учун катта фожиа юз бериши лозим. У эса бутун ҳаёти давомида ўз кўли билан ана шу фожиани тайёрлаб боради. Лекин Гулнорнинг ўлими эвазига очилган кўзларнинг энди ҳеч кимга кераги бўлмайди.

Ойбек Ёрмат образи орқали XX асрнинг ўнинчи йилларида урчий бошлаган манқуртчиликнинг илдизларини очиб ташлаган.

Ёрматлар кишида қанчалик раҳм-шафқат уйғотмасинлар, улар ўз дўстлари, биродарлари манфаатини сотдиларми, Мирзакаримбойнинг «катта ер»идаги қароллар айтмоқчи, «хўжайиннинг лайчаси»га айланиб қолдиларми, демак, улардан яхшилик кутиш қийин. Уларнинг жамият учун ижтимоий жиҳатдан хавфли кишилар бўлиб қолишлари ҳеч гап эмас.

Мирзакаримбой образи.

Романдаги энг мураккаб образ — Мирзакаримбой образи. Агар асарнинг

1939 ва 1941 йиллардаги муҳокамаларида вულгар танкидчилар муаллифни Мирзакаримбой образининг ваҳшиёна моҳиятини оча билмаганликда айблаган бўлсалар, сўнгги вақтларда унинг бу образ тасвирида қора бўёқлардан ҳаддан зиёд фойдаланганлиги ҳақида жиддий фикр ва мулоҳазалар билдирилмоқда. Шубҳасиз, Ойбек тирик бўлиб, романи шу кунларда ёзгани ё қайта ишлаганида, Мирзакаримбой образини ўзгача талқин қилган бўларди. Лекин ҳар бир асар фақат муаллифнинг эмас, балки муайян даврнинг ҳам фарзанди.

Ойбек 80- йиллар охирида Мирзакаримбой образига ўзгача ёндашиши мумкин эмас эди. Қолаверса, у Мирзакаримбойни жамиятдаги Йўлчи ва Гулнорларни маҳв этган кучларнинг тимсоли сифатида тасвирламоқчи бўлган. Бинобарин, у бунга ҳақли эди.

Мирзакаримбой камтарин маҳалла баққолининг ўғли бўлган. У ёшлигида кичкина, чаққон ҳаракатли бўлгани учун уни Карим читтак деб аташган. Ана шу Карим читтак ҳар ишда эҳтиёткорликни маъқул кўргани ва пухта-

пишиқ иш тутгани орқасида Тошкентнинг энг олдинги бойларидан бирига айланган. Шубҳасиз, бошқа одамлардек, бойларнинг ҳам яхши ва ёмони, сахий ва очкўзи, олижаноб ва пасткаши бўлади. Гулнор ва Йўлчининг бахтига зомин бўлган бойнинг ижобий образини яратишни ёхуд унинг ижобий сифатларини, тадбиркорлигини кўрсатишни ёзувчи «Кутлуг қон» романида ўз олдига вазифа қилиб қўймаган. У кишиларнинг, хусусан бойларнинг пулга, мол-мулкка ўчилиги фақат уларни эмас, балки жамиятни ҳам ҳалокат сари олиб бориши мумкин, деган ғояни Мирзакаримбой образи орқали олға сурган. Асардаги Мирзакаримбой образи билан боғлиқ барча воқеалар ана шу ғояни очишга сафарбар этилган.

/ Мирзакаримбой Йўлчининг онасига тоға бўлади. Йўлчи отаси ўлиб, бир парча ери ҳам сотилиб кетгач, бечора онасининг маслаҳати билан Тошкентга, тоғасини қора қилиб келади. Тоғаси эса Йўлчи отасининг ўлганига эмас, ернинг сотилиб кетганига кўпроқ ачинади. «Чакки бўлибди, жиян,— дейди.— Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Мана бу гапнинг мағзини чак... Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, ахири гадой бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар. ...Пул — ҳамма нарсанинг отаси. Пул — бу белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисин-чи! Бе!.. Пул шундай азиз нарса, жиян...» Мирзакаримбойнинг бу сўзлари бошидан-охирига қадар ҳикматлидир. У ҳатто ерсиз Шоқосимнинг гадо бўлажagini ҳам, пулсиз Йўлчининг ўз мақсади йўлида бирор қадам қўя олмаяжagini ҳам олдиндан башорат қилади.

Лекин ҳалоллик билан, бировнинг чўнтагига тушмай туриб бойиш, пул топиш қийин. Қовунчи деҳқонни қон қақшатган баққолни ҳалол пул топади, деб бўлмайди. Мирзакаримбой, эҳтимол, ана шундай баққолнинг ўғлидир. Эҳтимол, Ойбек баққол билан боғлиқ воқеани Мирзакаримбойнинг илдизига назар ташлай олишимиз учун асарга киритгандир.

Йўлчи Мирзакаримбой хонадонига кириб келганида, қорни жуда оч эди. Лекин Мирзакаримбой «савдогар назокатиданми ёки одатланганиданми», нонни жуда майда ушатган эди. «Йўлчи бир бурдасини оғзига тикса, лунжнинг бир чеккасида йўқолиб кетар, патнисга кетма-кет қўл чўзаверишга нйманар эди», деб ёзади ёзувчи. Бу лавҳадаги Мирзакаримбойнинг нонни жуда майда ушатиши тафсилли

оёжиз топилмаган — Ойбек биринчи учрашувдаёқ шу тафсил орқали, бир томондан, Мирзакаримбойнинг пишиқ-пухта одам эканлиги, иккинчи томондан, Йўлчининг бу хонадонда масибаси ҳеч қачон бутун бўлмаслигига ишора қилади.

Мирзакаримбой — жуда ақли, хушёр, эҳтиёткор, тадбиркор одам. У пулни қандай топиш ва қандай ушлаш кераклигини яхши билади. У Йўлчининг уч-тўрт сўм пул топиб, онасига юбориб туриш учун шаҳарга келганини билмаслиги мумкин эмас. Лекин Йўлчи рўзгордан сиқилган онасига юбориш учун пул сўраганида, Мирзакаримбой анча вақт давом этган жимликдан сўнг, дейди:

«— Хотин зотининг ақли қисқалиги ҳаммага маълум нарса. Онанг Хушрўйибининг ҳам ақли комил деб бўлмайди, жиян. Сан юборган пулнинг мазасига тушундими — бўлди, ҳафтада, ойда пул сўрайверади. Яхши егуси, яхши ичгуси келади, кейин кўша-кўша кийим қилиш орзусига тушади. Хулласи калом, сабрни, қаноатни унутади. Гапимга кирсанг, одам бўлмоқчи эсанг, онанг зорига кулоқ солма!»

Бу сўзларни эшитган одам Мирзакаримбойни Йўлчига жарақ-жарақ пул берар экан, деб ўйлаши мумкин. Ҳолбуки, нонни жуда майда ушатган бойдан пул чиқиши ҳам осон эмас. Мирзакаримбой Йўлчига уч-тўрт сўм беришдан аввал яна сафсата сотади:

«— Пул топиш кийин... сан пул топишдан аввал пул сарф қилиш йўлини ўрган. Ҳамма гап шунда. Бу нарса сабр-қаноат билан бўлади. Эшигимда жуда кўп одамлар ишлаган... Бир хизматчим тўққиз йилгача қарздан қутулмади. Ахири чуруқ чоригини ташлаб қочиб кетди. Аммо мандан ҳали қутулгани йўқ у. Йигирма сўм қарз эди. Охиратда ҳам жавобини беради. Сан ўзимникисан. Бўйнингни қарзга киргизма, дейман. Тушундингми?»

Ойбек Мирзакаримбойнинг ана шундай пишиқлик, зиқналик ва хизматкорларга шафқатсизлик орқасида бой бўлганини кўрсатиш ниятида қора бўёқлардан кўпроқ фойдаланган. Биз Бальзакнинг Гобсек, Гоголнинг Плюшкин ёхуд С. Айнийнинг Қори Ишкамба образларини яратишда ҳажвий бўёқлардан, муболагадан ҳаддан зиёд фойдаланганликлари учун уларни қораламаганимиздек, Ойбекни ҳам бир томонламаликда айбламаслигимиз лозим. Зеро, унинг мақсади пулни, бойликни ҳамма нарсадан юқори қўйган, ҳатто пулнинг олдида ғариб жияни ҳам кўзига кўринмаган кишини фош этиш, замондошларида унга нисбатан нафрат уйғотишдир. Ана шундай кишигина қариган чоғида

кенжа фарзанди тенги қиз Гулнорга, яна Йўлчининг унча кўнгли борлигини била туриб, уйланиши мумкин.

Романининг бадий қиммати.

Юқорида тилга олинган асосий қахрамонлардан ташқари, асарда зиддиятнинг ҳар икки кутбига ман-

суб турли тоифа кишиларининг образлари ҳам бор. Уларнинг бир қисми (Шоқир ота, Шоқосим, Ҳроз, Қоратой, Унсин қабилар) ўз сиймоларида халқ образини ифодалаб келдилар. (Шўро адабиёти эстетикаси ёзувчидан шу нарсани талаб этган). Лекин Йўлчи ва Гулнор образларининг ўзиёқ тасвир этилган даврдаги халқнинг аҳволи, ижтимоий онги ва маданий савияси ҳақида етарли тасаввур бергани сабабли бу иккинчи даражали образларга махсус тўхтаб ўтиш шарт эмас.

Роман асосида ётган зиддият чизиғи дастлаб Йўлчи билан Мирзакаримбой ўртасида тортилиб, бошқа персонажлар бу ҳар иккала қахрамон теварағида гуруҳлаша бошлайдилар. Ойбек гўё тоға билан жиян ўртасида бошланган бу «хонаки» зиддиятни шундай маҳорат билан тасвир этиб ва ривожлантириб борадики, у пировардида 1916 йил кўзғолони воқеалари билан узвий равишда тутшиб кетади. Шу маънода романининг асосий қахрамонлари бутун ўзбек халқи учун аҳамиятли бўлган катта ижтимоий масалаларни олға сура олувчи кучга айланадилар.

Ойбек асар қахрамонлари образини яратишда икки хил йўлдан борган. У Йўлчи ва Гулнор образлари моҳиятини очишда улар хатти-ҳаракатлари тасвирига эътиборни қаратган бўлса, Мирзакаримбой ўзининг инсоний моҳиятини ўз сўзлари орқали очади. Бу сўнги тасвир усули Ёрмат образини яратишда ҳам ёзувчига ёрдамга келади.

Асарнинг тили ва услубини белгилашда Ойбек Абдулла Қодирий изидан эмас, кўпроқ ёзувчи Чўлпон орқасидан борган кўринади. Ёзувчининг тасвир услубида ритм муҳим роль ўйнайди. Ойбек Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида бўлгани каби, асар муқаддимаси (экспозицияси)га катта ўрин ажратади; воқеалар гоят суст ривожланиб боради. Аммо қахрамонлар образи ёркинлашиб, кураш майдони бир қадар ёришгач, ҳаракат кескин ривожланиб кетади. Бундай ўринларда тасвирий тафсиллар ҳам, пейзаж (манзара) ҳам, қахрамонларнинг нутқлари ҳам ниҳоятда қисқаради.

Китобхон асарни ўқир экан, Ойбекнинг хассос шоир эканлигини асло унутмайди.

Маълумки, Йўлчи Гулнорни учратишга қадар Нури эҳти-

росларининг тўрига тушаётгандек бўлади. Ёзувчи асар муқаддимасида, ҳали тасвирдан истаганича фойдаланиши мумкин бўлган ўринларда; шу воқеани баён этиш учун табиат манзарасидан гоят усталик билан фойдаланган.

«Мана, ҳовли орқасидаги чакаладан секин-секин ой кўтарила бошлади. Кечанинг қоронғисида эриб йўқолган дарахтларни нурлантириб, уларга кўркам ҳаёлий манзаралар шаклини берди. Ой ёруғида кеча жимжитлиги яна чуқурлашган каби туюлди...»

Бу манзарадаги ой фақат «қоронғида эриб йўқолган дарахтлар»нигина эмас, балки қайнонаси ёнида ётган Нуридаги мудроқ ҳисларни ҳам нурлантириб юборади. У ўрнидан туриб, аста юра бошлайди:

«...Ховлининг ўртасига борганда тўхтади, атрофга кўрқувли назар ташлаб, қулоқ солиб, яна эшик томонга йўрғалади. Девор тагида катта сигир бошвоғини ерга ёйиб, бемалол кавш қайтариб ётарди».

Сигирнинг кавш қайтариб ётиши Нуридаги озгина бўлсада бор кўрқувни ҳайдаб, унга журъат бағишлайди. У энди дадил эшик томон юради.

«Таваккал қилиб занжирни оҳиस्ताгина туширди. Эшикни жуда эҳтиёт билан ярим очиб, ўзини ташқарига олди. Супага қадар бўлган саҳн туташ тиниқ ойдин, ҳатто тупроқ ҳам йилтирайди. Бошқа ерлар ола-чалпоқ ним ойдинлик. Нурига энди кеча ва жимжитлик нечундир кўрқинчлироқ туюлди. Катта-катта дарахтларнинг ерга ташлаган кўлкалари, гердайиб кўкка узанган ҳайбатли қайрағочлар сирли, ваҳимали кўринди».

Бу манзара Нурининг юрагига яна таҳлика ва кўрқув солади, қиз уларга қарашга ботинмай, қаттиқ югуриб, айвонга боради.

«...Кечанинг бир зум аввал сирли ва мудҳиш кўринган манзараси энди йўқолди. Аксинча, ҳамма нарса гўзал ва ёқимли бир шакл олди. Йигит кўкка қараб, тинч ухлар эди. Айвон ёқасидаги икки туп шафтоли орасидан тушган ой нури йигит юзида кўлка аралаш жим-жит титрайди...»

Ойдин тун манзараси ана шу лавҳада Ойбек томонидан ниҳоятда катта маҳорат билан яратилган. Бу манзаранинг ўзига хослиги шундаки, ёзувчи бир тасвирий парча билангина чегараланиб қолмай, бундай парчалар занжирини ҳосил қилади ва улар ўзаро бирлашган ҳолда Нурининг ойдин тун чоғидаги нафақат жисмоний ҳаракати, балки аини пайтда руҳий тўлғанишлари, туйғу ва кечинмалари ҳаракатини ҳам ёритиб туради. Шу маънода Ойбек гўё ой нурлари

оша, худди рентген нурларидек, Нурининг кўнглини, руҳидаги ўзгаришларни, юрагининг гоҳ суст, гоҳ тез уриб тураётган ҳолатини кўриб, ниҳоятда аниқ ва назик ифодаланган.

Асарда бундай катта маҳорат билан чизилган манзаралар, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари ниҳоятда кўп. Чунончи, Ойбек Гулнорнинг йўқолиб қолгани хабарини эшитган ва уни киши чилласида қидирган Йўлчининг руҳий ҳолатини қуйидаги манзара орқали акс эттирган:

«Кечанинг совуғи, изғирин кучайди... Чарми тошдай, эски этик ичида оёқлари жонсизланди... Бир бурда сариқ, совуқ ой хира нур тумани сепди...»

Ана шу лўнда тасвирнинг ўзиёқ Йўлчининг аросатда қолган ҳолатини ғоят аниқ ифодалайди.

Агар ёзувчи қаҳрамонлар руҳий кечинмасини ёритишда пейзаждан баракали фойдаланган бўлса, қаҳрамонлар орасидаги синфий айирмани очиш ва зиддиятни чархлаб боришда тазод асосига қурилган тасвирга мурожаат этган. Масалан, у Йўлчининг изғиринли кечада, извош ичида, дийдираб ўтирган ҳолатига терс қилиб, Салимбойваччанинг ресторанда, фоҳишалар кучоғида, маишат қилиб ўтирганини тасвирлаган. Ана шундай ёнма-ён тасвирлар орқали роман қаҳрамонларининг икки оламга мансублиги масаласи ёрқин очилган.

Ойбек қаҳрамонлар образини яратишда пейзаж, портрет, ички монолог каби бадий усул ва воситалардан, ўзбек тилининг бойлиги ва ранглилигидан жуда ўринли фойдаланган. У романда ўзини айниқса бадий тафсил устаси сифатида намоён этган. Масалан, ёзувчи Тантибойвачча борган манзиллардан бирини тасвирлаб, бундай ёзади: «Ёшликда сатанг ўтиб, бу доирада сочи оқарган, лекин ҳали ҳам бутун гавдасидан ноз хазонини шалдиратувчи бир кампир кирди». Бу кампирнинг портретини чизишга ҳожат бўлмагани учун Ойбек бир-икки чизма билан унинг фақат шу дақиқадаги ҳолатини эмас, балки бутун ўтмишини, ҳаёт йўлини ҳам шафқатсиз равишда очиб ташлаган. «Ноз хазонини шалдиратган» кампирнинг ҳатто куз тўзони ўлароқ келаётган келажаги ҳам шу тасвирда ёришиб кетади.

Ушбу роман гарчанд Ойбекнинг наср соҳасидаги илк йирик асари бўлса ҳам, у катта санъаткор қўли билан ёзилган.

Абдулла Қодирий ва Чўлпон асарлари қатағонга учраган даврда адабиётимиз дастурхонида асосан Ойбекнинг «Қутлуғ қон» ва «Навоий» романи бор эди. Адабиёт-

тимизга кириб келган ёшлар ана шу дастурхондаги неъматлардан баҳраманд бўлиб ўсдилар.

Ойбек кейинчалик, китобхонлар даъвати билан «Кутлуг қон»да тасвирланган воқеаларни давом эттириб, «Улуғ йўл» романини ёзди. Бу романда ўзбек халқининг 1916 йил қўзғолонидан кейин миллий озодлик учун олиб борган курашини ақс эттиришга интилди. Бу ҳар икки роман ўзбек халқининг 30- йиллар арафасидаги машаққатли ҳаёти саҳифаларини ёрқин ёритувчи асарлардир.

Хуллас, Ойбек ўзининг энг яхши шеърий ва насрий асарлари билан XX аср ўзбек адабиётини юксак бир чўққига олиб чиқди.

Савол ва топшириқлар

1. Ойбекнинг ўсмирлик йиллари ҳақидаги қандай асарларини биласиз?
2. Ойбек-иқтисодчи қандай қилиб Ойбек-ёзувчи бўлиб қолди?
3. Ойбекнинг энг дастлабки асари қачон ва қаерда босилган?
4. Ойбек шеърларининг бадий латофати нимада?
5. Ойбекнинг «Чимён дафтари» туркумига кирган шеърларидан бирини ёдлаш.
6. «Йиғи келмайди сира...» шеърига сурат ишланг.
7. «Кутлуг қон» романидаги қайси образ Чўлпон ва Абдулла Қодирий романларидаги персонажни эслатади?
8. Йўлчи образининг инсонпарварлик моҳияти нимада?
9. Мирзакаримбой образининг талқинига қандай қарайсиз?
10. «Кутлуг қон» романида ёзувчи маҳоратини нималарда кўрасиз?
11. Роман асосида инсценировка тайёрланг.
12. Ойбек ижодига бағишланган адабий кеча ўтказинг.

Абдулла Қаҳҳор

(1907—1968)

XX аср ўзбек адабиёти шухратини Марказий Осиё ва собиқ Совет Иттифоқининг деярли барча давлатларида ҳамда қатор хорижий мамлакатларда таратган машхур ёзувчиларимиздан бири Абдулла Қаҳҳордир.

Абдулла Қаҳҳор насрнинг ҳикоя, қисса, роман; драматургиянинг комедия ва адабий танқиднинг эссе (бадеа) жанрларида халқ қалбидан чуқур жой олган жозибали асарлар яратди.

Айрим таниқли адабиётшунос олимлар ҳикоя жанридаги маҳоратини инобатга олиб, Абдулла Қаҳҳорни жаҳон адабиётини бойитган буюк ҳикоянавислар билан бир сафга кўядилар.

Абдулла Қаҳҳор мустабид тузум пайтида ҳам аччиқ бўлса-да, тўғри гапиришдан чўчимаган ва айна вақтда, шу тузум йўриғига тушишига ҳам тўғри келган, ўзига хос ижодий услуб мактабини яратган, бироқ кези келганда иложсизлик ва тазйиқ туфайли ижодий принципларига ўзи истамаган ҳолда таҳрир киритишга мажбур бўлган ёзувчилардан биридир.

Ўзбек романчилигининг ноёб намуналаридан бири саналиб келган «Сароб»ни ёзганида Абдулла Қаҳҳор йигирма етти ёшда эди.

Унинг «Шоҳи сўзана» комедияси шўролар мамлакати ва қатор ҳорижий юртлардаги етмиш бешга яқин театр сахнасида қўйилган. Ўзбек адабиётида бу қадар кенг қанот ёзган сахна асарини топиш қийин.

Ёзувчининг аксар асарларини танқидчилик юқори баҳолади, лекин баъзи роман ва пьесалари («Сароб», «Кўшчинор», «Тобутдан товуш») кескин баҳсларга, айрим ноҳақ танқидларга ҳам сабаб бўлди. Бироқ тарих ёзувчининг бу

асарлари ҳам, унинг кўплаб бошқа асарлари қатори катта маҳорат билан ёзилганини кўрсатди. Кўпдан-кўп ҳикоялари, баъзи қисса ва комедияларида Абдулла Қаҳҳор ҳаётни ҳеч қандай тарафкашлик сиёсатига берилмай, ниҳоятда теран ва ҳаққоний равишда тўла холислик билан акс эттиришга муваффақ бўлди. Баъзи қиссаларининг гоёвий мазмуни ва асосий қаҳрамони тасвирида эса коммунистик партиявийликка боғланиб қолди.

Булар барчаси Абдулла Қаҳҳорнинг бутун ижодий меросига, барча асарларига бир хил мезон билан ёндашмаслик кераклигини кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор адабий мероси ана шундай, ёзувчи дунёқараши, гоёвий-бадий мақсадлари ва натижалари билан белгиланган, ўз ички дунёсидаги зиддиятлар, қарама-қаршиликларга мўл маданий бойликдир.

Давр синовлари ва эзмон чиғирикларидан ўтган Абдулла Қаҳҳор асарлари XX аср ўзбек адабиётининг ноёб намуналари қаторида туради.

Ҳаёти ва ижоди Абдулла Қаҳҳор 1907 йил 17 сентябрда Кўконда туғилди. Унинг

болалиги ачиқ кунлар кўйида ўтди. Кўкон атрофидаги Яйпан, Қудаш, Бувайда, Олқор, Оққўрғон сингари қишлоқларнинг биридан бошқасига кўчиб, иш қидириб, темирчилик қилиб юрган Абдуқаҳҳор ака оиласи бошига тушган турмуш машаққатлари Абдуллани ҳам бенаиб қолдирмади. Мурғак қалб учун «сен келгиндсан, бегонасан» деб «ўзиникилар»дан ажратиб, кўча-кўйдаги ўйинларга, болалиқнинг беозор боғларига киритмасликдан қучлироқ ҳақорат бўладими? Абдулла Қаҳҳор болалигида мана шундай кунларни кўп кечирди. Кўзларида қуримаган ёш билан ухлаб қолган пайтлари бўлди.

Лекин бу кунлар унинг ҳаётига, тақдирида бенз кетмади. Ҳаётнинг ачиқ ҳақиқатини безамай, бўямай ёзиш, камбағал, бечора, забун кишиларнинг дарди ва тақдирига чексиз ҳамдардлик бўлажак ёзувчи идрокига шу болалик йиллари уруғ ташлаган бўлса, ажаб эмас. Зеро, болалиқда бошдан кечган воқеалар кўп йиллардан кейин «Ўтмишдан эртақлар» қиссасида маҳорат билан, санъатқорона акс эттирилди.

Абдулла Бувайдада эски мактабда таҳсил олди. Оққўрғондаги жадид йўналишидаги мактабда ўқиши зукко Абдулла таълим-тарбиясига муҳим йўналиш берди. Бадий адабиётга, Шарқ шеъриятига ихлос шу ерда уйғонди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг Кўкондаги мактаб-интер-

натда, кейинроқ, 1922—1924 йилларда шу шаҳардаги Бошланғич синф ўқитувчилари тайёрлайдиган техникумда ўқиди.

Ун етти-ўн саккиз ёшида «Муштур», «Янги йўл» журналларида дастлабки фелъетонлари, ҳажвий шеърлари, ҳикоялари босилиб чиқиши ёш адиб кўнглида сўз санъатига бўлган меҳрини оширди.

Маълум муддат Тошкентда «Қизил Ўзбекистон» газетасида кундуз ишлаб, кечкурун ўқиди. Билимини оширишни давом эттириб, 1926 йилда Ўрта Осиё Дағлат университетининг ишчилар факультетини битирди, 30-йилларнинг аввалида шу дорилфунунининг педагогика факультетига ўқиди. «Совет адабиёти» журналича ишлади.

Бу вақтларга келиб, газета, журналларда Абдулла Қаҳҳорнинг ўнлаб ҳажвий, юмористик ҳикоялари босилиб чиққан бўлса-да, уларни тўплам ҳолида чоп этишга шошилмади. Буюк рус адиблари Н. В. Гоголь, А. П. Чеховнинг маҳорат сирларини ўрганишга алоҳида эътибор берди.

Илк китоби — «Қишлоқ ҳукм остида» деб номланган қиссаси, анчагина «улғайиб» қолганида, 1932 йили 25 ёшида босилиб чиқди. Бу қиссада адиб Ўтбосар образи мисолида армия сафидан қайтиб, қишлоқда жамоа хўжалигини тиклашда жонбозлик кўрсатаётган янги кишилар қиёфасини гавдалантиришга ҳаракат қилди.

Кўп ўтмай, 1934 йилда «Сароб» романи ёзилди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўнлаб ҳикоялари ўзбек адабиётининг бу жанрдаги мумтоз (классик) намуналаридир. Тарихий («Бемор», «Ўғри», «Анор», «Даҳшат»), замонавий («Асрор бобо», «Кампирлар сим қоқди», «Минг бир жон»), ҳажвий («Майиз емаган хотин», «Адабиёт муаллими», «Тўйда аза») йўналишдаги бу ҳикояларда қаҳҳорона ҳарактер яратиш маҳорати, сиқик ва ихчам ҳажмга катта мазмун сиғдириш, бадий тилдаги жозоба сингари фазилатлар кейинги авлод ёзувчилари учун санъаткорлик мактабига айланди.

Абдулла Қаҳҳор жаҳон миқёсидаги улкан ёзувчиларнинг маҳорат сирларини ўрганди. Ўз ижодий тажрибаларидан хулосалар чиқарди. Ҳаёт ва адабиёт, ёзувчи ва қаҳҳорон муаммолари хусусида чуқур мушоҳада юритди. Буларнинг натижалари ўлароқ кўплаб адабий-танқидий мақолалар, бадеалар ёзди. 30-йилларда аспирантурада олинган таҳсил бу йўналишдаги фаолиятида, айниқса, қўл келди. Бу мақолаларда ҳаётни теран билувчи шахс, санъат ва адабиётни назарий идрок этувчи мутахассис, улкан санъаткор

тажрибалари туташиб кетади. Адиб уларда ҳаёт ва ижод, ёзувчи ва китобхон, истеъдод ва илҳом, маҳорат сирлари ва ижодий жараён ҳақидаги фикрларини баён қилди. Юмор ва сатира, роман ва қисса, ҳикоя ва очерк, шеър ва кўшиқ, аския ва эртак, мавзу ва моҳият, халқ тили ва бадий тил, психологизм ва деталлар ҳақида мулоҳаза юритди. Ижодий ҳалоллик ва маънавий поклик сингари ижодкор учун муҳим ҳислатлар ҳақидаги фикрларини айтди. Бу ўй-мушоҳадалар санъат ва ижоднинг қудрат ва назокатларини чуқурроқ идрок этишда, адибнинг ўз эстетик қарашларини англашда китобхон — ёзувчи — адабиётшунос учун бирдек қимматлидир. Улар, айниқса, ёш ёзувчилар учун ижод сирларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

«Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас». «Адабиёт — кўнгил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асарлар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди». «Адабиёт — хунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган куртдан фарқ қилмайди». «Ўқишли китоб гўзалликдир, лекин гўзалликда ҳам гўзаллик бор. Қоронғи кечада отилган мушак ҳам гўзал, қуёшга қараб хандон ташлаб турган гул ҳам гўзал. Осмонда сочилиб кетган ранг-баранг олов ва оқиш излар гўзаллиги кўзни қамаштирса ҳам пуч гўзаллик, шунинг учун бебақодир. Гулнинг гўзаллиги эса тўқ гўзаллик, чунки унинг бағрида ҳаёт бор, шунинг учун абадий гўзалликдир. Гунча гулдан ҳам гўзалроқ, чунки унинг бағрида икки ҳаёт — ўз ҳаёти ва яна гул ҳаёти бор».

Абдулла Қаҳҳорнинг бундай фикрларини ўқиган киши маънавий эстетик жиҳатдан янада камол топади.

Булардан ташқари, Абдулла Қаҳҳор айрим улкан ёзувчилар, тенгқур адиблар, ўзидан кейинги авлод ёзувчилари, уларнинг асарлари ҳақида талабчанлик ва меҳр билан фикр-мулоҳазалар билдирди. У ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам бирдек талабчан ёзувчи эди. Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, Одил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Ўткир Ҳошимов, Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев каби ёзувчи ва танқидчилар дастлабки асарлари биланқ Абдулла Қаҳҳорнинг юқори баҳосини олабилган эдилар.

Абдулла Қаҳҳор насрнинг катта жанрида «Сароб» ва «Кўшчинор чироқлари» номли романлар ёзди.

Ёзилиши урушдан аввал бошланган «Кўшчинор» романи урушдан сўнг тугалланди. Роман марказида Сидиқжон образи туради. Асарда Ўзбекистонда жамоа ҳўжалигини ташкил этиш (коллективлаштириш) жараёни, бу жараён-

даги мураккабликлар, кураш ва қийинчиликлар бадий гавдалантирилди. 40- йилларнинг охирларидаги танқидчилик синфий кураш яхши кўрсатилмаган, бош қаҳрамон ҳаракатида фирқавий фаоллик етишмайди, деб асарни кескин (ва, асосан, ноҳақ) танқид қилди. Бу, аслида, давр сиёсатининг адабиётдаги «тўппонча»си — танқидчиликнинг ўзидаги хато ва чекланишлар оқибати эди.

Лекин ёзувчига қўйилган ғоявий ва сиёсий айблар уни асарни қайтадан ишлашга мажбур этди. Романинг қайта ишланган янги варианты «Кўшчинор чироқлари» номи билан 1951 йилда босилиб чиқди. Энди асарга танқидчилик юқори баҳо берди. Чунки романда фирқавий, сиёсий талаблар акс этиб, синфий кураш кучайтирилган, бош қаҳрамон — Сидиқжон образи бирмунча жонлантирилган эди. Бу йўналишдаги ўзгартиришлар асардаги ҳаёт ҳақиқатининг акс эттирилишига бирмунча путур етказди. Бироқ, бундан қатъи назар, «Кўшчинор чироқлари» романи тарихий муайян бир босқичдаги ўзбек халқи (айниқса, деҳқони) ҳаётида, дунёқарashi, онги, психологияси, яшаш тарзида рўй берган ўзгаришларни, уларнинг ижтимоий асосларини, курашлар йўлидаги ҳақ ва ноҳақликларни, инсон табиати ва руҳиятидаги миллий ўзига хосликларни бадий гавдалантириш жиҳатидан ўзбек адабиёти тарихида ўз ўрнига эга.

Абдула Қаҳҳор ўзбек драматургиясига катта ҳисса қўшган санъаткордир. У, айнақса, комедия жанрида баракали ижод қилиб, «Янги ер» (1949, кейинги номи «Шоҳи сўзана»), «Оғриқ тишлар» (1954), «Тобутдан товуш» (1962, кейинги номи «Сўнги нусхалар») ва «Аяжонларим» (1966) номли тўрт асар ёзди. Уларнинг саҳнада қўйилиши ўзбек театр санъати тараққиётига ҳам баракали таъсир кўрсатди.

Ижобий кулги асосига қурилган «Шоҳи сўзана»да олий таҳсилни тугатиб, Мирзачўлни ўзлаштиришга борган Деҳқонбой ва Ҳафизаларнинг янги давр фарзандларига хос бўлган интилувчан, янгича фикрловчи қиёфалари акс эттирилди. Асарда чуқур миллий руҳ билан суғорилган кекса авлодга мансуб Холбуви ва Холнисанинг жонли ва ҳаётий характерлари яратилди. Ёш авлоднинг Салтанат ва Омон сингари вакиллари тимсолида янгича фикрловчи янги инсонларнинг шаклланиш жараёни, янги даврнинг ўзига хос фазилатлари, оилага, муҳаббатга, ижтимоий ва шахсий турмушга янгича муносабатлар миллий табиатдаги юмористик ҳолатлар фонида бадий гавдалантирилди.

«Тобутдан товуш» комедиясида жамиятнинг ўтқир

ижтимоий разолати — порахўрлик фош этилди. Асарнинг бош қаҳрамони Сухсуров ва уни қуршаган муҳитдаги жирканчлик, виждонсизлик, ахлоқсизликларнинг илдизи битта — порахўрлик, текинхўрлик, меҳнат қилмай бўйлик орттириш ва маишатда яшаш истаги. Бу иллат туфайли, агар қўйиб берилса, ҳақгўй, одил ва эқил кишиларнинг оёқости бўлиши ҳеч гап эмас. Ҳалоллик, адолат, поклик оёқости бўлган жамиятда эса маънавий таназзул бошла-нади. Маънавий таназзул эса, жамият таназзулининг бош белгисидир.

Афсуски, бу асар ўз вақтида матбуотда ноҳақ танқид қилинди. Бир гуруҳ таниқли ёзувчилар асарни, муаллифни коммунистик жамиятни қоралаб, бузиб кўрсатишда айбладилар. Сухсуровдек одам социалистик жамиятимизда бўлиши мумкин эмас, демак, у биз учун ётдир, деган хулоса фақат мақола муаллифларининг эмас, балки аслида давр мафқураси ва сиёсатининг хулосаси эди.

Танқиддан сўнг асар бирмунча қайта ишланди ва «Сўнгги нусхалар» номи билан саҳналаштирилди. Комедияда энди (номида урғу қилинганидек) Сухсуровга ўхшаш кишилар тугаб бораётибди, лекин улар жамиятдаги сўнгги нусхалар бўлиб, ҳарқалай йўқ эмас, демак, уларга қарши курашмоқ керак, деган фикр илгари сурилаётгандек бўлса-да, унда дастлабки асл мақсад ва руҳ сақлаб қолинди.

Ёзувчи қисса жанрида халқ ҳаётининг турли даврлари, муаммолари, турли кишилар характери акс эттирилган «Синчалак» (1959), «Ўтмишдан эртақлар» (1964), «Муҳаббат» (1966) ва тугалланмай қолиб, вафотидан сўнг нашр этилган «Зилзила» сингари асарлар ёзди.

«Ўтмишдан эртақлар» автобиографик тарздаги асардир. Унинг асосида болалик йилларидан то шўро тўнтаришидан кейинги дастлабки ойларгача Абдуллажоннинг бошидан кечган ва ўзи гувоҳ бўлган ҳодисалар ётади. Қиссада шўро ҳукумати ўрнатилишидан аввалги бир неча йил ва янги тузумнинг дастлабки ойлари мобайнида ўзбек халқи ҳаётида кечган ўзига хос ҳодисалар бўлажак адиб нигоҳи орқали бадий акс эттирилди. Шу маънода, Абдуллажоннинг ўзи — асарнинг бош қаҳрамони. Бошқа қаҳрамонлар унинг ота-оналари, шахсан ўзи ва улар таниган кишилардир.

Қиссанинг шакли ва тузилиши ўзига хосдир. У бир неча алоҳида-алоҳида, мустақил ҳикоялардан ташкил топган. Айни вақтда, уларни бош марказий қаҳрамонлар, ғоявий-бадий мақсад яхлитлиги бирлаштириб туради.

Ёзувчи баъзи адабларга ўхшаб, ўтмиш устига бир ҳамла билан бошдан-оёқ қора бўёқ тортмайди, уни ёмондан олиб, ёмонга солмайди. Турмушни бор мураккабликлари, қийинчиликлари, азоб-уқубатлари-ю ёруғ кунлари, нурли ҳаваслари билан, қандай бўлса шундайлигича, холис равишда ёрқин бадиий образларда кўрсатади.

Шўро ҳокимиятининг дастлабки ойларидаги ҳаёт тасвирланганда ҳам ёзувчи шу принципга амал қилади. Шўролар жамиятидаги янгиликларни кўкларга кўтармайди, бахтли, тўкин, озод тузум ўрнатилди, деб сўзлардан осмонга мушаклар отмайди. Унинг порлоқ келажагидан башорат қилмайди. Ҳаётнинг бир қатор қирраларида рўй бераётган ўзгаришларни тасвирлаш билан буткул жамият ҳақида хулоса чиқаришга ошиқмай, асарни тугатади. Бу ҳолат, «Сароб» ва «Синчалак» асарларидан қатъи назар, жамият келажаги муаммоси хусусида ёзувчи дунё қараши ва ижодий принциплари 60- йилларнинг ўрталарида тиниққанини ҳамда адаб бу тузумга ўз нуқтаи назарини бадиий ифода-далаш йўлини доимо қидириб яшаганини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор бадиий ижодни жамоат ишлари билан қўшиб олиб борди. 50- йилларнинг аввалида Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасини бошқарди. Рус адабиётининг мумтоз намуналарини ўзбек тилига ўгирди. Унинг маҳорат билан амалга оширилган таржимасида А. С. Пушкиннинг «Капитан кизи» қиссаси, Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» ва «Ревизор» комедиялари, Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеяси I ва 2- жилдлари (3 ва 4- жилдларни адаб рафиқаси Кибриё Қаҳҳорова ўгирган) ўзбек китобхонларининг ҳам сеvimли асарларига айланди.

Адаб ижоддаги меҳнатлари учун бир қатор орден ва медаллар билан тақдирланди. Ўзбекистон Олий кенгашига депутат этиб сайланди. «Шоҳи сўзана» пьесаси учун СССР Давлат мукофоти (1952), «Ўтмишдан эртақлар» қиссаси учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1966) совриндори бўлди, таваллудига 60 йил тўлганда Ўзбекистон халқ ёзувчиси юксак унвонига сазовор бўлди.

Абдулла Қаҳҳор оғир бетоблик туфайли 1968 йил 25 майда Москвада вафот этди.

Ўзбекистондаги қатор кўча, мактаб, кутубхона, театр, олий ўқув юртлари камтар ва ҳақгўй, жасур ва фидоий ёзувчи Абдулла Қаҳҳор номи билан аталади.

Абдулла Қаҳҳор —
моҳир ҳикоянавис

Ижодини дастлаб ҳажвий шеърлар, фелъетонлар ёзишдан бошлаган Абдулла Қаҳҳор истеъдоди айниқ-са, ҳикоя жанрида ёрқин намоён бўлди.

Адиб ҳикояларини шартли равишда уч йўналишга ажратиш мумкин: тарихий ҳикоялар, ҳажвий ҳикоялар, замонавий ҳикоялар.

Абдулла Қаҳҳорнинг Октябрь инқилобидан аввалги давр ҳаёти тасвирланган «Анор», «Бемор», «Ўғри», «Даҳшат» каби ҳикоялари шу вақтгача адабиётшуносликда ва дарсликларда, асосан ўтмиш феодализм жамияти, эзувчи синф — бойлар тузуми кескин фош этилган асарлар сифатида баҳолаб келинди. Бу асарлар ўтмишга нафрат, шўро тузумига муҳаббат уйғотади, деб ҳулоса чиқарилди. Синфийлик бу асарларни баҳолашда етакчи мезон бўлди.

Мазкур асарларга берилган бундай баҳо ва муносабат бир ёқламадир. Ғуғри, «Анор» ва «Бемор»да ҳам, «Ўғри» ва «Даҳшат»да ҳам ўтмиш даври ҳаёти кўрсатилган, ундаги инсон шаънини хўрловчи, камситувчи, жамиятнинг ижтимоий-маънавий илдиэларига бориб тақалувчи норасоликлар катта бадий куч билан кўрсатиб берилган. Бироқ мазкур асарларга баҳо берилганда, уларда айтилган сифатлар таҳлил этилганда, бу хусусиятларга сиёсий, ғоявий, синфий мезонлардан келиб чиқиб эмас, балки умумбашарий бадий эстетик талаблардан келиб чиқиб, умуминсоний қадриятлар нечоғлик ўзининг ҳаққоний ва тўлақонли ифодасини топганлиги жиҳатидан ёндашмоқ керак.

Зеро, Абдулла Қаҳҳорнинг юқоридаги ҳикоялари ана шундай умуминсоний қадриятлар ва юксак эстетик мезонлар асосидаги жуда катта талабларга жавоб бера олувчи асарлардир.

«Бемор»даги қаттиқ оғриб, вафот этган аёл тақдири ва унга бирор ёрдам беришдан батамом ожиз эри Сотиболдиннинг аҳволига, уйқуга тўймаган кўзлари-ю, ҳали аниқ шакл олмаган жужуқ тилда онаизорига туни билан худодан шифо тилаб чиқувчи «беғуноҳ гўдак» — қиз ҳолатига эътибор берайлик. Умуман, бир оила бошидан кечган бу мудҳиш воқеа фақат феодализм жамияти давридаги Ўзбекистондагина эмас, исталган, ҳатто, тараққий этган капиталистик мамлакатда ёхуд етмиш йил давомида ўзини ўзи мақташлар гирдобига фарқ этган социалистик жамиятда ҳам рўй бериши мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг улкан истеъдоди ва маҳорати ҳам шундаки, у мазкур асарлардаги қаҳрамонларни худди ана шу тарзда, холисона, мафкуравий бетарафлик билан акс эттирган.

Эзувчи шу нарсани миллий характерларни заргарона ишлаб, ниҳоятда сиқик ва ихчам лавҳаларда, кичик детал-

ларга кудратли маъноларни жо этган ҳолда, шўро ҳукумати «ча бўлган давр ўзбек оиласи ҳаёти мисолида жуда катта бадиий маҳорат билан тасвирлаб берди.

Шу маънода Абдулла Қаҳҳорнинг шўро тўнтарувидан аввалги давр тасвирланган асарларини фақат ўтмишни қораловчи, социализмни улуғловчи асарлар деб эмас, мавзуи ўтмишдан олиб ёзилган реалистик тарихий асарлар деб баҳолаш тўғрироқ бўлади.

Адибнинг «Даҳшат» ҳикоясига ҳам шу нуқтаи назардан ёндошмоқ керак. Асарнинг бош қаҳрамони — Унсин. У тақдир тақозоси, қисмат йўриғи туфайли Қлимхон додхоҳга ўзигача бўлган етти хотиннинг кенжаси бўлиб тушган. У эрига севимли ва эрка бўлиб, тақдирида бори шу эканда, деб яшайвериши мумкин эди. Бироқ, Унсиннинг «Ўғри»даги Қобил бобо, «Анор»даги Туробжон, «Бемор»даги Сотиболдидан фарқи шуки, у ўз салафларига ўхшаб мутъелик асираси ва жаҳолат қурбони бўлиб яшашни истамайди. Ёзувчи қаҳрамонини атайин «қизил»лаштириш ёхуд инқилобийлаштириш учун бундай қилаётгани йўқ. Бу нарса қаҳрамоннинг ички табиатидан, характеридан келиб чиқаётгани. Адиб бу ҳолни қаҳрамон вужудидаги, идрокидаги эҳтиёж тарзида тасвирлайди.

У ўз тақдирини ўзгартирмак, ўзи туғилиб ўсган уйига қайтиб кетмоқ истагида танҳо исён кўтаради. Бу ёзувчининг «топшириғи» билан бажарилаётган сунъий бош кўтариш эмас, характернинг бадиий мантиғидан келиб чиққан имон исёни, эрк ва қалб исёнидир. Бу худди Унсин туғилиб ўсган муҳитга, у вояга етган шароитга мос ва мутаносиб равишдаги жонли ҳаёт ҳақиқатининг кўрсатилишидир. Додхоҳ Унсиннинг рози бўлиши мумкинлигига ишонқирамай бир шарт қўяди: яхши, сан айтганча бўлсин, уйингга қайтасан. Бироқ, аввал ярим тунда қабристонга бориб бир топшириқни бажариб келасан.

Ёшгина келинчак учун бундан ҳам кўрқинчли, бундан ҳам даҳшатли иш бўлиши мумкинми? Бироқ ўз эрки, ҳақ-ҳуқуқини қўлга киритиш илинжида Унсин бу шартни бажонидил қабул қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг хассос маҳорати шундаки, у ўз қаҳрамони Унсин ҳалокатини фақат даҳшат ёхуд фожиагина эмас, эркинлик ва ҳурлик йўлидаги, покиза қалб истаги амридаги порлоқ қўшиқ даражасига кўтара олади.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳикоялар устасидир. У ўзбек адабиётининг бу йўналишдаги мумтоз вакилларида бири саналади.

Адиб ҳажвий ва юмористик ҳикояларида қаҳрамонлар характери, дунёқараши, феъл-атворидаги ижтимоий иллат сифатидаги албатта бартараф этилиши зарур бўлган камчиликларни, ўтмиш қолдиқларини, баъзан эса, енгил-елпи тузатиш билан тўғриланиши мумкин бўлган хато ва етишмовчиликни кўрсатади. Бундай ҳажвий ва юмористик асарлар замирида баъзан заҳарханда, баъзан ўтқир қаҳқаҳа, баъзан эса ҳузурбахш кулги ётади.

Масалан, «Майиз емаган хотин» ҳикоясида ёзувчи янги замондаги ўзгаришларни кўролмайдиган, паранжини ташлаган қизалоқдан тортиб ҳар бир кекса аёлгача — барчага гумонсираб қарайдиган, улар ҳақида куракда турмайдиган ғийбат гапларни тарқатишдан ор қилмайдиган мулла Норқўзининг ҳажвий қиёфасини яратади.

Ноҳақ равишда ҳалол ва пок одамлар устидан кулиб юрган мулланинг ўзи аччиқ кулгига лойиқ эканини ёзувчи дағалликларга йўл қўймай, уни қора буёқларга чапламай, нозиклик билан санъаткорона кўрсатиб беради.

«Мунофиқ» ҳикоясида иккиюзламачи, безбет, ҳар сўзю, ҳар ҳаракатида турланиб, тусланиб турувчи беор киши образи яратилса, «Адабиёт муаллими» ҳикоясида ўзи муаллим бўла туриб, билими саёзлигидан оддий бир вазиятда кулгили ҳолатга тушган, лекин ҳеч нарса бўлмагандек пиёганини бузмай сувдан қуруқ чиқиб кетаверувчи «устомон» қиёфаси гавдалантирилади.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳикояларида қаттиқ кулгига лойиқ салбий қаҳрамонларини қоралаб, улар устидан ҳукм чиқармайди. Уларнинг феълини, табиатини, ҳаракатини, характерини кўрсатади, нутқи орқали ички дунёсини очади. Айрим деталь, сўз-ибора, лавҳага кенг ҳаётий маънолар сиғдиради. Қаҳрамон устидан хулоса чиқаришни китобхонга қолдиради.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоянавис сифатидаги бундай маҳорати тарихий ва ҳажвий йўналишдаги новеллалари билан бир қаторда замондошлари қиёфаси акс эттирилган ҳикояларига ҳам ҳосдир.

«Хотинлар», «Асрор бобо», «Минг бир жон», «Маҳалла» номли ана шундай ҳикояларда ёзувчи замондошларининг маънавий дунёсини, инсоний хислатларини, ахлоқий поклигини, руҳий гўзаллигини кўрсатишга алоҳида эътибор беради.

Ёзувчи ҳикоялари учун ҳос хислатлардан бири шуки, у қизиқарли ҳодиса ва воқеалар кетидан қувмайди. Асосий эътиборни характер теранлиги ва чуқурлигига, ҳаётийлиги

ва ҳаққонийлигига қаратади. Характернинг бадий мантигидан келиб чиқувчи хулоса ёзувчининг диққат марказида бўлади. Бу хулосани ҳам ёзувчининг ўзи чиқармайди. Моҳият эътиборига кўра, асар замиридан англашилажак хулосани китобхоннинг ўзи чиқариши керак. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларидаги бу ўзига хослик китобхондан ажабтовур адабий-бадий дидни, эстетик савияни талаб этади, айни вақтда ундаги шу фазилатларни янада камол топтиради.

«Минг бир жон» (1956) ўн йилдан буён оғир дардга чалиниб ётган аёл ҳақидаги ҳикоядир. Касалхонага ким келса, ундан хабар олиш одат тусига айланган. Кимдир эти устихонига ёпишган жуссани кўриб ёқа ушлайди, кимдир эса бардошига, иродасига қойил қолиб далда беради, бошқа биров эса, беш ойдан бери палатада унинг ҳолидан хабар олиб ётган эрига қойил қолади. Ҳожи ака деган бировни эса, бошига бу аёлнинг дарди тушиш у ёқда турсин, унинг ранги-рўйини кўрибок, шайтонлаб қолади.

Асар охирига бориб, биз «терио суякдан иборат» бўлиб қолган ўша хаста аёлнинг тузалиб, ҳаётга қайтганидан, йўғон чорпахил Ҳожи аканинг эса қазо қилганидан воқиф бўламиз.

Ёзувчи ҳикоянинг жами сюжет йўналишини, ранг-баранг характерларнинг бадий мантигини, мухтасаргина зиддиятлар ечимини барчасини асосий бир мақсадни очишга бўйсундиради. Хўш, ҳаёти деярли қил устида бўлган Мастуранинг умрини сақлаб қолган мўъжиза нимадан иборат?

Абдулла Қаҳҳор талқинидаги бу мўъжиза — асар бош қаҳрамонининг жисмоний заифликка қарамай, иродасида, бардошида, «ҳаёт тўла кўзларида», маънавий кудратидадир. Унинг ҳаётга чанқоклигида, одамларга йўналган меҳрида, яқинларига бўлган ишончидадир. Айни вақтда, эри Акромжоннинг унга чексиз муҳаббатида, атрофини куршаган одамларнинг унга берган руҳий далдасидадир. Шунинг учун ҳам Мастура, адиб тасвирича, осонлик билан таслим бўладиганлар хилидан эмас. Зеро, асарнинг номида ишора қилинганидек, бундай одамларнинг жони битта деганлар янглишади. «Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта, — дейди асар персонажларидан Мирраҳимов. — Ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб, кейин сўнади. Мана шу ишонч Мастурага ўлимни йўлатмайди».

Ҳақиқатан ҳам, Мастурага ўхшаганларнинг жони минг битта, биттаси ўзида бўлса, қолган мингтаси ҳаётга меҳр деб аталмиш сўлмас илдизда. Ҳикояда эпизодлик тасвир-

ланган Хожи ака персонажига салмоқли маъно юкланган. Одамни наинки маънавий, ҳатто жисмоний таназзулга олиб келувчи заифлик, бу ишонч ва ирода бўшлигидир, имон сустигидир. Хаста Мастурани ўн йилдан бери парвариш-лаб юрган эри — Акрамжон борлигини эшитганда бунга ишонқирамай «Хожи аканинг кўзлари ўйнаб» кетишида, бу образнинг характери қандай эканига чуқур ишора бор.

«Минг бир жон» ҳикояси китобхонни бадиий-эстетик тарбиялашда, маънавий камол топтиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Тарбиявий ва таъсир кучи жаҳатидан адибнинг бошқа кўплаб асарлари, шу жумладан, «Хотинлар», «Маҳалла», «Асрор бобо» сингари ҳикоялари учун ҳам бу фазилат хосдир.

«Асрор бобо»
ҳикояси.

Абдулла Қаҳҳор доимо ўзига хос тарзда ижод қилувчи ёзувчидир. Наинки қаҳрамон ва образларда,

ҳатто, мавзу танлашда ҳам у бошқа ёзувчиларни такрорла-масликка интилади. У бошқалар деярли эътибор бермаган оддий мавзулардан санъат асарлари ярата олади. Чунки унга мавзунинг ўзи эмас, балки мавзу баҳонасидаги қаҳрамон, унинг табиати, шулар замирида айтмоқчи бўлаётган мақсади муҳимроқдир.

Ёзувчи 1943 йилда «Асрор бобо» ҳикоясини ёзди. Мавзуни уруш йилларида қишлоқда чойхоначилик қилиб юрган қария, янада аниқроғи оддийгина бир чол ва унинг кампири турмушидан танлади.

1943 йилда фронт ҳақида ёзилса, фашистларга кунини кўрсатаётган жангчиларимиз тасвирланар, мамлакат ичка-рисига мурожаат этилса, ғалабани тоблаётган меҳнат қаҳрамонларини улуғлаш кўпроқ одат тусига кирган эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, уруш авж палласига чиқиб турган бир пайтда, чойхоначию, чол-кампир ҳақида асар ёзиш истагининг ўзиёқ бадиий ижод деган сеҳрли оламга бироз енгилроқ қаровчи кишига эриш ёки ҳеч бўлмаса ғалатиноқ туюлиши мумкин.

Бирок, бадиий ижод мўъжизаси нима ҳақида ва ҳатто, ким ҳақида ёзишдагина эмас, балки, кўпроқ қандай ёзишда эканлигини Абдулла Қаҳҳор бу асари билан яна бир бор исботлади.

«Асрор бобо» ҳикоясини ўқиб, биз ғалабани фақат жангчилар ёхуд меҳнат frontiдаги қаҳрамондаригина эмас, кексалигига қарамай, барча куч-қудратини мана шундай оғир дамда одамларнинг кўнглини кўтаришга қаратган, керак жойда кўлидан келган юмуш билан шуғулланиб,

одамларга ёрдам берган, энг асосийси, бошига оғир мусибат тушганда енгилмас, букилмас ирода ибратини кўрсатган, одамга буюк кучни одам меҳригина бериши мумкинлигини исботлаган Асрор боболар ҳам тезлаштирганига ишонч ҳосил қиламиз.

Ҳикояда айниқса миллий-умуминсоний қадриятлар: ватанпарварлик, фидокорлик, меҳр-мурувват, оқибат, қадр-қиммат, ҳурмат ва ҳиммат сингари гўзал туйғуларнинг теран бадиий ифодасини кўрамиз.

Асрор бобонинг қишлоқда чойхона очишдан мақсади — чойхўрлик эмас. Бу ҳаракат замирида ватанпарварлик ётади. У бу ерда олис жанг майдонларидан келган кишилар билан юртдошларининг учрашувларини ташкил этади, газетадаги фронт хабарларини таҳлил этиб, қишлоқдошларини юпатади.

Ёзувчининг асосий мақсади Асрор бобо ва унинг кампири бошига мусибат оралаганда ўз қахрамонларининг характерини улардаги маънавий бойлик, инсоний гўзаллик ва олижанобликни, ирода ва бардошни кўрсатишда намоён бўлади.

Абдулла Қаҳҳор — фожиавий вазиятга кулгили ҳолатни сингдириб юбора олишга уста ёзувчи. Бириникининг қарама-қаршиси бўлган бу инсоний туйғуларни бир ҳолатда тасвирлаш ёзувчидан катта маҳорат талаб қилади. «Шу пайтда Асроркулнинг ўзи келиб қолди. Ҳайдар ота уни дабдурустдан танимади. Унинг тетиклиги, шахдам қадам ташлаши, ёш болага чиққан соқолдай кишининг кулгисини қистатар эди; лекин кўп озибди, қорайиб кетибди...»

Ёзувчи енгил кулгили иборани бекорга келтираётгани йўқ. Ўқувчини қахрамоннинг руҳий дунёсига олиб кириш учун тайёрламоқда. Руҳий дунёга ҳам портретдаги «кўп озганлик», «қорайиб кетганлик» деталлари орқали ишора бор. Асосий сабабни эса биз кейинроқ биламиз.

Асрор бобо ўғли Ёдгор фронтда ҳалок бўлганлиги ҳақида қоракхат олган. Бироқ буни ҳеч кимга, айниқса, кампирига билдирмайди, уни кўтаролмайди, деб кўрқади, авайлайди. Бутун дардини ўз ичига ютган. Ёзувчининг қахрамони «қорайиб кетган»ига ишора қилиши ҳам шундан.

Кўп ўтмай кампир ўғлининг вафот этганини бошқа кишидан эшитиб, бу мусибатни Асрор бободан яширади, унинг кўтаролмаслигидан кўрқади, чолини жони қадар эҳтиёт қилади.

Бу қадар оғир ғамдан оғир дамда инсон қандай руҳий

ҳолатга тушиши мумкин? Уввос солиб йиғлай олмаса... Асрор бобо билиб қолиши мумкин.

Бундай даҳшатли руҳий вазиятни бадний жиҳатдан ҳаётий ва ҳаққоний кўрсатиш жуда қийин. Абдулла Қаҳҳор бу руҳий ҳолатни шу қадар маҳорат билан тасвирлайдики, унга на бир сўз қўшиш ва на олиб ташлаш мумкин: «Кампир товуш чиқармай куюниб йиғлайди». Беш сўздангина иборат бу ихчам, сиқик, гамнинг ўзидек тараф кичик ибора қаҳрамоннинг шу вазиятдаги руҳиятини ниҳоятда тиник ва аниқ ифодалайди.

Асрор бобо ёмон хабарни энг яқин дўсти Ҳайдар отага ҳам айтмай юрган эди.

Бу хабарни эшитган кампирнинг қандай руҳий аҳволга тушганини юкорида кўрдик. Хўш, энди бу хабарни дабдурустдан эшитган, оилага қадрдон ва дўст бўлган кекса киши қандай аҳволга тушиши мумкин? Роман ёки қиссага ўхшаб, бир неча саҳифалик узундан-узун манзара ёхуд руҳий ҳолат таҳлилини беришнинг иложи йўқ. Ҳикоя ниҳоятда қисқаликни талаб қилади.

Абдулла Қаҳҳор буни топади ва қаҳрамоннинг руҳиятини ўзига хос равишда қуйидагича аниқ ва сиқик ҳолда беради: «Ҳайдар отанинг юраги орзиқиб, тилигача музлаб кетди».

Ҳикоянинг бош қаҳрамони — Асрор бобо. У ҳаёт қийинчиликларини бошидан кўп ўтказган. Машаққатларни энди уруш пайтига келиб кўраётгани йўқ. Шўро тўнтаришидан сўнгги алғов-далғовларда ўз юртида қочоқ бўлиб юришига ҳам тўғри келган.

Шунинг учун чидам, бардош, адолатпарварлик, ватанпарварлик унинг табиатида салкам ота мерос фазилатлардир. Ёзувчи қаҳрамони характерида кексайган чоғида намоён бўлаётган бу фазилатларни ана шу тариқа асослаб келади.

Ёзувчи биргина деталь, айрим чизгилар билан қаҳрамонлари характери, руҳий ҳолатини очишда давом этади. «Сохта табассум» деган сифат, аслида, киши табиатидаги салбий маънони англатади. Ўғли ҳақида ёмон хабар олганини дўстига айтар экан, Асрор бобо ўзини бардам тутишга ҳаракат қилган ҳолатини ёзувчи шундай тасвирлайди: «Асрорқулнинг кўз олди қизариб, юзида сохта табассум акс этди». Бу жумлани ўқиб биз қаҳрамоннинг руҳий ҳолатига янада чуқурроқ кириб борамиз. «Сохта табассум» эса қаҳрамоннинг салбий белгиси эмас, аксинча, матонати, иродаси, бардоши белгиси бўлиб юзага чиқади ва

бизнинг унга меҳримиз янада ортади. Аслида мусибат туфайли яширинча йиғлаган кампирнинг аҳволини кўрган Асрор бобо, бу ҳолат яна фарзанд соғинчи боис деб, унга меҳр билан, енгилгина танбеҳона ҳазил қилар экан, бунга жавобан кампир руҳиятида ҳам худди юкоридагига ўхшаш манзара акс этади. Буни адиб санъаткорлик билан қуйидагича тасвирлайди: «Кампирнинг юзида кулгига ўхшаш бир нима акс этди». Бу кулгига ўхшаш бир нима, аслида, фарзанди ҳалок бўлганини билгандан сўнгги чексиз дард-алам, лекин ҳозирги ҳолатда уни чолига билдирмаслик ҳаракатидаги илинж, «қўзичоғим, яна йиғлабсиз-да» дейилган ҳазилга матонатли миннатдорлик шукронаси билан қайтарилган кулги рангидаги азобли жавоб эди.

Тўғри, чол ва кампир фронтдан келган қора хат ҳақидаги хабарни бир-биридан яшириб юришида, авваламбор, уларнинг шахс, алоҳида индивид сифатидаги олижаноб сифатлари зоҳир бўлади.

Лекин улардаги бу бардошни фақат чол-кампирнинг бир-бирини авайлаши, кўтаролмайди деб бири иккинчисини эҳтиёт қилишда, деб тушуниш Асрор бобо ва унинг кампир образи моҳиятини бирмунча чеклаб қўйиш бўлур эди. Агар бундай қора хатлар уруш йилларида бутун Ўзбекистон бўйлаб қора қуюндай учиб юрганини эсласак, Асрор бобо ва унинг кампир образида халқ образи, бардошларида эса халқ бардоши ўз ифодасини топган деб хулоса чиқара оламиз. Халқ эса, алоҳида шахслардан ташкил топади. Ёзувчи худди ана шу халқ қиёфасини алоҳида қаҳрамонлар характерида тасвирлаб берди.

«Асрор бобо» ҳикоясида ёзувчи халқ вакили образини жанр табиатидан келиб чиқиб, ихчам ва сиқик руҳий тавсифларда, айрим кичик деталларда берган бўлса, имкониятига кўра хикоядан кўра каттарок бўлган қисса жанрида ҳаётни ҳам, қаҳрамонлар характери ва тақдирини ҳам кенгрок, чуқуррок ва батафсилрок кўрсатишга эришди.

«Синчалак» қиссаси ёзувчининг ана шундай асарларидан биридир.

«Синчалак» қиссаси.

Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» қиссасини 1958 йилда ёзиб тугатди.

Асар алоҳида китоб ҳолида 1959 йилда нашр этилди.

И. В. Сталин вафот этганидан сўнг, 50-йилларнинг ўрталарига келиб, давр ҳаётининг муҳим йўналишларида, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий жабҳаларда, кишилар тафаккури ва дунёқарашида муайян жонланишлар, ўзгаришлар рўй берди.

«Синчалак» қиссаси Ўзбекистоннинг худди шу давр кишлоқ ҳаётида рўй берган ўзгаришларни, турмушга янги-ча қарашларни, фирқа раҳбарлиги ва меҳнаткашлар дунё-қарашида рўй бераётган янгиланишларни бадий тасвир-лашга бағишланди.

Янги шароитлардаги илғор фикрлар турмушда, хусусан, кишлоқ ҳаётида қай даражада намоён бўлаётганини, меҳнаткашлар онгида нечоғлиқ ўз ифодасини топаётганини кўриш, билиш, идрок этиш учун Абдулла Қаҳҳор жумҳуриятдаги қатор жамоа хўжаликлари ҳаётини ва раҳбарларининг табиатини обдон ўрганди. Бундан ташқари, Ўзбекистондаги жамоа хўжалиги (колхоз) муаммолари ва кишлоқ ҳаёти ташвишлари Абдулла Қаҳҳорга бегона эмас эди. Бу масалаларни у аввалдан яхши билар, қатор асарлар ёзган эди.

Турли босқичларга оид «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси, «Қўшчинор» романи, «Шоҳи сўзана» комедияси сингари асарларни ёзишда орттирилган тажриба, 50-йилларнинг ўрталаридаги жамоа хўжалиklarини янгидан ўрганиш, аввалгилари билан қиёслаш, ҳамон ҳал бўлмаётган муаммоларни бадий талқин қилиш асосида кўтариб чиқиш иштиёқи ва зарурати Абдулла Қаҳҳорни «Синчалак» қиссасини ёзишга олиб келди.

«Синчалак» қиссаси ўзига хос ўткир ижтимоий зиддият асосига қурилган. Асар зиддиятининг ижтимоий моҳияти жамият ва унинг турли соҳаларини бошқарувчи кучларнинг вакиллари ўртасидаги келишмовчиликларда; шу кучлар ва уларнинг вакиллари билан халқни тажассум этувчи айрим шахслар ўртасидаги курашларда; инсоний қадриятларни эъозлаш ва ўзлик шаънини маънавият ва виждонни тушуниш ва ҳимоя қилиш йўлидаги фикрлар, қарашлар тўқнашувида намоён бўлади.

Қиссадаги етакчи конфликт ва айрим зиддиятларнинг шохобчалари, асарнинг бош қаҳрамонлари «Бўстон» колхозининг раиси Арслонбек Қаландаров ва шу колхоз партия ташкилотининг секретари Саида Алиевага бориб боғланади.

Маълумки, «Синчалак»да акс эттирилаётган давр — 50-йилларнинг ўрталарида коммунистик партия собиқ бутун Совет Иттифоқи, шу жумладан, унинг айрим жумҳуриятлари, хусусан, Ўзбекистонда ҳам жамиятнинг бошдан-оёқ барча соҳаларини ва ҳатто, давлатни ҳам бошқарувчи яккаю-ягона сиёсий куч эди. У пайтларда коммунистик партиянинг қарор ва кўрсатмалари давлат қонуни даражасида бўлиб, бажарилиши шарт ва мажбурий эди. 1956 йил

ҚХ съездда партия ўз ҳаётидаги ва жамиятдаги қатор камчиликларни танқид қилиб, уларни бартараф этиш зарурлигини таъкидлади. Айниқса, шахсга сиғиниш оқибатларини тугатиш, камчиликларни ва бир жойда депсиниб туришни йўқотиш, ташаббускорликни кучайтириш, танқидга йўл очиш, раҳбарлардаги манманликка барҳам бериш жамият ҳаётидаги муҳим вазифалар деб эътироф этилди. Уларни ҳал этишда, айниқса партиянинг ролини ошириш зарурлиги айтилди. Компартиянинг бу тadbирлари унинг аввалги босқинчлардаги фаолиятига қиёсан ва нисбатан илгор қадам деб баҳоланди. Бироқ компартия фаолиятидаги бу каби ижобий ишлар унинг шўро тузуми даври жамият ҳаётида жуда катта салбий роль ўйнаганини инкор этмайди.

«Синчалак» қиссасидаги конфликтнинг ижтимоий моҳияти юқорида эътироф этилган муаммолардан келиб чиқади. Ўзи хон, кўланкаси майдон, айтгани-айтган, деганидеган Арслонбек Қаландаров раислик қилувчи жамоа хўжалигига Саида Алиева партия ташкилотининг секретари лавозимига ишга келади. Жамоа хўжалигида эркин фикрлаш йўқ. Ташаббускорлик сезилмайди. Жамоа билан ҳисоблашишни раис жаноблари ўзларига эп кўрмайдилар. Одамларнинг ройига қараш, кўнглига назар ташлаш, маиший-маънавий жиҳатларига аҳамият бериш хўжакўрсин учунгина. Жамики эътибор бир нарсага қаратилган, холос: пахта тайёрлаш режаси дўндирилса бўлгани.

Саида Алиева жамоада мана шундай мураккаб аҳволга дуч келади. У мазкур камчиликларни бир чеккадан бартараф этавермайди, албатта. Зеро, ҳаётда бундай бўлиши мумкин эмас. Қолаверса, Арслонбек Қаландаров бир-икки ақл ўргатган билан, йўл кўрсатган билан ўзгариб кетаверадиган анойилардан эмас. Жамоада унинг жуда катта ҳурмати бор. Жамоа хўжалигини, ўз тили билан айтганда, «опичиб катта қилган». Жамоанинг ҳар бир аъзосини салкам ўз оила аъзосидек билади. «Юқоридагилар ҳам у билан ҳисоблашадилар. Бунинг устига, аёл зотининг етагида юриш, унга бўйсунуш Қаландаровнинг табиатига тўғри келадиган нарса эмас.

Абдулла Қаҳҳорнинг маҳорати шундаки, у Саида Алиеванинг оддий инсон сифатидаги оқила, меҳрпарвар, олижаноб, раҳбар сифатидаги қатъий иродали, ташаббускор, оммага таъсир кўрсата олиш фазилатларининг аста-секин намоён бўлиши туфайли жамоа хўжалигида ҳам, Қаландаровдек манман раҳбар дунёқарашида ҳам рўй

берган ўзгаришларни бадий теран ва ҳаётий изчил равишда тасвирлаб беради.

Бу ўзгаришлар осонлик билан рўй бермайди, албатта. Курашлар, баҳслар, тортишувлар асносида Саиданинг ўзи ҳам чиникади. Харақтери ҳам такомиллашади. Айни вақтда, Қаландаров табиатида ҳам секинлик ва кийинчилик билан бўлса-да, ижобий томонга ўзгаришлар содир бўлади.

Қаландаров ва Саида образлари.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида, дарсликларда узоқ йиллар давомида бадий асар қаҳрамонини иккига: ижобий ёхуд салбий қаҳрамонга бўлиб ўрганиш одат тусига кирган. Бу — адабиёт илмидаги муайян чекланиш оқибатидир. Зеро, ҳаётдаги ранг фақат оқ ва қорадан иборат эмас. Турмуш ҳам фақат яхши, ёхуд фақат ёмон одамлардангина иборат бўлиши мумкинми? Ижобий одамнинг кўпдан-кўп камчиликлари ва айни вақтда, салбий кишининг талай мақбул фазилатлари бўлиши табиий. Бадий адабиёт ҳаётнинг инъикоси экан, шу боис қаҳрамонларни ҳам фақат ижобий ёки фақат салбий деб, бир қолипга солиб қўйиш тўғри бўлмайди.

Ўзбек адабиётидаги ана шундай мураккаб образлардан бири Арслонбек Қаландаров образидир. Юқорида таъкидланганидек, Қаландаров манман, ўзига бино қўйган, кўпчилиكنинг фикри билан ҳисоблашмай, ўзбилармон бўлгани, аёлларга менсимайроқ қарагани билан уни буткул салбий қаҳрамонга чиқариб қўйишга шошилмаслик керак.

У жамоа хўжалиги ишини, унинг сир-асрорини, хўжаликнинг ҳар бир аъзосини жуда яхши билади, ўзи ҳам тиним билмай ишлайди. У хўжалик ишини анчагина яхши йўлга қўя олган. Бунинг учун қишлоқдагилар ундан хурсанд. Лекин худди шу муваффақиятлар Қаландаровни эсанкиратиб ҳам қўйган. Ўзи сезмаган ҳолда унда бошқаларга, жамоага беписандлик касали пайдо бўлган. Манманлик эса, ўз навбатида, ўзгалар фикрини бўғишга олиб келади. Кўпчилик фикри бўғилган жойда эса, у мамлакат раҳбарими, жамоа хўжалиги раисими, барибир шахсга сиғиниш иллати пайдо бўлади. Бундай вазиятда ташаббус ўрнига норозилик, ишонч ўрнига ҳадик, ўсиш ўрнига чекиниш вужудга келади.

Ёзувчи Қаландаров образини шу тарикка бўямай, бежамай кўрсатади. Ижобий тарафларни кўкларга кўтармайди. Салбий томонларини ҳам ортиқча, сунъий равишда бўрттирмайди. Ҳаётдагидек ҳаққоний акс эттиради.

Асар қаҳрамонларидан бири шундай дейди: «Қаланда-

ров тоакин сув: тегирмонни бузиши ҳам, юргизиши ҳам мумкин», Саида худди ана шу — Қаландаровнинг тегирмонни юргизиши мумкин бўлган хислатларини ишга солишга уринади.

Жаҳон адабиёти ва санъати тажрибасида баъзан шундай мисоллар учрайдики, унга кўра, ёзувчи асаранда ўз мақсади ва ғоясига қарама-қарши ўлароқ баъзан ҳаёт ҳақиқатини, ҳаётний жараёндаги адолат мантигини акс эттириб қўяди. «Синчалак»да ҳам баъзан шундай ҳолларга дуч келамиз. Масалан, қиссада биз Қаландаров партия ташкилотининг Саида Алиевадан аввалги котибинини ўз йўриги бўйича ишлатишга интильганидан, котибнинг фикрлари, иш йўсини маъқул келмаса, уни ўзгартириш керак деган фикрларга борганидан воқиф бўламиз. Қаландаровнинг бу «қилмиши»ни ҳозир, қирқ йил берида туриб биз тўғри ва ҳаёт талабига мос келувчи адолатли ҳаракат бўлган деб баҳолаймиз. Бироқ «Синчалак» ёзилган давр ҳам, даврнинг устивор сиёсати ҳам бу ҳаракатни қаттиқ қоралар эди. Ёзувчи ҳам шу нуқтаи назарда бўлади. Аслида эса, ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини акс эттириб қўйган эди.

Саида партия номидан Қаландаровга таъсир кўрсатишга уринар экан, Қаландаровнинг унга бўйсунушни истамаслиги, партиявий буйруқ ва тазйиқлардан чиқиб кетишга интилиши, ҳатто бир марта партия мажлисини менсимай, уни ташлаб чиқиб кетиши тасвирланган вазиятлар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Қаландаровнинг бу ҳаракатларини ҳозирги адолат наинки оқлайди, ҳатто маъқуллайди. Бироқ асарда акс эттирилган ва асар ёзилган давр бу қарашни қаттиқ қоралаган. Ёзувчи ҳам шу нуқтаи назарда турган. Бу асарнинг ҳам ёзувчи дунёқарашининг ҳам ўз даври билан изоҳланувчи чекланишларидир.

Бироқ бу «Синчалак» қиссасини, унинг бош қаҳрамони характери ва фаолиятини фақат партиявий нуқтаи назардангина баҳолаб, асарни ҳам, унинг етакчи қаҳрамонларидан бири Саида Алиева образини ҳам батамом чиқитга чиқариб қўйиш мумкин, деган гап эмас. Тўғри, асарда партия ғояларини, унинг раҳбар бўғинлари ва бўғин раҳбарларини улуғлашга катта эътибор берилади.

Лекин адиб қарашларида шахсга сизиниш даври иллатлари қораланишидан иборат бўлган янги даврнинг янги, илғор фикрлари асос бўлиб ётганини ҳам унутмаслик даркор.

Ниҳоят, асардаги Саида Алиева фақат партия ташкилоти котибаси, фақат партия вакилидан иборат робот ёки

анчайин кўғирчоқ эмас, балки, энг аввало, жонли инсон сифатида тасвирланганини алоҳида таъкидлаш зарур.

Саида Алиеванинг худди ана шу жонли инсоний қиёфаси тасвири асарга кўрк бағишлаб туради. Олижаноб, ҳақгўй, жонли ва жозибали, эл-юрт ташвишига ҳамдард, оддий бир одамдек куюниб суюна олиши; баъзан ўзига ишонмай туш-кунликка тушиши, яна ўзини қўлга олиб ҳаётий курашларга отланиши сингари табиий фазилатларга эга бўлгани учун ҳам у «Бўстон» жамоаси ичида катта ҳурмат қозонади.

Саида фақат партиявий хислатлари билан эмас, энг аввало, ана шу инсоний фазилатлари билан Қаландаровни таслим этади.

Абдулла Қаҳҳор Саида образи орқали, оддий ўзбек аёллари қиёфасини улуғлади. Янги даврда, янги шароитларда шаклланиб келаётган янгича онг, янгича характерга эга бўлган, жамиятга фаол таъсир кўрсата оладиган ўзбек аёли образини тасвирлади. Хотин киши раҳбарлик қилса калаваси учини йўқотиб кўядиган Қаландаров, бора-бора шу аёл мардлиги, оқилалиги, ишбилармонлиги олдида тан беришга мажбур бўлади. Шунинг учун китобхон Саидага фақат партия ташкилоти котибаси деб эмас, эл ва юрт дарди билан яшовчи Тўмарис, Барчиной, Қурбонжон, Майна ва бошқаларнинг мантиқий давомчиси, тузум ўз таъсирини ўтказган уларнинг янги даврдаги янги вакиласи деб қараса тўғри бўлади. Шундай экан, Саида образида ўзбек аёлларининг тарихий тақдири ҳам англашилади. Шунинг учун Қаландаров характеридаги ўзгаришларни, ижобий силжишларни фақат партия ва унинг раҳбар вакили таъсиридаги қайта шаклланишгина деб эмас, жонли инсоннинг худди ўзидек жонли инсонга кўрсатган таъсирида камол топиши деб қараш ҳам ўринлидир.

Зеро, Қаландаров район партия ташкилотининг котибига «Саиданинг дастидан дод деб, унинг бу қилмишларини бирма-бир айтиб беришга, колхоздан ё мени ол (раисликдан олинмаслигига амин эди), ё Саидани ол деб, ультиматум қўйишга қарор бериб» кетатуриб, «Эркак бошим билан аёл кишининг устидан арз қиламанми» деган ўй билан ярим йўлдан орқага қайтишининг ўзиёқ ёзувчи бу қаҳрамонига котибаликдан кўра жонли инсон сифатида кўпроқ эътибор берганини кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор асарнинг бир лавҳасида Саидага тавсиф берар экан, ундаги «партия ходимининг адолати» дейилган сифатга ёнма-ён «аёл кишининг меҳри... ёшлик ғайрати ва иштиёқи билан катта-

кичикнинг қалбига йўл» топаётир, дейиши юқоридаги фикрни мустаҳкамлайди.

Саиданинг бундан салкам қирқ йил илгари курашган мақсадларидаги адолатпарварлик ҳаётийлиги жиҳатдан бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Мен «хотин кишининг трактор минишига қаршман. Уруш йилларининг йўриғи бошқа эди», дейди Саида бир ўринда Қаландаровга.

Аёллардан минг-минглаб тракторчи етказайлик, деб турилган бир пайтда асар қаҳрамонлари тилидан юқоридаги фикрнинг айтилиши ёзувчининг миллатпарварлиги, ижодкор сифатидаги журъати эди.

Саиданинг асосий фазилати унинг курашчанлигида, дадиллиги, ҳаракатчанлиги ва журъатлигидадир. Асар бошида ўзига бирмунча ишонқирамай, иккиланиб турган, Арслонбек Қаландаровдек ҳеч ким бас келолмаган раис билан ишлаб кета оламанми, деб ҳадиксираб юрган Саидани биз асар охирида ўз йўлидан чекинмайдиган, ўзининг тўғри фикрларини раисга ўткази олиш даражасига етган ва хатто, раҳбар сифатида ундан бирмунча фазилатлари билан устун тура олувчи шахс сифатида кўрамиз. Қаландаров Саидага шундай пичинг қилади: «Синчалак деган қушни биласизми. ...Шу қуш «Осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан». Жавоб ҳам ундан кам бўлмаган даражада таъсирчан, образли ва хатто, ундан ўткирроқ: «Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака, хўроз ҳам, «мен чақирмасам, тонг отмайди» деб ўйлар экан...»

Бу кичик фикрлар «жанг»идаёқ Саиданинг ҳозиржавоб, у ёки бу «хужум»лардан эсанкираб қолмайдиган, курашчан, зеҳни ўткир, ҳаётий завққа тўлиқ қиёфаси гавдаланади.

Арслонбек Қаландаров билан кескин баҳсларнинг бирида Саида шундай дейди: «Ишлаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолишмаган ҳолда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамият ва давлат алоҳида ғамхўрлик қилиши керак, деган гапни ҳали кўп одамлар яхши тушуниб етган эмас».

Бу сингари ҳозирга қадар ўз қимматини йўқотмаган фикрларни кўтарган ва амалга ошириш учун курашган Саида наинки «Бўстон» жамоаси, балки, умуман жамият олдида ҳурматга сазовор эди. Шу маънода, қиссада Саида образи мисолида ўзбек аёлининг тақдири масаласи акс этган, дейиш мумкин.

Жамоа билан умумий тил топиш, уни яхши ташаббус-

ларга эргаштира олиш, меҳнатда яхши натижаларга эришиш учун раҳбар обрўси зарур эканлигини Қаландаров ҳам, Саида ҳам яхши билади. Бироқ бу тушунчани ҳар иккови икки хил тушунади. Қаландаровнинг фикрича, обрў — бу ўзгаларнинг, қўл остидагиларнинг «ғинг» демай бўйсунishi. Истаса — янчса, истаса — сўкса. Ҳушига келганини — айтса. Одамлар қуллуқ қилиб, гап қайтармай, хатто, ўз мулоҳазаларини билдирмай югурганича ишни бажараверса. Хатто, ўйлашмаса, бошқалар учун ҳам ўзи ўйласа, «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам; маҳмадона экан, гапига қарши гап тополмасам... Бунақада обрў қолмайди-ку!» деган ҳаёлга бориши Қаландаровнинг обрўни қандай тушунишини кўрсатиб турибди.

Саида эса, раҳбар обрўси деган нарсани, ундаги юксак маданият ва адаб, ундаги маънавий баркамоллик, эл-юрт, жамоанинг раҳбарга ҳақиқий меҳри ва ишончи, ўзининг энг яқин кишисидай муносабати, деб тушунади.

Шунинг учун ҳам ёзувчи Саиданинг раҳбар сифатидаги обрўсини буйруқларининг сўзсиз бажарилишидан эмас, оддийгина ҳаётий воқеалар, масалан, Қаландаровнинг югурдаги Эшоннинг хотинига, «Ўз боласи юз ўгирган тарбиясиз, жоҳил бир хотинга болалар боғчасини топшириб қўймаслик» учун курашишидан, Қаландаров билан муҳим масалаларда қаттиқ тортишса-да, унинг «чаласавод эканини юзига солмаслик» каби маданиятидан ва бошқа тарбия белгилари замиридан келтириб чиқаради. Раҳбарга ишонч ва ҳурмат Саида тушунчасида унга мутеъларча итоаткорликда, кўрқувдан келиб чиқувчи бўйсунишда эмас, балки ўз фикр ва қарашларини эркин ифодалай билишда, топшириқ ва кўрсатмаларга кўр-кўрона эмас, онгли муносабатда бўла олишда, хуллас, шахс эркига катта эъзозда намоён бўлади. Саида характеридаги бу фазилатлар қаҳрамонни яратган ёзувчи ижодий принциплари ва, бинобарин, адибнинг шахсий инсоний сифатлари билан алоқадордир, албатта.

Бироқ, Саида образи айрим камчиликлардан холи эмас. Ўз ғояларини амалга ошириш мақсадидаги мушоҳадалари «суянган тоғи» — район фирқа ташкилотига бориб боғланар экан, унинг жонли ва ҳаётий қиёфасида хираланиш рўй бериб, образда схематизм пайдо бўлади. Демак, асар тўқимасидаги партиявий руҳ, қаҳрамон характериға баъзан тарафкашлик муносабатида бўлиш Саида образи талқинидаги бирёқламаликни келтириб чиқаради. Аммо бу ҳол асар ва унинг етакчи қаҳрамонларидан бири бўлган Саида

образи тасвиридаги мавжуд умумий муваффақиятларни инкор этмайди.

Хулоса қилиб айтганда, «Синчалак» қиссаси ўзбек халқи ҳаётининг муайян босқичидаги долзарб ижтимоий муаммоларни, янги замонда шаклланиб келаётган янги типдаги қахрамонлар характерини ҳаққоний тасвирлаб бериши жиҳатидан адабиётимиз тарихида ўз ўрнига эга салмоқли асарлардан биридир.

Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳукмрон мафкура таъсири сезиларли из қолдирган асар биргина «Синчалак» эмас. Бу таъсир ёзувчининг катта жанрдаги бошқа бир қатор асарларида ҳам яққол сезилади. Ёзувчининг «Кўшчинор чироқлари», «Сароб» номли романлари ана шундай асарлардир. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳукмрон мафкура таъсири айниқса кучли бўлган ва ҳозирги шароитларда алоҳида эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни талаб этадиган асари «Сароб» романидир. Гап шундаки, романинг ўзи улкан мафкуравий муаммонинг бадний талқинига бағишланган.

Адиб асарда 20- йиллар охири, 30- йилларнинг бошларидаги «миллатчилар» деб аталган ижтимоий кучнинг маҳв этилиши, ўз ғоя ва орзуларини амалга оширолмай, инкирозга юз тутиши жараёнини бадний гавдалантирди.

Социалистик тузумга, унинг сиёсатига қарши билдирилган фикрлар деярли етмиш беш йил давомида — СССР ва комфирқа барбод бўлгунча — буржуа мафкураси, реакцион ҳаракат сифатида баҳоланиб келди.

Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романида асарнинг бош қахрамони Раҳимжон Саидий, унинг ҳаммаслақлари Салимхон, Аббосхон, Муродхўжа сингари образлар орқали шўроларга қарши олиб борилган махфий курашларни бадний гавдалантирди. Асарда бу кураш халққа қарши, адолат ва ҳаёт тараққиётининг бош йўлига қарши ҳаракат сифатида талқин этилди. Саидийлар йўли, ҳеч шубҳасиз, ҳалокат йўлидир, бу орзулар ҳеч қачон амалга ошмайдиган рўё ва саробдир, деган бадний хулоса чиқарилди. Бу йўлнинг ниҳояси фожиадир, деб уни батамом инкор этиш ва фош қилиш асарнинг туб ғоясини ташкил этади.

Мустақиллик бугун бизга тарихдаги ҳар қандай ҳодисага адолат ва ҳолислик билан, тарафқашлик ва мафкурабозликка берилмай муносабатда бўлиш ҳуқуқини берди. Бу нуқтаназардан қараганда, биз Саидий ва Аббосхон, Муродхўжа домла ва Салимхон сингариларнинг ҳаракатини миллатчилик эмас, миллатпарварлик деб, адолатга қарши эмас, адо-

латини тиклаш учун кураш деб баҳолаймиз. Биз фақат ўз манфаатларимиз туфайлигина эмас, балки умуминсоний қадриятлар, сиёсат ва мафкурага боғланмаган юксак маънодаги Адолат ҳамда инсонпарварлик мезонларига таяниб шундай фикрга келамиз.

Аммо «Сароб» романига вақти ўтиб, умри тугаган бугунги қарашларимиз ва тарбиявий ишимиз учун зарарли ва кераксиз, ўтган давр мафкурасининг адабий намунаси бўлгани учун буткул эскирган асар сифатидагина қарамаслик керак.

Биз бугун ёзувчининг «Сароб» романидаги қарашлари, ғояси, хулосасини ва шулардан келиб чиқиб, аслида миллатпарвар мақсадлар йўлида курашган қаҳрамонларга бўлган салбий ёндашувни қабул қилмаймиз ва рад этамиз. Лекин айни вақтда асарда 20-йиллардаги ўзбек зиёлилари ва уларни қуршаган муҳитнинг руҳий дунёси, ҳаёт тарзи, табиати ва характери, ўй-фикрлари, маънавий олами, камчиликлари катта психологик санъаткорлик билан тасвирланганини ҳам эътироф этмаслик мумкин эмас.

Роман ниҳоясидаги Саидийлар ҳаракатининг инқирозга учраши масаласига алоҳида эътибор бериш зарур.

Гап шундаки, 20-йиллар охири 30-йилларнинг бошларида бу кучларнинг мақсадлари, ғоялари амалга ошиши учун реал, ҳаётинг асослар йўқ эди. Бу кучлар қўлида на сиёсий ва ижтимоий, на моддий ва мафкуравий бақувват замин бўлмагани учун уларнинг инқирозга юз тутиши аён бўлиб қолди.

Шу маънода ёзувчи Саидийлар ҳаракатини зарарли деб фош этишини инкор этган ҳолда, унинг ўз давридаги қисмати инқироб билан тугашининг кўрсатилиши ҳаёт ҳақиқатига зид эмаслигини ҳам таъкидлаш лозим. Демак, «Сароб» романи бор камчилик ва фазилатлари билан ўзига алоҳида муносабатни талаб этадиган, яратилган даврни (1930—1934) унутмаган ҳолда тарихийлик принципи асосида ёндашиш зарур бўлган, адиб ижодида ҳам, ўзбек адабиёти тарихида ҳам ўз ўрнига эга асардир.

Абдулла Қаҳҳор «Сароб» билан ўзбек адабиётидаги роман жанрининг айниқса психологик тасвир имкониятларини бойитди.

Унинг қисса ва ҳикоялари ҳам ўзбек адабиётидаги бу жанрларнинг имкониятларини янада бойитишга катта ҳисса қўшди.

Қисса ва ҳикоя жанрлари
ҳақида.

Бу жанрлар хусусида гап борар экан, уларнинг муштарак ва фарқли хусусиятларига эътибор бермоқ керак.

Ҳикоя ҳам, қисса ҳам насрий жанр. Ҳаётнинг муайян бир парчаси, қисми, босқичи, муаммоси, ўтмиш, бугун, келажак, фантастика тасвир этила олувчи ҳар иккала жанрдаги асар ҳажми ва қаҳрамонлар сони бир-бирига деярли яқин бўлиши мумкин. Ёзувчи мақсадидан келиб чиқиб, ҳатто баъзан, ҳажми қиссадан катта ҳикоялар ҳам учрайди.

Ҳикояда қаҳрамонлар сони қиссага нисбатан оз бўлади. Унда бир неча персонаж тасвирлангани билан, бир ёки икки қаҳрамон характеринигина чуқурроқ очиш мақсад қилиб қўйилади. Сиқиклик, ихчамлик, сўзда тежамкорлик, деталлар ва айрим чизгиларга катта ғоявий-бадий мақсад юклаш ҳикояга хос бўлган хусусиятлардир. Бу жанрда барча бадий компонентлар бир мақсад ва ғояга бўйсундирилади. Ҳикояда, асосан, қаҳрамон ҳаёти, тақдирининг кичик бир парчаси, лавҳаси, эпизоди кўрсатилади. Бу жанрда сюжетдан кўра характерга эътибор биринчи ўринда туради. Қаҳрамон ҳаётининг нисбатан узоқроқ даври кўрсатилганда замон категориясидаги воқеалар эмас, улар замиридаги характерларни очиш асосий мақсад бўлади.

Қисса ҳикояга нисбатан ҳажми жиҳатидан кенгроқ, қаҳрамонлар сони кўпроқ бўлган асардир. Бу жанрда персонажлар сони анчагина мўл бўлгани ҳолда икки, уч, тўрт қаҳрамоннинг характери, тақдири чуқурроқ, батафсилроқ ёритилади. Сюжет чизиқлари ҳам қаҳрамонларга монанд кўпаяди. Муаммолар ҳикояга ўхшаб, асосан, битта эмас, бир нечта бўлиши мумкин, қаҳрамонлар характери, тақдири, ҳаёти ҳам анча кенг, чуқур ва атрофлича тасвирланади. Тасвирдаги эпиклик ҳикояга нисбатан ортади. Қиссада ҳикояга нисбатан табиат манзаралари тасвири, лирик чекинлишларга кенгроқ ўрин ажратиш имкони бўлади.

Қисса ҳаёт ва қаҳрамонларни акс эттиришдаги кенглик, чуқурлик, батафсиллик жиҳатидан ҳикоя билан романнинг ўртасида турадиган жанрдир.

Савол ва топшириқлар

1. Абдулла Қаҳҳор болалиги ҳақида шигаларни биласиз?
2. Бўлажак адиб қаерларда таҳсил олди?
3. Ёзувчи ҳикоянавислик маҳоратининг асосий фазилатлари нимада?

4. Асрор бобо ва Қобил бобо характерларининг ўзига хос томонлари нималарда кўринади?

5. Ёзувчининг бадий ижод ҳақида айтган қайси фикрларини биласиз?

6. Адибнинг қайси романи ва комедиялари сизга маълум?

7. «Синчалак» қиссаси қайси давр ва қандай ҳаётий муаммоларни тасвирлашга бағишланган? Ёзувчи қайси масалада бир ёқламликка йўл қўйган?

8. Қаландаров ва Саида келишмовчиликларининг сабаби нимада?

9. Қаландаров мураккаб образ деганда нимани тушунасиз?

10. «Сароб» романидаги ҳукмрон синф мафкураси таъсири нималарда кўринади?

11. Ҳикоя, қисса, роман жанрларининг умумий ва хусусий томонларини биласизми?

12. Ёзувчининг «Ўтмишдан эртақлар» қиссасини ўқинг ва жанр табиатидаги ўзига хосликларни аниқланг.

13. «Даҳшат» ҳикояси асосида уй иншоиси ёзинг.

14. «Тобутдан товуш» комедиясининг ижодий тарихини ўрғанинг.

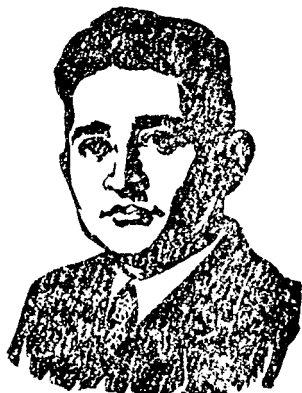
15. Абдулла Қаҳҳор асарларидаги ижодий принципларни аниқлашга ҳаракат қилинг.

16. Улкан адибнинг маҳорат мактабидан ўрганаётган ёш ёзувчиларнинг асарларини топиб ўқинг.

17. Ҳикоя билан қисса жанрлари ўртасидаги фарқни тушунтириб бering.

Ҳамид Олимжон

(1909—1944)

XX аср ўзбек шеърятининг Чўлпон, Ойбек, Фафур Гулом, Миртемир, Усмон Носир сингари чақноқ юлдузлари бор. Бу сўнмас юлдузлар силсиласида Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Рауф Парфи каби «митти» сайёралар ҳам йўқ эмас. Қандай адабий-тарихий даврлар келмасин, қандай фикрлар шабадаси эмасин, аср шеърятининг энг истеъдодли намояндалари орасида Ҳамид Олимжон ҳам яшашда давом этади.

Ҳамид Олимжон ғоят қисқа умр кўрганига қарамай, насрда ҳам, драматургияда ҳам, бадий таржима, адабиёт-шунослик соҳаларида ҳам самарали меҳнат қилишга уринди. Аммо унинг ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган улуғлиги биринчи навбатда шеърӣ ижоди, аниқроғи, энг яхши шеърӣ дурдоналари белгилаб беради.

Ҳамид Олимжон 1909 йил 12 декабрда Жиззах шаҳрида дунёга келди. У тўрт ёшга тўлар-тўлмас, отаси Олимжон ака вафот этди ва бўлажак шоир Азим бобо қўлида тарбия кўрди. Азим бобо Жиззахнинг хатли-саводли ва обрў-эътиборли кишиларидан бўлиб, Фозил Йўлдош ўғли Хатирчидан Жиззахлик дўст-ёрларини йўқлаб тушганида, унинг хонадонида ҳам бўлар эди. Шундай пайтларда Абдулҳамид бобоси пинжида ўтириб, навқирон бахшининг дўмбира жўрлигида айтган дostonларини жон қулоғи билан тинглаб эди. Онаси Комила хола ҳам халқ эртақ ва ривоятларини киройи билгичи бўлган. Абдулҳамид узун киш оқшомларини унинг Ёрилтош, Ойгул ва Бахтиёр, Тоҳир ва Зухралар ҳақидаги сеҳрли эртақларини тинглаб ўтказган. Кейинчалик шоир болалик кезларини хотирлаб, «Ўт боғлаган қанотлар, Беканот учган отлар», «Сўйлагувчи девор-

лар», «Бола бўп қолган чоллар»ни хаёлдан ўтказар экан, «Бувимнинг ҳар қиссаси, Ҳар бир қилган ҳиссаси Фикримни тортар эди, Ҳавасим ортар эди», деб ўша илк адабий манбани миннатдорлик ҳисси билан тилга олган эди.

Ҳамид Олимжон шеърятининг ўта халқчил оҳанг ва руҳ касб этишининг сабаби ҳам шундадир.

1916 йил Жиззах кўзғолони Абдулҳамидни гўзал эртақлар олаmidан юлқиб олиб, фожиали асрнинг ўтли нуқталаридан бирига ташлади. Кўзғолонни бостириш учун келган жазо отряди аҳолининг кичик бир қисмини қиличдан ўтказиб, қолган қисмини жазирама даштга ҳайдади. Шаҳарни тўпга тутиб, шу жумладан Абдулҳамид яшаган кўрғонни ҳам ер билан барабар текислаб ташлади. Азим бобо билан кенжа фарзанди Аҳмаджон ака эса ўрта Русия шаҳарларига мардикорликка юборилди.

Кўп ўтмай, февраль, сўнг октябрь тўнтаришлари рўй берди. Шоирнинг бобоси ҳам, амакиси ҳам мардикорликдан қайтишди. 1918 йилда эса Абдулҳамид Нариманов номидаги тўликсиз ўрта мактабга кирди. 1923 йилда уни тугатиб, Самарқанддаги ўзбек билим юртида ўқишни давом эттирди. Шу йиллари билим юртида С. Айний, А. Шакурий, Ҳожи Муин, машҳур археолог В. Л. Вяткин сингари алломалар дарс берар эдилар. Абдулҳамид ана шундай ижодий муҳитга тушгани учун ҳам унда шеър ёзиш майли орта бошлади. У билим юртининг «Ёш куч» деворий газетаси ва «Учкун» қўлёзма журналида дастлабки шеърини машқларини эълон қилиб, талабалар эътиборига тушди.

1926 йилда эса унинг «Кимдир» деб номланган илк шеъри «Зарафшон» газетасида эълон қилинди.

Абдулҳамид билим юртини битириб, 1928 йилда Ўзбекистон Давлат педагогика академиясига ўқишга кирганида, адабиётга бўлган қизиқиши бир мунча тиниқлашган эди. Шунинг учун ҳам 1929 йили «Кўклам» номли дастлабки шеърлар тўпламининг нашр этилиши қутилмаган ҳодиса бўлмади. Педакадемия домлалари С. Айний, А. Саъдий, О. Шарафиддинов, А. Алавий, Г. Шенгеллар эса ундаги бадий дид ва истеъдодга сайқал бериб, кейинги ижодий ўсишига мустаҳкам замин ҳозирладилар. Тиришқоқ шогирд ўз билимини бойитиш билан бирга бадий ижод билан ҳам муттасил шуғулланиб, 1931 йилда «Тонг шабадаси» ҳикоялар тўпламини, 1932 йилда эса «Олов сочлар» шеърини китобини эълон қилди.

Ҳамид Олимжон шеърят этагини ушлаган бу даврда Сталиннинг, большевиклар фирқасининг яқка ҳокимлигига

асосланган давлат тузуми қарор топмоқда, билим юрти ва педакадемияда берилган тарбия талабаларнинг шу тузумга нисбатан садоқатли бўлишига қаратилган эди. Сталин чоризмини «халқлар турмаси» деб атаб, 1916 йил кўзғолонини шафқатсизлик билан бостирган чор ҳукуматига нафрат уйғотмоқчи ва шу йўл билан ҳам қора кунда туғилгану шу он бўғилган Абдулҳамидларда умид ва ишонч қозонмоқчи эди. Халқни маърифатли қилиш бўйича кўрилган баъзи бир чоралар ёшларда янги тузумга хайрихоҳлик уйғотди. Владимир Маяковский шеърлари, турк Нозим Ҳикматнинг инқилобий шеърлари уларга бу борада мадад берди. Сталин ва фирқа берган ваъдаларга чиппа-чин ишонган Ҳамид Олимжон советлар юртининг бахтлар водийсига айланганини орзу ва умид кўзи билан кўрди. У 1932 йили нафақат ўз ижодининг, айти пайтда 30- йиллар шеърятининг байроғи бўлган «Бахтлар водийси» шеърини яратиб, «Пойга» ва «Ўлим ёвга!» тўпламларини чоп этди.

Республика пойтахти 1931 йили яна Тошкентга кўчирилди. Педакадемияни тугатган шоир Тошкентга келиб, «Ёш ленинчи» рўзномасида, «Қурилиш», «Ўзбекистон шўро адабиёти» ойномаларида масъул котиб сифатида хизмат қилди, 1932 йилдан 1937 йилга қадар Маданий қурилиш илмий-текшириш институти (Тил ва адабиёт институти)да ишлаб, ижодий ишни илмий фаолият билан бақамти олиб борди.

Ҳамид Олимжон 1935 йили Зулфияга уйланади.

30- йилларнинг иккинчи палласи шоир учун янги синовлар ва ижодий ютуқлар даври бўлди. Қатъий ички интизомга эга бўлган Ҳамид Олимжон қисқа вақт орасида қаламини чархлабгина қолмай, рзвон шеърый услубини ҳам шакллантириб олди. 30- йилларда социалистик жамиятнинг барпо этила бошлагани ва одамзод орзу қилган бахтли замоннинг келганига ишонган шоир насия бахтни жўшиб қуйлади. Унинг услубини белгилаб келган романтик руҳ ана шу ишончдан озик олди. Сталинча социализм қиличи яланғочланган 1937 йилда, хатто ўзи қувғинга учраганида ва НКВД зиңдонлари уни чанглотгичдек торта бошлаганида ҳам унинг тузумга бўлган эътиқодига ғубор кўнмади. Бу даврда у «Дарё кечаси» (1936), «Шеърлар» (1937), «Ўлка», «Ойгул ва Бахтиёр» (1939) ҳамда «Бахт» (1940) шеърый тўпламларини босмадан чиқарди; А. С. Пушкиннинг «Кавказ асири» ва « Сув париси» асарларини, Н. А. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романини ўзбек тилига ўғирди.

1937 йили — Ўзбекистон ёзувчиларининг IV пленумидан сўнг Ҳамид Олимжон институтдан ва комсомол сафидан

ҳайдалди. Унинг шеърлари қаршисида матбуот эшиклари ёшилди. Фақат 37-йил «зилзила» си тингандан кейингина — 1938 йил январида у Ўқув-педагогика нашриётига ишга олинди; ўша йилнинг ноябрида улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан ташкил этилган Навоий комитетининг масъул котиби қилиб белгиланди; 1939 йил 27 апрелда эса Ўзбекистон ёзувчиларининг II курултойида республика Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг котиби қилиб сайланди.

Ўзбек адабиётининг ўттиз ёшли сардори бу масъул лавозимда ўзининг ажойиб ташкилотчилик истеъдодини намойиш этди. У айниқса Ватан уруши йилларида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган ёзувчилар ва олимларни жойлаштириш, уларга моддий ёрдам кўрсатиш, ижодий қувватларини ўзбек адабиёти манфаати йўлида сафарбар этишда ибратли ишларни амалга оширди. Навоий юбилейига тараддуд кўриш, ўзбек адабиёти намуналарини қардош тилларга таржима этиш ишини йўлга қўйди. Айни пайтда ўзи ҳам ватанпарварлик нурлари билан сугорилган шеърлар ва балладалар, публицистик мақолалар ёзди; Муқанна қўзғолонига бағишланган шеърини фожиа яратди.

Ҳамид Олимжон уруш йилларида ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясига мухбир аъзо қилиб сайланди.

Шоир авжи ижодий кучга тўлган пайтда — 1944 йил 3 июль кунини автомобиль ҳалокати натижасида вафот этди.

Унинг адабий мероси ўн жилдлик «Мукамал асарлар тўплами»да тўла равишда нашр этилган.

Ҳамид Олимжон — ўзининг бутун вужуди билан совет даврининг фарзанди ва шу давр куйчиси. 30-йилларнинг ўрталарига қадар бўлган шоир ижодида Совет давлати раҳбарлари томонидан ташланган шиорлар ғоявий «пойдевор» вазифасини ўтайди. Дастлаб шоир бу пойдевор устига бадиятнинг мухташам устуларини ўрнатиб, салобатли иморат қуришни билмайди. Давр шиорлари, давлат раҳбарларининг қақирқлари, фирқа анжуманларининг «ғоялари» унинг шеърларида — бошқа аксар ёш совет шоирларида бўлганидек — яланғоч бир шаклда ифода этилади. Шоирнинг «Темир қонун», «Ўлка сафарбар», «Мудофаа кунларида», «Кадр», «Тарих кўрганми?», «Нима бизга Америка!» шеърларида коммунистик калондимоғлик, социалистик таълимотни тушунмаган ва унга кўр-кўрона сажда қилмаган кишиларга нисбатан ға-

заб ва нафрат, халқни синфий табақаларга бўлиш ва уларнинг бир қисмига «душман» тамғасини босиш майллари устиворлик қилади. Ана шундай кайфиятдаги шеърларнинг «қаймоғи» сифатида майдонга келган «Ўлим ёвга!» публицистик достонида эса 1929 йилда ноҳақ қамалган ва сталинча қатағон йилларининг Ўзбекистондаги дастлабки қурбонлари — Боту, Рамзий, Олтой каби шоирларга лаънат тошлари ёғдирилади.

Ҳамид Олимжон шундай шеърлари билан Сталин раҳнамоси бўлган коммунистлар фирқаси ишига «Доим тайёр!» эълонини изҳор қилади.

Адолат ҳаққи, шуни айтиш керакки, бу даврда янги тузумга, коммунистлар фирқаси белгилаб берган режаларга, қолаверса, сталинча қирғин-баротнинг тўғрилигига ишонган ўзбек ёзувчилари орасида Ҳамид Олимжон ёлғиз эмас эди. Лекин ҳеч ким ижодда Ҳ. Олимжондек самимият ва изчиллик билан янги тузумга хизмат қилмаган.

Кейинги йилларда маълум бўлишича, урушга қадар бўлган бирорта беш йиллик режалари бажарилган эмас. Аммо расмий матбуот ҳар сафар беш йиллик режаларининг муддатидан олдин бажарилгани; мамлакатнинг юксак тараққиёт босқичига эришгани ҳақида тинмай бонг урган. Ҳ. Олимжон сингари ёш, ҳаётни матбуот орқали билувчи шоирлар эса бунга ишонган. Улар наздида, СССР яқин йилларда жаҳоннинг энг илғор ва бой мамлакати — Америка Қўшма Штатларини ҳам доғда қолдириб, фантастик юксалиш босқичига кўтарилажак эди.

Ҳ. Олимжоннинг 30- йиллар ижодида устиворлик қилган романтик тасвир услуби у тушиб қолган ана шу ҳаёлпарастликнинг, ширин рўёларнинг самарасидир.

Шундай суръатларни

кувиб етдикки,

Шундай қадам ташлаб

чопиб кетдикки,

Америка

Хаёл ҳам қилолмас уни.

Ҳар ишим

юришим,

туришим

меннинг

Белгиси

Эртанги

порлоқ бахтимнинг!

(«Нима бизга Америка!»)

Шоир ижодидаги романтик кўтаринкилик ана шу сароб-ишончга асосланган эди.

Аммо у ижодий тажриба орттирган сайин бундай яланғоч шиорбозликдан «давр ғоялари» ни бадий либосга ўраш санъатини эгаллаб борди ва бу соҳада камолот чўққисига эришди.

Ҳамид Олимжон шеъриятида бахт мавзуи алоҳида мавжега эга. Шоирнинг бу мавзу тасвирига катта аҳамият берганининг боисини тушуниш учун куйидаги сатрларга эътиборни қаратиш лозим. У ёзади:

Бахт топилмас ҳеч бир замонда.
Эл қул бўлса, бўлса яланғоч.
Жаннатларни яратган одам
Натижада ўзи қолса оч.
Қувонч шулким, толе ёр бўлиб
Бахтни топган элни кўролдим.
Асрларнинг қайғусин қарғаб,
Шодлик ва бахт куйини чалдим.

(«Бахт тўғрисида»)

Шоир ўзбек халқининг жаннатларни яратган одамнинг совет даврида бахтга эришгани, пахтакор қуллар бўлиб эмас, бахтиёр кишилар бўлиб яшаётганига чин дилдан ишонган. Ана шу ишонч туфайли у ўзининг лирик қаҳрамонини «бахтиёр халқ» нинг бир тимсоли сифатида тасвирлади. «Ўрик гуллаганда», «Бахтимиз тарихига», «Шодликни куйлаганимнинг сабаби» сингари шеърларида ёрқин мужассамланган ана шу қаҳрамон уруш бошланиши билан ватанпарварлик туйғуларига тўлиб тошади.

Ҳамид Олимжонни у яшаган замон ва макондан ажратиб олиш мумкин эмас. Лекин, шу билан бирга унинг санъаткор сифатида ўз даври худудларини ёриб чиқиб, умуминсоний ғоя ва туйғулар тараннумига келганига ҳам бефарқ қараб бўлмайди. Ҳамид Олимжон XX аср ўзбек шеърлятида Чўлпон ва Ойбекдан сўнг инсон руҳий оламини нафис бўёқлар билан очишга катта эътибор берди. Унинг 1936 йилдан кейинги ижодида лирик қаҳрамоннинг ички олами барча гўзал жилвалари билан акс этди.

1937 йил 23 мартда Қозоғистонда қардош халқнинг қурултойи бўлиб ўтди. Ҳамид Олимжон Ўзбекистон ҳукумат делегацияси аъзоси сифатида бу анжуманда қатнашиб, Ҳасан Қайғи деган қозоқ оқинининг фожиали қисмати билан танишди. Қор гиламлари остида ётган Олмаота билан

хайрлашиб, Тошкентга қайтганида, унинг деразаси олдидаги бир туп ўрик чаман бўлиб очилган эди. Шоир ана шу икки манзара (қор-ўрик гуллари)ни ўзаро қиёслар экан, табиий равишда Ҳасан Қайғи билан ўзини ҳам беихтиёр солиштиради. «Мен ҳам Ҳасан Қайғидек бу дунёдан бахт нималигини билмай ўтаманми?» деган савол уни изтиробга солади. Ана шундай шоирона таассуротлар ва кечинмалар самарасида туғилган «Ўрик гуллаганда» шеърида яна бахт мавзуи кўтарилади. Шеър лирик қаҳрамонининг «Бахтим борми?» деган саволига жавобан еллар ҳам, қушлар ҳам, куртаклар ҳам «Бахтинг бор!» деб хитоб қилади. Бахтдан хабар берган овозлар ҳамма ёқни тўлдириб юборади:

Мана сенга олам-олам гул,
Этагингга сикқанича ол.
Бунда толе ҳар нарсадан мўл
То ўлгунча шу ўлкада қол...

Бу сатрларда тасвирланган гул — бахт муждаси, бахт тимсоли, чаман бўлиб гуллаган ўрик эса, аслида бахтли замоннинг образи. Аммо бу образ ўз ҳаракатида, ривожда давом этиб, лирик қаҳрамонга бахт бера олувчи, унинг ҳаётига бахт нурини сочувчи илоҳий бир кучга ҳам айланади. Агар юқоридаги сатрларни эътибор билан ўқисак, ана шу куч лирик қаҳрамон устидан бахт гулларини нисор этиб, «Этагингга сикқанича ол!» дер экан, «ол» сўзи «олам-олам» сўзларида акс-садо беради ва бутун бандга сочилган «л» товушларида камон торларидек тебраниб, жаранглаб тугади.

«Дарё тиниқ, осмон беғубор» шеърида ўзининг бахтиёр эканлигига ишонган ана шу лирик қаҳрамоннинг кечинмалари тасвирланган:

Бахтим борки, ҳар нарса гўзал
Кўринади менинг кўзимга...

Бу сатрлар Ҳамид Олимжон шеъриятидаги романтик кайфиятнинг устиворлиги сабабларини ҳам, бу шеърнинг ғоявий йўналишини ҳам ифодалаб келади. Шоир, демак, унинг лирик қаҳрамони ҳам ўзини бахтли сезгани учун бутун борлик, бутун ўзбеклар ўлкаси унга гўзал бўлиб кўринади. Ана шундай шуқуҳли бир кайфиятга кирган шоир бу ўлкада қалби дарёдек тиниқ ва осмондек беғубор кишилар яшашини орзу қилади.

Бу шеърдаги «Оппоқ қордир тоғларнинг боши» мисраси ўзбек халқ оғзаки ижоди чашмасидан олинган. Болалик йилларидан фольклорга меҳр туйган шоир 30-йил-

ларнинг ўрталарида Фозил Йўлдош ўгли сингари бахшиларни қайта кашф этиб, уларнинг «Алпомиш» сингари алп достонларини нашр этишда катнашди. У ана шу жараёнда Фозил Йўлдош ўглининг бадиний оламига кириб борди. «Куйчининг хаёли» шеърида шоир ана шу ранг-баранг қаҳрамонларга, бир-биридан мароқли воқеаларга бой оламини гавдалантириб берди. Бахши айтган достон ва термаларда халқ хаёти, тарихи, маданияти, удумлари, орзу ва интилишлари акс этганини кўрсатиб, бу асарлар тингловчига, китобхонга, халққа руҳий озик ва мадад беришини алоҳида таъкидлаб кўрсатди:

Куй кўпдир, кўшиқлар миллонча жонни
Кўзгата олади, мухтарам падар!

Ана шу куйчининг жамиятдаги, халқ маънавий ҳаётидаги ўрни ушбу шеърда бахшиёна оҳанг ва рангларда очилган.

Халқ оғзаки ижодида махбубанинг жанг майдонларида курашаётган ёр ортидан бориши тасвирланган асарлар оз эмас. Ҳамид Олимжон ҳам «Севги» шеърида ана шу анъанавий сюжетдан фойдаланган. Аммо бу шеърдаги ошиқ ва маъшуқа образлари Ватан уруши майдонларида ҳаракат этиши билан реал кишиларга айланадилар. Улар Ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлида ҳалок бўлишлари мумкинлигини сезадилар. Лекин бу фожиа яқун ҳам уларни мардлик ва жасорат йўлидан қайтармайди.

Бугдой бошоғидай кўкка интилиб,
Мен шунда тупроқдан кўтарарман бош.
Сенинг қонларингдан ўсар қизил гул,
Ёқутга айланар сойлардаги тош.
Дунёни ёритар бизнинг севгимиз,
Иккимиз ҳеч қачон ўлмасмиз асло...

Ҳамид Олимжоннинг бахти суруридан маст бўлган лирик қаҳрамони мустақиллик учун курашда ўз бахтиёни ҳам, севгисини ҳам қурбон қилишга тайёр. Зеро, унинг учун шахсий фароғатдан кўра халқнинг, юртнинг тақдири, истиқлоли муҳимдир. Унинг бутун шеърий ижодида олға сурилган ғоялар шу нуқтага келиб, ўзаро туташади. Шоир гўзал инсоний туйғу ва кечинмаларни тасвирлаш жараёнида юксак бадиият довларини забт этади. Унинг сўз ва тасвир воситаларидан фойдаланиш санъати ўз камолига етар экан, шеърлари фақат мусиқий раванлик ва халқчиллик касб этибгина қолмай, киши руҳига эстетик таъсир кўрсатувчи қудратга ҳам эга бўлади.

Достойнинг яратилиш
тарихи ва голий
йўналиши.

30- йилларнинг бошларида қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш жараёни авж олиши билан Коммунистик партиянинг дастёри бўлган шоир ва ёзувчилар ҳам бу долзарб мавзуга қўл урмоқчи бўлдилар. Шулар қаторида Ҳамид Олимжон ҳам 1933 йилда Қўқон ва Мулкободга бориб, «янги ҳаёт» пойдеворини кураётган қишлоқ аҳли билан танишди. Лекин, бир томондан, дастлабки совет колхозларидаги аҳволнинг танглиги, иккинчи томондан эса, етарли ижодий тажрибанинг йўқлиги орқасида ёш шоирнинг коллективлаштириш мавзуида йирик асар ёзиш нияти рўёбга чикмади. Орадан икки йил ўтгач, ўзбек пахтакорлари тишимсиз меҳнатлари орқасида 1 миллион тонналик «оқ олтин» хирмони яратдилар. Ўзбекистонда коллективлаштиришни амалга оширишдан мақсад ҳам Совет мамлакатининг иқтисодий аҳволини пахта ҳосилини кўпайтириш орқали яхшилаш ва жаҳон бозорига чиқиш эди. Пахтакор халқнинг бу борадаги фидокорона меҳнатини рағбатлантириш мақсадида юздан ортиқ киши Совет ҳукуматининг нишонлари билан тақдирланди. Бу нишондорлар орасида Бухоро вилоятидаги Акмалобод (ҳозир Ғиждувон) туманидаги Сталин номи колхоз бригадири Зайнаб Омонова ҳам бор эди.

А. Қодирий, Уйғун, Шайхзода, Усмон Носир сингари шоир ва ёзувчилар қатори Ҳамид Олимжон ҳам ҳукумат нишонлари билан тақдирланган меҳнат қаҳрамонлари билан учрашиб, улар тўғрисида «Файзулла ота Юнусов», «Зайнаб» очерklarини ёзди. 1938 йилда эса сўнги очерк қаҳрамони — Зайнаб Омонова ҳаёти фактларидан илҳомланиб, «Зайнаб ва Омон» достойинини яратди.

Дунёкараши совет тарғибот воситалари таъсирида шакланган Ҳамид Олимжон назарида меҳнат майдонида дондор пахтакор сифатида тугилган Зайнаб ва унинг шу майдонда топиб теккани Омон «Янги давр»нинг «янги кишилари» эди. У шу фидокор кишилар меҳнати билан қад кўтарувчи ва гуллаб яшновчи совет жамияти ўз навбатида, уларга шахсий бахт ва фаровон ҳаёт бағишлашига астойдил ишонди. Шунинг учун ҳам у ўз олдига, аввало, ана шу жамиятнинг Зайнаб ва Омонлар сингари минглаб кишиларга бахтсаодат келтирувчи жамият, коллективлаштириш эса ана шу йўлдаги бирдан-бир тўғри ижтимоий-тарихий тадбир эканлигини бадий кўрсатиш вазифасини қўйди.

Зайнаб образи.

«Зайнаб» очеркида тасвирланишича, ёшлигида отасидан етим қолган қиз опаси Ҳури холанинг қўлида қолади. Қашшок оила отадан қолган уч таноб ерни сотиб ейди. Бироқ, унинг оғир ҳаёти бундан яхшиланмайди. Ҳури хола фарзандларини тиланчилик орқасида боқишга мажбур бўлади. «Айиқ катагига ўхшаган кичкинагина пастак бир уйда уч аёл киши турар эди,— деб ёзади Ҳ. Олимжон.— Ундан фақат бир қари кампир эрта билан чиқади-да, кечкурун нималарнидир елкасига ортиб, қайтиб киради. Иккита қиз бола кампирни қаршилайди ва одатдагидай унинг кўтариб келган нарсасини титкилай бошлайди».

Ҳ. Олимжон дostonда Зайнаб ҳаётининг бундай фактларини четлаб ўтса-да, у ана шу муҳтожлик шароитида ўсган қизнинг коллективлаштириш йилларида ўз қаддини тутиб олиб, 33 нафар эркак ва аёлдан иборат бригадага бошчилик қилгани ва 1935 йилда гектаридан 36 центнердан ҳосил кўтарганини доим ёдда тутати. У дostonда Зайнаб ҳаётининг ана шу бир-бирига зид икки палласини ўзаро қиёслаб, совет воқелиги туфайли унинг манглайига офтоб теккани, бу воқелик туфайли унинг донгдор пахтакорга айланганини тасвирлашга алоҳида эътибор беради.

Ҳ. Олимжон наздида Зайнабнинг ўз ҳақ-хуқуқларини таниши ва чин инсон сифатида яшай бошлаши колхоз тузилиши билан боғлиқ:

Колхоздаги мустақил турмуш
Ва маҳсулдор яратувчи иш
Ҳуссаларни айлади барбод,
Фақат шунда у қозонди от.

Шоир коллективлаштириш даври ва умуман инқилоб фақат Зайнабга эмас, балки у мансуб бўлган бутун эл-юртга бахтсаодат келтирганига ишонади. Баъзи эскирган удумларнинг Зайнаб ва Омонлар бахтига тўғаноқ бўлиши унга совет воқелигидаги бирдан бир қўланка бўлиб туюлади. Натижада совет тузуми туфайли «ўзини ҳақиқий инсон» деб ҳис қилган Зайнаб «эски одатлар ўлкаси» ни поймол этиш ва шу йўл билан ўз бахтига эришиш учун курашга чиқади.

Зайнаб — Ҳамид Олимжон тасвирида янги жамият кишиси. У «эркин меҳнат» орқасида ҳурмат-эътибор орттирган, инсоний гўзаллиги ва латофати билан Омон муҳаббатини қозонган. Аммо у гўдаклигида Собирга деб «нон синдирилгани» дән дарак топиб, янги ахлоқ нормалари учун курашади ва бу курашда ғолиб чиқади.

Омон образи.

Ўзбек дostonчилиги тарихидаги барқарор анъаналардан фаркли ўларoқ Омон бу муҳаббат мавзуга бағишланган дostonда фаол ҳаракат этмайди. Зайнаб ўзининг Омон ҳақидаги тасаввурларини баён қилганда, бир ўринда «у кам эмас бир одамдан» деса, иккинчи бир ҳолда «Мен у билан узоқман ғамдан», дейди. Омон образининг моҳиятини очувчи чизгилар шу билан тугайди. Лекин шоир ўзи истамагани ҳолда севиш учун, албатта, фавкуллодда ишлар қилиш, чин қаҳрамон бўлиш шарт эмас, деган фикрни илгари суради.

Агар ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётидаги ишқий дostonларга назар ташласак, уларнинг аксариятида бош қаҳрамонлар сифатида олий табақа вакиллари — шаҳзода ва маликалар ҳаракат этганини кўрамиз. Ҳамид Олимжоннинг бу дostonида эса Зайнаб — ота-онаси барвақт ўлиб, ўзи Анор хола оиласида тарбияланган қиз; Омоннинг ўтмиши эса ундан ҳам қоронғи; унинг на бир қариндоши, на бир сирдоши бор.

«Юрт бошига зулм босганда, Офат билан ўлим босганда» унинг ота-онаси ҳам, бошқа қондош-қариндошлари ҳам очлик ва муҳтожликдан қирилиб кетган. Ва у фалакнинг гардиши билан Зайнаб ўсган юртга келиб қолган.

Хуллас, Омоннинг Зайнабдан бошқа суянадиган бирор кимсаси йўқ. Зайнаб ҳам Омон билан бўлганида, ғамдан узоқ эканлиги учун уни севади. В. Шекспирнинг машхур фожиасида Дездемона Отелло чеккан заҳматлар учун уни севганидек, Зайнаб ҳам Омоннинг фожиали тақдири учун унга янада меҳр кўяди.

Тақдир шамоли Омонни Зайнаб ишлаётган колхозга олиб келгач, у бу ерда ўз дардига малҳам топади; «дунё унга гўзал кўриниб», «ҳаётдан маънолар унади» ва унинг «кўнгли ишқни ихтиёр қилади».

Бунда топди бир янги замон,
Бул замонда ул бўлди Омон.

Ҳамид Олимжон талқинида Омон ҳам Зайнаб сингари, совет даври туфайли бахт-саодатга эришади. Шоир бу ҳар икки қаҳрамон севгисини тасвирлаш орқали «янги замон» ни улуғлашга интилади.

Анор образи.

Анор дostonдаги бошдан-оёқ салбий қаҳрамон эмас. У бир пайтлар етим Зайнабни ўз бағрига олиб, унинг бошини силаган. Аммо Зайнаб вояга етгач, у қизнинг марҳум ота-онаси истагини амалга ошириб, уни Собирга бермоқчи. Эски урф-одатларни муқаддас деб билган, ўзи ҳам эрини биринчи

Бор чимилдикда кўрган Анор бу эскирган расм-русмлар тарафдори. Унинг назарида, асрлар давомида синовдан ўтган одатлардан воз кечиш ахлоқсизликка олиб боради, халқни ўтмиш билан алоқадан маҳрум қилади. Шунинг учун ҳам у ўз эътиқоидида собит.

- Бўлмайдимми Собир, тез гапир!
- Опа, бўлмас, жоним, гапим бир!
- Ё мени де, ёки Омонни!
- Нетай, тикдим йўлида жонни!..

Ҳ. Олимжон Анор билан Зайнаб ўртасидаги бу «сўз жанги» ни шундай оҳангда тасвир этадики, Навоий «Фарҳод ва Ширин» идаги Хусрав ва Фарҳод ўртасидаги машҳур диалог беихтиёр хотирага келади. Бу ҳар икки асардаги диалогда ўз ишқига, ўз қалбининг мумтозига садоқатли шахс улуғланади.

Асар конфликт.

30- йиллар ўзбек адабиётида шакллана бошлаган эскилик билан янгилик ўртасидаги тўқнашув бу асарда ўзининг мумтоз тасвирига топди. Ҳ. Олимжон янги ижтимоий тузум янги инсонни яратди, деган ҳаёлий ақидадан келиб чиқиб, бу «янги инсон» ни эски қарашларни ташувчи кишиларга (бу ўринда Анорга) қарши қўйиб, улар ўртасидаги зиддиятни асар конфликтини даражасига кўтарди. Аслида октябрь инқилоби янги инсонни ҳам, янги инсоний муносабатларни ҳам вужудга келтира олмади. Умуман, бирор инқилоб гуманизм байроғи остида ҳаракат қилувчи янги инсонни ярата олмайди. Аммо кишилар қайси жамиятда, қандай турмуш даражасида яшашларидан қатъи назар, ўз фикр ва қарашларига кўра, турли «табақалар» га — қатламларга ажралишлари мумкин. Мазкур дoston негизидagi конфликт ҳам ана шундай қатламлар ўртасидадир.

Анор хола даққи юнусдан қолган урф-одатларни ёқлаб, «Бизда одат мана шу эди. Ва саодат мана шу эди», деб конфликтнинг ўзи эгаллаган кутбида собит турса, ёш авлоднинг, демак, ёш фикрнинг ҳам вакили бўлган Зайнаб хотин-қизларга хос қуллик ва бахтсизлик боисини азалий расм-русмларда кўради. Ана шу фикр ва қарашлар талошига Зайнаб ўт ташлаб, конфликт торини таранглатиб юборади. У дейди:

«Тўғри, опа, бутун бахтсизлик,
Хўрликларнинг боиси шудир.
Хотин-қизга хос бўлган қуллик
Шу одатда этмишдир зухур.

Бутун қизлар, бутун жувонлар
Чимилдикда эрни кўрдилар.
Куя-куя кул бўлди жоилар,
Чўри бўлиб йиглаб юрдилар...
Ҳар номардга чўкар эди тиз,
Эрксиз эди сизнинг ҳаммангиз...»

Зайнабнинг ўз севгисига вафо қилиш учун, Омон учун кураши фақат шахсий саодат учун эмас, инсон эрки учун, ҳақ-ҳуқуқи учун, руҳнинг озодлиги учун олиб борилган кураш эди. Шунинг учун ҳам асар конфликтга кенгроқ маъно юклатилганини унутмаслик керак.

Собир образи.

Собир аксар ишқий асарлардаги иккинчи даражали Хусрав («Фарҳод ва Ширин»да), Қоработир («Тоҳир ва Зухра» да) сингари персонажлардан кескин фарқ қилади. У тилга олинган қаҳрамонлар сингари ошиқ ва маъшуқалар муҳаббатига раҳна солмай, аксинча, уларга бахт йўлини очади.

Социалистик қурилиш йилларида шаҳарда ўқиган, илмий ва маданиятли бўлган Собир Ҳамид Олимжон назарида «янги давр»нинг жонли тимсолидир. У ҳузурига нажот излаб келган Зайнабдан ўзи билан боғлиқ сирни эшитгач, «Энди одам истар бўлса ёр, Ўз севганин қилсин ихтиёр», деб ўзининг ҳам севган гули борлигини ошкор этади ва эски, чиркин одатларга нисбатан нафрат изҳор қилади. У: «Энди шундай одат керакдир. Ва саодат шундай керакдир», деб Зайнаб билан бирга янги ахлоқ учун курашади.

Достоннинг ғоявий ва бадий хусусиятлари.

А. С. Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани» достонидаги асосий қаҳрамонлар Гирей, Зарема ва Мария бўлиб, улар исмидаги етакчи товушлар «гарем» («ҳарам») сўзини юзага келтиради. Бу қаҳрамонлар ҳаракат қиладиган майдон ҳам «ҳарам» дир.

Х. Олимжон ҳам мазкур дoston қаҳрамонлари Зайнаб ва Омон исmlарини «замон» сўзида жамулжам этгандек бўлади. Шоир ўзбек мумтоз адабиёти яратган бахтсиз ошиқлар номини тилга олиб, «Лекин замон асира Лайли ёстуғини бутун қурутган, Коса-коса оғулар тутган; Мажнунни у ўтказган ёрсиз, Фарҳодни ҳам этган диёрсиз», дейди; аммо советлар замони тўғрисида сўз борганда:

Хазон қилмас Зайнабни замон
Ва оташда ўртанмас Омон,

деб ўз қаҳрамонларининг орзу-умидлари билан улар яшаган замон ўртасида уйғунлик кўради. У ўз достони билан гўё

кишилик тарихида биринчи бор барпо бўлган адолатли давлат тузумига олқиш айтмоқчи, уни кўкларга кўтармоқчи бўлади. Шоирнинг Сталин замони ҳақидаги фикрлари қанчалик хато, бу замонни шарафлаш нияти эса қанчалик асоссиз бўлмасин, унинг Октябрь инқилобидан кейин бахтли ҳаётнинг қарор топишига умид қилиши ва шу умид билан асар ёзиши учун ҳақи бор эди, албатта.

Ҳамид Олимжон бахтли замоннинг келганига умид қилибгина қолмай, унга астойдил ишонди ҳам. Шунинг учун у 30- йиллар воқелигини тасвирлар экан, қаламидан бол томди, унинг ҳар бир сўзи шарбатга ботириб олингандек ширадор бўлди. Бугун шоирнинг бу тасвир услуби Сталин замони ни қатагон ва қиргин даври деб билган кишилар учун эриш туюлиши мумкин. Аммо шеърятнинг ҳаётдаги гўзалликни тараннум этиш, кишилар калбига нафосат гавҳарларини сочиш вазифаси бор экан, Ҳамид Олимжоннинг бу романтик тасвир услуби ҳам яшаш ҳуқуқига эгадир. Қолаверса, «Зайнаб ва Омон» даги асосий ният сталинизм даврини шарафлаш эмас, севги ва муҳаббатни куйлаш, севги ва инсоний бурчга содиқ кишиларни улуглаш, уларнинг инсоний ҳуқуқ ва эрк учун, чириган удумларга қарши мардона курашини тасвирлашдир.

Ҳ. Олимжон — нозик туйғу ва кечинмалар куйчиси. Шоир истеъдодининг бу муҳим қирраси мазкур дostonда ҳам гўзал самаралар берган. Дostonдаги нафис манзаралар тасвири, қахрамонлар ҳолатининг бетакрор ифодаси бўлган лавҳаларни ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Шоир сўз ва мисраларни шеърят ипига шундай равон тизадики, ҳар бир бўлимдаги парчалар бамисоли бир кўшиқ бўлиб, сеҳрли садолар таратгандек бўлади. Бу парчалардаги мусиқий ла-тофат, жўшқин ҳарорат ва туйғулар нафосати билан ўзаро уйғунлашиб, дostonнинг бадий қимматини ҳосил қилади.

Ҳамид Олимжон XX аср ўзбек шеъряти тарихида ўзига хос ўринга эга. У 30- йилларда — Чўлпон ва Усмон Носирларнинг бадий тажрибасида фойдаланиш тақиқланган, шеърятда гражданлик ғояларига кенг йўл очилиб, лирик тароват қатагонга учраган даврда яшади. Шунга қарамай, у совет даври ўзбек шеърятининг ғоявийлик принципига тўла амал қилган ҳолда шеърятда лирик ибтидо-нинг ҳаётбахш кучга эга бўлиши учун интилди, нафис инсоний туйғулар, самимий кечинмалар, инсон руҳий бойли-

гини ташкил этувчи қалб тебранишларини тасвирлашни ўз ижодий дастурининг устивор мезонлари деб билди. Унинг шахсий услуби ва бу услубдаги романтик тасвирга мойил кирралар йилдан-йилга бойиб борди. Жўшқин кўтаринкилик, воқеликни заррин нурлар орқали кўриш ва тасвирлаш тамойили ундаги лиризм, мусиқий раволик ва халқчиллик (айниқса уруш даври ижодида) билан тутшиб, ўзбек шеърлятида фақат Ҳамид Олимжонга хос бўлган шеърлий мактабнинг туғилишини таъминлади. Кейинчалик шу мактаб таъсирида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Жамол Камол сингари ўзбек шеърлятининг қатор истеъдодли вакиллари ўсиб етишдилар.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳамид Олимжон ҳаёти ҳақида қандай бадий асарларни биласиз?
2. Ҳамид Олимжон қандай гулни кўпроқ севган?
3. Шоирнинг Чимён ҳақидаги яна қандай шеърларини биласиз?
4. Шоирнинг қайси шеърлари кўшиқ қилиб айтилади?
5. Ҳамид Олимжон яна қандай дoston ва пьесалар ёзган?
6. Ҳамид Олимжоннинг она образи тасвирланган қандай шеърларини биласиз?
7. «Зайнаб ва Омон» достонида қандай автобиографик ўринлар бор?
8. Шоирнинг қайси шеърлари Зулфияга бағишланган?
9. «Куйчининг хаёли» шеърининг мазмунини сўзлаб беринг.
10. «Чимён эсдаликлари» шеъридаги сифатлаш, ўхшатиш ва истiorаларни таҳлил этинг. Шеърни ёдланг.
11. «Дарё тиниқ, осмон бегубор» шеърининг гоъвий мазмунига уйғун бўлган қандай расми билишингизни айтнинг ё кўрсатинг.
12. «Ҳамид Олимжон — лирик шоир» мавзуда иншо ёзинг.

50- йилларнинг ўрталаридан мамлакатда эркинлик шабадаси эса бошлади. Шахсга сиғиниш оқибатларини тугатиш, демократияни кенгайтириш, социалистик қонунчиликни тиклаш йўлида дадил ишлар амалга оширилди. Ички ва ташқи сиёсатда эски андозалар қулай бошлади, бошқаришнинг 30—40- йилларда қарор топган маъмурий буйруқ-бозлик усулларини йўқотишга, инсонпарварлик идеаллари ва кадриятларни тиклашга ҳаракат қилинди. Маънавий ҳаётда мусаффо иқлим қарор топа бошлади, эркин ижодий фикрлашга бирмунча имкон яратилди, фан-техникани ривожлантиришда, космосни забт этишда жиддий муваффақиятларга эришилди. Халқнинг моддий аҳволи яхшила-на бошлади.

Республикамикда адабий ҳаётни соғломлаштириш юзасидан муҳим тадбирлар амалга оширилди. 30- йилларда шахсга сиғинишнинг қурбони бўлган Абдулла Қодирий, Сўфизода, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари адибларга қўйилган асосиз айблар олиб ташланди. А. Қодирий, Сўфизода, У. Носир асарлари халққа қайтарилди. 40- йилларнинг охири ва 50- йилларнинг бошларида қатағонга учраган М. Шайхзода, Шухрат, С. Аҳмад, Шукрулло каби адиблар окланиб, жўшқин ижодий меҳнатга қайтдилар. Ойбек, А. Қаҳҳор каби улкан ёзувчиларга қарши уюштирилган фитна, беҳуда гап-сўзларга қисман чек қўйилди. Маънавий меросга муносабатда йўл қўйилган айрим хатолар («Алпомиш» достонининг асосиз қораланиши каби) тузатилди. Адабиёт назариясидаги ақидапарастлик қарашлари, социалистик реализмга бирёқлама, тор ёндашишлар танқидга учради.

Мана шу ҳаётбахш омиллар туфайли адабиётда жонланиш, янги бир кўтарилиш бошланди. Кекса бўғинга мансуб Ойбек, Ғ. Ғулوم, А. Қаҳҳор, Уйғун, К. Яшин, Зулфия, Миртемирлар ғайрат билан ижодга киришдилар; чунончи, Ойбек оғир хасталигига қарамай қисқа муддат ичида «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл», «Болалик» сингари йирик насрий асарларини, «Даврим жароҳати» номли ўткир публицистик достонини, ўнлаб лирик шеърлар ва илмий, адабий-танқидий мақолаларини китобхонга тақдим этди. А. Қаҳҳор

«Синчалак», «Тўйда аза», «Тобутдан товуш», «Ўтмишдан эртаклар» сингари адабиётимизда йирик ҳодиса бўлган асарларини яратди. Шуҳрат, С. Аҳмад, Шукрулло, А. Мухтор, Мирмуҳсин каби ижодини 30- йилларда бошлаган ёзувчилар асосан 60—80- йилларга келиб ўз истеъдодларини тўлароқ намоён этишга эришдилар.

Ўша ҳаётбахш ўзгаришлар шабадаси таъсирида етишган С. Зуннунова, О. Ёқубов, П. Қодиров ва улар билан изма-из адабиётга кириб келган Э. Воҳидов, А. Орипов, Ў. Умарбеков, Ш. Холмирзаев, Ў. Ҳошимов, Х. Тўхтабоев, О. Матжон каби истеъдодлар адабиётимиз ривожига янги тўлқин, янги нафас бахш этдилар. Бу даврга келиб ўзбек адабиётининг қардош ва жаҳон халқлари адабиётлари билан алоқаси кенгайди. Тошкент Осиё ва Африка тараққийпарвар адабий қаракатининг марказларидан бирига айланди. Нашр ишлари бирмунча яхшиланди. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти ташкил этилди, «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») газетаси чиқа бошлади. «Гулистон» журнали қайта тикланди. «Шарқ юлдузи» журналининг қажми кенгайди. 80- йилларга келиб булар ёнига «Ёшлик», «Ёш куч» журналлари кўшилди, «Чўлпон» нашриёти ташкил этилди.

Бу даврда адабиётда бир қатор сифат ўзгаришлари пайдо бўлди. Аввало 40- йилларда ҳаётдан ажралиб қолган, турмушни зиддиятларсиз, бўяб-безаб кўрсатишга берилиб кетган адабиёт реал ҳаётга юз ўгира бошлади; воқеаларни бор ҳолича мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатиш таъмоили кучая борди. Адабиётнинг мавзу-муаммолар доираси анча кенгайди, совет жамияти босиб ўтган тарихий йўлни янгича танқидий идрок этиш, баҳолаш, инқилоб даври, 30- йиллар, Ватан уруши ва урушдан кейинги давр ҳақиқатини, шахсга сизиниш туфайли кишиларимиз бошига тушган кулфатларни айтиш-ифодалашга йўл очилди. Замонавий мавзулардаги асарларда реал ҳаёт муаммолари дадилроқ ўртага кўйиладиган бўлиб қолди. Адабиётда инсон шахсига, унинг руҳий оламига қизиқиш, юракдаги дарду ташвишларига ҳамдардлик кучайди. А. Қаҳҳорнинг «Синчалак», «Даҳшат», «Тобутдан товуш», М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек», Миртемирнинг «Сурат», П. Қодировнинг «Уч илдиэ», «Қора кўзлар», С. Аҳмаднинг «Уфқ», Шуҳратнинг «Олтин зангламас», А. Мухторнинг «Туғилиш», «Давр менинг тақдиримда», О. Ёқубовнинг «Муқаддас», «Бир фелъетон қиссаси», Мирмуҳсиннинг «Искандария кўр-

фази», «Ок мрамар» асарларида, Ойбек, М. Шайхзода, Зулфия, Миртемир, С. Зуннунова лирикасида бундай янги аломатлар ёрқин намоён бўлди.

Адабиётдаги ана шу ўзгаришлар, ҳаётбахш тамойиллар 60- йилларнинг ўрталаридан, айниқса 70- йилларга келиб жиддий тўсиқларга дуч келди. Аввало кўпгина яхши қарорлар қоғозда қолиб кетди, тараққиётимиз суръати кескин сусайиб қолди, иктисодий-маънавий парокандалик кучая бориб, мамлакатда танглик вазиятини вужудга келтирди. Бу йиллар турғунлик даври деб ном олди. Бу даврда дабдабазлик, ҳокимиятнинг суниестемол қилиш, давлат ва халқни алдаш, кўзбўямачилик, кўшиб ёзиш, порахўрлик, юлғичлик, ичкиликбозлик, бепарқлик иллатлари авж олди. Миллий масалаларни ҳал этишда эришилган ютуқлар ортиқча баҳоланди, миллий муносабатлар юзаки, дабдабали талқин этилди; миллатларнинг, миллий тилларнинг қўшилиб кетиши ҳақидаги назария кенг тарғиб қилинди. Натижада миллий тилларнинг мавқеи ва истиқболига эътибор сусайди. Халқнинг миллий кадриятлари, удумлари оёқости этила бошланди.

Турғунлик даври сиёсати ва мафкураси сўз санъатига, адабий ҳаётга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Адабиёт ва санъат ишларига маъмурий-бўйруқбозлик йўли билан аралашиб кўпгина кўнгилсиз оқибатларга олиб келди. Фуқаро сифатида оқланган Чўлпон, Фитрат сингари улкан адиблар асарларини чиқариш ман этилди; ўтмиш адабий мероси — Яссавий, Бобур, Ҳусайний, Амирий каби сўз усталари ижоди инкор этилди; «Тобутдан товуш», «Сўкмоқлар» сингари ҳаққоний асарлар кескин танқидга учради. Ҳақгўй ёзувчилар шубҳа остига олиниб, кўпинча хушомадгўй, ҳамду саноларга мойил қаламкашлар рағбатлантирилди. Шу тарихи адабий жараёнда чинакам истеъдодни, ҳаққоний асарларни кадрламай, ўртамиёна асарларга кенг йўл очиб берадиган ноҳуш вазият вужудга келди. Бадний асарларни баҳолашда мезоннинг қадри тушиб кетди.

Бадний тараққиёт ҳар доим ҳам ижтимоий-сиёсий тараққиётга мос тарзда боравермайди. Худди ўша ижтимоий ҳаётдаги ноҳуш ҳодисаларга зид ўлароқ 60—70- йиллар давомида адабиётда соғлом ақл-идроқ ҳам амал қилди. Ҳаётда авж олган қабоҳатларга қарши ҳалол, имон-этиқодли кишилар қалбидаги норозилик, исён ифодаси бўлган юксак фуқаролик руҳи билан йўғрилган талай ҳаққоний санъат асарлари яратилди. Бугунги кунда уларни адабиётимизнинг фахри, ифтихори деб биламиз. А. Солже-

ницин, В. Шукшин, Ю. Трифонов, В. Тендряков, В. Астафьев, В. Распутин, Ч. Айтматов, Н. Думбадзе, В. Биков каби адибларнинг роман ва қиссалари, Р. Ҳамзатов, Е. Евтушенко, А. Вознесенский сингари шоирларнинг шеър ва достонлари 60—70- йилларда мамлакатда меҳнаткаш халқ қалбining қудратли тугғени, виждон ҳайқириғи бўлиб садо берди. Ўзбек адабиётида А. Мухтор, Шухрат, Саид Аҳмад, О. Ёқубов, П. Қодиров, Ш. Холмирзаев, Ў. Ҳошимов, Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжонларнинг энг яхши асарлари шу улкан адиблар овозига ҳамоҳанг янгради.

Расмий доираларда, «мўътабар» минбарларда, илм-фанда, радио-телевидениеда, матбуотда ҳақиқатни айтиш имконияти чекланган бўлгани учун бу вазифа асосан адабиёт зиммасига тушди. Истеъдодли, виждонли ёзувчилар ҳақиқат, адолат жарчиси, халқ дилининг таржимони сифатида майдонга чиқдилар. Улар яратган энг яхши асарлар ижтимоий тафаккур соҳалари — тарих, фалсафа, публицистика бажариши лозим талай вазифаларни ҳам адо этди. Шу тариқа адабиётда «гап айтиш», «муаммо кўтариш» тамойили кучайди. Муаммоли шеър, достон, драма, ҳикоя, қисса, роман турлари пайдо бўлди. Китобхонлар ҳам адабиётдан албатта «муҳим гап» кутадиغان бўлиб қолдилар. Танқидчиликда асарларни уларда кўтарилган долзарб муаммоларга қараб баҳолаш муайян анъана тусини олди.

Ҳаётда содир бўлаётган, одамларни ҳаяжонга солаётган жиддий муаммоларга жавоб излаш, жамиятнинг ички зиддиятларини бадий тадқиқ қилиш, ифодалаш ўзига хос хусусият касб этди. Турғунлик даври туғдирган кўплаб жиддий муаммолар — иқтисодий танглик, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули, маънавий ҳаётимиздаги иллатлар — ўша давр адабиётида у ёки бу кўринишда ўз аксини топди. Масалан, таниқли адиб Ўткир Ҳошимовнинг ўша йилларда эл оғзига тушган асарларини эслайлик. Унинг «Тераклар япроқ ёзди», «Дехқоннинг бир кунни», «Нур борки, соя бор», «Квазарлар» каби роман, қисса, ҳикоялари китобхонларни ҳаяжонга солди. Мактаб болаларининг умри пахтазорда ўтаётгани, захарли дори сепилган гўза баргидек эрта хазон бўлаётгани, янги тушган келинчакнинг ҳаётдаги энг ширин дақиқалари оғир меҳнат гирдобиди кечаётгани, қишлоқдаги, касалхонадаги, савдо соҳасидаги, олий ўқув юртларидаги, таҳририятдаги адолатсизликлар Ўткир Ҳошимов асарларида зўр ҳаяжон, изтироб билан қаламга олинган бу хил ҳаётий муаммолар талқини ўқувчиларнинг ўшандай ижтимоий иллатларга нисба-

тан фикрини шакллантиришда, қаҳрини кўзғатишда муҳим аҳамият касб этди.

Расмий доираларда шахсга сиғиниш масаласига муносабат кескин ўзгарган, бу тўғрида индамай ўтиш одат тусини олган бир пайтда Шухратнинг «Олтин зангламас», А. Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», О. Ёқубовнинг «Излайман», С. Азимовнинг «Юлдузлар жамоли», Э. Воҳидовнинг «Оқсоқол» асарларида ана шу муҳим ҳодиса оқибатлари рўй-рост кўрсатилди.

Қатор асарларда фан-техникадаги ўзгаришлар, илмий юксалиш билан одамларнинг реал турмуши, яшаш тарзи ҳукмрон мафкура, мустабид ҳокимият юргизаётган снэсат орасидаги зиддиятлар бутун кескинлиги билан акс этди. Инсонга хос азалий туйғулар, маънавият сарчашмалари, миллий анъаналар ва янгича урф-одатлар теварагида қизгин баҳслар кетди. Тарих, инсон хотираси, ўтмиш сабоқлари масалаларига қизиқиш ортди. М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек», О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» («Бобур»), Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Х. Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» асарлари шундай интилиш самарасидир.

Бу давр адабиётида инсонпарварлик оҳанглари кўлами кенгайди. Инсон шахсига ҳар тарафлама ёндашиш, унинг руҳий оламини тўлароқ ёритиш, кучли ва ожиз томонларини рўй-рост кўрсатиш адабиётнинг ўзига хос хусусиятларидан бирига айланди. Оқни оқ, қорани қора дейиш етук адабиёт учун камлик қилади. Етук адабиёт ҳаётни, шахсни улуғлаш ёки қоралаш, фош этиш билан чекланмай, унинг моҳиятини очишга, шахсни англашга, уни тушуниш, қалбини ҳис этишга интилади. Адабиётнинг вазифаси нуқул одамларни «ижобий» ва «салбий» қаҳрамонларга ажратиб, бирини оқлаш, иккинчисини қоралашдангина иборат эмас. Инсондаги ижобий ёки салбий хусусиятларнинг илдизини қидириш, кишини хилма-хил аҳволга солган омилларни баддий тадқиқ этиш, уни муайян муҳит, шароит билан кўп қиррали алоқадорликда кўрсатиш етук адабиётга хос хусусиятлардир. Ўша йиллари пайдо бўлган энг яхши асарларнинг қаҳрамонлари шу принциплар асосида яратилди. О. Ёқубовнинг «Диёнат» романидаги Отақўзи, Нормурод домла, Мирмуҳсиннинг «Умид» асаридаги Умид, Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» қиссидаги Алимардон образлари шу жиҳатлари билан ибратли. Бундай хусусиятлар ўтмиш мавзуидаги романларда ҳам намоён бўлди. О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» ро-

манидаги Улуғбек, Мавлоно Муҳиддин, Абдуллатиф, «Юлдузли тунлар» даги Бобур образи айна шу жиҳатдан тарихий романчилигимизда янгилик бўлди.

Бу давр адабиётида бадиий тасвир доирасини кенгайтиришга бўлган интилиш, шакл, услуб соҳасидаги изланишлар давом этди. Айниқса шеъриятимиз ранг-баранг тус олди. Унда мумтоз адабиётимизнинг ғазал, мухаммас, рубоий, туюқ каби шеърий шакллари ҳамда хилма-хил поэтик санъатларини, Ғарб шеъриятининг сонет, романс, элегия, япон шеъриятининг танка (учлик) сингари турларини, халқ оғзаки ижодининг усулларини, айниқса бахшиёна йўлларини, бармоқ вазнининг ранг-баранг ҳижоладини, сарбаст ва оқ шеър шаклларини, ўзимизда — Ҳамза, Чўлпон, Фитрат, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемир шеърларидаги, шу билан баробар Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Гарсиа Лорка, Поль Элюар, Андрей Вознесенский сингари ижодкорлар қаламига мансуб бўёқлар, шеърий шакл — оҳанглар таъсирини кўриш мумкин. Шеъриятда халқ кўшиқларини ёдга туширувчи ўта содда, самимий сатрлар билан баробар, мумтоз шеъриятимизга хос мураккаб мажозий, тағдор мисралар яратилди. Ҳақиқий маънодаги реалистик, фалсафий, ўйчан шеърият тури худди шу босқичда ўзлигини тўлароқ кўрсатди.

Бу даврга келиб насримиздаги шаклий-услубий изланишлар кўзга янада очикроқ ташланди. Реалистик насримизнинг илк қадамларидаёқ намоён бўла бошлаган икки етакчи услубий йўналиш — лиро-романстик ва изчил реалистик услуб муайян оқим даражасига етди, ҳар иккала услубнинг имкониятлари кенгроқ очилди. Айни пайтда рамзий мушоҳада асосига қурилган асарлар кўп овозли — полифоник тасвир намуналари (О. Ёкубов романлари), шунингдек хилма-хил шакл-услублар қўшилишидан иборат асарлар (А. Мухторнинг «Чинор», У. Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари», Х. Тўхтабоевнинг «Сарик девни миниб» асарлари) пайдо бўлди.

Драматургияда трагедия (фожа) ва комедия жанрлари баъзи янги хусусиятлар билан бойиди. У. Шекспир аънаналари руҳида ёзилган «Мирзо Улуғбек» (М. Шайхзода) асари ўзбек адабиётида Фитратнинг «Абулфайзхон» фожиасидан кейинги бу жанрнинг энг юксак намунасидир. Заҳарли қаҳқаҳа — иллатларни кескин фош этишга қаратилган «Тобутдан товуш» (А. Қаҳҳор) ва ҳаётбахш қувноқ юмор билан йўғрилган «Келинлар кўзғолони» (С. Аҳмад),

«Олтин девор» (Э. Воҳидов) асарлари ҳозирги ўзбек комедияси хийла ранг-баранг эканидан далолат беради.

Адабий танқидчилик бу даврда кўпроқ адабий жараён қонуниятлари, адабий асарнинг бадиияти масалаларини ўрганиш билан шуғулланади.

Хуллас, муайян тўсиқларга, жиддий қийинчиликларга қарамай, 60—80-йилларда ўзбек адабиёти ўз тараққиётида янги босқичга кўтарилди. Агар турғунлик даври адабий сиёсати халақит бермаганида адабиётимизнинг парвози янада юксакроқ бўларди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб адабиётимиз ривождаги кўп тўсиқлар олиб ташланди. Бунинг ижобий самаралари ҳақида ушбу дарсликнинг «Ҳозирги адабий жараён» бобида гапирамиз.

Саволлар

1. 50-йилларнинг ўрталарида мамлакат ҳаётида қандай ўзгаришлар содир бўлди?

2. Бундай ўзгаришлар адабиётга қандай таъсир кўрсатди?

3. 60—80-йиллар ўзбек адабиёти ривожига хос асосий хусусиятлар нимадан иборат?

4. Бу давр адабиётининг машҳур намоёндалари кимлар? Уларнинг бу даврда яратган қайси асарларини биласиз?

5. Бу давр адабиёти тараққиёт йўлида қандай қийинчиликлар рўй берди?

Одил Ёқубов

Одил Ёқубов ўзининг фаол ижтимоий ишлари, журналистика ва бадиий ижод соҳасидаги фаолияти билан республикада ҳозирги адабий-бадиий тафаккур ривожига кучли таъсир кўрсатган адибдир. Унинг «Муқаддас», «Бир фелъетон қиссаси» қиссалари, «Наманган томошлари», «Қишлоқдаги фожиа» сингари публицистик мақолалари, улкан анжуманлардаги нутқлари, «Диёнат», «Улуғбек хазинаси», «Кўхна дунё» романлари кенг жамоатчиликнинг эътиборини ўзига тортди, хусусан «Улуғбек хазинаси», «Диёнат» жаҳон халқларининг кўпгина тилларига таржима этилиб, ўзбек адабиётининг бугунги камолотини намойиш этувчи асарларга айланди.

Адиб ҳаёти, ижтимоий фаолияти.

Одил Ёқубовнинг ёзувчи сифатида шаклланишида адиб бошидан ўтган воқеалар, ҳаётий тажрибалари муҳим аҳамият касб этган. О. Ёқубов 1927 йили қадимий Туркистон шаҳри яқинидаги Қарноқ (ҳозирги Отабой) қишлоғида туғилган. Халқимизнинг азалий удумлари, мўътабар анъаналари яхши сақланган, заҳматкаш одамлари, тиниқ булоқлари, сўлим боғлари, бепоён яйловлари, ям-яшил қирлари дилларни мафтун этувчи бу қишлоқ бўлгуси ёзувчининг ижодий тақдирида чуқур из қолдирди. Адибнинг ёзишчи, отаси Эгамберди Ёқубов 1916 йил мардикорликка олиниб, Белоруссия ўрмонларида дарахт кесиб, рус тилини ўрганиб, қишлоққа «ғирт» большевик бўлиб қайтган, кейин совет ҳокимияти учун фаол курашган, масъул вазифаларда ишлаган. Ота фарзандлари тарбиясига алоҳида эътибор берган, хонадонда китобхонлик одат тусини олган, «Минг бир кеча», «Ўтган кунлар» сингари машҳур асарлар иштиёқ билан мутолаа қилинган.

1937 йили бутун мамлакатда рўй берган фожиа О. Ёкубовлар хонадонига ҳам кулфат келтирди, фидойи коммунист, жамоат арбоби Эгамберди Ёкубов шахсга сифиниш даври қурбони бўлди. Биргина узатилган қизидан бошқа тўрт норасида бева аёл кўлида қолади. Жохил, шафқатсиз кимсалар «халқ душмани»нинг беваси ва фарзандларини таҳқирлайдилар. Аммо ўша машъум кунларда олижаноб одамлар жабрдийдаларга мурувват кўрсатадилар, мадад кўлини чўзадилар. Шулар мададида оила қаддини ростлаб олади.

Бўлғувси ёзувчи учун яна бир синов — Ватан уруши даври бошланади. Курол ушлашга яроқли эркаклар жангга отланади, қишлоқдаги оғир ишлар қоллар, аёллар, ўспиринлар елкасига тушади. Одилжон ҳам ўқишни ташлаб, кўлига кетмон олади. Урушнинг охириги йили Қарноқдан армияга олинган қирқта йигит қатори Одилжон ҳарбий хизматга жўнайди, Узоқ Шарқда Квантун армиясини тормор этишда қатнашади. Ниҳоят, 1950 йили ҳарбий хизматдан қайтиб Тошкент Давлат университети филология факультетида таълим олади. Ўқишни тугатгач, салкам ўн йил «Литературная газета»нинг Ўзбекистон бўйича муҳбири, «Ўзбекфильм» киностудиясида, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига бош муҳаррир, 1987 йилдан республика Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг биринчи котиби, 1991 йилдан эса республика Атамалар қўмитаси раиси бўлиб ишлайди. Ёзувчи «Литературная газета»га муҳбир бўлиб юрган кезларда республикани неча бор кезиб чиқди, халқ ҳаёти билан яқиндан танишди.

Ёзувчининг бошидан кечирганлари, ҳаётний тажрибалари, кўнглида чуқур из қолдирган воқеа-ҳодисалар асарларида турли кўринишда ўз ифодасини топди.

Ёзувчи ижодида замондошлар образи, давр муаммолари талқини.

О. Ёкубов адабиётга ўз тенгдош — замондошлари куйчиси, солиномачиси сифатида кириб келди, асарларида биринчи галда ўз даврининг

ўтқир, ижтимоий-маънавий масалаларини кўтарди. О. Ёкубов ҳарбий хизматда эканидаёқ кўп ижодий машқлар қилган. 1951 йили «Тенгдошлар» деган қиссаси босилди. Шундан кейин ўн йил давомида бир неча асарлар эълон этди. Аммо Одил Ёкубовнинг ёзувчи сифатида элга танитган асари 1960 йилда ёзилган, 1961 йили эълон этилган «Муқаддас» қиссаси бўлди. Ҳам маънос, ҳам аллақандай нурли оҳангларга тўла бу севги достони қизғин баҳс-мунозара-

ларга озук берди. Бу асар шунчаки икки ёшнинг севги қиссасидан иборат бўлмай, унда севги баҳонасида инсоннинг инсон, эл-юрт олдидаги бурчи, ҳалоллик, адолат, диёнат каби масалалар кўтарилган эди.

Муаллиф «Муқаддас» қиссасида ҳаётнинг ўзидан олган завқини, ўз юрак дардини, ҳаяжонларини изҳор этди, ўзи қаламга олган ҳодисаларни мураккаблиги, зиддиятлари, чинакам нафосат билан китобхонга етказа олди. Қиссада икки ёшнинг ҳаётдаги илк мустақил қадамлари, қувонч ва ташвишлари ниҳоятда самимий ҳикоя қилинган. Энг муҳими, ёзувчи айтмоқчи бўлган гап китобхон кўнглини ҳаяжонга соладиган гўзал бир бадий шаклини топа олган. Қисса қаҳрамони Шарифжон муайян бир вазиятда ўз иродасига, виждони, эътиқодига ҳилоф равишда худбинлик кўчасига киради. Ўзгалар манфаатларига зид бу хатти-ҳаракат аввало қаҳрамоннинг ўзи учун нохушлик олиб келади; энг азиз бисоти — севгисидан, севгилисидан жудо бўлади. Шарифжоннинг қинғир йўллар билан севгилиси Муқаддас ўрнига ўқишга кириб қолиши — бир тасодиф. Аммо шу тасодиф замирида ёзувчи ҳаётнинг муайян ҳақиқати, зиддияти, фалсафасини кўради, яъни бу дунёда кўпчилик манфаатига зид хатти-ҳаракат ўша одамнинг шахсий манфаатига зид тушиши мумкинлигини жуда назик ва таъсирчан ифода этади.

«Муқаддас» ёзувчининг бош эстетик, ахлоқий принципларини тасдиқ этувчи асар сифатида ҳам қимматли. «Муқаддас» сўзи фақат қисса қаҳрамони номи билангина боғлиқ бўлмай, ёзувчи асарда зўр эҳтирос билан илгари сурган — виждон, бурч, диёнат, имон-эътиқод ғоясини ҳам ўзида ифодалайди. «Муқаддас»дан тортиб «Диёнат», «Оққушлар, оппоқ қушлар» романларига қадар эътиборга сазовор барча асарларида худди шу муаммо адибнинг диққат марказида туради.

О. Ёқубов замондошлари ҳақидаги «Бир фелъетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба» қиссалари, «Эр бошига иш тушса», «Диёнат» романларида кўпчиликни ҳаяжонга солаётган катта ижтимоий масалаларга эътиборни тортди. Айниқса «Диёнат» романида муаллиф 70-йилларда ҳаётда кенг илдиз отган турғунлик мафкура-сининг зарарли оқибатларини зўр ижодий жасорат ва рост-гўйлик билан кўрсатди. Адиб роман устида ишлар экан, ҳаётда кўп учратган, дилида чуқур асорат қолдирган бир ҳодисага ўз муносабатини билдиришни — «катта ишлар қилдим» деган баҳонада одамларнинг бошига чиқиб олган,

қонунчиликни оёқости қилишдан ҳам тоймаган улкан хўжалик раҳбари образини яратиш, унинг парвози ва инқирозини кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. «Мен ҳаётда кўп адолатсизликларга сабаб бўлган бундай раҳбарлар ҳақидаги ўйларим ва кўрган-кечирганларимни романдаги Отақўзи образида мужассамлаштиришга ҳаракат қилдим», — деб ёзади муаллиф.

Маълумки, ўзбек адабиётида 50—60-йилларда ҳам шундай ўзбошимча раҳбар ходим образлари кўп яратилган. Уларнинг кўпчилиги нуқул бирёқлама — салбий хусусиятлар қоришмасидан иборат. Отақўзи улардан фарқли ўлароқ мураккаблиги, кучли ва ожиз томонлари билан берилган. Унинг билим, фикр, манфаат доираси хийла кенг. Эртаю-кеч эл-юрт иши билан банд бу раҳбар ходим оила, фарзандлари, қариндош-уруғлар тақдирини ҳам ўйлайди. Бошда у хийла дилкаш, танги одам сифатида кўринади. Аммо у бора-бора нобоп ижтимоий муҳитда ўжар, мағрур, ўзбошимча, шафқатсиз, тошбағир кимсага айланади. Асарда Отақўзи томонидан ўтказилган зуғумлар, ўзбошимчаликлар билан баробар, бу зуғумларнинг акс-садоси, ҳаёт қаршиликлари туфайли зўравон Отақўзи бошига тушган чигал савдолар, қалбидаги қийноқлар ҳам маҳорат билан тасвирланган.

«Отақўзилар қилган адолатсизликларни бутун борлигича кўрсатиш учун унга қарши турадиган ниҳоятда пок ва ҳалол бир инсон, катта шахс лозим эди, — дейди ёзувчи. — Бахтимга, мен ҳаётда фақат Отақўзи каби ноҳалол кимсаларнигина эмас, Нормурод Шомуродовга ўхшаган ниҳоятда пок, ҳалол, инсофли, диёнатли инсонларни ҳам кўп учратгандим».

Ёзувчи инқирозга юз тутган Отақўзи билан баробар Нормурод домла ҳаёти фожиасини ҳам маҳорат билан очиб беради. Бу одам узоқ ва шонли ҳаёт йўлини босиб ўтган. Бироқ тақдир уни сийламаган, бошига кўп кулфатлар тушган. У бор куч-қувватини, умрини фан, адолат, эл-юрт ишига фидо этиб, эвазига эл-юртдан ҳеч нарса талаб ва таъма этмайди. У роман асосида ётган адолат, диёнат, эътиқоднинг ўзига хос тимсоли. У эътиқод, адолат йўлида ҳеч кимни, ҳатто ўзини ҳам аямайди. Адолат, диёнат деб у ўзини кўп қийноқларга гирифтор этади, маънавий тубан кимсалар билан олишади, бу олишувлар Нормурод домла дилини вайрон этади. Домлада диёнат, адолат, эътиқод йўлидаги қатъийлик, чуқур инсонпарварлик, забунларга меҳр, ҳамдардлик туйғуси билан йўғрилиб кетган:

шунинг учун ҳам ундаги ўжарлик, қатъийлик ўзига хос жозиба касб этган.

Муаллиф Нормурод домла образига хос етакчи фазилатлар — диёнат, метиндек эътиқод жозибасини очиш билан кифояланмай, бу хислатларнинг ижобий таъсир кучини, қудратини ҳам кўрсатишга муяссар бўлган. Бир қарашда Домла мусибатлар гирдобида қолган аянчли шахс. Айни пайтда китобхон бу одам аянчли, ночор кимса эмаслигини англаб туради. Аслида у мардона, қахрамонона улкан шахс. Бу адолатпарвар, диёнатли, юксак эътиқодли одам қаршисида ҳар қандай қинғир, нопок шахслар довдираб қолади; унинг адолати, диёнати, эътиқоди қаршисида ҳатто Отақўзидек зўравон одам ҳам охири бош эгади.

«УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ» РОМАНИ

Одил Ёкубовга энг катта шуҳрат келтирган асар «Улуғбек хазинаси» романи бўлди. Давримизнинг улкан адиби Чингиз Айтматов «Улуғбек хазинаси» муаллифига йўллаган мактубида бу роман тўғрисида шундай ёзади:

«Яхши китоб ҳақида гапириш мароқли. Бу — юксак ва олижаноб наср намунаси. Бадий куввати жиҳатидан салмоқдор бу тарихий роман мени ларзага солди. Бу эса яхши асарнинг биринчи аломати. Бундан ҳам муҳими шундаки, романи ўқирканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш урди. Улуғбек шундай даҳоки, у асрлар оша тарихимизга, заминда тутган мавқеимизга гувоҳ. Улуғбек — бизнинг дилдаги оҳимиз, ҳасратимиз. У буюк инсоний тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритиш, ҳукм-сабоқлар чиқариш учун асос берадиган шахс...

Улуғбек мен учун ўрта асрнинг атоқли олими бўлгани учунгина эмас, балки халқларимиз тарихидаги энг мураккаб ва оғир фожиани бошдан кечирган аллома бўлгани учун ҳам улуғдир».

Романинг ижодий тарихи.

Ёзувчи гарчи ижоддаги биринчи қадамидан бошлаб узоқ вақт замонавий мавзуда замондошлари ҳаётидан асарлар яратган бўлса-да, уни бора-бора ўтмиш воқеалари, тарихимизда ўтган буюк алломалар ҳаёти қизиқтира бошлади. 60-йилларнинг охирларида матбуотда Улуғбекнинг машҳур кутубхонаси тақдири хусусида баҳс бошланди. Бу баҳсда илгари сурилган, хусусан таниқли рус адабиётшуноси И. Андроников мақоласида ўртага

кўйилган фикр ва мулоҳазалар астойдил қидирилса, бу нодир хазина албатта топилажаги хусусидаги башоратлар кўплар қатори О. Ёқубовда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Шу пайтга қадар «замонавий ёзувчи» деб танилган, доимо замонавий мавзуда қалам тебратиб келган адибимиз энди хаёлан олис тарих саҳифаларини «сайр этиш»га тушди; кўпгина тарихий ҳужжатларни, Улуғбек ҳаёти ва даврига оид манбаларни ўрганиб чиқди. Улуғбек кутубхонасининг тақдирига алоқадор фактларни қидирди. Ёзувчи бошда Улуғбек кутубхонасининг қисматидан баҳс этувчи бир саргузашт қисса яратмоқчи эди. Бундай қисса битилди ҳам, аммо муаллифнинг ундан кўнгли тўлмади. Ижодий иш давом этди. Хаёлда чарх урган фикрлар, гавдаланган образлар кенгайиб, тўлишиб жиддий йирик асар шаклига кира бошлади. Ниҳоят, улуғ алломанинг маънавий хазинаси, буюк тождор олимнинг улкан фожиаси ҳақидаги, қолаверса Улуғбек тож-тахти ва маънавий мероси теварагида борган шиддатли курашлар тўғрисидаги ўзига хос етук бир роман майдонга келди.

Асарнинг ғоявий-бадиий ўзига хослиги.

Буюк олим, давлат арбоби Улуғбек ҳаётига кўп адиблар мурожаат этганлар. Улуғбек сиймоси яратилган асарлар орасида М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиаси алоҳида ажралиб туради. Улуғбекдан сўз очган ҳар бир қаламкаш бу ажойиб асарни четлаб ўтиши мумкин эмас. О. Ёқубов ҳам М. Шайхзода тажрибаларидан баҳраманд бўлган. Роман билан фожиа орасида талай муштаракликлар мавжуд. Чунончи, роман ҳам худди фожиа каби Улуғбек ҳаётининг сўнгги даврини ҳикоя қилишдан бошланади. Фожидаги кўпгина ҳодисалар романда ҳам тилга олинади, бир қанча тарихий шахслар бу ерда ҳам иштирок этадилар. Шу билан баробар «Улуғбек хазинаси» тарихий ҳодисалар ва шахсларнинг бадиий талқини, ўзининг услубий, ғоявий-бадиий йўналиши, поэтикаси жиҳатидан «Мирзо Улуғбек» асаридан кескин фарқ қилади.

Роман Улуғбек салтанатининг сўнгги таҳликали дамлари тасвиридан бошланади. Шу оғир, фожиали дақиқаларда шоҳ ва олим Улуғбек кўп нарсалар ҳақида ўйлайди, мураккаб руҳий ҳолатга тушади. Аввало у — шоҳ, темурийзода, тож-тахт тақдири учун жавобгар шахс. Нима қилиб бўлсада, у ҳокимиятни қўлда саклаб қолиш учун тиришади. Аммо у риёкор, жоҳил рақиблар қуршовида; ўз ўғли улар қўлида кўғирчоқ, тож-тахт, мансаб деб отага қарши бош

кўтарган. Бу ҳол буюк алломани ададсиз қийноқлар гирдобига тортади.

Улуғбекда инсоний ғурур жуда кучли. Шоҳлик қони жўш туриб тож-тахт ҳимояси учун ўғлига қарши жангга отланар экан, номус туйғуси уни қийноққа солади. Эл-юрт, келгуси авлодлар олдида бундай номақбул ишга қўл ургани учун ор қилади, ёмон ном қолдиришдан кўрқади. Мирзо Улуғбек — танти, олижаноб одам. У муносиб меросхўр топилса, тож-тахтни яхшиликча топширишга ҳам тайёр. Бироқ авлодида бундай кимса йўқ. Абдуллатиф — риёкор. Яна бир ўғли Абдуллазиз мажруҳ, калтабин шахс. Ота тож-тахтни уларга ишониб топширолмайди. Улуғбекни ҳаммадан ҳам Мовароуннаҳрга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган асосий бойлиги — мадрасаларию расадхонаси, нодир хазинаси. — тўплаган кутубхонасию яратган асарлари — барчасининг зеру-забар бўлиш хавфи ташвишга солади. Уша мушкул дамларда Улуғбек шогирди Али Қушчига дейди:

«Тагин бир нарсадан — келгуси авлодлар бандои ожиздан ҳазар қилмасму, деб кўрқамен. Мирзо Улуғбекдай қонот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир-оқибат барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном қолдирмоқдан кўрқаман...»

Тож-тахт бебақо, тафаккур маҳсули — маънавий хазина эса безавол, деган нақл бор. Бу ҳикмат романда чиройли, бетакрор бадий ифодасини топган. Улуғбекнинг фожиаси шундаки, у эгалик қилган моддий мерос — тож-тахтнинг истикболи забун, ворислари нобакор. Ўз ўғлидан тортиб қўл остидаги барча мансабдорлари, ишонган тоғлари хиёнаткор бўлиб чиқадилар. Бу алломанинг бахти шундаки, у тўплаган, яратган маънавий мерос — нодир китобларнинг муносиб ворислари, ишонган, садоқатли, фидойи шогирдлари бор. Энг қийин дамларда ана шу ворислар Улуғбек қанотига кирадилар, ташвишига шерик, дардига малҳам бўладилар. Улуғбек меросини кўз қорачиғидай асраш, авайлашга сўз берадилар.

Улуғбек тахтдан тушади, жоҳил амалпарастлар қўлида ҳалок бўлади. Ҳокимият тепасига мутаассиб қаллоблар қўлида кўғирчоқ бўлмиш Абдуллатиф келади. «Қора кучлар»нинг «даври-даврони», маърифат аҳлининг эса «қора» кунлари бошланади. Романнинг иккинчи қисми ана шу мудҳиш кунлар тасвири ва бадий таҳлилига бағишланган.

Маълумки, кўп асарлар одатда бош қаҳрамоннинг ўлими, ҳалокати билан тугайди. Бундай асарлардан фарқли ўлароқ «Улуғбек хазинаси»даги энг ҳаяжонли, шиддатли воқеалар бош қаҳрамон ҳалокатидан кейин рўй беради. Ёзувчининг маҳорати айниқса шу воқеа-ҳодисалар ифодасида яхши намоён бўлган.

Бир томонда — Абдуллатиф бошлиқ қора гуруҳлар: уларнинг маънавий раҳнамози, шайх Низомиддин Хомуш, Салоҳиддин заргар, амир Жондор, айғоқчи Қашқир. Иккинчи томонда — Улуғбекнинг садоқатли шогирди Али Қушчи бошлиқ маърифат фидойилари... Улуғбек хазинасини ўша таҳликали кунларда қора гуруҳлар назаридан, таҳдид ва таъқиблардан ҳимоя этиш учун кетган шиддатли, хатарли курашда кенг халқ оммаси вакиллари — мадраса талабаси Мирам Чалабийдан тортиб халқ орасидан чиққан шоир Қаландар Қарноқийгача, оддий темирчи Уста Темур Самарқандийдан тортиб маърифатли аёл Хуршида бонугача — барчаси иштирок этади. Бу билан ёзувчи муҳим ғояни — Улуғбек маънавий мероси халқ бойлиги, мулки эканини таъкидлайди.

Ўша оғир синов пайтида маслакдош шогирдлар орасида ҳам сараланиш юз беради. Чунончи, Мавлоно Муҳиддиндек олим мудҳиш воқеалар гирдобида довдираб, ўз устозидан юз ўгиради, фанга, эътиқодига хиёнат қилади. Бироқ Мавлоно Муҳиддин — мураккаб шахс. Ёзувчи уни бирёқлама хиёнаткор деб қарашдан қочади. Унинг чигал руҳий ҳолатини бутун зиддиятлари билан кўрсатади. Мавлоно устози Улуғбекдан кўп яхшиликлар кўрган. Бир томондан, у бу яхшиликларни унутолмайди. Иккинчи томондан, шу устози пушти камаридан бўлган Абдуллазиз тажовузи туфайли кўзининг оқу қораси, яккаю-ягона қизи Хуршида бону бахтиқаро бўлиб қолган. Шу туфайли у Улуғбеклар оиласидан, қолаверса устозидан юз ўгиради. Асарда икки ўт орасида, изтироблар оловида қоврилиб, телба бўлиб қолган Мавлононинг руҳий драмаси зўр маҳорат билан очилган.

Умуман, бу роман персонажлар руҳий драмаси тасвири жиҳатдан адабиётимизда муҳим янгилик. Ёзувчининг бу соҳадаги маҳорати Улуғбек, Мавлоно Муҳиддин, айниқса Абдуллатиф образи ифодасида ёрқин намоён бўлган.

Абдуллатиф руҳияти
таҳлили.

Абдуллатифнинг ота ҳалокатидан кейинги руҳий қийноқлари, талва-саю ваҳималар гирдобидаги аянчли ҳолати, киёфаси, хусусан умрининг сўнги кечаси боғдаги даҳшатли ҳолати бутун кескинлиги билан кўрсатилган.

– Ҷша эпизодни кўздан кечирайлик. Ёзувчи бу ерда бадий ижодда кўп учрайдиган контраст усулидан моҳирона фойдаланади. Дастлаб узоқ давом этган драматик кескинликка озгина «дам» беради, шаҳзоданинг нисбатан осойишта, қувончли дамларини ифода этади. Васваса босиб уйку кўрмай изтиробда юрган шаҳзода овуниш учун «Боғи майдон»га келган. Ёзувчи дастлаб боғнинг дилрабо манзарасини чизади: «Пешинда қуйган жаладан кейин боғ гўё чўмилган келинчакдай очилиб кетди. Ёмғирда ювилган дарахтлар, хиёбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар аллақандай мулойимлашиб, яшнаб, бўлакча бир гўзаллик касб этади. Арчалар орасида товланган оқ сариқ нафармон ва қизил гул косачаларини лим-лим тўлдирган тиниқ томчилар, гўё нафис пиёлачаларга қуйилган майдай гулгул ёнди, борлиқни булбул хониши тутди».

Ана шу дилрабо, гўзал чаман қўйнида табиатнинг бу нобакор фарзанди барча ташвиш ва ғам-андуҳлардан соқит бўлгандай енгил тортади. У бу гулгул маконда ўтган беғубор болалик йилларини эслаб кўзига ёш олади. Ҷша кезлари юраги жангу жадаллар, дабдабаю асьасалар, шоншавкату, тожу тахт ишқида ёнар, лекин бу тожу тахт унга шоншавкат, улкан бахт эмас, бундай ғурбат келтирар, деган хаёл етти ухлаб тушига кирмаган эди... Кошқийди ўша беғубор ўспиринлик йиллари бир дақиқагина қайтиб келса... Шаҳзода шаҳарга, саройга қайтиш ниятидан воз кечиб, шу боғда, шу кошонада тунашга жазм этади. «Шояд бу боғда тунаб, юрагини эзган мудҳиш васвасадан қутилса, шояд!» Унинг вайрон кўнгли май тусайди, боғда базм қуриб шодлигига шодлик кўшмоқ истайди. Ниҳоят, майдан кайф қилиб уйку қочган кўзлари озгина ором олади... Бироқ унинг озгина ороми бирдан аввалгидан юз чандон мудҳишроқ даҳшат билан алмашинади. Тушида у яна тож-тахт теварагида кетаётган фитна, фиску фасодларга рўпара келади. Ҷҳиёнаткор амир Жондор қўлидаги барқашда ўзининг қонга бўялган, тиржайиб ётган бошини кўради. Муаллиф ёзади: «Шаҳзода дод солиб кичқирганича... уйғониб кетди. У тушидагина эмас, ўнгида ҳам дод солиб бақириб юборди чамаси, чанг ва сетор овози келаётган ёндош хонадан балхлик саройбон билан яна бир маҳрам югуриб чиқди. Улар чиққанида, шаҳзода, ўнг қўлида яланғоч қилич, чап қўли билан айвоннинг устунини қучоқлаганича сармаст одамдай чайқалиб турар, унинг бу туриши, олазарақ кўзлари, бутун важоҳати шундай мудҳиш эдики, югуриб чиққан саройбон билан маҳрам яқин келолмай бўсағада тўхтаб қолишди».

Кўрганлари туш эканини англаган шахзода ўзига бир оз таскин бериш ниятида тоқчадаги китобларни кўлига олиб варақлайди. Бехос кўзи Низомийнинг икки байт шеърига тушади-ю, яна даҳшат ичида қолади: «Шахзода дилига даҳшат солган бу икки байтни охиригача ўқидими, йўкми, ўзи ҳам билмас эди. Лекин ундаги «Падаркуш, тожу тахт олти ой...» деган сўзлар худди қиздирилган темир билан ўйиб ёзилгандай миясини жаз-жаз куйдириб нигоҳи олдида ял-ял ёниб турарди...»

Ўйлаб қараса, Абдуллатиф тахтга ўтирганига роппароса олти ой бўлибди. «Шахзода турган жойида гиламга тиз чўкиб, саждага бош қўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо отилиб чиқди:

«Осий банданга ўзинг шафқат қилгайсан, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қудратингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфиқ галаи сакларни қатлу ом қилганимми?... Бединлар битган макруҳ китобларни ўтга ёққанимми?...»

Шахзода ер ўпганича истиғфор айтиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...»

Шу изтироблар оловида ёнган шахзода орадан сал фурсат ўтгач, қасоскорлар кўлида ҳалок бўлади.

Роман поэтикаси.

Ўзбек адабиётида тарихий асарларнинг композицион жиҳати, сюжет қурилишига кўра икки асосий тури мавжуд. Бир тур асарларда тарихий ҳодисалар ифодасига изчил риоя этилади; тарихий ҳодисаларни мунтазам равишда айнан ўзидек гавдалантириш, қаҳрамоннинг туғилиши ёки тарих сахнасига келишидан то ўлимига қадар ҳаёт йўлини ҳикоя қилиб бериш ёзувчининг асосий муддаосига айланади. Ойбекнинг «Навой», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романлари шу турга мансуб. Иккинчи хил асарларда эса тарихий ҳодисалар, шахслар асар учун асос қилиб олинади-ю, фантазия — ўй-хаёлга, баддий тўқимага эрк берилади. Бу хил асарларда тарихий фактларнинг изчил ифодаси, тарихий шахсларнинг батафсил ҳаёт йўли эмас, балки шу фактлар баҳонасида муайян ижтимоий-ахлоқий муаммоларни кўтариш, тарихий ҳодисалар орқали «гап айтиш» биринчи ўринга чиқади. Қаҳрамон ҳаётидаги муайян кескин бир палла танлаб олинади-да, ўша онлардаги қаҳрамон руҳияти чуқур таҳлил этилади; ўрни-ўрни билан ўтмиш воқеалари эслатилади. «Улуғбек хазинаси» романи кейинги турга мансуб.

Тарихий романларнинг вазифаси фақат тарихий ҳақиқатни жонли, ҳаққоний гавдалантиришда эмас, балки ўтмиш сабоқларини ёдга туширишдан ҳам иборатдир. Одил Ёқубов фикрича, инсоният ҳамиша ўзи босиб ўтган йўлга бот-бот назар ташлаб туриши, ундан тегишли сабоқлар чиқариши лозим. «Минг афсуски, ўтмишнинг аччиқ сабоқлари гоҳо унутилади, тарихда йўл кўйилган хатолар такрорланиб туради».

Буюк аллома Улуғбек фожиаси, Мавлоно Муҳиддин билан Абдуллатиф қисмати, Али Қушчи жасорати ҳозирги ва келгуси авлодлар учун яхши сабоқ бўла олади. «Улуғбек хазинаси» романининг муҳим аҳамияти аввало шунда.

Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» асари ўзбек романчилиги ифодалар уфқини кенгайтирган, тарихий романчилигимиз обрў-эътиборини бир поғона юқори кўтарган асардир.

Савол ва топшириқлар

1. Ёзувчи Одил Ёқубовнинг ҳаёти ва ижтимоий фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

2. Замондошлар ҳаётидан олиб ёзган қайси асарларини ўқигансиз?

3. Ёзувчининг замонавий асарларида қандай муаммолар кўтарилган?

4. «Муқаддас» қиссаси Сизда қандай таассурот уйғотди?

5. «Диёнат» романидаги Отақўзи ва Нормурод домла образлари ҳақида қандай фикрдасиз?

6. «Диёнат» романи асосида тайёрланган видеофильм роман воқеаларини, унда илгари сурилган ғояларни тўла ифода эта олганми?

7. «Улуғбек хазинаси» романининг ўзбек адабиётида тутган ўрни, янгилиги нималардан иборат?

8. Романнинг қайси ўринлари, жиҳатлари Сизга кучли таъсир этди?

9. «Улуғбек хазинаси» романи асосида ишланган видеофильм Сизда қандай таассурот қолдирган?

10. Улуғбек ҳаёти ҳақида қандай илмий асарларни ўқигансиз? Бадий асарлар-чи? Улар билан «Улуғбек хазинаси» романи орасида қандай муштараклик ва фарқлар бор?

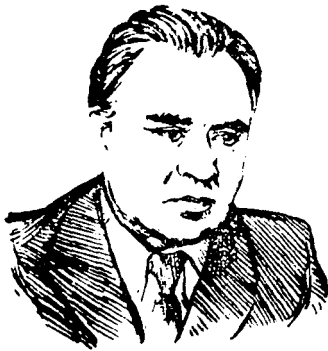
11. «Муқаддас» қиссасини ўқинг, у ҳақдаги таассуротларингизни сўзлаб беринг.

12. «Улуғбек хазинаси» романини ўқиб, синчиклаб ўрганиб, ўзингизни қизиқтирган жиҳатлари бўйича бирор мавзунини танлаб, иншо ёзинг. (Тахминан шундай мавзуларни танлаш мумкин:

1) «Улуғбек хазинаси» романида Улуғбек образи;

2) «Улуғбек хазинаси» романида характерлар драмаси тасвири;

3) «Улуғбек хазинаси» романи поэтикаси ва ҳоказо).

Пирим Қодир

(Пиримкул Қодиров)

XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиёти тараққиётини Пирим Қодир (Пиримкул Қодиров) сиз тасаввур этиш кийин. П. Қодир аввало мохир прозаик — замондошлари ҳақидаги «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Олмос камар», «Эрк», «Мерос», «Жон ширин» каби асарлари, кўплаб публицистик мақолалари, тарихий мавзудаги «Юлдузли тунлар» («Бобур»), «Авлодлар довони» («Акбар») романи билан халқимизнинг ҳурмат-эътиборини қозонди. У Л. Толстой, А. Чехов, К. Федин, Х. Деряев, Тодис ижодидан таржималар қилди. Адабиётшунос олим сифатида илмий тадқиқотлар олиб борди, «Дил ва тил», «Халқ тили ва реалистик проза» деган рисоалар яратди.

Адибнинг ҳаёт йўли.

П. Қодир 1928 йил 25 октябрда Тожикистоннинг Шаҳристон туманига қарашли қадимий ўзбек қишлоғи — Кенгўлда туғилган. Ота-боболари аجدоди ўзбекнинг қирқ ва барлос уруғларига, тагли-зотли бадавлат оилаларига бориб туташади. Совет ҳокимияти йилларида бадавлат кишилар, халқимизнинг яхши удумлари таъқиб остига олинди. Бадавлат отаси ўғилларига катта тўй бергани учун беш йилга сургун қилиниб, қаҳратон кишда қишлоқдан кўчирилди. Ушанда икки ёшда бўлган Пирим отаси, оила бошига тушган кулфатларга шерик бўлди. Унинг болалиги Ўзбекистоннинг Ховос районида, Искандар қишлоғида ўтди. Бу ерда ҳам бадавлат отани таъқиб этиш давом этди, «текинхўр синфнинг фарзанди» Пирим ҳар қадамда камситилди. Мактабда аъло ўқиб, Тошкентга саёҳат қилиш йўлланмаси билан мукофотланганда, маълум жойлар уни бу мукофотдан маҳрум этишди. Бунақа таъқиб ва таҳқир этишлар ёш ўспирин кўнглини чўктирса ҳам, у аъло ўқишда давом этди, болалигиданоқ мустақил фикрлашга, ҳалол меҳнатга

ўрганди; тиришқоқлик билан ҳаётда ўзи учун йўл очди. Мактабни аъло баҳолар билан тугатиб, Тошкент Давлат университети шарқшунослик факультетига ўқишга кирди. Сўнг Москвадаги М. Горький номи адабиёт институти аспирантурасида таълим олди, Абдулла Қаҳҳор ижоди бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди, сўнг СССР Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилди. 1963 йилда Тошкентга қайтиб, Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади. П. Қодир жамоат арбоби сифатида ҳам машҳур. У адабиёт, санъат, архитектура бўйича республика давлат мукофоти кўмитасининг раиси, республика халқ ноиб, Олий Кенгаш миллатлар кўмитасининг раиси вазифаларини адо этмоқда.

У бадий ижодни талабалик йилларида бошлади. 1950 йили «Студентлар» деган ҳикояси босилди. Яна бир неча очерк ва ҳикоялар ёзди. Бироқ уни ёзувчи сифатида элга танитган асари — 1955—1958 йилларда яратилган «Уч илдиз» романи бўлди.

Ҳаётимиздаги бурилиш
даврини акс эттирган
роман.

Абдулла Қаҳҳор «Уч илдиз» романи билан танишиб: «Анча вақтдан бери мен ўзбек адабиётида момақалдиروқ гулдуросини эшит-

май юрган эдим. Назаримда, мана шу асар адабиётимизга момақалдиуроқдай гулдурос солиб, чакмоқдай ялтиллаб кириб келяпти», — деган эди.

«Уч илдиз» 50-йиллар ўрталарида муҳим бурилиш бўлган тарихий жараёнларни акс эттирган, ўзбек адабиётида шахсга сизинининг ноҳуш оқибатларини биринчилардан бўлиб фош этган йирик асардир. Роман воқеалари бир олий ўқув юртида бўлиб ўтади. Асар қаҳрамонлари зиёлилар — профессор-ўқитувчилар, аспирант ва талабалар. Асарда зиддиятлар мафкуравий асосга қурилган. Асарда ёшларнинг ишқ-муҳаббати, севгидаги адашишлари, янгича ва эскича қарашлар, янгилликнинг тантанаси, таълим-тарбия билан боғлиқ можаролар ҳам қаламга олинади. Бу можаролар ҳам ҳар хил йўллар билан бош масалага — мафкуравий курашларга бориб танади, қаҳрамонларнинг бисоти, асосан, ўша бош масалага муносабатда очилади.

«Уч илдиз» икки талаба ёшнинг бир-бири билан танишуви, муҳаббати тасвири билан бошланади. Ёшлар орасидаги севги ришталари уларни даврнинг ижтимоий-мафкуравий давралари вакиллари билан боғлайди. Роман қаҳрамони Маҳкам меҳр қўйган қиз «урилган», «номига доғ тушган» кишининг — тарихчи олим Тошевнинг қизи.

Гошев эса худбин, мансабпараст, сафсатабоз кимсалар иғвоси туфайли «мафқуравий хато»лар қилганликда айбланиб, партиядан ўчирилган, ишдан четлатилган. Маҳкам учун энди секин-аста университетдаги, факультетдаги носозлик ва носоғлом муҳит — декан Ҳакимов билан Эшонбоевларнинг қинғир ишлари, ҳалол, олижаноб, етук олим Акбаровга қарши уюштирилган бўҳтондан иборат айбномалар сири ошқор бўла боради; ўзларини «социалистик ғоя посбонлари» деб санаган кимсалар аслида мамлакат, халқ зарарига иш кўрадилар, улар назарида социалистик ғояга зид турганлар Ватан ва халқнинг садоқатли фарзандлари, ҳалол, покиза одамлар бўлиб чиқадилар.

П. Қодир бу романида А. Қодирий анъаналарини давом эттириб, ёшлар маънавий ҳаёти ва тақдирида чин севгининг, севгидаги садоқат ва вафодорликнинг нафосати ҳамда ҳаётбахш кучини кўрсатишга айрича аҳамият беради. Муаллиф талқинида чин севги фақат икки ёшнинг бир-бирига самимий талпиниши, кўнгил сурури, бегараз муносабатигина эмас, балки катта масъулият, улар орасидаги маслак, эътиқод, мафқуравий ҳамкорликдир. Самимий севги олижаноб ижтимоий мазмун билан бойиса, одамни юксак мақсадлар сари ундайди, кенг миқёсларга олиб чиқади. Маҳкам билан Гавҳар орасидаги севги айни шундай фазилатлар билан йўғрилган — улар ҳамфикр, маслакдош бўлганликлари учун ҳам шунчаки вафодор ошиқ-маъшуқлар эмас, адолат, ҳақиқат учун фаол курашчиларга айланади. Ана шундай талқин ёзувчининг галдаги асарлари «Қора кўзлар» романи, «Жон ширин» ҳикоясида ҳам давом этган.

Қишлоқ ҳаётининг
ҳаққоний тасвири.

60- йилларнинг бошларида ёзилган «Қора кўзлар» асари ёзувчи ижодида, ўзбек романчилиги ри-

вожида алоҳида ўрин тутади. Қишлоқ, аниқроғи чорвадорлар ҳаётидан олинган бу асар қишлоқ ҳаёти ҳақидаги бирёқлама, юзаки, ширин тасаввурларни остин-устун қилиб, одамлар эътиборини реал ҳаётга, ҳаётнинг ўткир муаммолари, чигалликларига тортишда муҳим аҳамият касб этди.

Ватан урушидан кейин яратилган, қишлоқ ҳаётидан олинган кўпчилик асарлар «конфликтсизлик назарияси» таъсирида битилган, уларда ҳаётни бўяб-безиб тасвирлаш одат тусини олган, қишлоқлар «коммунизм гулбоғлари»га жуда яқин, қишлоқ одамлари тўқ-фаровон, далада байрам тарзида кўрсатилар эди. Ўзбек адабиётида илк бор А. Қаҳҳор «Синчалак» қиссаси орқали қишлоқ аҳли, хусусан

аёллар турмуши, меҳнати қанақа эканини кўрсатди, уларнинг юрак дардини ошқора айтди. «Қора кўзлар» муаллифи бу анъанани давом эттирди. «Синчалак»да шаҳар биқинидаги илғор колхоздаги ҳаёт қаламга олинган эди. «Қора кўзлар» муаллифи эса олис қишлоқ, орқада қолган хўжалик — минг-минглаб ўзбек қишлоқларига хос манзарани роман кўзгусига солиб, бор ҳолича гавдалантирди.

«Қора кўзлар» романи бошдан-оёқ оддий, камсуқум, заҳматқаш меҳнат аҳлига, ҳар қандай мураккаб, мушкул вазиятларда ҳам инсоний фазилатларини сақлаб қололган асл инсонлар — қора кўзларга чуқур ҳурмат, ҳамдардлик руҳи билан сугорилган. Ёзувчи худди ўша қора кўзлар — ҳалол, жафоқаш кишилар бошига тушган кулфатлар учун чин дилдан қайғуради, улар адашганида астойдил ачинади, уларни чалғитган, турмушини, тақдирини чигаллаштирган ҳаётий-маънавий омиллар устида теран мушоҳада юритади. Улар бахтига зомин, камолотига, олижаноб мақсад, орзуинтилишларига тўғаноқ бўлаётган кимсалар қилмишини, тубан маънавий дунёсини қаҳр-ғазаб билан фош қилади. Романда нобоп ижтимоий муҳит, сиёсат таъсирида етишган мансабдор шахсларнинг хилма-хил образлари яратилган. Булар Ортиқ, Давлатбеков ва Исмат боболардир. Давлатбеков Ойкўлга раис бўлганда қилган энг катта гуноҳларидан бири шуки, у «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўзиб кетамиз!» деб радиоларда жар солган, газеталарда чиққан. У гўшт топшириш режасини икки юз фоиз бажаради ва орден олади. Ўша йили Ойкўлнинг чорваси аввалгидан беш баравар камайиб кетади. У ўз нафси, шон-шухрати йўлида кўпчилик манфаатини сира тап тортмай қурбон қилаверади. Худбинлик, мансабпарастликда Ортиқ Давлатбековни ҳам ортда қолдириб кетади. Унинг ақидаси — нима қилиб бўлмасин катталарга ёқиш. Исмат бобо — Давлатбеков ва Ортиқдан ҳам хавфлироқ шахс. Бир қарашда у аянчли одам: кўзи ожиз, ёши бир жойга бориб қолган. Бу қария бир вақтлар ҳукумат номидан одамларни кўрқитиб кун кўрган. Игво, чақимчилик билан кўп яхши одамларнинг бошига етган. Даврлар ўзгариб, қисман гуноҳини англаб ваҳимага тушиб қолган. Кўзининг ожиз бўлиб қолиши ҳам шундан. Аммо бу даҳшатли махлук ғаламислигини қўймайди. У одамларнинг бахти, қувончинини кўролмайдиган; ногирон ҳолда ҳам бировлар оромини бузади, ўз жигарбанди — ўғли Холбекни, куёви Ортиқни гуноҳ ишларга йўллайди, игво-чақув билан келини Жаннатой дилини хуфтон, рўзгорини хонавайрон этади.

Шу тур раҳбар ходимларнинг қилмиши, қолаверса, кишлоқдаги оғир ижтимоий ва иқтисодий аҳвол туфайли бошқа кўпгина одамлар ҳаёти, тақдири ҳам чигаллашади. Романда буни ёзувчи Аваз, Холбек, Хулкар, Чўлпоной, айниқса Мадамшожон билан Маъсуда тақдири орқали гоёта таъсирчан ифода этади.

Роман ичида келтирилган «Ўтган кунлар»даги Уста Олимнинг мунгли севги саргузаштларини ёдга туширадиган, бир томондан, мустақил, иккинчи томондан, асарнинг бош гоёвий-бадиий муаммоси билан туташиб-чатишиб кетадиган Мадамшожон ҳикояси, унинг ўз турмуш ўртоғи Маъсуданинг фожией қисмати ҳақидаги алам-изтиробларга, ўкинч-армонларга тўла қиссаси жаҳолат ва ижтимоий адолатсизликларга қарши ўткир айбнома, аччиқ ҳаёт сабоғи каби янграйди. Гулдай нозик, маъсума, гўдаклардек содда, беғубор Маъсуда жаҳолат зугуми, ўзининг гўдакларча мўмин-қобиллиги туфайли қоғоқ таомилларга қаршиликсиз итоат этади, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун кураша билмайди, хаттоки буни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Оилада ҳам, далада ҳам ўзини аямай ишлайди. Энг ёмони, унга дахлдор шахслар — эри, қайнонаси, хўжалик раҳбарларининг лоқайдлиги, эътиборсизлиги оқибатида соғлиғини бой беради, бедаво дардга йўлиқиб, ҳалок бўлиб кетади.

Маъсуда қисмати романдаги жамики аёллар — Хулкар, Жаннатой, Чўлпонойлар, улар қадрига етмай ҳаётини заҳарлаётганлар учун огоҳлантириш, қолаверса, умуман 60- йиллар ўзбек кишлоқларидаги реал аччиқ ҳаёт ҳақидаги жиддий бонг бўлиб эшитилади. Айни шу гоёта ёзувчининг галдаги асарлари — «Жон ширин» ҳикояси, «Эрк», «Мерос» қиссаларида яна ҳам кескинроқ оҳангларда янгради.

«Сталиннинг ўлиmidан кейин маънавий иқлим анча юмшади,— деб ёзади адиб.— Бизни илгари қийнаб юрган золимликлар, кўрқув ва алдамчилик маъданларидан қуйилган темир парда йиртилди. Дилимизда ўн йиллардан бери тўпланиб юрган дардлар нина санчсангиз фаввора бўлиб отилгудек эди. Уларни мен... «Уч илдиз» романида,... «Қора кўзлар»да баҳоли қудрат ифодалашга интилдим.

Тоталитар империя бизни қарам аҳволга солиб, қадрқимматимизни ерга уришни ич-ичимиздан сезиб, руҳан қийналардик. Лекин буни очик айтолмай, «Қадрим», «Эрк» қиссаларида ички эркини йўқотган, мутелик дардига гирифтор бўлган қаҳрамонлар ҳаётини ҳамдардлик билан кўрсатиш орқали озодлик ва мустақилликка бўлган ташналигимни қондиришга интилардим. Авваллари айтиб бўлмай-

диган бир сирни ҳозир айтишим мумкин: «Уч илди»дан бошлаб «Олмос камар» ва «Авлодлар довони»гача ёзган асосий нарсаларимнинг ҳаммасида тоталитар зулмга маънавий қаршилиқ кўрсатиш ҳисси, халқимизни унинг хавф-хатаридан асраш истаги, бизни миллат сифатида йўқотишга қаратилган шафқатсиз мафкурадан одамларимизни, дилимиз ва тилимизни ҳимоя қилиш мақсади энг кўп илҳом ва куч берган ҳислар, истак ва мақсадлар эди».

«Адибнинг «Юлдузли тунлар» («Бобур») романи ана шундай мушкул ва олижаноб мақсадларни кўзлаб ёзилган сара романлардандир.

«ЮЛДУЗЛИ ТУНЛАР» («БОБУР») РОМАНИ

Тарихга улуғ ҳурмат. П. Қодир бу роман устида ўн йил (1969—1978 йиллар) давомида иш олиб борди. Аввало, Бобур ва бобурийлар ҳаёти, қолдирган меросини синчиклаб ўрганди, Бобур юрган йўлларни кезиб чикди, Ҳиндистонга сафар қилди. Асар 1978 йили «Шарқ юлдузи» журналида босилди, орадан кўп ўтмай рус тилида чикди, кўпгина тилларга таржима қилинди. Романни китобхонлар худди байрамдек илиқ кутиб олди, ёзувчилар, адабиётшунос олимлар унга юксак баҳо бердилар, бу асар тарихга, тарихда ўтган буюк сиймоларга улуғ ҳурмат руҳи билан суғорилганлигини айтдилар. Бу роман катта тарихий-маърифий, зўр бадий қимматга молик асар сифатида ҳам жамоатчилик орасида кўпдан бери жиддий қизиқиш уйғотмоқда, қизгин баҳсларга ундамоқда.

«Юлдузли тунлар»га баҳо бераётганда бу асар тарихимизнинг ўта мураккаб, чигал даврига, ниҳоятда зиддиятли тарихий шахс — ҳам истеъдодли олим, инсонпарвар, тараққийпарвар, маърифатпарвар, дилбар шахс, ҳақгўй лирик шоир, «Бобурнома»дек жаҳонга машҳур тенгсиз асарнинг муаллифи, айни пайтда тежурийзода, жасур саркарда, фотиҳ шоҳ ҳаётига бағишланганлигини, ёзувчи олдида ғоят қийин, маъсулиятли вазифа турганлигини назарда тутмоқ керак. Адиб шу мураккаб, шарафли вазифани муваффақиятли адо этган. / Асарда шоир ва шоҳ Бобур ҳаётини тасвирлаш муҳим ўрин тутди. Бу улкан, мураккаб шахснинг тарих саҳнасига чиққан кунидан бошлаб, то ўлимига қадар салкам қирқ йиллик ҳаёти, шунингдек шахсий қиёфаси, характери, оилавий муҳити, ижодкор — шоир, носир, олим сифатидаги маънавий-руҳий дунёси, саркарда, шоҳ, фотиҳ сифатидаги фаолияти —

барча томонлари бир роман доирасида кенг ёритилган, холис, ҳаққоний кўрсатилган. Гарчи романда Бобур ҳаёти кенг ўрин тутса-да, асар сюжети ҳаракатга келтирадиган куч Бобур шахси, фаолияти эмас, биринчи галда тарихий ҳодисалар, жараёнларнинг ўзидир. Ёзувчи XV аср охирида, XVI аср бошларида Туркистон, шунингдек Афғонистон, Ҳиндистон тарихида юз берган муҳим воқеаларни, жангу жадаллар, ўзаро зиддият ва курашларни ёрқин гавдалантириб берган. Бобур ҳаёти, сарой муҳити, тарихий воқеалар билан ёндош ҳолда асарда оддий меҳнаткаш халқ турмуши, аҳвол-руҳияти, тарихий жараёнлардаги иштироки, ўзаро урушлардан, босқинчилик юришларидан чекан жабри ҳам ўз аксини топган. Шулар билан баробар Бобур тўқнаш келган даҳшатли кучлар — ўзини «Имони замон», «Халифай раҳмон» деб атаган Шайбонийхон, шоҳ Исмоил, Иброҳим Лоди, уларнинг сон-саноксиз лашкарлари, беклар, хилма-хил ижтимоий гуруҳлар, диний мазҳаблар, улар орасидаги зиддият, алоҳида шахслар тақдири — буларнинг барчаси қаламга олинган. Шу тариқа «Юлдузли тунлар» кенг қамровли асардир.

Шоҳ ва шоир образи.

«Юлдузли тунлар»даги ёзувчининг энг катта ютуғи, шубҳасиз, Бобур образидир. Дадил айтиш мумкинки, бу романга қадар ўзбек адабиётида Бобурдек мураккаб, зиддиятли тарихий шахс образи яратилмаган эди. Бобур образига адиб реалистик адабиётнинг бой тажрибаларига таяниб хилма-хил томондан ёндашади. Бобурнинг шоҳ, шоир ва инсон сифатидаги ҳам кучли, ҳам ожиз томонларини, ҳаёти ва шахсиятидаги барча фазилату қусурларни бор бўйича кўрсатади. Ёзувчининг маҳорати, хусусан кучли, мураккаб шахс Бобур билан уни қуршаган муҳит, тарихий шароит орасидаги муносабатни очишда кўринади.

Бобур ўрта асрнинг ўта мураккаб, зиддиятли бир палласи — темурийлар салтанатининг ўз юртида емирилиши, ўзга юртлар — Афғонистон ва Ҳиндистондаги янгидан тикланиши даврида яшади. Темур насли орасида темурийлар салтанатини энг қалтис дамларда сақлаб қолиш учун астойдил курашган энг собит шахс ҳам, янги империянинг асосчиси ҳам шу Бобур бўлиб чиқди. Демак, Бобур шахс ва саркарда сифатида қудратли давлатнинг сўйиши кунлари — емирилиш даври фожиасини татиб қўрган мағлуб шахс, аммо йиқилса ҳам курашдан тоймаган, аҳдидан қайтмаган, бирлашган қудратли давлат тузиш режаларини ўзга элларда амалга оширишга мажбур бўлган ва бунга

эришган ғолиб шахс. Иккинчи томондан, Бобур Шаркнинг улуғ мутафаккирлари, биринчи галда Алишер Навоийнинг юксак инсонпарварлик ғоялари руҳида тарбияланган, инсон қалбини, унинг дарду ташвишларини юракдан ҳис этишга қобил баркамол бир одам, нозиктаъб, ҳақгўй шоир, санъаткор, олим. Бобур тахтга ўтирган биринчи кундан бошлаб унинг зиммасидаги шоҳлик бурчи билан инсонийлик, шоирлик туйғуси бир-бирига тўқнаш келади. Шу зиддият умр бўйи давом этади. Бобур кўнгли эзгу туйғуларга мойил, тожу тахтнинг бевафолигини, шафқатсизлигини билади, неча бор ундан воз кечмоқчи ҳам бўлади. Бирок, айни пайтда, ўзининг темурийзода эканини ҳам унутолмайди, темурийзода сифатида салтанат олдида ўз бурчи ва масъулиятини ҳамма нарсадан устун кўяди.

! Бобур тарихий бурчини адо этиш йўлида ададсиз кўргуликлар — оғир жудоликлар, қийноқлар, хўрликлар, таҳкиру надоматлар — барча-барчасига дош беради. У шафқатсиз замонда яшаётганлигини, йиртқичлар орасида қийик бўлиб кун кўролмаслигини ҳам ҳис этади. Унда зўрликка зўрлик, зарбага зарба билан жавоб бериш истаги кучли. Бу эса ўз навбатида уни кўп шафқатсизликлар, гуноҳлар сари етаклайди. У раият ғамини ҳам ўйлайди. Аммо раиятни деса, бу ҳол беклару навкарлар манфаатига зид келади. Беклар, навкарларсиз эса тожу тахтни идора этиш мумкин эмаслигини яхши билади. Шу тариқа, беихтиёр, раият манфаатига хилоф ишлар қилишга мажбур бўлади. Бобур шоҳ ва саркарда сифатида амалга ошираётган кўп ишлар «хатолиғ», Ҳинд сари йўл олиш, юзланиш «юзи қаролиғ» эканини ўзи ҳам сезади. Чин инсон, шоир сифатида бундан қийналади, дардини шеърлари орқали тўқиб солади. Лекин амалда, бирибир, шу кўнгли чопган ишларни қилаверади. Замон, муҳит, шароит, тарихий вазият шоҳ сифатида уни шунга мажбур этади. Бобурнинг энг оғир руҳий драмаси, фожиаси ҳам шунда. Буларнинг барчаси романда юксак маҳорат билан ифода этилган. !

Шу билан баробар, ёзувчи тарихда ўтган улкан сиймоларга баҳо беришда тўпланган мўътабар тажрибаларга таянган ҳолда Бобурнинг ўз даврига нисбатан амалга оширган хайрли, илғор тadbирларни, хусусан, марказлашган давлат учун кураш, Ҳиндистонни бирлаштириш, турли эл, дин ва диний мазҳабларни муросага келтириш, ободончилик ишларини йўлга қўйиш, майхўрликни ман этиш сингари хайрли ишларни холисона, ҳаққоний кўрсатиб беради. Бу ишлар жуда катта қийинчиликлар, зиддиятлар билан амалга ошганлигини ўқувчига етказа олади.

Романда Бобурнинг шахсий хислатлари, оилавий ҳаёти — онаси Кутлуг Нигор хонимга чин фарзандлик туйғуси, опаси Хонзодабегимга инилик, фарзандларидан Хумоюн билан Гулбаданга оталик меҳри ёрқин лавҳаларда гўзал ифодасини топган. Биринчи умр йўлдоши Ойшабегим билан ўтказган кўнгилсиз дамлар драмаси, Моҳим билан гаройиб танишув дақиқалари, чин ва тенг севги сурури, Моҳимнинг Бобурга чексиз садоқати, беором турмуш ташвишларидан чеккан изтироблари — барчаси маромида берилган. Бобурнинг касалликка йўлиққан ўғли Хумоюнга ўз жонини фидо этиш воқеаси романда таъсирчан чиққан. Ўғил беҳуш ҳолда ётибди. Табиблар унинг дардига даво тополмай гаранг. Шунда шайхулислом худо йўлига дунё молидан тасаддиқ қилишни маслаҳат беради. Бобур эса ўғли учун молу давлатидан, жаҳондаги барча бойликлардан ҳам азизроқ — ўз жонини қурбон қилишини айтади. Бобур хаста ўғлининг бошидан уч марта айланиб: «Хумоюн, жигарбандим... Сенинг бетоқатлигингга мен тоқат келтирай. Сенинг шу оғир дардингни худо сендан олиб менга берсин!.. Э, парвардигор!.. Менким Бобурмен, агар жон бериш мумкин бўлса, умру жонимни Хумоюнга қурбон қилдим! Азроил менинг жонимни олсину худо Хумоюнга шифо берсин», — дея илтижо қилади.

Бобур илтижоси қабул бўлиб, орадан бир ҳафта ўтгач, Хумоюн соғаяди, Бобур эса хасталаниб оламдан ўтади. Қарангки, Бобур жонини қурбон қилган Хумоюн кейинчалик фарзандлари орасида ҳаммасидан кўпроқ ота ишига садоқат кўрсатади, Бобур салтанатини оғир синовлардан омон сақлаб қолади.

Бобурнинг ижод онлари романнинг энг гўзал саҳифаларини ташкил этади. Ёзувчи манбаларга таянган ҳолда жуда кўп шоҳ сатрларнинг ёзилиш тарихини ҳикоя қилади. Ўша дамлардаги ижодкорнинг руҳий ҳолатини жонли гавдалантиради. Шундай лавҳаларга хос бир хусусият бор. Бобур ижод ва илҳом оғушида эканида кимдир давлат, тож-тахт иши билан шошилиш тарзда унинг ҳузурига киради, санъаткор ижод ҳаёлини тарк этиб, давлат ишига берилди... Ижод лавҳаларига оид шу деталда муҳим ҳақиқат бор. Дарҳақиқат, умр бўйи шоҳлик, тож-тахт ташвиши бу мислсиз санъаткорнинг илҳом ва ижодига монелик қилган. Айни пайтда унинг ижоди — ҳаёти, ижтимоий фаолияти шахсий тажрибалари билан ниҳоятда мустаҳкам боғланган. Бобур ҳеч қачон шунчаки шеър ёзиш учун қўлига қалам тутган эмас. У ҳеч нарсани тўқиб чиқарган эмас. У фақат

кўрган-кечирганларини, шахсий-ҳаётий тажрибаларини каламга олган; шеърятга, бадий ижодга қалб эҳтиёжи, таржимони деб қараган, қалбидаги эзгу туйғуларини, ҳеч кимга айтолмаган ҳақ сўзини, дарду аламларини, армонларини қоғозга тўкиб солган. «Юлдузли тунлар»даги қаҳрамоннинг ижодий ҳолатига оид лавҳалар билан танишганда ўқувчи бунга яна бир қарра ишонч ҳосил қилади. Шунинг тарихи ёзувчи Бобур шахси драматининг унинг ижод онлари тасвирида ҳам яхши оча олган.

Адиб бутун асар давомида Бобурнинг шох, фотиҳ сифатида қилган шафқатсизликлари унинг энг катта гуноҳи эканини доимо таъкидлаб боради. Шоир Бобурнинг ўзи: «Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи сабаби менинг подшоҳлигимдир» дея иқрор бўлади. Бобур тарихчи олим Хондамир билан суҳбатда дейди: «...авлодлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фаришта деб ўйлашсинлар. Қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлиқ оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар... Жанглarning қонли селлари, салтанатнинг тошқин дарёдай бетиним талотумлари жонимга тегди. Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибман. Менга вафо қилса, фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзуим — мен туғилган юртимга қилолмаган фарзандлик хизматимни асарларим қилса...»

Бу сўзлар Бобур шахси драматининг, асар бош ғоясининг якуни, улкан сиймо умрининг аччиқ сабоқлари каби янграйди.

Романдаги бошқа тарихий шахслар. Кечмишнинг аччиқ сабоқлари.

Романда Бобур билан ёнма-ён Шайбонийхон, Малика Байда, Зухра бегим, Хадича бегим каби тарихий шахслар образи ҳам яратилган.

Ёзувчи бу шахсларни китобхонга батафсил эмас, улар ҳаётининг энг кескин, драматик дақиқаларида, бор бисоти ёрқин намоён бўлган онларда рўпара қилади. Зухра бегим ва Хадича бегимга муносабатдаёқ Шайбонийхоннинг ўта ёвуз, шафқатсиз, уятсиз, мунофиқ бир кимса экани аён бўлади. Зухра бегимнинг босқинчи хон «илтифоти»га умид боғлаб, унинг мактубидаги сохта «севги» ихлосига ишониб хузурига келишининг ўзиёқ бу аёл маънавий савияси қай даражада эканини ошқор этади. Муаллиф бу аёлнинг аянчли қисмати, хонга умид боғлаб даҳшатли бир кимса — Мансур бахши кўлига тушиб қолиши, ўглининг бошсиз жасади ёнида чеккан фарёди орқали хиёнатнинг мудҳиш

оқибатини ғоят таъсирчан бир тарзда ифодалайди. Ҳаётда кўп разилликлар қилган, набираси Мўмин Мирзонинг қонини тўккан қонхўр Хадича бегим бошига Шайбонийхон солган савдо — қариган чогида хон томонидан яна ўша дахшатли кимса Мансур бахшига тортиқ қилиниши, унинг кўлида мислсиз азоб билан итдек ўлиши, гўё қабиҳликка берилган энг адолатли жазо, разиллик устидан ўқилган ўткир айбнома каби туюлади.

Малика Байда билан Бобур орасидаги муносабат роман-даги ҳаяжонли лаҳзалардан. Байда — Панипат жангида ҳалок бўлган шоҳ Иброҳим Лодининг онаси. Бобур алам-дийда бу аёлга катта ҳиммат кўрсатади — Маликага ҳеч ким озор бермасин, ҳамма уни мўътабар онамиздек ҳурмат қилсин, дея буйруқ беради. Аммо, Байда барибир она, фарзанд доғи уни интиқомга ундайди. Она Бобурдан қасд олишга чоғланади, уни заҳарлашга эришади... Сўнг икки рақиб рўпара келадилар. Ўз ҳиммати ниҳоятда қимматга тушган Бобур дарғазаб. Байда эса ўз ишидан мамнун. Даҳанаки тортишув бошланади. Малика ҳам, шоҳ ҳам кўнглини очади. Ҳар иккови ҳам ўзича ҳақ — Малика жонидан тўйган, у шоҳдан оғир жазо — ўлим кутади, бу билан шоҳ устидан маънавий тантанага эришмоқ, онани ўлимга ҳукм этган шоҳни эл олдида шарманда қилмоқ истайди. Буни сезган Бобур донишмандлик кўрсатиб, яна тантилик қилади. Маликани тирик қолдириб, ўз тантаналари билан руҳан эзиб, ундан «яхшилик»ча қасд олишга қарор беради. Бу билан Бобур эл-юрт олдида танти шоҳ сифатида обрў ҳам қозонади. Мана шу мураккаб драматик ҳолатлар романда руҳий жиҳатдан жуда пухта ишланган.

Романда тарихий ҳақиқат
ва бадний тўқима.

«Юлдузли тунлар»га ғоят ишончли
манбалар, аввало, «Бобурнома»
билан «Хумоюннома» асос бўлган.

Бу манбаларда Бобур ҳаёти ва фаолияти, Бобур яшаган макон ва замон ўша давр насри имкониятлари даражасида яхши ёритилган, «Юлдузли тунлар» муаллифи романда ана шу ишончли фактларга таяниб иш кўрган бўлса-да, фактлар қулига айланиб қолган эмас. «Юлдузли тунлар» — ҳужжатли асар эмас; у «Бобурнома» билан «Хумоюннома» даги мавжуд фактларнинг шарҳи, тавсифидан иборат эмас. «Романдаги тарихий ҳужжатлар билан тасаввур-фантазиянинг нисбати менинг замонавий асарларимдаги бугунги ҳаёт ва унинг тасвири орасидаги нисбатдан унча фарқ қилмайди, — дейди ёзувчи. — Фақат ташқаридан қараган-

дагина романда ёзувчи тасавури ва фантазиясидан кўра хужжатнинг ўрни, салмоғи ошиқроқ туюлади».

Ёзувчи манбаларга ижодий ёндашади. Бу жиҳатдан «Юлдузли тунлар» реалистик романнинг имкониятларини намоён этишчи хужжат сифатида ҳам қимматли. «Бобурнома» ва «Ҳумоюннома» маълум маънода ўз даврининг кўзгуси, бу асарлар ҳам тарихий хужжат, ҳам бадий тасвир намунаси сифатида қадрли. Айни шу асарлардаги шахс, ҳодиса, лавҳалар «Юлдузли тунлар»да ҳам учрайди. Бироқ «Юлдузли тунлар» муаллифи энди уларга реалист ёзувчи кўзи билан қарайди, ҳодисаларни шунчаки ҳаққоний, жонли гавдалантириш билан кифояланмай, улар орасидаги чуқур ички алоқадорликни, ҳодисаларнинг ички моҳиятини очади.

Тарихий манбаларда учрайдиган айрим ном ва фактлардан ёзувчи бутун бошли тирик инсон образи, сюжет йўналишларини яратади. Биргина мисол. Романда Тоҳир деган образ мавжуд. Унинг ҳам тарихий асоси бор. Бобур Мирзо умрининг охирида тожу тахтдан воз кечиб, бир гўшада Тоҳир офтобачи билан бирга турмоқчи бўлганини айтади. Бобурдай улкан сиймо сарой аҳлидан кўра оддий одамни ўзига яқинроқ олган экан, демак Тоҳир унга кўп яхшиликлар қилган, ниҳоятда қадрдон бўлиб қолган... Биргина жумлада айтилган мана шу факт ёрдамида ёзувчи Тоҳирнинг бутун таржимаи ҳолини, Бобур билан муносабатлари тарихини тасаввур қилиб, унга ҳаёт бахш этади. Бу хил ижодий тасаввур маҳсули бўлган ҳодисалар тасвири, тирик образлар романда кўп.

* * *

П. Қодир 80- йилларда «Юлдузли тунлар»нинг мантиқий давом саналмиш Бобурнинг садоқатли, жасур фарзанди Ҳумоюн ва набираси — тарихда «чинакам даҳо шахс» деб ном олган Акбар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи «Авлодлар довопи» («Акбар») романини яратди. Бу асар ҳам тарихий романчилигимизда ўзига хос ўрин тутати.

Савол ва топшириқлар

1. П. Қодирнинг болалик ва ёшлик йиллари қандай ўтган?
2. Ёзувчининг замондошлари ҳақидаги қайси асарларини биласиз?
3. «Уч илдиз» романида нималар, кимлар ҳақида ҳикоя қилинган?
4. «Қора кўзлар» романининг ўзбек адабиётидаги янгилиги нимадан иборат?
5. П. Қодир қандай мақсадларни кўзлаб, тарихий мавзуга мурожаат этган?
6. Бобурнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
7. «Юлдузли тунлар»да Бобур қандай талқин этилган?
8. Бобур образи фожиаси манбалари нималардан иборат?
9. «Юлдузли тунлар»да яна қандай тарихий шахслар образи бор?
10. Романнинг қайси жиҳатлари, эпизодлари Сизни ҳаяжонга солди?
11. «Юлдузли тунлар» романи қанақа тарихий манбалар асосида яратилган?
12. Романда тарихий ҳақиқат ва ёзувчи фантазияси — бадиний тўқиманинг ўрни, ўзаро муносабати қандай?
13. «Юлдузли тунлар» романи асосида тайёрланган телефильмни томоша қилганмисиз? Фильм Сизга ёққанми?
14. «Юлдузли тунлар» романида Бобур образи мавзунда ишро ёзинг.
15. П. Қодирнинг ижод йўлига оид мақолалар билан танишиб, улардан конспект олинг.

Эркин Воҳидов

Эркин Воҳидов ҳозирги ўзбек шеърятининг забардаст вакиллари билан биридир. Унинг шарқ мумтоз адабиёти анъаналари изидан Сориб, замондошлари маънавий дунёсини очиб берувчи ғазаллари, зўр инсонийлик руҳи билан йўғрилган талай шеърлари, уруш фожиалари ҳақида баҳс этувчи «Нидо», ҳаёт жумбоқлари, инсон қисмати хусусидаги фалсафий мушоҳадалар билан йўғрилган «Рухлар исёни», «Истамбул фожиаси» асарлари, томошабинларни хушнуд этган «Олтин девор» комедияси, шунингдек, И. Гёте, С. Есенин, А. Блок, М. Светлов, А. Твардовский, Р. Ҳамзатовдан қилган таржималари, айниқса «Эрон тароналари» билан «Фауст» таржимаси адабиётимизда, маънавий ҳаётимизда улкан воқеа бўлди.

Шоирнинг ҳаёти, ижодий, ижтимоий фаолияти.

«Мен ижодий меҳнатни фаол жамоат ишлари билан қўшиб олиб боришдек шарафли вазифа юқини донмо елкамда ҳис қиламан. Одамларга фақат шеъринг эмас, ўзинг кераклигингни сезиш — бу катта бахт. Шунинг учун ҳам жамоат меҳнатидан ҳеч қачон ўзимни олиб қочган эмасман. Қайноқ ҳаёт ичида яшаб, ишлаб ўрганганман», — деб ёзади шоир. Дарҳақиқат, у бадиий ижодни фаол жамоатчилик ишлари билан қўшиб олиб боради. «Ёш гвардия» нашриётида бош муҳаррир ўринбосари, «Ёшлик» журналида бош муҳаррир, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида директор бўлиб ишлади; Болалар жамғармаси Ўзбекистон бўлимига раислик қилди; Ёзувчилар уюшмасида хилма-хил вазифа-топшириқларни адо этиб келади; республика халқ ноибни, Олий Кенгаш ошкоралик қўмитасининг раиси сифатида ҳақиқат ва адо-

лат учун кураш олиб боради. Унинг кўп вақти халқ ичида, юртимиз ва мамлакатлар бўйлаб сафарларда ўтмоқда. Қисқаси, унинг ижоди мана шу қайноқ ҳаёт ичида жўшқин ижтимоий фаолият жўрлигида шаклланган.

Эркин Воҳидов Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида 1936 йилнинг 28 декабрида қишлоқ ўқитувчилари оиласида дунёга келди. Отаси Чўянбой Воҳидов, онаси Розияхон даврнинг обрў-эътиборли, маърифатли, фаол кишилари эдилар. Афсус, улар узоқ яшамадилар. Ватан урушида қатнашиб, оғир ярадор бўлиб қайтган ота, сўнг она дунёдан ўтди; бўлғувси шоирнинг опаси ва укаси ҳам гўдаклигида вафот этган эди. Икки қисқа умрнинг ёлғиз ёдгори бўлиб Эркин тошкентлик тоғаси кўлида қолди. Унинг ўспиринлик; ёшлик йиллари Тошкентда ўтди. Эркин улғайган хонадон маърифатга, санъатга, адабиётга ташна эди, бу хонадонда тез-тез шоир ва хонандалар иштирокида суҳбатлар бўлиб турарди. Эркин Воҳидовдаги нафосатга, шеъриятга меҳр ва майл шу хонадонда, ана шу даврларда шаклланди. Эркин жуда эрта кўлига қалам олди. 7-синфда ўқиб юрганида «Мушгум» журналида биринчи шеъри босилди. Ўқувчилик йиллари Островский номидаги пионерлар саройида шоир Ғайратий бош бўлган тўғарак машғулотларига қатнашиб турди. Бу тўғаракда ҳаваскор шоир адабиётдан, шеъриятдан илк малакали сабоқлар олди. Мактабни тугатгач, Тошкент Давлат университети филология факультетига кириб ўқиди. Университет таълими шоирнинг ижодий тақдирида чуқур из қолдирди; биринчи шеърлар китоби «Тонг нафаси» талабалик йилларида яратилди.

Шоир лирикаси.

Эркин Воҳидов публицист, драматург, дostonнавис сифатида баракали ижод қилган бўлса-да, аввало у лирик шоир сифатида адабиётга кириб келган, халқимиз қалбидан ҳам нафис, ҳам долғали, исёнкор шеърлари орқали жой олган.

Шоирнинг ижоди баҳс-мунозаралар ичида кечди. Шоир ўз кўлидаги қурол — шеър, унинг табиати, шоирнинг эл-юрт олдидаги бурчи — вазифаси хусусида кўп ўйлайди, шеър ва шоир ҳақидаги қарашларини баён этади. У булар хусусида сўз очганда ҳар доим ижод машаққатларини, шоир бўлиш осон эмаслигини эслатади. Унингча, шоирлик ўз она юртига, халқига, инсон зотига бўлган фидойи меҳрнинг самарасидир. У «Шоирлик» шеърида ёзади:

Шоирлик — бу ширин жондан кечмақдир,
Лиммо-лим фидолик майин ичмақдир.

Шоирлик — жигарни минг пора этмак,
Бағир қони билан сатрлар битмак.

«Афғон шоирларига» шеърида бу фикрни яна ҳам
ойдинлаштириб дейди:

Осонмас, осонмас шоир юракка,
Унда туманларнинг дарди, охи бор.
Унга бу дунёда яшаш мураккаб,
Чунки шоир қалбнинг иштибоҳи бор.

Эл-юртга меҳр-садоқат ҳамма давр шеърини, шоир-
лари учун бош мезон бўлиб қолаверади. Аммо турли давр,
муҳит, вазиятларда, эл-юрт олдида турган реал вазифа,
муаммолардан келиб чиққан ҳолда шеърини олдига қўйил-
ган талаб турлича кўриниш касб этиши мумкин. Эркин
Воҳидов ижод майдонига қадам қўйган, баракали ижод
этган 60—80- йиллар инсон камолоти — унинг маънавияти,
имон-этиқоди, ижтимоий адолат туйғуси учун кураш,
жаҳон, она замин тақдири ҳақида қайғуриш, заминни,
ердаги ҳаётни сақлаб қолиш, одамларни ядро уруши хата-
ридан огоҳ этиш, ҳамма нарса бозорга солинаётган, пулга
чақилаётган ҳозирги шароитда инсоний қадриятларни
асраш-авайлаш, инсониятнинг аждодлар хотираси, ўтмиши,
ҳозирги кун ва келажаги олдидаги бурчи, қарзи муаммо-
лари ҳаёт-мамот масаласига айланди. Шоир кўпчилик
қаламкаш сафдошлари қатори ўз асарларида шу масала-
ларга ўз муносабатини билдирди.

Эркин Воҳидов дастлаб ҳаёт, гўзаллик, ёшлик, муҳаббат
куйчиси бўлиб майдонга чиқди. Тақдир инъом этган ҳаёт,
саодат, ёшлик, муҳаббат сурурини, ҳаётдан ризоликни
тўлиб-тошиб куйлади. Халқимиз эришган ютуқлар, унинг
шонли тарихи, қўлга киритган ғалабалари тўғрисида фахр-
ифтихорга тўла сатрлар битди. Жумладан, «Ёшлигим»
ғазалида ёшлик суруридан жўшиб ёзади:

Ёшлигим, кел, куйга тўлган
Қалбим олтин сози бўл.
Мен қўшиқ айтай тўлиб,
Бир лаҳза жўр овози бўл.

40—50- йилларда «вульгар социологизм» деб аталган
қараш оқибати ўлароқ севги, шахсий интим кечинмалар
бадном этилган, шеърини қувғин қилинган эди. 50- йил-
лар охири, 60- йилларга келиб вазият ўзгара бошлади,
инсон шахсига ҳурмат, қалбига эътибор ошди, кишининг
хилма-хил кечинмалари, жумладан, анъанавий севги таро-

наларини куйлаш учун йўл очилди. Бу ҳол анъанавий шеърини шакл, айниқса ғазалнинг жонланишига олиб келди. Табиийки, бу жараён ўша кезлари осонликча, силлик кечгани йўқ. Баъзи мунаққидлар ишқий кечинмаларни куйлаш, кўҳна шеърини шакл — арузга мурожаат қилишни замондан узоқлашиш деб атадилар. Э. Воҳидов «Ёшлик девони» китобининг «Дебоча»сида шундай қарашлар билан баҳсга киришади:

Истадим сайр айламоқни
Мен ғазал бўстонида.
Кулмангиз, не бор сенга деб
Мир Алишер ёнида.
Шеърят дунёси кенг,
Гулзори кўп, бўстони кўп,
Ҳар кўнгил арзини айтур
Неки бор имконида.
Эй, мунаққид, сен ғазални
Кўҳна деб камситмагил,
Севги ҳам Одам Атодин
Қолган инсон қонида.

Шу тариха шоир инсон қонидаги азалий, табиий туйғу — севгини ва неча асрлар севгини куйлаган қадимий ғазал шаклини ҳимоя қилади. Шеърда ғазал шунчаки шеърини шакл маъносида эмас, муҳаббат, боқий инсоний туйғулар рамзи тарзида ҳам қўлланган.

«Ёшлик девони»даги лирик қаҳрамон кўп ҳолларда мумтоз шеърятимиздаги ишқ йўлига жонини тиккан, ёр кўнгли, васли кўйида ҳар қандай жабру ситамларга тайёр фидойи ошиқ:

Барча шодлик сенга бўлсин,
Бор ситам, зорлик менга.
Барча дилдорлик сенга-ю,
Барча хушторлик менга...
Бу жаҳоннинг роҳатин ол,
Бор азобин менга бер.
Сенга бўлсин барча ором,
Барча бедорлик менга.

(«Барча шодлик сенга бўлсин»)

Шоир ошиқ кўнглининг маъшуқага бўлган майли ифодасида худди мумтоз шеърят намояндалари каби муболагани хадсиз оширади:

Сени ётлар тугул ҳатто —
 қилурман рашк ўзимдан ҳам.
Узокроқ термулиб қолсам
 Бўлурман гаш кўзимдан ҳам.
Кўзим ёнгай сенга наргис —
 Кўзинг тикса чаманларда,
Яширмам, лолага рашким
 Аён бўлғай юзимдан ҳам.

(«Рашким»)

Ошиқ йигитнинг дил розлари маъшуканинг таъриф-тавсифи ҳар қанча муболағадор, романтик бўёқлар билан зеб берилган бўлмасин, ҳар иккиси ҳам замон ва замин фарзанди, улар—шоир айтмоқчи, «ўз замонин зайли»га итоат этадиган бизга замондош одамлардир.

Бора-бора шоир ижодида ўша романтик жўшқинлик, ҳаётсеварлик туйғулари ёнига жиддий реалистик мушоҳадакорлик келиб қўшила бошлади. Шоир ҳаётни нукул мадҳ этиш билан чекланмай, унинг туб моҳиятига, ички зиддиятларига ҳам нигоҳ ташлайди, қаламга олинган ҳодисани қарама-қаршиликлари, зиддиятлари, манфий ва мусбат томонлари билан биргаликда идрок этади. Натижада шоир шеърлари ўзига хос баҳс-мунозара тусини олади. 70—80-йилларга келиб шоир «ҳаёт куйчиси»гина эмас, кўпроқ ҳаётнинг, инсон қалбининг бадиий тадқиқотчиси сифатида кўрина бошлади. «Ҳозирги ёшлар», «Инсон», «Сирдарё ўлани», «Арслон ўйнатувчи» шеърлари, «Рухлар исёни», «Истамбул фожиаси» сингари дostonлари бу жиҳатдан шоир ижодида олға ташланган қадам бўлди.

Ҳаётга, эл-юртга меҳр — бу фақат ширин сўзлар, мадҳиялар, ҳамду санолар орқали ифодаланмайди. Етук адабиёт, юксак шеъриятда меҳр-садоқат ҳаётнинг теран таҳлили орқалигина рўёбга чиқади. Ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати, чигалликлари, халқимиз, бутун инсоният олдида турган ўтқир муаммоларни бор ҳолича кўрсатадиган, одамлар кўнглидаги дард, тили учида турган гап бор овоз билан айтилган асарларгина бугун халқнинг дилига кириб боради, корига ярайди. Шуни ҳам айтиш керакки, Эркин Воҳидов ижодида гоҳо мадҳиябозлик, қасидачилик, она юртнинг «дунёда тенгсиз» экани, халқнинг «чексиз эрки ва бахти»дан, «улуғ ишлари» ва «эришган ғалабалари»дан ўринсиз фахр-ифтихор туйғуси билан тўлиб-тошган шеърлар ҳам учрайди. «Ўзбекистон» фахрияси, «Ифтихор туй-

ғуси», «Ўзбекистон коммунистлари» шеърларида шу ҳол мавжуд.

Шоир адабиётдаги ўринсиз мадҳиябозликни, ўзининг шу руҳдаги сатрларини ҳам назарда тутиб дейди:

Бас, етар ёлғон саодат,
Ёлғон эрк, ёлғон Ватан!

(«Ватан истаги»)

Эркин Воҳидовнинг кейинги асарлари ёлғондан бегоналиги, шафқатсиз ҳақиқати, ростгўйлиги ва самимийлиги билан ҳозирги тараққийпарвар адабиётнинг энг яхши намуналарига ҳамоҳангдир.

Шоирнинг «Инсон» шеъридаги инсон талқинини эслайлик. Шоир инсоннинг бугунги камолоти, инсон даҳосининг заковати — фан-техника бобида эришилган мислсиз зафарлар ҳақида ёзади:

Миндинг илм карвонига,
Чикдинг фунун осмонига,
Бу жаҳон айвонига
Аркон ўзинг, вайрон ўзинг.

Қаранг, шоир фан-техника тараққиёти туфайли бугунги кунда инсон жаҳон айвонига «аркон» (устун) даражасига кўтарилганини айта туриб, шу «аркон» айна пайтда «вайрон» эканини писанда қилиб ўтади. Сўнг бу фикрни ривожлантириб дейди:

Заррани ижод этиб,
Даҳшат бало бунёд этиб,
Оқибатни ёд этиб
Ҳайрон ўзинг, хайрон ўзинг.

Йўқ, шоир инсоннинг буюк кашфиёти оқибати нуқул даҳшату балолардан иборат деб билмайди, буюк кашфиётларни эзгуликка хизмат эттириш ҳам шу инсоннинг ўз кўлида, ўз ихтиёрида:

Беги арз обод эрур
Сендан агар имдод эрур,
Йўқса у барбод эрур,
Тўфон ўзинг, тўгон ўзинг.

Шоирнинг она замин қисмати ҳақидаги аламли ўйлари «Сирдарё ўлани» шеърида ўзига хос тарзда ифодаланган. Бу шеър халқ ўланлари руҳи, оҳангида битилган: бир томонда она дарёнинг гўзал таъриф-тавсифи, иккинчи

томонда шоирнинг дарёнинг ҳозирги ҳолати, аччиқ қисма-тидан безовталиги, ташвиш-зорлари. Шоир назарида Сир-дарё кўҳна Жайхун (Амударё) билан бирга она водий ҳаёти, бори, қувончи, алами, зори; юрт учун ҳам томир, ҳам юрак... Шоир ғурур билан:

Сен борсанки, кенг воҳада ҳаёт бор,
Демак, юртнинг лабида бол набот бор...
...Сен пахтасан, олма, анор ва нурсан,
Ўзбек учун сурурсан ҳам ғурурсан,
Ўзни ерга томчи-томчи берурсан,
Дарё эмас, халқ тимсоли эурсан,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон,—

сингари мисрларни тизади. Шоирни мана шу таъриф-тавсифга сиғмас азим дарёнинг, чиндан ҳам «халқ тимсоли» дейишга лойиқ она дарёнинг бугунги қисмати қаттиқ ташвишга, изтиробга солади; «Нега бугун бемадорсан, ҳалаксан?» дея уни аламли саволга тутади. Дарҳақиқат, ҳозир у ҳузурини ўйлайдиган, истеъмолчилик касалига мубтало кимсаларнинг айби билан бу дарёлар мушкул аҳволга тушиб қолди. Бу ҳақда кўп гапириляпти, ёзиляпти. Шоир эса дарё қисмати ҳақидаги ўй-ташвишларини ўқувчи қалбини ҳаяжонга, ларзага соладиган бир тарзда таъсирчан ифодалайди; шеърнинг ҳар бир банди охирида дарё таъриф-тавсифларидан сўнг худди нақаротдек такрорланадиган «Оқиб тургин, қуриб қолма онажон» деган ўта самимий, чексиз меҳр, ўкинч тўла сатрлар худди халқ ўланларидаги кўйган дилнинг ўтли зорлари сингари ўқувчи қалбининг туб-тубигача етиб боради, уни титроққа солади.

Шоир ижодидаги айни шу тамойиллар — ҳаёт ҳақиқатини мураккаблиги, зиддиятлари, шафқатсизлиги билан бор ҳолича бериш, ўткир ижтимоий-маънавий масалаларни дадил ўртага қўйиш, фалсафий мушоҳадаларга мойиллик унинг дostonларида, хусусан «Рухлар исёни» асарида яна ҳам ёрқинроқ, таъсирчанроқ намоён бўлган.

«РУХЛАР ИСЁНИ» ДОСТОНИ

Дostonнинг яратилиш тарихи.

«Рухлар исёни» дostonига исёнкор бенгал шоири Назрул Ислom ҳаёти, фожиали қисмати асос қилиб олинган. «Оташин бенгал шоири Назрул Ислomнинг қахрамонона ва фожиали тақдири кўпдан мени ҳаяжонга солиб келар, у ҳақда бирон нарса ёзиш ҳаёлида юрардим»,— дейди муаллиф. Шу мақсадда у шоир ҳаёти ва ижодини

астойдил ўрганди, шоир ҳаётига оид фактлар билан яқиндан танишиш ниятида Ҳиндистонга борди, шоир яшаган жойларда бўлди, шоирни шахсан таниган, билган кишилар билан суҳбат курди.

Маълумки, Назрул Ислом асримиз бошларида чакиндек яраклаб, шеърятда ўчмас из қолдирган, исёнкор шеърлари билан бутун Ҳиндистон ярим оролини ларзага солган, ҳаётини Ҳиндистонни чет эл мустамлакачилари зулмидан озод этиш ишига, халқлар бирдамлиги, эрки, бахти йўлида фидо этган довурак шоирдир. Тазйик, ҳибс, қийноқлар остида шоирни ҳали ўттиз бешга етмаган навқирон ёшида, айни ижоди қайнаган пайтда эс-хушидан айирадилар. Орадан йиллар ўтди, шоир ватани Ҳиндистонда катта ўзгаришлар юз берди. Назрул Ислом орзу қилган кунлар келди, мустамлакачилар юртдан қувилди. Ҳиндистон мустақиллик, тинчликсеварлик, ижтимоий тараққиёт йўлига тушиб олди. Бир вақтлар таҳқирланган, жабрланган шоир ҳаётда ўрнини, кадрини топди, эл ардоғига сазовор бўлди. Афсус, энди унинг ақл-хуши жойида эмас. Шу аҳволда у қирқ йил ардоқда яшади, юртидаги ўзгаришларни, ўзига кўрсатилган эҳтиромларни сезмади, билмади, уни тарк этган эс-хуш бир лаҳза бўлсин қайтмади.

Э. Воҳидов дастлаб шоир бошидан кечган шу ҳаяжонли воқеаларни ҳикоя қилувчи бир шеърӣ қисса ёзди. Бирок бу асардан кўнгли тўлмади. «Ўйлаб қарасам,— дейди у,— унда мен Назрул Ислом ҳаётига оид кўпчиликка таниш фактларни шунчаки беллетристик йўлда шарҳлаш, ҳикоя қилиб бериш билан чекланиб қолган эканман. Ёзувчи-шоирнинг вазифаси бирор шахс ҳаёти, саргузаштини шунчаки ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлса, дунёда ёзувчиликдан осон ҳунар бўлмасди. Ижодкор ўз қахрамони ҳаёти, тақдирини бадий таҳлил этиши, шу баҳонада ўзининг ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадаларини ўртага ташлаши керак-ку, ахир! Менинг қахрамоним — Назрул Ислом тақдири бу жиҳатдан ғоят бой материал берарди. Мушкул ижодий изланишлар палласи бошланди, дostonнинг тайёр илк вариантдан воз кечишга тўғри келди, кўп уринишлардан кейин дostonнинг ўқувчиларга тақдим этилган ҳозирги варианты пайдо бўлди».

Дostonнинг асосий
пафоси.

Назрул Ислом образи.

Шоир дostonни ёзишдан кузатган
мақсади ҳақида шундай дейди:
«Рухлар исёни» гарчи Назрул
Исломга бағишланган бўлса-да,

асар фақат оташин шоир ҳаёти ифодасидан иборат эмас.

Унда мен шоир ҳаёти баҳонасида ўзимнинг умуман шоирлик, инсонлик, фидойилик, эрк ташналиги ҳақидаги, эрка ташна ижод аҳлининг замонаси, халқи билан мураккаб муносабати ҳақидаги, қолаверса, инсон ҳаётининг маъноси, ҳаётнинг ҳам шафқатсиз, ҳам адолатли ҳақиқати ҳақидаги ўй-мушоҳадаларимни китобхон билан баҳам кўришга интилдим».

Дарҳақиқат, дostonда муаллиф, бир томондан, Назрул Ислom жасоратини, фожейи қисматини ҳикоя қилади: шоир кураши, жасорати қанчалар қимматга тушганини, шоирнинг орзу-армонлари, қалбидаги алам-изтироблари, туғёнларини бутун кескинлиги билан кўрсатади. Иккинчи томондан, шоир ҳаёти, қисмати воситасида ўзининг узоқ йиллик ҳаётий тажрибаси, кузатиши, ўй-мушоҳадаларини, кўнгил дардларини, хулосаларини изҳор этади.

Дostonда бош қаҳрамон Назрул Ислom ҳаёти бир бошдан тартиб билан изчил баён этилмайди; балки шоир умридаги энг муҳим, кескин дақиқалар танлаб олиниб, улар бадий таҳлил этилади. Бадий таҳлил пайтида муаллиф ҳаёлларига, ўй-мушоҳадаларига кўп эрк берса-да, барибир изчил тарихийлик принципига амал қилади. Назрул Ислom-дек исёнкор шоирни етиштириб чиқарган тарихий шаронти, унинг фожиясининг туб ижтимоий сабабларини тарихан ҳаққоний очиб беради.

Дoston ҳақсизлик ва адолат, истибдод ва эрк орасидаги мангу курашда истейдод эгасининг ўрни ҳақидаги фалсафий мушоҳадалар билан бошланади. Чин истейдод эгасининг табиати яралишдан ноҳақликка, адолатсизликка, истибдодга қарши исёндир, деб санайди муаллиф:

Шoир юрак —
Пок тилаги,
Имонидир башарнинг.
Армон тўла юракдаги
Исёнидир башарнинг.

Назрул Ислom дунёга шоир бўлиб, яъни даврининг пок тилаги, имони, армон тўла юракдаги исёни бўлиб туғилди. Миллий озодлик бўсағасида турган эл-юрт шундай исёнкор шоирга муҳтож эди, «Замон унинг ёниб турган юрагини сўрарди». Шоир ҳали туғилмасдан бурун ўз юртидан жудо этилган эди: эл-юрти, мустамлакачи зобитлар оёғи остида топталиб ётибди. Жаҳолатда қолган халқ золим-зобитларга қарши туриш ўрнига, ҳинду мусулмонга ажралиб, бир-бирининг гўштини ейиш, қириш билан овора. Муаллиф

Ҳиндистон тарихининг шу қора кунларини алам билан қаламга олар экан, яна шоир ва унинг фуқаролик бурчи ҳақидаги баҳсга кўчиб дейди:

Ҳар нечаким зўр истеъдод,
Тошқин илҳом,
У нега:
Халқинг ётса чекиб фарёд,
Ярамаса кунига.
Шоир эсанг,
Шоир бўлиб
Нега келдинг ҳаётга,
Элинг ётса дардга тўлиб,
Келолмасанг нажотга?!
Не шоирсан
Ташбеҳларинг
Борми асли кераги.
Бўлмаса эл ғами — дардинг,
Юрагинг — эл юраги?!

Шоирни, айниқса, фақат ўз жони тинчини ўйлайдиган, журъатсиз, кўрқоқ, мунофиқлар ақидаси ташвишга солади. Ҳақсизликни кўра-била туриб индамаслик, лоқайдлик хиёнатдир. Онгли одамларнинг лоқайдлиги, бефарқлиги оломон орасида жаҳолатнинг кенг ёйилишига сабаб бўлади. Жаҳолат туфайли эса эл орасида ўзаро низо, нифоқ авж олади. Бу ҳол мустамлакачи зобитларга кўл келади. Шоир дostonнинг «Ғалаён» бобида 1926 йили Калькутта шаҳрида бўлиб ўтган қонли воқеаларни қаламга олар экан, бу ҳол айни шу жаҳолат, диний адоват оқибати эканини алоҳида уқтиради. Калькутта воқеаларида Назрул Ислom фақат қайноқ қалби, оташин сўзлари билангина эмас, амалий фаолияти билан ҳам фаол курашчи, жасур жангчи тарзида кўринади; жаҳолатда, ғафлатда қолган элнинг кўзини очиш, ўзаро низоларга барҳам бериш йўлида жонбозлик кўрсатади. Афсус, у жаҳолат туфайли қарахт, кўру қарга айланган оломон таъқибига учрайди: шоирни ғалаённинг сабабкори деб атайдилар. Шу тариқа эл учун жонини, жаҳонини беришга тайёр фидойи шоир эл душманига айланади, хибсга олинади.

Дostonнинг бадий
хусусиятлари.

«Рухлар исёни» дostonи шакл жиҳатидан ўзига хос, новаторона асар. Асар хилма-хил шеърий шакллар, ритм, ҳиссий оҳанг, ранглар, ҳам реал ҳаётий лавҳалар, ҳам ривоятлар, шартли рамзий ифодалар қўши-

лишидан ташкил топган. Шу хилдаги шакл ва ифода ранг-баранглиги дoston асосида ётган ҳаётин ҳақиқатни, муаллиф кўнглидаги фикр, туйғуларни бутун товланишлари билан ифодалашга хизмат этган.

Шоир дostonнинг шакли хусусида гапириб, жумладан «унда реал ҳаёт картиналари билан ёндош ҳолда берилган афсона, ривоятлар ҳам бевосита қаҳрамон ҳаёти ҳақида ўйлаш жараёнида туғилди» дейди. Келтирилган афсона ва ривоятлар асар ғоясини, қаҳрамон ҳаёти, қисмати маъно-моҳиятини чуқурроқ, таъсирчанроқ очишга хизмат этади. «Абадият тўғрисидаги ривоят», «Фидойилик тўғрисида ривоят», «Жаҳолат тўғрисида ривоят»лар шундай.

Дostonдаги «Жаҳолат тўғрисида ривоят»ни олиб кўрайлик. Бу ривоят шоирнинг эл орасидаги диний низо, адоватга қарши бориб туҳматга учраши, таъқиб остига олиниши воқеасидан кейин берилади. Бу тасодифий эмас. Ривоятдаги ҳодисалар — донишманд улуғ ҳақимнинг жаҳолат ҳукм сурган замонда нашта билан кўрнинг кўзини очишга журъат қилиши, жоҳил оломон томонидан бундай журъат макруҳ деб аталиши, ҳақимнинг сазойи этилиши, гулханда куйдирилиши, энг ёмони — худди ўша ўз кўлида шифо топиб, кўзи очилган чол томонидан таъна-дашном, ҳақорат остида қолиши, ўша жоҳил чол ёққан оловда кулга айланиши — бу фожеий воқеалар ва улар туфайли шоир қалбида кечган аламли ўй-мушоҳадалар ўқувчи қалбини титроққа солади. Шу ҳаяжонли ривоят воситасида қаҳрамон жасорати ва фожиаси моҳиятини яна бир карра бутун вужудимиз билан идрок этамиз.

Ривоят шу билан тугамайди. Жаҳолат, зулм, адолатсизлик мангу эмас. Ҳар қанча қаршиликка, зарбаларга дуч келмасин, эзгу иш, адолат эртами-кечми, барибир, юзага чиқади. Бояги фожиадан — донишманд ҳақимнинг оловда ёндирилиши ҳодисасидан кейин шундай воқеа рўй беради:

Шу оловдан
Элининг,
ажаб,
Ақл кўзи
очилди.
Ўқиндилар,
Аза тутиб
Йиғладилар,
куйдилар.

Донишмандга
Йиллар ўтиб
Олтин ҳайкал
қўйдилар.

Ривоятда келтирилган кўнгилга ҳам армон соладиган ва айни пайтда, унга далда берадиган бундай воқеа реал ҳаётда, фан-маданият, адабиёт тарихида кўп марта содир бўлган. Назрул Ислом тақдири — шу хил шафқатсиз ҳақиқатнинг бир исботи.

Шоирнинг энг яхши асарлари қатори «Рухлар исёни» достони ҳам XX аср ўзбек адабиётининг жиддий ютуғи, мумтоз намуналари қаторидан ўрин олган.

Савол ва топшириқлар

1. Эркин Воҳидов ҳаёти, ижоди ҳақида нималарни ўқигансиз?
2. Э. Воҳидовнинг қандай шеърлари, достонлари билан танишсиз, қайси шеърларни ёд биласиз?
3. Шоирнинг қайси шеърлари қўшиқ қилиб айтилади?
4. Э. Воҳидов жамоат арбоби сифатида қандай ишлар олиб борган ва бормоқда?
5. Шоирнинг аруздаги шеърларида маҳорати қандай намён бўлган?
6. Э. Воҳидовнинг «Олтин девор» комедиясини, «Истамбул фожиаси» драмасини театр ёки телевидениеда томоша қилганмисиз? Улар ҳақидаги фикрингиз қандай?
7. «Рухлар исёни» достонининг яратилиш тарихи ҳақида нималарни биласиз?
8. Назрул Ислом тақдири тасвири орқали шоир қандай ғояларни илгари сурган?
9. Достоннинг композицияси, сюжет тузилишига хос хусусиятлар нималардан иборат?
10. Эркин Воҳидовнинг ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси нимада деб биласиз?
11. Эркин Воҳидов шеърларидан ёд олинг.
12. «Инсон», «Сирдарё ўлани», «Арслон ўйнатувчи» шеърларини ўқиб-ўрганиб, улар ҳақида маъруза тайёрланг.
13. «Рухлар исёни» достонини ўқиб, синчиклаб ўрганиб, қуйидаги мавзулардан бири бўйича ёзма иш тайёрланг:
 - 1) «Рухлар исёни» достонининг ғоявий-баддий хусусиятлари».
 - 2) «Достонда исёнкор шоир образи».
 - 3) «Достонда реал ҳаёт ва ривоятлар».

Абдулла Орипов

Абдулла Орипов атоқли ўзбек шоири ва жамоат арбобидир.

У XX аср ўзбек шеърлятида инсон қалбидаги мураккаблик, зиддиятларни, ҳақ-ноҳақликларни, адолат, разолатни теран ва ҳаққоний, айниқса, ўзига хос, бетакрор қуйлаётган улкан ижодкордир.

А. Орипов янги босқич ўзбек адабиётига янги бадий тафаккур йўсинларини олиб кирди. Бирга шаклланиб, вояга етган Ўзбекистоннинг шоир ва ёзувчилари авлоди А. Орипов асарларининг кучли таъсири остида ўсди. Бу таъсир ўзбек адабиётига кириб келаётган ҳар бир янги бўғин вакиллари ижодида ҳам яққол сезилмоқда.

А. Орипов ўз асарларининг туб моҳияти билан Яссавий, Навоий, Бобур, Чўлпон, Ғафур Ғулом ижодий анъаналарининг давомчисидир. Кенжа шоир асарлари устоз салафларнинг завоқ билмас адабий мероси билан узвий бир яхлитликда абадиёт сари давоқ этажак ўзбек адабиётининг ўтмиш ва келажagini боғловчи олтин ҳалқадир.

Шоирнинг буткул ижоди тағ-томиригача миллийлик руҳи билан суғорилган. Бу миллийлик маҳдудлик, биқиқлик, фақат ўзинигина ўйлаб, ўзгаларни менсимаслик ёхуд ҳақорат қилиш асосига қурилган эмас. Бу миллийлик замирида ўзбекона бағри кенглик, тантилик, олижаноблик ва меҳрпарварлик билан бани инсониятнинг бахт-саодатига, меҳр-мурувватига бўлган қуюнчаклик ҳиссининг уйғунлиги ётади.

Ватан ва унинг фидойи фарзандлари севинч-ташвишларини қуйлаш шоир ижодининг асосий йўналишидир. Ватанни қуйлар экан, шоир бу Ватан улкан қоинотнинг

бир қисми эканини унутмайди. Ер курраси, улкан коинот ташвишларини қаламга олганда эса, шоир ўйлари, шубҳасиз ва беистисно ундаги ўхшаши йўқ Ўзбекистонга бориб туташади.

Кўпдан-кўп шеърӣй тўпламлар, достонлар, таржима асарлар, кўшиқлар, публицистик ва адабий мақолалар муаллифи Абдулла Ориповнинг ўттиз беш йиллик ижод йўли бир текисда кечгани йўқ. Бу йўлда шўро ҳукумати даврида ҳақиқатни айта олмаслик азоблари-ю, айтилгандаги дашномлар ҳам; ҳукмрон мафкура таъсирида унинг ғояларини куйлаш ва миллий мустақиллик йўлидаги фидойи курашлар ҳам бўлди.

Бироқ паст-баландликлар, парвоз ва қийинчиликлар, энг асосийси: шоирнинг ўз халқига, халқининг шоирига адоқсиз меҳр-муҳаббатини бир баҳя ҳам сусайтиргани йўқ. Аксинча, изланишлар ва қийинчиликлар, улардан ўсиб чиқувчи янги изланишлар халқ ва шоирнинг бир-бирига садоқатини янада мустаҳкамлади. Бу садоқатнинг натижаси бўлиб янги-янги асарлар майдонга келди.

Шоир асарларининг баъзи бирлари Ўзбекистоннинг сўздаги тимсоли бўлиб жарангламоқда. Бундай иқбол камдан-кам ижодкорга насиб этади.

Ҳар бир давлатнинг мустақил давлат эканини билдирувчи халқаро миқёсда эътироф этилган бир қатор рамзлари бўлади. Байроқ, герб, давлат мадҳияси ана шулар жумласига киради. Бастакор Мутал Бурҳонов мусиқаси билан ижро этилувчи Ўзбекистон Республикаси мадҳияси (гимни) сўзининг муаллифи Абдулла Ориповдир.

Турли даражадаги анжуманлардан тортиб, энг улкан миқёсдаги олий тантана ва тадбирларда йиғин иштирокчилари ўринларидан туриб, Ўзбекистон мадҳиясини ижро этганларида, унинг муаллифи шоир Абдулла Ориповга ҳам яна бир бор ҳурмат бажо келтирадилар.

Ҳаёти ва ижоди.

Инсон табиати билан унинг тақдири ўртасида баъзан ажиб боғланишлар бўлади. Абдулла Орипов Наврўзни, баҳорни алоҳида бир интиқлик билан севади. Унинг ижодида Наврўз ва баҳорга бағишланган қанчадан-қанча ажойиб сатрлар, шеърлар бор. Қарангки, бўлажак шоирнинг ўзи ҳам Наврўз кирадиган кун 21 мартда (1941) туғилган. Қашқадарё вилояти Косон тумани, Некуз қишлоғидагилар фахр билан уни бизнинг ҳамқишлоғимиз деб атайдилар.

Оила бошлиғи оддий деҳқон Ориф бобо фарзандлари-

нинг таълим-тарбиясига, айниқса, ҳалол ва меҳнатсевар бўлиб етишувига катта эътибор берди.

Абдулланинг болалиги дов-дарахтлар кам, лекин завқ-шавқ кўп, сув оз, бироқ саррин шабодаю эртаклари мўл Қўнғиртов этакларидаги қир ва шувоқзорларда ўтди. Мактабга борар-бормас акаларига кўшилиб, молга ўт, уйга сув ташиди, ғалла ўрди.

Урушдан кейин қийинчилик, етишчилик бўлишига қарамай, бирор киши, бирор оила ўз қишлоғини ташлаб кетмади. Бунини Абдулла ўз кўзи билан кўрди. Ватан деган илоҳий қудрат ва тушунча унинг мурғак тасаввурида шу йиллардан мустаҳкамланган бўлса ажаб эмас. Бўлажак шоирнинг онаси Турди Карвон қизи табиатан ғоят таъсирчан, Шарк аёлларига хос шеър ва гўзалликка хумор аёл эди.

Абдулланинг болаликдаги дастлабки ўйинқароқ сатрлари ҳам меҳрибон онасининг халқ йўлида хиргойи қилиб юрган қўшиқлари таъсирида туғилди, акалари уйда йиққан бадий китобларни ўқиб, аста-секин куртак отди.

Серфарзанд оила — тўрт қиз, тўрт ўғил, улар ичидаги кенжаси Абдулла наинки оила ёки мактаб, балки, умуман қишлоқда ўткир зеҳни ва қобилияти билан ажралиб турар эди.

У ўн етти ёшида ўрта мактабни олтин медал билан тугатди. 1958 йилдан Тошкент Давлат университетининг филология факультети журналистика бўлимида таҳсил ола бошлади.

Университетдаги қайноқ ҳаёт, муҳит Абдулла Ориповнинг шахс сифатида тарбияланишида, талабалик дунёқарashi шаклланишида, шоир бўлиб оёққа туришида, чинқишида муҳим рол ўйнади. Айниқса Озод Шарафидинов, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов сингари меҳрибон устозлар-шеърятнинг нозик, талабчан билимдонлари кўлидаги таҳсил; Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Рауф Парфи каби шу йиллардаёқ қалами чархланиб, улар меҳрига тушган талабалар муҳити; Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингари адиблар билан учрашувлар, адабиёт тўрагагидаги қизгин баҳслар; умуман, пойтахт Тошкентнинг адабий-маданий ҳавоси истеъдоди ғунчалаб турган Абдулла Ориповга ғоятда ба-ракали таъсир кўрсатди.

Мана шу муҳитда шоирнинг изланиш жараёни кечди. Унинг дастлабки «Умр дуч қиларкан», «Ҳали олдиндадир гўзал кунларим», «Сендан йироқда», «Шовуллади тун бўйи шамол» сингари шеърларида фикрий салмоқ ва ян-

гиликнинг озлиги, лирик ҳисларнинг қалб, тафаккурда из қолдириш кучининг етишмаслиги, саёзлик каби камчиликлар кўзга ташланди.

Кўп ўтмай, 60- йилларнинг ўрталарига яқин «Ўзбекистон маданияти» газетаси, «Шарқ юлдузи» журнали саҳифаларида чиққан шеърларида бу камчиликлар аста-секин барҳам топиб, янги шоир туғилаётганидан далолат берди. Дастлабки «Митти юлдуз» номли миттигина шеърини тўплами бу ишончни мустаҳкамлади. Чунки унда юлдузлардек мўъжаз, порлоқ, сунмас шеърлар бисёр эди.

Ҳозиргача кечган салкам ўттиз беш йиллик ижоди давомида шоир кўпдан-кўп асарлар эълон қилиб, Ўзбекистоннинг пешқадам шоирларидан бирига айланди.

«Онажон», «Руқим», «Ўзбекистон», «Хайрат», «Юзмаюз» тўпламларига кирган шеърларида Ўзбекистон ва унинг халқи бошидан кечаётган воқеаларга, ташвишларга дахлдор ҳис-туғулар, шоирона нуқтан назарлар; замондошимиз қалби ва тафаккурида рўй бераётган ўзгаришлар, орзу-умидлар оламидаги талотумлар, қийинчилигу зиддиятлар севинчу изтироблар акс эттирилди.

1984 йилда нашр этилган «Йиллар армони» тўплами шоирнинг деярли чорак аср давомида ёзган асарлари сара намуналаридан тузилди ва маълум даражада муаллифнинг армонли йилларидан ўз-ўзига кичик бир ижодий ҳисоботи тарзида ташкил топди. Тўлам номида чуқур маъно бор. Унга кирган асарларда шоирнинг муайян орзу-ниятлари ижобат бўлиши баробарида айрим шеърларида истибодот тузули даврида истиқлол ғоялари ва шахс эрки билан алоқадор кўпдан-кўп умидлар амалга ошмай, армон бўлиб қолди. Тўлам номи бу асарлар ана шу йиллар армонидан қолган ёдгорликлар эканига бир рамзий ишорадир. Абдулла Орипов ўзбек адабиётини «Жаннатга йўл» (1978), «Ҳаким ва ажал» (1980), «Ранжом» (1988) каби бир қатор дostonлар билан ҳам бойитди.

«Ҳаким ва ажал» дostonини шоир жаҳоннинг буюк табиби Абу Али ибн Синога бағишлади. Асарда буюк даҳонинг инсонпарвар, закий қиёфаси акс эттирилди. Муҳаббат ва умргузаронлик улуғланди. Адолат билан қабоҳат, фасоҳат билан разолат ўртасидаги абадий ва азалий кураш кўрсатилди. Малика образида меҳру шафқат ва севги-садоқатга доимо ташна аёл сиймосининг гўзал ва шаффоф қирралари гавдалантирилди. Мирзо образида ўз манфаати йўлида ҳеч қандай жирканчликлардан қайтмайдиган, «одам-

ларнинг ўзидан чиқувчи иблис» киефаси ўз ифодасини топди.

Шоирнинг катта жанрдаги асарларининг кўпи ёруғ ва кора кучларнинг аёвсиз курашига бағишланади. «Ранж-ком» номли драматик дoston ҳам ошкоралик ва қайта қуриш деб номланган 80- йилларнинг иккинчи ярмида авж олган ғийбат, тухмат, иғво, ҳасад сингари ярамас иллатларни кескин фош этди. Асарда муаллиф тинч ишлаб, яшаб юрган ҳалол, виждонли кишиларни ранжитишдан, ҳақоратлашдан, уларга азоб беришдан роҳатланувчи ва мақсадларини изчил равишда амалга ошириш учун, ҳатто муаллифнинг шартли тасвирича, махсус кўмита тузишга бел боғлаган разил кимсаларнинг умумлаштирилган жирканч башаралари акс эттирилди.

Абдулла Орипов таржима соҳасида ҳам катта ишларни амалга оширди. У буюк италян шоири Алигъери Данте қаламига мансуб жаҳон адабиётининг шоҳ асарларидан бири «Илохий комедия» («Дўзах» қисми) ни ўзбек тилига ўгирди.

Сўнги йилларда жамиятда рўй берган ўзгаришлар, уларнинг замондошларимиз калби ва тафаккурига кўрсатётган таъсири шоирнинг «Ишонч кўприклари», «Муножот», «Ҳикмат садолари», «Ҳаж дафтари» сингари тўпламларига кирган шеърларида ёрқин акс эттирилди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, уни улуғлаб ёзган шоир шеърлари сиёсатбозликдан, фирқавий тарафқашликдан, истибдод мафқурасидан холи бўлган янги босқич ўзбек адабиёти раvнақида катта роль ўйнамоқда.

Абдулла Ориповнинг айрим шеърний тўпламлари ва шеърлари инглиз, рус, тожик, уйғур, украин, немис, козок, венгер, кирғиз, болгар, туркман, озарбайжон, турк тилларига таржима қилинган.

У ижодий ишни узок йиллардан буён бир қатор нашриётларда, «Шарқ юлдузи» ва «Гулхан» каби журналларда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида турли даражадаги раҳбарлик лавозимларида меҳнат қилиш билан кўшиб олиб борди. Абдулла Орипов ҳозир Ўзбекистон Республикаси муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш кўмитасининг раисидир.

Шоир асарлари эл ва юрт томонидан муносиб тақдирланмоқда. У Ўзбекистон комсомоли ҳамда Ҳамза номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлган. Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгач, «Муножот» шеърний тўплами учун у биринчилар қаторида Алишер Навоий номидаги Давлат мукофотининг совриндори бўлди.

Абдулла Орипов Ўзбекистон халқ шоиридир. У ўзбек адабиётини янги-янги асарлар билан бойитишда давом этмоқда.

Абдулла Ориповнинг
60- йиллардаги ижоди.

Абдулла Орипов адабиётга 60- йилларнинг аввалида кириб келди. Унинг дастлабки шеърларидаги қахрамон ширин орзу-умидлар билан ҳаётга эндигина мустақил кадамларини қўяётган, қалбига эндигина муҳаббат мўралай бошлаган, дунёга, асосан, севги кўзи билан назар ташловчи ёш замондош эди.

Абдулла Орипов инсон ва табиатни ажиб бир уйғунликда куйлаш маҳоратини эгаллаб бораётганини кўрсатди. Чунончи, «Куз хаёллари» шеърларидаги:

Унинг қўшиғида, унинг охида
Сезаман одамзод қалбин гоҳида.

Ёки:

Бир ҳикмат ўқийман хазонлардан мен:
«Яшагин-у бироқ япроқ бўлма сен».

сингари мисралар ўзбек адабиётига мушоҳадакор, ёш бўлишига қарамай файласуф руҳли бир шоир кириб келаётганидан далолат берди.

Шеърдан-шеърга бу руҳ кучайди. Инсон қалбининг инжа назокатларини куйлаш, куйлаганда ҳам худди ҳаётнинг оддий ва содда, айти вақтда, маъновий чуқурлиги маънавий гўзалликнинг яхлит узвийлигига эришиш Абдулла Орипов асарларидаги бадийликнинг етакчи белгисига айлана борди.

Биз ҳаммамиз баҳорни соғинамиз. Лекин севгисиз наинки ошиқ, хатто, уни биргалашиб интиқ кутаётган баҳор ҳам ғариб бўлиб қолиши мумкинлигини биз Абдулла Ориповнинг «Сен баҳорни соғинмадингми?» шеърларидаги:

Сенсиз мен ҳам, баҳор ҳам ғариб,
— Сен баҳорни соғинмадингми? —

мисраларини ўқигач, идрок этамиз ва ҳис қиламиз. Бундай шеърлар ўқувчини маънавий жиҳатдан янада бойитади ва гўзалроқ қилади.

Ижодининг дастлабки босқичидаёқ А. Ориповнинг шеърляти курашчанлик руҳи билан суғорилажаги, адолат учун аёвсиз курашувчи шеърят бўлажаги, лирик қаҳрамони, аксар ҳолларда шоирнинг ўзи ҳаётда ўз ўрнини ўзи курашиб топувчи қаҳрамон бўлажаги маълум бўлиб қолди.

Шу маънода кичиккина «Булоқ» (1963) шеъри ана шун-
й фазилатни ўзида мужассам этди, дейиш мумкин:

Кутлуғ бир саҳарда кўз очди булоқ,
Йўл солди дарёлар сари адашиб.
Унга раҳм этмоқчи одамлар шу тоб,
Тоғу тошлар аро яқин йўл очиб.
Одамлар, тегмангиз, майли тошсин у,
Майлига тоғни ҳам кўрсин йўлида.
Кўйинг, ўз йўлини ўзи очсин у,
Завкланолсин у ҳам кураш сўнгида.

Бу шеърдаги курашчанлик, инсонпарварлик ғояларига шоирнинг «Дорбоз», «Тилла балиқча» шеърларидаги бадий ғоялар туташиб кетади. Кичик ҳажмли «Дорбоз» шеърига бир қараганда, баланддаги арқонда дорбоз кўзини юмиб, бемалол юрибди, айрим кўзи очиклар эса ҳатто катта йўлда ҳам эплав юролмади, дейилган шунчаки оддий бир маъно жо қилингандек тасаввур қолдиради. Аслида эса, унинг замирига салмоқли фалсафий маъно сингдирилган. У ҳаётда алдам-қалдамликлар билан яшовчиларга, адолатнинг тўғри йўли турганда унга чап бериб, турли-туман эгрибугри йўлларга уриб кетувчиларга рамзий бир ишорадир.

Шеърдаги дорбознинг киприкдаги ёшга, арқоннинг қилич дамига ўхшатилиши каби нозик топилмалар асарнинг бадий қиммати ва таъсир кучини янада оширади.

60- йилларнинг ўрталарида ёзилган «Тилла балиқча» шеъри адолатга, инсоний баркамолликка чорловчи асардир. Шоир бу шеърга аллегорик кўп маънолик ва кўчма маъноликни сингдиришга муваффақ бўлади. Шеърдаги «лойқа ҳовуз», шеър ёзилган даврдаги жамият, тухумдан чиққан «тилла балиқча» эса бу жамиятда вояга етаётган янги инсон, янги авлод, унга емиш сифатида берилаётган «ташландик ушоқ»лар эса шу фуқароларнинг ғоявий озиғи бўлмиш фирқавий ва шўравий мафкура эди. Шеър ниҳоясида шоир:

Манга алам қилар, тилла балиқча
Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни,

дер экан, бу аслида, кўлмакланиб бораётган жамият фуқароларини кўзни яхшироқ очишга даъват, шу жамиятдаги ҳаёт ва турмушдан бошқаси, яхшиси йўқ деб тушунилаётгани нақадар ачинарли эканига бир ишора эди.

Шеър 60- йилларда ҳукмрон мафкура томонидан қаттиқ танқид қилингани, шоир эса қаттиқ дашномга учрагани боиси шунда эди.

Юқоридаги каби шеърлар Абдулла Орипов асарлари мисолида 60- йиллар ўзбек шеърлятида реалистик мезонлар теранлашаётганини, туйғулар самимияти чуқурлашаётганини, инсонпарварлик ва инсоний қадриятлар учун қайғуриш ҳарорати кучая бошлаганини кўрсатди.

Абдулла Ориповнинг 60- йиллар шеърлятида давр, давр мафқурасининг тазйиқи ва таъсири билан белгиланувчи, коммунистик идеалларни, фирқа ғояларини, социалистик жамиятни, унинг йўлбошчиларини улуғловчи шеърлар ҳам йўқ эмас.

«Альбомга» (1964), «Чол ва коммунизм қиссаси» (1965), «Ленин» (1969) сингари шеърлар тарафқаш — инқилобий ва коммунистик фирқавийлик руҳи билан суғорилган шеърлардир. Аммо бу асарларда ҳам бадий маҳорат нуқтаи назаридан зўрма-зўракилик, сунъийлик, сохталик кўзга ташланмайди. Бу шеърларда ўзи куйлаётган ғояларга астойдил ишонган, шу ғоялар таъсирида дунёқараши шаклланган, натижада жамиятнинг барча фуқаролари каби бирдек адашган, лекин тасвирлаётган муаммосини ёритиш жиҳатидан ҳалол ва катта истеъдодга эга бўлган санъаткор юраги тепиб туришини эътироф этиш зарур. Айни вақтда, уларда давр ҳаёти, қаҳрамони характери тасвирланиши жиҳатидан ҳаққонийликка амал қилинганини ҳам инкор этмаслик керак.

60- йиллар Абдулла Орипов ижодининг асосини холис умуминсонийлик руҳи билан тўйинган миллий қадриятларни куйлаш, янгича фикрлаётган, курашчан, ҳаракатчан, ўқтам замондошимиз образини кўрсатиш ташкил этади.

60- йилларда А. Орипов «Мен нечун севаман Ўзбекистонни», «Ўзбекистон» каби шеърларида она-Ватан ва фидойи ватанпарвар образининг ажойиб намуналарини яратди. «Юзма-юз» шеърда ўзи пишириб, таомидан бенасиб бўлган, бировларни кийгазиб, ўзи киймаган, юлдузларни кашф этганига қарамай, ўзгалар томонидан авом деган ном олган халқининг мураккаб ва зиддиятли тарихини, тақдирини жанр имконияти доирасида катта бадий маҳорат билан акс этдирди. Тилимизга давлат тили мақоми берилмасдан ўн беш йил аввал «Минг йилдирким...» шеърда «Сен йўқолган кунинг шубҳасиз, Мен ҳам тўти бўлиб қоламан», деб она тилимиз тақдирини муаммосини кўтариб чиқди. Шоир «Онажон» шеъри билан ўзбек адабиётида муқаддас она шарафига абадий ҳайкал қўйди.

«Аёл», «Баҳор», «Ўйларим», «Авлодларга мактуб», «Она сайёра» каби чуқур фалсафий мазмун, самимий оҳанг,

янги инсоний руҳ, Ватан ва она сайёрага, ўтмиш ва келажакка, авлод ва аждодларга, аёл ва муҳаббат муаммоларига янгича қараш, янгича талқин руҳи билан йўғрилган асарлар ўзбек шеърлятида янгича сифат ўзгаришлари рўй бераётганини кўрсатди.

А. Орипов шеърлятида муҳаббат мавзуи алоҳида ўрин тутди. Мазкур мавзуда жаҳон шеърлятида кўплаб асарлар ёзилган. Абдулла Орипов шеърлари уларнинг баркамоллари сафида ўзининг мустақил ўрни ва кадр-қиммати билан ажралиб туради. А. Ориповнинг муҳаббат ҳақидаги аксар шеърлари янги қалб, янги юракдан ўтган самимий ва бокира янги туйғуларнинг аслида бадий ифодаси бўлгани учун ҳам таъсирчандир. Шоирнинг «Хайр энди», «Муҳаббат», «Биринчи муҳаббатим» сингари шеърлари ХХ аср ўзбек шеърлятининг муҳаббат лирикаси тарихидаги сара асарлар қаторида туради.

«Биринчи муҳаббатим» шеърлидаги илк севги, шоир талқинида, ватан каби, ҳаёт қадар яккаю-яғонадир. Ҳаётнинг алғов-далғовларида айрим эътиборсизликми, бепарволикми ёки тақдир туфайли у йўқотиб қўйилар экан, ҳеч нарса, ҳеч қандай бахт, омад, кейинги туйғулар унинг ўрнини босолмайди.

Асарнинг лирик қаҳрамони ана шундай — биринчи муҳаббатини йўқотган киши. Йўқотиб, сўнг мангу ғафлатда қолгани учун афсус-надоматлар чекаётган қаҳрамоннинг дард-аламларига шу дард-аламларнинг ўзидан бўлак бирор чора бўлиши мумкинми?

Ишқ дард эмас, даводир (Фитрат), деганлари шудир, эҳтимол.

Абдулла Орипов шеърлида муҳаббат туйғусини шунчаки ошиқнинг маъшуқага бўлган ширин ҳиссиёти, дардлардан бирининг давоси тарзида эмас, балки инсоннинг борлиги, бугуну эртасини тутиб турувчи маънавий қудрат, илоҳий куч сифатида тараннум этади.

Биз шеърдан ишқингизни авайланг, муҳаббатингизни асранг, биринчи севгингизни йўқотманг, қабиллидаги қуруқ панд-насихатларни учратмаймиз. Аммо шеърнинг буткул кужайралари ана шу муқаддас руҳ билан тўйингандир:

Нидо бергил, қайдасан, шарпангга кулок тутдим,
Сирли тушлар кўриб мен бор дунёни унутдим,
Тонгда туриб номингга ушбу шеъримни битдим,
Дилдаги оҳим менинг, биринчи муҳаббатим,
Ёлғиз оллоҳим менинг, биринчи муҳаббатим.

Асар қаҳрамони инсоний эътиқоди жуда баланд, маънавий олами ниҳоятда бой, руҳий эҳтиёжи қудратли ва шуларнинг қадрини теран идрок эта оладиган лирик қаҳрамондир.

Шоир шеърларидаги лирик қаҳрамонларнинг кўпи руҳий ва маънавий олами бой, кўпқиррали кишилардир.

Шоир шеърларининг
лирик қаҳрамони.

XX аср ўзбек адабиёти қаҳрамонларининг олами Абдулла Орипов шеърляридаги лирик қаҳрамонлар

ҳисобига янада бойиди ва ривож топди. Бу қаҳрамонларда уларни яратган муаллифнинг руҳий-маънавий киффаси, тафаккури ва идроки, дунёқараши ва тарбия топган муҳити, орттирган билимлари салмоғи ҳамда ўзига хос алоҳида шахс сифатидаги ўзлиги белгиларининг жамул-жами намойиш бўлади.

Бироқ, бу А. Орипов шеърляридаги лирик қаҳрамон муаллифнинг ўзидир, деган маънони англамайди. Бу қаҳрамонлар шоир ҳаётда кўрган, билган, эшитган, идеалда кўришни истаган кишиларнинг ўз тафаккури ва қалби орқали ўтган инъикосидир. Шу боис шоир асарлари қаҳрамонларида ҳаётини реаллик билан бир қаторда муаллифнинг ўзи ва идеалдан ўтган сифатлар оз эмас. Айни вақтда лирик қаҳрамон моҳият эътибори билан, асосан шоирнинг ўзидан иборат бўлган шеърлар ҳам талайгина. Бундай ҳолларда ҳаётда кўпчиликлари хос бўлган ҳис, туйғу, фикр, қараш, хусусият ва бошқалар шоир сиймосида уйғунлашади.

Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони ҳақиқат қидирувчи ва бу йўлда тиним билмай изланувчи кишидир. Ҳақиқат ва адолат, бир қараганда, барчага аён, ҳаммага кундай равшан тушунчадек. Бироқ, унинг Инсон қалби орқали рўёбга чиқини шу қадар сир-синқатли, жумбоқ, мураккаб ва зиддиятлики, шоир лирик қаҳрамони ана шуларнинг тағига, замирига стишга ҳаракат қилувчи файласуфона мушоҳадакор кишидир.

Шу нуктаи назардан А. Ориповнинг «Оломонга» шеъри ажралиб туради. Машрабдек шоирнинг улуғлигини, буюклигини халқ билар эди, нима учун у осилганда индамай турди. Қаёқда эди у буюк куч дейилувчи халқ? Қодирийдек буюк зотга йўқ айблар қўйилиб, бошига балолар ёғилганда нега яна шу буюк куч уни ҳимоя қилиб қололмади? Ҳар бир инсондаги каби унинг ҳам яқкаю ягона ширин жонига қалқон бўла олмади? Бунинг устига ана шу ҳукмлар яна унинг номидан ўқилади-ку!

Бу асардаги лирик қаҳрамон бир жиҳатдан шоирнинг

ўзи ва айни вақтда, шундай саволларга жавоб топиш искан-жасида мушоҳадага берилувчи минглаб кишиларни ўзи-да мужассамлантирган замондошимиздир. Шеър ниҳояси-даги халққа мурожаат тарзида намоён бўлувчи ушбу нидо аччиқ ҳақиқатни қидириш ёхуд англашга интилишгина эмас, унинг юзага чиқишига кўз тиккан журъатли ва жасур лирик қаҳрамоннинг аччиқ ҳақиқатни айтиш даражасига ҳам кўтарилади:

Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун тамошага бунчалар ўчсан?
Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан эй, сен-оломон?

Абдулла Ориповнинг «Қўриқхона» шеъридаги лирик қаҳрамон руҳий оламининг бойлиги, тафаккурининг ўткир ва чуқурлиги, кўтариб чиқаётган муаммоларининг долзарблиги жиҳатидан фақат Ўзбекистонда яшаётган замондошимизгина эмас. У XX асрда яшаётган барча миллат ва халқларга — инсониятга дахлдор, шу куннинг муҳим маънавий-ахлоқий ташвишлари билан яшаётган куюнчак кишидир. Ўсимлигу ҳайвонларнинг камёбларини асраш учун кўриқхоналар яратяпмиз, дейди шеърнинг лирик қаҳрамони. Бу жуда тўғри ва яхши. Бироқ, улардан ҳам камёброқ бўлиб бораётган, улардан ҳам муҳимроқ муаммолар-чи? Ахир не-не ҳалол, пок, тоза туйғулар ўтмаслашиб боряпти, соф қалблар камайиб кетмоқда. Шуларни эҳтиёт қилиб, авайлаб-эъозлаб асрайлик, ахир!

Шоир ўзининг бу фикр ғояларини ниҳоятда бадий гўзал талқин этади. Эзгулик тождор турнадек камёб бўлиб кетмасин, ҳаё оташга дуч келган полапондек куйиб нобуд бўлмасин, иймонни одамлар Қор одамга ўхшаб қидириб юришмасин, булбулни бойкушга топширган каби гўзал туйғулар ўрнини худбинлик ва дилозорлик эгалламасин — буларнинг барчасини асраб авайламоқ зарур. Бу умумбашарий қадриятларни эҳтиёт қилишга чорлаётган лирик қаҳрамон характери барчага, айниқса, ёшларга ўрнак бўларлидир. Бу қаҳрамон табиатида давр ва замоннинг жуда муҳим маънавий муаммолари акс этган.

Тўқайга ўт кетса ёнгай бус-бутун,
Адолат борликқа ёлғиз онадир.
Дунё ҳам, инсонлар қалби ҳам бугун
Ёвузликдан зада кўриқхонадир,

деб хулоса чиқаради шоир асар ниҳоясида.

Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамонлари шу тариқа

меҳрпарвар, ўзгаларга меҳр улашувчи ва айнаи вақтда, ўзлари ҳам доимо шу меҳрга маҳтал кишилардир.

«Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси» номли фантастик мавзуда ёзилган шеър қаҳрамони ҳам шундай. Ўзга сайёрадан тушган бир одамсифат маҳлуқнинг тилини ҳам, дилини ҳам ҳатто ўликни тирилтира оладиган олимлар тушунишмайди. Оддий фаррош кампир унинг бошини меҳр билан силаб, жон болам деб мурожаат этгандан сўнггина у ўзига келади ва ҳатто бу меҳр тафтидан кўзида ёш қалқади.

Абдулла Орипов лирик қаҳрамонлари худди ҳаёгнинг ўзидаги кишилар каби турли-туман, ранг-баранг. Улар шоир ва ёзувчи, кекса ва ёш муҳандис ва оддий фаррош, она ва аёл, садоқатли ёр ва бевафо «санам», олим ва ишчи, раҳбар ва ижрочи, пахтакор ва миришкор дехқон, дўст ёки мунофиқ, номард ва ҳасадгуй ва ҳ. к.

Бундай турли қаҳрамонлар қиёфасини яратишда шоир ранг-баранг шакл ва мазмунга мурожаат этади. Шу куннинг реал воқеаларидан тортиб афсона, эртақ, ҳаёлий ҳодисалар; бармоқ вазнидан тортиб анъанавий аруздаги ғазал, маснавий, рубоий жанрлари; баъзан, ҳатто қофиясиз эркин ва сочма шеър шаклларида унумли фойдаланади.

Абдулла Орипов сўнгги босқич ўзбек шеърининг лирик қаҳрамони маънавий жиҳатдан мумтоз даражада гўзал ўнлаб ажойиб ғазаллари ва рубоийлари билан ҳам бойитди.

Абдулла Ориповнинг аксар лирик қаҳрамонлари даврнинг илғор тафаккурли кишиларидир. Айрим асарларда бу қаҳрамонга эш турувчи, уни ўз ғояларига ҳамнафас қилиб, ортидан эргаштирувчи шоирнинг ўзидан иборат бўлган лирик қаҳрамон бизнинг замондан, даврдан доно фикрлари билан, ҳатто, бирмунча илгарилаб ҳам кетади.

Бу қаҳрамон умрини курашга бағишлаган, тиним билмаган «оромга ташна» кишидир. «Генетика» шеърининг лирик қаҳрамони бундай дейди:

Ташна яшадик биз меҳрга мутлоқ,
Ишққа, муҳаббатга ташна ўтдик биз,
Гоҳ эса қуёшдек порлоқ ва йироқ
Ҳаққа, ҳақиқатга ташна ўтдик биз.

Шеърнинг лирик қаҳрамони ташна бўлган бу ҳақиқат нимадан иборат? Бу, шубҳасиз, энг аввало, истиқлолга эришиш, ўз ватанининг эгаси бўлиш орзуси ва бу орзуни ҳайикмай, қўрқмай, очик айта олиш истаги эди.

Бироқ, бу истакни шеър ёзилган 70- йилларда очик айта

олиш осон эмас эди. Шоир эса, бу шеърида ҳамон бизни нурга, зиёга «коммунист» инсон олиб чиқиши мумкин, деб ишонади. Умуман, Абдулла Орипов шеърларида деярли 90- йилларгача алоҳида бир эътиқод билан ишланган лирик қаҳрамонлардан бири «коммунист образи» бўлди. Бу ўз даврининг деярли барча шоир-ёзувчилари каби А. Ориповга ҳам ҳукмрон мафқураининг таъсири эди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш жоизки, шоир ўз асарларида коммунист образини доим бирдек ва кўр-кўрона улуғлагани йўқ. Масалан, мустақиллик қўлга киритилишидан анча илгари 80- йилларда ёзилган «Сафлар поклиги деб...» номланган шеърда қуйидагиларни ўқиймиз:

Коммунист, оҳ менинг жафокаш иним,
Жаҳоний ғам билан машғул бир Инсон.
Афсус, сафингда бор қанча беқўним,
Афсус, сафингда бор қанчалар нодон.

Мен бу сатрларни шафқатсиз ҳаёт буюргани туфайли ёздим, деганда шоир ҳақ эди. Зотан ҳар бир инсонни, инсониятни, шу жумладан, унинг шоирини ҳам тўғри йўлга йўллагувчи «шафқатсиз ҳаётдир».

Аслида ҳам шоир асарларининг кўпи ҳаётнинг буюриши ва юрак амри билан ёзилгандир.

Шўро жамиятида ҳўжақўрсин учун қилинувчи шовшувлар ва кўзбўямачилик танқид қилинган «Илғор ишчи ва чаққон мухбир қиссаси» номли (1968) шеър ана шундай асарлардан биридир. Белгиланган иш режасини икки-уч ҳисса ошириб бажариш у ёки бу муҳим саналар туфайли ҳамда коммунистик зарбдорлик боис эмас, балки ишчининг яшашидаги етишмовчиликлари ва камини бут қилиш йўлидаги мажбурлиги туфайлидир, деган муҳим ғоя ётади асар замирида. Шеър ўз вақтида эълон қилинишига фирқа сиёсати йўл қўймади. Асар салкам йигирма йил ўтгандан сўнг босилиб чиқди.

Бу асардаги ғоя йигирма йил ўтгач яратилган «Ранжком» (1988) номли дostonдаги лавҳалардан бирида янада тиникроқ ва янада кескинроқ қўйилди. Мавжуд тузум асардаги салбий қаҳрамон тилидан қуйидагича кескин фош этилади:

Бу тузумнинг ярим умри лоф билан ўтган,
Фуқаро ҳам усулига кўникмиш ғоят.
Аксар ҳолда йўқ нарсани бор қилиб битган,
Ровийлари ҳанузгача тўқир ривоят,
Оч қоринга кекиради ҳанузгача то ...

Бу даврда энди жамият ва тузумда ўзгаришлар пайдо бўла бошлади, қайта қуриш ва ошкоралик деб аталган ша-роитлар туфайли эркин фикрлашга айрим имкониятлар ту-ғилди.

Шу тариха ҳаёт билан бирга шоир асарларининг лирик қаҳрамони ҳам, бу қаҳрамоннинг дунёқараши ҳам ўзгара борди.

Ошкоралик ва қайта қуриш даврининг ижобий шаба-далари билан бир қаторда демократия, эркин фикрлаш, истаган нарсани гапириш «ниқоби» остида маълум бир муддат одамлар ўртасида бир-бирини ҳақорат қилиш, ранжитиш, орсизлик, сурбетлик, шубҳа, ишончсизлик, игво, тухмат сингари иллатлар кучайди. Шоир юрагида бу ҳол дарҳол акс-садо берди. «Ишонч кўприклари» сингари шеърлар ана шу давр маҳсулидир.

Абдулла Ориповнинг сара асарларига хос бўлган ўткир гражданлик пафоси, Ватан ва миллат тақдири ҳақида қай-ғуриш, адолат йўлидаги кукунчаклик ва фидойилик бу асар лирик қаҳрамонига ҳам хос бўлган хусусиятлардир. Агар ҳаёт, диёнат деган нарса йўқоладиган бўлса, одамлар ар-зимаган нарса учун бир-биридан шубҳаланаверса, ўзаро ишонч қолмаса; туғишганлар бир-бирига ёвдек қараса, етим-нинг ҳақидан биров қўркмаса, ошиқлар кўчада севгили-сини эмас, кимнингдир қадамини пойлаб юрса; энг табаррук зот — шоирлар эл ғамини ейиш ўрнига бири — иккинчи-сини ғажиса, андиша қилгувчини қўрқокка чиқариб қўйиш-са, бундан даҳшатлироқ нарса бўлиши мумкинми, ахир? Шоир шундай фикрга келади:

Бундай юртда энди қирғин шарт эмас,
Вабо ҳам қочади ундан йироққа;
Ҳатто дарёлари қурир басма-бас,
Ҳатто тупроқлари тушар титроққа...

Асар ниҳоясида қаҳрамон шундай фарзандлари бўлган халқнинг бу қийинчиликлардан юзи ёруғлик билан чиқа олишига ишонч билан қарайди.

80-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек халқига мар-каздан туриб собиқ СССР миқёсида «пахта масаласи», «ўзбеклар иши» қабилдаги жиддий игволар, тухматлар уюштирилди. Ҳатто, бир майизни қирққа бўлиб ейишдек бағри кенгликни, ўзи емай дўстига тутишдек меҳмонпарвар-ликни уялмай-нетмай порахўрлик деб атаган кимсалар бўлди.

Абдулла Орипов ўзининг «Жавоб» номли шеърда:

Мурувват нелигин билмас меҳмоним,
Кўзи оч, еб тўймас, бекўним гадой,
Пора бўлибдими бир бурда ноним,
Пора бўлибдими бир пиёла чой?

деб юқоридаги каби қалби қаттол кимсаларни қаттиқ фош этди.

Мустақилликка эришилгандан сўнг шоир ёзган ўзига хос шеърлардан бири «Фожа» деб аталади.

Маълумки, СССР емирилди, социалистик тузум барбод бўлди, коммунистик идеаллар саробга айланди, салкам сиғиниш даражасидаги улкан зотлар номи юзлаб миллион кишиларни адаштирганлар сифатида бадном этилди. Хўш, бутун умрини шу йўлга тикканлар энди нима қилсин? Ахир, бирваракайига буларнинг барчасидан воз кечиб, бир юмалаб, бошқа киши бўлиб қолиш мумкинми?

Шеърнинг лирик қаҳрамони мана шу ўйлар исканжасида, уларга жавоб топишни истайди. Наҳотки, деярли етмиш беш йил сиғинилган жой манфур ва жирканч манзил бўлиб чиқса? Доҳий деганлари каллакасар бўлса?

Бу саволларга жавоб бериш осон эмас. Лирик қаҳрамон ҳам жавоб тополмай, аламли аҳволга тушиши шундан:

Оламда фожа кўп эрур бироқ,
Бунисин алами ҳаддан зиёда.
Ох, нечоғ даҳшатдир тирик турган чоқ
Умринг оёқ ости бўлса дунёда.

Шеърда кўйилган саволларнинг жавобсиз қолиши ҳамда охириги тўртликдаги фалсафий маъно ҳўлосага келишни ўқувчиларнинг ўзига қолдирилганини англатади. Шеърхон эса, қандай тузум, қандай идеал, қандай доҳий раҳбар инқирозга учрамасин, улардан буткул воз кечиш тўғри бўлмай, улардан олиниши мумкин бўлган ижобий фазилатлар давом эттирилиши лозим; кечаги камчиликлар ҳақида гапирилганда ундаги ютуқларни инкор этмаслик даркор, «Янги уйни қурмай туриб эскисини бузма» деган Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг фикри ниҳоятда тўғридир, деган қарорга келади.

Мустақиллик шарофати туфайли сўнгги йилларда миллий кадриятларимизга муносабат тубдан ўзгарди. Ислом динининг инсонпарварлик хўсўсиятларини улуғлаш ва ўрганишга эътибор кўчайди. Ҳаётдаги бу ўзгариш А. Орипов ижодида ҳам ўз аксини топди. Абдурахмон Жомий,

Алишер Навоий анъаналарини давом эттириб ҳикматомуз ҳадислар талқинида ёзилган қатор шеърларнинг лирик қаҳрамонлари мисолида ХХ аср охиридаги ўзбек шеърлигида акс эттирилган қаҳрамонлар олами янада бойиди.

Абдулла Орипов ҳаётнинг кенгрок, чуқуррок муаммоларини акс эттириш, бир асар доирасида бир эмас, бир нечта қаҳрамонлар характери, образини мукамалроқ яратиш мақсадида шеърлигининг каттарок жанрларига ҳам мурожаат этди.

Ана шундай асарлардан бири «Жаннатга йўл» номли драматик достондир.

«Жаннатга йўл»
драматик достони.

Мазкур асар шеърлигининг драматик достон жанрига мансубдир.

Яъни бу жанр назм ва драматургиянинг қоришиқ хусусиятлари асосида ташкил топади. Драматик достонни шеърлиги драмадан фарқламоқ лозим. Драматик достон сахна учун эмас, балки кўпроқ ўқиш учун мўлжаллаб ёзилади. Бундай асарларда достон жанрининг хусусиятлари устунлик қилади. Бирок, бу — драматик достон сахналаштирилмайди, деган маънони англатмайди. Имкониятларга қараб, у сахнага ҳам чиқарилиши мумкин. Шеърлиги драма эса, шеърлиги шаклда ёзилиб, моҳият эътиборига кўра сахнада қўйилишга мўлжаллаб ёзилган асардир. Унинг насрий драмага нисбатан шеърлиги асар каби, сахнадан ташқарида декламация қилиш (бадий асарни ўқиб, ижро этиш) имкониятлари кучли бўлади.

Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достони фантастик ва афсонавий-мифологик мавзу асосида яратилган. Достонда акс эттирилган воқеа-ҳодисалар «нариги дунё» да содир бўлади.

Шу нарсага эътибор бериш зарурки, асардаги қаҳрамонларнинг сатти-ҳаракатлари, воқеалар «нариги дунё» ҳодисалари сифатида тасвирланиши ёзувчи қўллаган бир бадий усулдир.

Аслида эса, ёзувчи мифологик либосга реалистик тасвир ҳужайраларини (яъни ҳаётини материалларни) жо этади ва афсонавий нақл воситалари орқали биз яшаб турган боқий дунё муаммоларини талқин этишни асосий мақсад қилиб кўяди.

Жаҳон адабиётида бу бадий усулнинг мумтоз намуналари мавжуд. Масалан, буюк италян адиби Алигьери Дантенинг «Илоҳий комедия» асари қаҳрамонлари «у дунё» да ҳаракат қиладилар. (Абдулла Орипов катта ижодий

жасорат билан бу асарни ўзбек тилига ўгирди. «Жаннатга йўл»нинг вужудга келишида, шубҳасиз, бу асарнинг таъсири бор). Ёки яна бир мисол. Данте қаҳрамонлари у дунёда ҳаракат қилса, В. Шекспирнинг «Хамлет», Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиаларида вафот этган қаҳрамонларнинг руҳи биз яшаб турган дунёда ҳаракат қиладилар.

Буюк ўзбек адиби Абдурауф Фитратнинг «Қиёмат» (1923) номли ҳикояси ҳам бош қаҳрамони Почамирнинг «у дунё»даги саргузаштларини тасвирлаш асосига қурилган.

Абдулла Орипов достонининг бу асардан фарқи шундаки, «Жаннатга йўл» да кўрсатилган «нариги дунё» воқеаларининг бирортаси муаллиф томонидан рад ёки инқор этилмайди. Улар реалистик тасвир принциплари асосида кўрсатилиб, асар қаҳрамонлари тақдиридаги муаммолар биз — ҳаёт инсонлар тақдиридаги муаммоларнинг бадиий инъикоси тарзида тасвирланади. Фитратнинг «Қиёмат» ида эса бошқачароқ йўл тутилган. «Нариги дунё» даги кўкнори Почамир Мункарнакир ва Фаришталар билан баҳсга киришади, уларнинг фикрларига қўшилмайди, ўз қарашларини маъқуллайди. Мезон тарозусида гуноҳ ва савоблар ўлчанишида Абдулла Орипов қаҳрамонлари розилик билан холис турадилар. Чунки қаҳрамонларнинг бу табиати А. Ориповга ўз гоёвий ниятларини амалга ошириш учун керак. Фитратнинг Почамири эса, бошқачароқ. У мезон тарозусида гуноҳ ва савобнинг ўлчанишида қандайдир мантиқсизлик кўргандек бўлади. «Нима қилган бўлсам яратганининг иродаси билан қилганман. Яратган менинг барча қилмишларимдан воқиф-ку, бу ерда ҳисоб-китоб қилиб ўтиришнинг нима кераги бор» деган мулоҳазага боради Почамир. Қаҳрамоннинг бу характери ҳам муаллифга ўз гоёвий мақсадларини очиш учун керак эди.

Шу вақтгача Фитратнинг «Қиёмат» асарига даҳрийлик мавзудаги асар сифатида баҳо бериб келинди. Фитрат ҳаётининг муайян даврларида даҳрийлик позициясида бўлганини ўзи ҳам айтади. Демак, асарга берилувчи юқоридаги баҳога эътироз билдириш ўринсиздек кўринади. Бироқ, айнаи вақтда муаллифнинг «Қиёмат» даги даҳрийлик позициясини бир жиҳатдан 20-йилларда диндорлар ва миллатпарварларни маҳв этиш кампанияси бошланган бир даврда ҳаётини сақлаб қолиш учун қилинган мажбурийлик деб қараш ҳам ўринлидир.

Бундай ташқари, ёзувчи услубига ва қаҳрамон харак-

терига (айниқса, Почамирнинг кўкнори эканига эътибор беринг!) чуқурроқ қарасак, Фитратнинг бу асарига «даҳрий»ликдан кўра теранроқ мақсадлар сингдирилганини сезиш қийин эмас. Бу мақсад, айниқса, асарнинг номидаёқ кўриниб турибди. Асарга эътибор берсангиз, унда диний таълимотда айтилган охир замон қиёмат бўлгани йўқ, кўкнори Почамир «у дунё» да жим турган жаннатни тафтиш қилавериб, азалдан ҳукм суриб келган қонун-қоидаларни инкор этавериб, жаннатни ҳам ўз йўриғига солишга интилиб, ҳамма ёқни, ҳатто мункарнакру фаришталарни ҳам алғов-далғов қилиб юборди. Яъни барчани фақат ўз йўриғига солишни истаган Почамир келтирди қиёматни. Унинг қарашлари, унинг хоҳишлари туфайли эмасми қиёмат кўпгани?

Бу буюк Фитратнинг Туркистонда ташқаридан келиб мажбурийлик, куч, зўравонлик билан тикиштирилаётган, ўрнатилаётган тартиботларга имоси, «у дунё» баҳонасида бу дунё «қиёмати»га ишораси эди.

Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» достони номида ҳам асар замиридан сизиб чиқувчи катта рамзий маъно мавжуд. Инсон тасаввуридаги энг олий идеал, энг олий ҳилқат жаннат экан, бу жойга элтувчи йўл шоир тасвири ва тасаввурига, шу боқий дунёдаги инсонийлик, олижаноблик, ҳақгўйлик, меҳрпарварлик; ота-она, яқинлар, умуман, одамлар олдидаги ҳар бирига муносиб бўлган қарзни узиш ва бурчни адо этишдан иборатдир.

Достонда Йигит, Она, Ота, Дўст, Чол сингари бир қатор образлар яратилган. Муаллиф бутун асар давомида эзгуликни имкон борида ёхуд имкон борича рўёбга чиқариладиган хоҳиш эмас, амалга оширилиши зарур эҳтиёж сифатида талқин этади. Ёмонлар ва ёмонликка бефарқлик эса, шоирнинг комил ишончига кўра, кўзга кўринмас жиноятдир.

Мана шу ижодий лузум (принцип)лардан келиб чиқиб, эзгу ишларни амалга ошириш ва ёмонликка қарши курашиш асарда инсон бурчини белгилайдиган икки асосий омил сифатида кўрсатилади. Биз буни йигитнинг Тарозибон билан суҳбатида, Ота билан Йигит мулоқотида, Она монологларида, Қария билан ўспирин тортишувларида, Дўст ва Йигитнинг савол-жавобларида яққол кўрамаиз.

Асарда Ота-она ҳурмати ниҳоятла улуғланади. Масалан, бу дунёда Отасини бир мартагина сансирагани учун етти марта ҳажга борган мўйсафиднинг жаннатга тушмагани айтилади.

Достон ўзига хос композицион қурилишга эга. Бош қаҳрамон Йигит «у дунё» га тушгач, гуноҳ-савобларини аниқлаш учун Тарозибон олдига йўл олиши билан асарнинг драматик фабуласи тузилади ва аста-секин ривож топади.

Йигит бир қизалоқни сойдаги тошқиндан кутқариб бевакт вафот этган. Лекин Тарозибон ҳисоб-китобича, тасодиф туфайли ёки айрим ҳолларда қилинган савобли ишнинг ўзигина ҳали жаннатга тушиш учун старли эмас:

Савоб деган нарс ахир тасодиф эмас,
Етмиш икки томирдан у оқиб келгуси.

Ҳаётлигида шоир бўлган бош қаҳрамон Йигитнинг қилган бутун ишлари текшириб кўрилганда жаннатга тушиш учун икки пайса етмай қолади. Ҳолбуки у одамларга кўпдан-кўп яхшиликлар қилган. Ундай бўлса, Йигитнинг гуноҳлари нимада? Тарозибон маълум қилишича, Йигит ҳаётлигида шоир экан, қанчадан-қанча кишиларнинг бошига етган ҳасадгўй қора юрак, тухматчи ва ғийбатчиларни кўра-била туриб уларга қарши курашмаган, азоб чекканларнинг дардини куйлаш ўрнига, гуллар-у юлдузларга шеър битиш билан банд бўлган. Бу унинг энг катта гуноҳидир. Йигит гуноҳини тан олади.

Достон сюжети ривожланиб бориб, йигит аросат даштини айланади, жаннат дарвозаси қошига боради, ўзидан рози кетган Отаси билан учрашади. Онаизорини кўриб яна бир бор дийдорига тўяди.

Ота қиёфасида ҳалол меҳнат билан умр ўтказган, шу боис жаннатга ноил бўлган, фарзандини тўғри тарбиялашга ҳаётини сарфлаган киши образини кўрамыз.

Она бу дунёда ҳам, «у дунёда» ҳам она. Абдулла Орипов достонда фарзандининг юзини кўрмай туриб, сўзларидаги оҳанг ва маъноларда намоён бўлган табиати орқали жигаргўшаси эканлигини пайқаган, ўгли жаннатга тушиши учун ўз жаннатидан воз кечишга рози бўлган илоҳий Она образини яратади.

Асардаги кимса, ўспирин, қария, хур қиз образларида худди бу дунёдагидек, у дунёда ҳам изғиб юрган ифвогар, ўз манфаати йўлида бир-бири билан ит-мушукдан бешбаттар, беор жанжалкашлар, ўйламай гапирувчилар кескин танқид қилинади.

Асарда Йигит ва Дўстнинг бир-бирига меҳр-садоқатини улуглашга алоҳида урғу берилган.

Юқоридаги рамзий образлар қаторига достон ниҳоясида

Садо образи кириб келади. Бу лирик қахрамон образида биз илоҳий қудрат деб баҳоланувчи ҳақ ва адолат кучи тим-солини кўрамиз. Достон конфликтининг ечими шу тариқа Садо образида намоён бўлади:

Ҳикоятдан мурод шулким, улуг муҳтарам,
Дўсти содиқ насиб этсин ҳар кимга ҳар он.
Жаннат ато этажакман иккингишга ҳам,
Жаннат йўли, мана, сизга очик чароғон!

Бу билан адиб ҳаёт маъносининг, яшамоқ маъносининг, инсон тафаккуридаги энг олий идеал маъносининг йўли дўстлик йўлидир, деган ғояни илгари сурди.

Йигит ва Дўст
образлари.

Абдулла Орипов Йигит ва Дўст образларида инсоний камолот, олижаноблик ва мардликни мужассамлаштиради.

Йигит ҳаёт тажрибаси оз бўлгани билан оқ-қорани яхши танувчи, айниқса, ҳаёт машаққатларини обдон бошдан ўтказган одам. У дўзахдан даҳшатлироқ ҳодисаларни, кунларни, шайтондан ваҳшатлироқ одамларни кўрган ва чидашга мажбур бўлган. Лекин у бекаму кўст киши ҳам эмас. Қабиҳ кимсаларга қарши курашолмаган, итвогарлардан эса шу қадар безган, тўйганки, уларнинг башараларини, ҳатто, «у дунё» да ҳам кўришни истамайди. Шоир бўлишига қарамай қашшоққина умр кечирган, шу боис уни руҳан «таламаган нокас қолмаган». Шўрлик ҳатто, севгида бахт-тиз, севгану севилмаган.

Абдулла Орипов достонда Ота тилидан муҳим муаммони кўяди ва Йигит сиймосида бу муаммога жавоб беради. Ахир ўзинг покдомон эдинг, ўзинг ҳам бошқалардан жабр кўргансан, бунинг устига қўлдан келганича ишладинг, қолганига ноилож эдинг, дейди Ота ўғлига. Йигит эса бундан чуқурроқ бошқа ҳақиқатни англаб етган. Инсоннинг фақат покдомон эканлиги ҳали буткул гуноҳсизликка асос бўлмайди. Бошқаларнинг азоб чекишига сабабчи бўлган кимсаларга қарши курашмаслик ўша азобларни келтириб чиқарувчи сабабларга шериклик кабидир. Шоир эса, шундай муқаррам зотдирки, ҳаётдаги ярамас, қабиҳ одамларга қарши курашиш унинг ҳоҳиши эмас, бурчидир. Шу ишни амалга оширмаган экан, демак, топталган ор, номус, виждон учун, ёмон одамлар туфайли ожиз, бечораларнинг азобда қолгани учун у ҳам айбдордир, гуноҳқордир. Бироқ йигит яхши ниятларини амалга оширолмаганининг сабаби

хам бор. У иғволардан дили гоҳида тилка-пора, садокатли одамларга маҳталу зор эди. Чунки:

Ёлғиз эди дунёда у, лекин чинакам
Ёлғизлатиб қўйган эди ҳаёт бешафқат.

Достондаги Йигит образини очишда Дўст, Дўст образини очишда Йигит образи муҳим аҳамиятга эга. «У дунё» да яккаю-ягона дўстини учратиб қолган Йигит яратганга шукроналар айтади. Дўст ҳам Йигитни топганидан беҳад хурсанд. Маълумки бўладик, Йигит билан Дўстнинг қисмати бир хил. Йигит бадбахтларга қарши курашмай, одамларга ҳаддан ортиқ ишониб юргани учун икки пайса савоб етишмади ва жаннатга тушмади. Дўст эса, аксинча, ҳаётда иғвогарлардан жуда қаттиқ азият чеккани учун, умуман одамларга ишончини йўқотиб қўйган. Бу табиати учун унга ҳам икки пайса савоб етишмай, жаннат дарвозасининг ташқарисида қолди. Дўст «у дунё» да ҳам одамлар ҳақидаги ўз фикрида қатъий туради. Шу ўринда муаллиф бизга Йигитнинг олижаноб ва инсоний киёфасидаги янги-янги кирраларини чизиб беради:

Ўйлаб қара, тарихда бор ибрат доимо:
Не-не зотлар гар ўзлари топса ҳам тўзим.
Одамзотга кўрмаганлар ёмонлик раво.
Эзгуликнинг йўли оғир, серғалва гарчанд.
Юксақларга кўтаради соҳибин бирок.
Майли, менинг руҳим синиқ, хаёлим парканд,
Ҳис қилурман, эзгуликнинг офтоби порлок.

Бу эзгу фикрларни баён этган Йигит Дўстга етишмайдиган икки пайса савобни ўз савоблари ҳисобидан беришга қарор қилади. Бирок, Дўст ҳам худди шу фикрда эди. Унинг ҳам нияти йигитга етишмаётган икки пайса савобни ўз ҳисобидан бериш. Бирок, бу ҳар икки қадрдон бир-бирининг олижаноб таклифини қабул қилишга рози бўлмайди. Ўзи жаннатга кириб, қадрдонини унинг ташқарисида қолдириб кетишни ҳар иккови ҳам номардлик деб билади. Бу мардлик, тантилиқ, ўзаро садоқат каби улуғвор ва олижаноб хислатлар учун асарда лирик қаҳрамон тарзида акс эттирилган Садо образидаги буюк куч — ҳақ ва ҳақиқат Дўстга ҳам, Йигитга ҳам жаннат ато этажани маълум қилади.

Достон ниҳоясида Садо тилидан айтилган ушбу фикрларда асарнинг чуқур тарбиявий аҳамияти намоён бўлади:

Икки дўстнинг садоқати, меҳри, ҳиммати
Коинотнинг кадридан ҳам тургайдир баланд.
Ҳеч не билан ўлчанмайди дўстлик қиммати,
Кулатгай у сарҳадларни қудрати билан.

«Жаннатга йўл» асари ҳар бир ўқувчини бу ҳаёт йўллари бир текис ва равон бўлмаслигини идрок этган ҳолда, курашларда тобланишга, чиниқишга ўргатади.

Муаллиф фикрича, алоҳида бир одамнинг поклиги, яхши эканлиги ҳали унинг комил инсон бўлиши учун етарли эмас. Ҳар бир киши ўзгаларнинг ҳам пок ва яхши бўлишига масъулдир. Агар шундай бўлмаса, шундай бўлмаётганини кўра-била туриб, бунга бефарқ қараса, разил кимсаларнинг одамларга етказган азоблари учун бу киши ҳам жавобгардир. Бу эса ёмонликка ва ёмонларга қарши доимо мардларча курашмоқ кёрак, демакдир.

Асар айни вақтда, ҳар бир кишини ўзида эзгулик, олижаноблик, инсонийлик хислатларини тарбиялашга чақиради. Достоннинг тарбиявий аҳамияти шундаки, унга ҳаётнинг маъноси ва маъвоси энг улуғ мақсад ва миқёслардан тортиб, оддий ва камтаргина икки қалб ўртасидаги садоқатли дўстликдадир, деган ғояга сингдирилган.

Савол ва топшириқлар

1. Абдулла Ориповнинг болалиги ва ёшлиги қаерда, қандай шароитларда ўтди?
2. Шоирнинг ижоди қайси ижодий муҳитда шаклланди?
3. «Тилла балиқча» ва «Дорбоз» номли шеърларнинг ўзига хослиги нимадан иборат?
4. Абдулла Орипов шеърлятидаги лирик қахрамон муаммоси деганда нимани тушунасиз?
5. 80- йилларнинг иккинчи ярмида шоир ижодида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
6. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, А. Орипов ўзбек шеърлятига қандай янгиликлар олиб кирди?
7. Драматик достоннинг жанр хусусиятлари нимада?
8. «Жаннатга йўл» драматик достонига ўхшаш афсонавий, мифологик либосда берилган яна қандай асарларни биласиз?
9. «Жаннатга йўл» да қандай муаммолар кўтарилган?
10. Достондаги Йигит ва Дўст образларининг асосий фазилятлари нимада кўринади?
11. «Биринчи муҳаббатим» шеърини ёд олинг.
12. Ўзбекистон мадҳиясининг сўзини бутун синф билан биргаликда ижро этинг.

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН¹

Хурматли ўқувчи! Сиз инсоният бадий тафаккури тарихида нурли саҳифалар қолдирган туркий адабиёт, унинг йирик ўзани бўлмиш ўзбек сўз санъатининг энг сара намуналари билан танишдингиз. Шоҳид бўлдингизки, адабиёт ва санъатнинг истеъдодли яратувчиларини доимо инсон, унинг турфа муаммолар қаршисида сон-саноксиз турланаётган руҳий дунёси қизиқтириб келди. Бу сирли уммоннинг тубсиз қатламларини ёритмоқ йўлида санъаткорлар хилма-хил услублар, шакллар, йўллар изладилар. Босиб ўтилган бу узок ижодий йўл шуни исботладики, «дунёнинг сири» ни, инсон муаммосини ҳеч ким, ҳеч қачон охиригача, мукамал ҳал этиб бера олмайди, бу одам, имкониятидан ташқаридаги юмушдир. Демак, худди тирикликнинг ўзи сингари тўхтамас унинг эстетик таҳлили ҳам абадий давом этади.

80- йиллар ўрталаридан шўролар давлатида кескин сиёсий ўзгаришлар юзага келди. Тарихга «қайта қуриш» номи билан киражак бу жараён дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаган улкан мамлакатни етмиш йил давомида идора қилган большевиклар тузумини емирди, қизил империя қўл остидаги юзлаб миллат ва элатлар олдида ўз тақдирини ўзи белгилаш имконияти туғилди. Ошқоралик ва матбуот эркинлигига йўл қўйилгани туфайли яқин тарихнинг бениҳоя қонли саҳифалари очилди, миллионлаб бегуноҳ қурбонлар жасади устига зўрлик билан қурилган «социалистик» тузумнинг асл моҳияти намоён бўлди. Мумтоз адабий мерос, айниқса шўро даври адабиётига янгича қараш, аввалги баҳоларни қайта кўриб чиқиш, илгари номини тилга олиш ҳам хавфли саналган ижодкорлар ва уларнинг асарлари хусусида адолатли фикрлаш мумкин бўлиб қолди. Хусусан, ўзбек адабиёти тарихида маълум ва машҳур ижодкорлардан ташқари улар билан ҳамнафас яшаб ижод этган, шун-

¹ Мазкур бўлимни адабиётшунос Р. Қўчқоров ёзган.

чаки адабий машқлар эмас, мумтоз санъат намуналарини яратган Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Хусайн Бойқаро (Хусайний), Бурҳониддин Рабғўзий, Абулғози Баҳодирхон, Сўфи Оллоёр, Амирий, Феруз, Авлоний, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва яна ўнлаб ижодкорлар мероси қайта нашр этилди, илмий-эстетик таҳлилга тортилди.

Ҳаётдаги бу ижобий янгиланишлар замонавий адабиётга ҳақиқатни чўчимай ёзишга, ижод эркинлигига ташна ва шоирларга ҳам зарур имкониятлар туғдирди. Қисқа давр ичида адабиётнинг барча тур ва жанрларида ҳаётни рўйи-рост, бор мураккаблиги билан тасвирлаган, ижтимоий-маънавий адолатсизлик, хўрлик ва қуллик шароитида мажруҳлантирилган инсон руҳиятини илгари кўрилмаган нуқтаи назардан таҳлил этган ўнлаб яхши асарлар дунёга келди. Миллий онг шаклланиши, маънавий ўз-ўзини таниш, эркин руҳни тарбиялаш ишига сафарбар этилган адабиёт ўзининг энг истеъдодли вакиллари қиёфасида иқтисодий, сиёсий ҳаётнинг барча муаммоларига фаол аралашди, ўзининг салмоқли фикрини жамият қатламларига сингдира олди.

Бугунги кун
ўзбек шеърляти.

Улуғ немис мутафаккири Гёте «Шоир лирикада бениҳоя кўп роль ижро этувчи актёрдир» деган эди.

Ҳозирги шеърятимизнинг етакчи тамойилларини белгилаб бераётган А. Орипов, Э. Воҳидов каби шоирларнинг кейинги йилларда яратган шеърлари ҳам «Фауст» муаллифининг бу фикрини тўла тасдиқлайди. Бугунги шеър ҳаёт қадар ранг-баранг ва мураккаб, анъанавий ва кутилмагандир. Унда юз йиллардан сўнг қайта мустақилликка эришган, бироқ эркинлик таъминини унутиб юборган халққа аждодлар руҳидан мадад илтижоси қизил империянинг жон талвасаси қурбони бўлган шаҳидлар тимсолидаги ибрат ва бедорликка чақирув, «тўрдагилар ҳоқиму мутлак, пастдагилар юмуккўз» замонада сарсон кезаётган девонаи ҳақгўй руҳидаги қайсарлик манзаралари бўртиб кўзга ташланади. Нисбатан ижодий эркинлик шароитида диний мавзуда, имон ва эътиқод масалаларида ҳам бадий мушоҳада юритиш имкони туғилди. Хусусан, А. Ориповнинг «Ҳикмат садолари», «Ҳаж дафтари» туркумларига кирган шеърларида шоир ва унинг қиёфасига жамланган оммининг Аллоҳга тавбаси, шукрона-ва ибодати ўз аксини топди. Юзаки қараганда, ижодий чеклангандек туюлган бу мавзулар доирасида ҳам шоир замонавий муҳим ижтимоий фикр ва унинг янгича ифода усулини топа билди:

Минода Шайтонни қилдик тошбўрон,
Лаънатга кўмилди бадбахт у лаин.
Дедик, шунча юкнинг остидан Шайтон
Минг йиллаб чиқолмай ётмоғи тайин.

Шодумон йўл олдик Ватанга қараб,
Шайтон қолди, дея чуқурда — чоҳда.
Манзилга қайтгандик, Шайтон, во ажаб
Бизни кутиб олди тайёрагоҳда.

Миллат дардларига шериклик, омма ҳали англамаган муаммолар ўйидаги кийноқ шоирлар ижодида фарзандлик туйғусини, жўмардлик ҳиссини очик юзага чиқарди. Бу жиҳатдан Мирзо Кенжабекнинг «Хайрлашув», «Қурилтой нотикларига», «Ҳақиқат» сингари шеърлари намуналидир. Гарчи уларнинг ҳаммасини ҳам юксак эстетик талабларга тўла жавоб берадиган асарлар деб бўлмаса-да, бироқ шеърларда акс этган шоир самимиятига, юрти ва юртдоши учун қайғураётган қалб исёнига бефарқ қараб бўлмайди:

Ким зиндон тузумни яшар қуллуқлаб?
Ўликлар тушунмас қонли додимни
Юртим! Эркинг учун ўзим қулликлаб,
Қурбонликка сўйдим истеъдодимни.
На ижод, на довруқ — истак-нажотим,
Дилларни поклайин ноҳақ шубҳадан:
Буткул сабил қолсин менинг ижодим,
Фақат озод бўлсин шу халқ, шу Ватан!..

Шеърларда тобора кўпроқ аксини топаётган яна бир жиҳат — бу шоирнинг ўз қалбини имтиҳонга тортиши, у билан юзма-юз туриб «орани очик қилиб олиш»га интилишидир. Шеърят, ниҳоят, етмиш йиллар давом этган «вазифадошлик» юкидан — мақолатарзлик; сиёсий ва ижтимоий шарҳловчилик вазифасидан аста-секин қутилиб, асл киёфасига, соф моҳиятига қайтмоқда. Ҳозир пахта тайёрлаш режаси уддаланганда, янги чорвачилик мажмуи ишга туширилганда, кинофестивалга келган меҳмонларни кўрганда, бу ҳодисалардан «илҳомланмайдиган» ижодкорлар гуруҳи ҳам, шукурки, шаклланиб қолди. Уларни энди сурат эмас, сийрат, қалб манзаралари кўпроқ ўзига жалб қил-япти, истеъдод кучи «ўтин ёришга» (А. Қаҳҳор) сарф этилаётгани йўк.

Ўзбек шеъряти ҳозирги кунда услуби ранг-баранг, мазмуний-шаклий изланишлардан чўчимайдиган, аксинча, мана шу ижодий тажрибаларнинг ўзини санъат табиати

деб биладиган шоирларга эга. Агар улар ижедини анъанавий шеър йўллари чегарасида ёзаётган шоирларга қиёсан олсак, ҳозир шеърият камида икки оқимга ажралганини кузатиш мумкин. Бу икки йўналишни шартли равишда Омма шеърияти ва шахс шеърияти деб номласак, балки тўғри бўлар. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, бу ажратиш асосида асло ташқи белгилар устивор роль ўйнамайди. Шаклдаги ўзгачалик, шеърий санъатлардан фойдаланиш даражасининг ўзи у ёки бу шоирни омма ёхуд шахс шеърияти вакилига айлантириб қўймайди. Ҳамма гап шеърда акс этаётган ижодкорларнинг тафаккур ва ҳис-туйғулари кўлами, унинг шеър деганда нимани англаши, шеърдан нимани кутиши, қай қайфиятни шеърда, қай фикрни мақолада ифодалаши каби принципиал масалалардадир. Шеъриятда катта доирадаги мухлисларга мўлжалланган, «халқнинг тили учидагини топиб ёзилган» шеърлардан фаркланадиган бошқа бир шеър — ўқувчидан жиддий бадий тайёргарликни талаб этувчи (лекин бунинг мактаби йўқ!), В. Белинский ибораси билан айтганда «сара кишилар» — санъатни юқори даражада ҳис қилувчи кишилар дидига ишончла битилган шеър ҳам пайдо бўлди. Унда халқнинг тили учидаги гапларни эмас, фақат ва фақат шоир — санъаткор шахснинг дилидагина пайдо бўладиган, изоҳини ҳали яратувчисининг ўзи ҳам тўлиқ англамаган туйғу ва фикрлар ифодасини, изҳорини кўрамиз.

Шеъриятдаги бу икки оқимни яққолроқ тасаввур этиш учун замондошимиз бўлган икки шоир ижодига бир назар ташлайлик.

Муҳаммад Юсуфнинг ўнлаб шеърлари миллионлаб одамларнинг қалбидан жой олган. Унинг ёзган нарсаларини сиёҳи қуримай бастакорлар куйга солишган вақтлар бўлган, халқ бу шеър ва қўшиқларни тинглаб юрагидаги турфа армонларни, чигалларни ёзгандек бўлади. Айниқса, шоирнинг «Кокилингни ким кесди», «Кумуш», «Алдов», «Туркман кизи», «Юр Муҳаммад, кетдик бу ердан» каби турли мавзулардаги тизмалари ўзининг содда ва равон ифода усули, халқоналиги, тез тушинувга ўнғайлиги билан осон оммалашди. Хусусан, М. Юсуф «Мен ўз билганимдан қолмадим» шеърда шеър ва шоирликни шундай англайди:

Куврок бўл дейишди. Ёлгон ҳам керак,
Жиндак хушомад ҳам, кулоқ солмадим.
Оқни оппоқ кўрдим, қорани — қора —
Мен ўз билганимдан қолмадим...

Кўнглим сезар энди буёғи аён,
Дўстларим, дўстларим, бахтли боламан!
Ё Тошкентда энг зўр шоир бўламан,
Ё кишлокқа қайтиб ариқ бўйида
Ялпизга суяниб ўлиб қоламан.

Ўртамиёначилик касали ижодий жараённинг доимий ҳамроҳи бўлиб келган. Афсуски, ошкоралик туфайли бу касаллик кучайса — кучайдики, пасайгани йўқ. Бу йилларда жиддий мақолалар учун мавзу бўла оладиган муаммоларнинг барчаси «шеърий мақолалар» (чунки уларни шеър, санъат деб бўлмайди!) учун ҳам мавзу бўлди. Умрида Оролни, унинг қуриган қирғоқларида азобланаётган халқни кўрмаган ҳар бир ўртамиёна шоир денгиз дардида «ёнди», пахта яккаҳокимлиги даладан шундоққина шеъриятга кўчиб ўта қолди, давлат тили ҳақида кеча муҳокамада айтилган гап бугун «шеър» бўлиб яна қайта янграйверди. Энди мақолаларга шеърдан мумтоз сатрлар эмас, аксинча, шеърга долзарб мақолалардан ўткир гаплар эпиграф қилиб олинадиган бўлиб қолди. Ижодда самимийлик, табиийлик ўрнини муаммобозлик, гапбозлик, ғоябозлик каби кучурлар қайта эгаллаши кучайди. Бироқ, бу ҳодисаларнинг асл шеъриятга, албатта, алоқаси кам. Ҳозирги кунда ўзбек шеъриятининг эртанги кунига жиддий умид-ла қарашга барча асосларимиз бор. Фикрдаги оммавийликдан, ягона мафкура қуллигидан озод, санъатнинг асл қадриятларини секин-аста таниб бораётган энг кенжа авлод шоирларининг ранг-баранг ижодий ваъдалари бунга далилдир.

80—90- йиллар оралиғида А. Ориповнинг «Ранжком», О. Матжоннинг «Қуш йўли», «Нега мен?», У. Азимнинг «Оқпадар», М. Юсуфнинг «Қора куёш», И. Отамуродовнинг «Узоқлашаётган оғрик», М. Муродованинг «Чакмоқ изидан», Э. Шукурнинг «Ибтидо хатоси» каби ўнлаб дostonлари чоп этилди. Бу асарларнинг ҳар қайсиси турли мавзуларни камраб олган бўлиб, уларнинг бадиий савияси ҳам турличадир. Ўзбек дostonчилигида жиддий ҳодиса бўлган яна бир асар ҳам худди шу йиллари яратилдики, унга қисқача бўлса-да тўхталиб ўтиш жоиз. Бу — Абдували Қутбиддиннинг «Изоҳсиз луғат» номли дostonидир. Янги шеърият хусусида юқорида билдирган фикрларимиз мана шу дoston тимсолида, айниқса тўлароқ исботини топади. Бу асар анъанавий дostonчилик намуналаридан ҳамма жиҳати билан фарқланади. Аввало, унда зоҳирий воқеалар тизими сюжет чизигини ташкил қилмай, балки асарда

бениҳоя кенг шоир тафаккури ва ҳис-туйғулар алмаши-
нувидан пайдо бўладиган руҳоний яхлитлик кузатилади.
Муқаддимада лирик қаҳрамонга Бобо (уни пайғамбар-
сифат зот ёхуд улуғ аجدодлар тимсоли сифатида қабул
қилиш мумкин) томонидан айтилган, ҳозирча унга сирли
туюлган қароматлар дoston қисмларида изоҳлана бошлай-
ди. Сиз бора-бора «оёққа тушган қон қорайиши»га, «одам
этга ўралгани, эт бўлса косасида биқирлаётган кўпик, кў-
пик — захар» эканига, ниҳоят «тилни ипдек эшиб бўлиш»и-
га, кейин «жонни худди тасбеҳ доналаридай охирги кунга-
ча узмасдан санаш» мумкинлигига имон келтирасиз. Агар
Сиз озгина ўзингизни англай бошлаган бўлсангиз, кечик-
канлар қаторида Сиз ҳам борлигингизни ва ҳозир ушбу
шаклу шамойилда эканингизни тан оласиз:

«Қизил ва сариқ шоқол кўз узмай
кузатиб турибди ҳар бир ҳаракатингни.
Кўзингдан, бурнингдан битлар чиқмоқдалар
амал-тақал қилиб. Оғзингдан семириб кетган қур-
бақа
зўрға тушаётир, кекирдагингни ёриб юборар
зулук,
қулоқларингдан ҳашаротлар қочар турли-туман,
сени ташлаб қочаяпти сафрода, балғамда, ўтда
ва қонда тарқаганлар...»

«Изоҳсиз луғат» достони ўзида ижтимоий ва шахсий
руҳий кайфиятни яхлит, табиий синтез шаклида акс эттира
олгани билан айниқса қимматлидир. Бунга шоир қандай
эришган? Бизнингча, бу саволга энг тўғри жавоб ҳам асар-
нинг ўзида бор:

Эртадан кечгача тоатим-ибодатим сўзга,
Итоат кўнгилга, муҳаббатим гулга.
Хаёлим фариштадай Кибриё авжлари сари бошлайди...

Афсуски, дунё ва инсон тўғрисидаги эпик тафаккур
ва оригинал тасаввурнинг лирик баёни бўлмағи талаб
этиладиган дoston жанрида яратилган ҳамма асарлар ҳам
бу истаклар даражасига чиқа олмади. Уларнинг аксарияти-
да (хатто А. Ориповнинг «Ранжком», М. Юсуфнинг «Қора
кўёш», У. Азимнинг «Оқпадар» дostonларида ҳам!) маъ-
лум бир ижтимоий, инсоний иллатлар, узоқ тарих ёхуд
катагон даври воқеалари анча юзаки, бир-биридан фарк
қилмайдиган кўламларда талқин ва таҳлил этилади. Муал-
лифлар фактдан ўсиб чиқиб кета олишмайди, балки унинг

шеърий шарҳловчисигина бўлиб қолишади. Адабий асар сифатида тақдим этилган бу дostonлар ижодкор шахснинг ижтимоий-эстетик мулоҳаза ва кайфияти асосига эмас, балки ҳаммага маълум хулосалар, юзаки сабоқлар асосига қурилади. Натижада, дostonларнинг номи ва шаклини айтмаса, ўқувчи мутолаадан янги тасаввур ва фикр, ҳозирга қадар ўзига номаълум ва ёт бўлган оҳорли кайфият ўзлаштирамайди, руҳ ларзага келмайди, асар деярли изсиз йўқолади. Бу эса, жанрнинг имкониятларидан ҳозирча тўла ижодий фойдаланилмаётганини кўрсатади.

**Замонавий ўзбек
наصري.**

Адабиётдаги сифат ўзгаришлари насрда яққолроқ намоён бўлмоқда.

70- йиллар охиридан ижодга кириб

келган бир гуруҳ истеъдодли носирлар ҳозир айна камолот палласига қадам қўйган бўлсалар, турфа услубий-ғоявий тажрибаларни дадил қўллаётган кенжа авлод, айниқса, кичик насрий жанрларда жиддий натижаларга эришди.

Ҳикоячиликда кузатилаётган мазмун ва шакл якраңлигидан қочиш, руҳий таҳлилнинг турли усуллариға мурожаат қилиш бу жанр имкониятларига қайта умид туғдирмоқда. Ўнлаб ўқимишли ҳикоялар орасида Асқад Мухторнинг «Чодирхаёл», Ш. Холмирзаевнинг «Кўк денгиз», «Қадимда бўлган экан», Х. Султоновнинг «Ғуломгардиш», Э. Аъзамовнинг «Боғболалик Кўкалдош», Х. Дўстмуҳаммаднинг «Жажман», Н. Отахоновнинг «Оқ бино оқшомлари», О. Отахоновнинг «Учинчи қаватдаги сариқ дераза», Н. Эшонкуловнинг «Маймун етаклаган одам», Ш. Ҳамроевнинг «Суратдаги аёл» сингари асарларини эслаш кифоя. Уларда миллий онгсизлик фожиасидан тортиб ишқ мажнунаси қисматиғача, аждоддан авлодга ўтиб келаётган ғулом (қул) лик руҳияти таҳлилидан тортиб, ўз-ўзини сарсон излаётган шахс руҳиятиғача қаламга олинган. Оврўпа ва Лотин Америкасининг энг илғор адабий тажрибаларидан ижодий ўрганишда ўсаётган ҳикоячиликимизда объектив тасвир ва таҳлилға қурилган аъъанавий йўллар билан биргаликда кўпроқ рамзий тимсол ва ишоралар, руҳий баён йўлларидан фойдаланишни кузата бошладик. Агар А. Мухтор ўзининг «Чодирхаёл» ҳикоясида миллий ва маънавий манқуртлик ҳолатини тупроқ ва кум остида қолиб кетган ўрадаги одамлар руҳияти орқали ёритишға уринса, Х. Дўстмуҳаммад эркисизлик ва иқтисодий-маънавий талов тарихини бозорда пайдо бўлган еб-ташиб тўймас номаълум махлуқ — Жажманға оломоннинг муносабати шаклида қайта яратади. О. Отахонов ҳикоясидаги тасвирни, учинчи

каватдаги сарғиш деразага тикилганча ўйга толган йигит кийноқларини дабдурустдан англаш осон кечмайди ўқувчига. Фақат зийрак мушоҳадагина гоҳ ёруғ, гоҳида хира нур сочаётган, бу орқали ўзида мужассам мураккабликни англашга бўй бермаётган бу сирли дераза ўша йигит қалбининг асл тимсоли эканини тушунишга ёрдам беради. Балки ўзбек ўқувчисининг ҳозирги савиясини ҳисобга олиб танланган ҳикоя эпиграфи — Рембонинг «У сарсон изларди ўзини ўзи» деган мисраси мушоҳадали ўқувчига ортиқчалик қилар. Чунки, шу бир мисра ҳикоянинг эстетик қувватини, сирини аввалдан ошкор қилиб қўйгандек бўлади.

Назар Эшонқуловнинг «Хароба шаҳар суврати», «Куюн», «Тобут», «Маймун етаклаган одам» сингари ҳикояларида ҳам фикрлар ифодаси учун танланган рамзий тимсол ва тасвирлар ўзининг табиий ва мантиқийлиги билан ўқувчида шубҳа уйғотмайди, уларда илгари сурилган ижтимоий фикрлар ҳар қанча оммавий бўлмасин, муайян инсон тақдири ва руҳиятига чамбарчас боғлиқ ҳолда янгича янграйди. Бироқ «Истило» номли ҳикоядаги Туркистон босқини тарихининг турли жараёнларига механик равишда тимсол ахтариш, асарнинг мақсади, бор-йўғи кўпчиликка маълум яқин ўтмишни бошқачароқ — бадийроқ шаклда қайта эслаш экани, муаллиф ўз-ўзини такрор каби, ижтимоий-сиёсий хабардорликнинг ўзиданоқ ҳикоя ясай бошлашлик каби қусурларга йўл қўяётганидан далолат беради. Кўринадики, бу ҳикоянинг ўрнини яхши бир тарихий-публицистик мақола билан бемалол алмаштира бўлади. Ҳолбуки, ҳақиқий санъат ўрнини ҳеч нарса боса олмаслиги керак, аслида санъатнинг ўзи инсон тафаккурининг бошқа шакллари ета олмаган, ҳеч қачон ета олмайдиган кенглик ва юксакликларида яралади, яратилади.

80-йилларда яратилган қиссаларнинг бош қахрамонлари аксарият жамиятнинг қуйи қатламларидан, унутилган, умум диққатидан панароқда яшайдиган, ўйлайдиган кишилардан танланди. Бироқ бу одамлар қалбида яшаётган туйғулар, жўш ураётган тўфонлар тасвир ва таҳлили шуни яна бир бор исботладики, бош қахрамон танловида асосий мезон унинг ижтимоий ўрни билан эмас, балки ижодкор инятини тўлароқ ва ишонарлироқ етказишга яроқли характер бўлмоғи билан белгиланиши лозим. Бу қиссалар қахрамонларига қўйилган исмлар билан ҳам гўё муаллифлар уларнинг тақдирига ишора қилаётгандек туюлади — Элчиев (Э. Аъзамов. «Жавоб»), Эломонов (М. Дўст.

«Истеъфо»), Зиёдулла Кал, Қоплонбек, Оймомо (Т. Мурод. «От кишнаган оқшом», «Ойдинда юрган одамлар»), Фулом (Х. Султонов. «Кўнгил озодадир») ва бошқалар. Уларнинг аксарияти у ёхуд бу шаклда жамиятдан хўрлик, адолатсизлик кўрадилар, аксарияти бу ҳолатга қарши ожизгина бош кўтариб мағлуб бўладилар. Агар ҳалол чавандоз Зиёдулла куппа-кундуз кунда, ҳамманинг кўз олдида рўй бераётган зўравонликка чидай олмай, бир инсон боласига ёрдам бергани учун ўгли тенги йигитлар томонидан тепкиланиб, одам боласидан эмас, тилсиз, бироқ қалбли ҳайвон — севимли отидан нажот сўраса ва топса, «Жавоб» нинг қахрамони Элчиевнинг, ҳокисор ва атрофдагиларга фақат яхшилик тилаган кимсанинг, нафақат мажруҳ қилинган жисмини, балки шаъни ва имонини ҳам пул ва молга чақишга уриниб кўрадилар.

Тилга олинган қиссаларда воқелик ва инсонга ёндашув анъанавий наср услубида олиб борилса, Х. Дўстмухаммаднинг «Оромкурси» асарида янгича йўлни кўрамыз. Асар қахрамони, сирли ижтимоий-сиёсий кучлар томонидан «келажаги порлоқлар» рўйхатига киритилган, агар кўйилган талабларга сўзсиз бўйсунса, давлат бошқарув поғоналари бўйлаб жуда тез ўсуви режалаштирилган аспирант йигит Кўклам Тонготаров (бу исмдаги рамзийликка ҳам эътибор беринг!) аввалига маҳлиё бўлиб, ора-сира бепарво, охир-оқибат қайсарлик билан оромкурси — кресло-ла олишади. Қиссада оромкурси рамзи фақат амал-эътибор тимсоли бўлибгина қолмай, балки наслга аралаша бошлаган инсон эрксизлиги, маънавий-руҳий қуллиги, қиёфасизлигининг яхлит тимсоли этиб гавдалантирилади. Сирли парадокс (тескарилик) — шаклий ҳокимият, кўришиб-сезилиб тургувчи кучга эришмоқ учун руҳий ҳокимиятнинг, ботиний қудратнинг, шаън ва шавкатнинг сўндирмоқ ёхуд ўзгартириб — синдирмоқ талаб этилади. Қиссада бу масала жуда кескин кўйилади (ё бўйсуниб яшаш ёки бўйин эгмай ўлиш). Учинчи — ўртача йўл йўқ! Ва қисса қахрамони, умрбод ўзи бўйсуниб, ўзгаларни бўйсундириб ўтган отасидан фарқ қилароқ иккинчи йўлни танлайди. У бу ҳаракати — ўз-ўзини қурбон қилиши билан ажоддан авлодга ўтиб келаётган, ирсиятга қадар сингиб улгурган ички қуллик занжирининг ўзи билан уланувчи бир ҳалқасини узади — ўзини эмас, ҳали туғилмаган, бироқ туғилса барибир қул бўлажак фарзандини ўйлайди. Туғилажак фарзандлар қуллардан бунёд бўлмаслигини истайди.

Кейинги ўн йиллик ромаңларга ниҳоятда бой бўлди.

Уларнинг аксарияти турғунлик давридаги ҳаётни, ўша йилларда одамларни қийнаган иқтисодий-маънавий муаммоларни акс эттирди. Бу асарларнинг қаҳрамонлари ҳам бир-бирига жуда ўхшаш тақдир эгаларидир. Ҳам салбий, ҳам ижобий персонажларга ёндашишда ёзувчиларнинг аксарияти бир хил қадриятларни мезон қилиб олдилар, жамият турмуш тарзига, маънавий ва иқтисодий адолатсизликларга муаллифларнинг муносабати ҳам бир-биридан катта фарқ қилмади. Хусусан, О. Ёқубовнинг «Оққушлар, оппоқ қушлар», С. Аҳмаднинг «Жимжитлик», Ҳ. Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Н. Қобулнинг «Унутилган соҳиллар» ва бошқа ўнлаб романларнинг ғоявий-бадиий савиясида кўплаб муштаракликлар сезилади. Тўғри, бу асарларнинг барчасида ҳам эзилган, талон-тарож қилинган халққа чин дилдан ачиниш, уни эзган ва талаган тубан кимсаларга (уларнинг кўпчилиги турғунлик даврида энг юқори мансабда бўлган шахслар!) чексиз нафрат руҳи яққол сезилиб туради. Асарларда илгари айтилмаган фикрлар ва ҳақиқатлар айтилиб, илгари тасвирлаш мумкин бўлмаган турмуш пучмоқларига ёруғлик туширилади. Бирок, романдек эпик жанрнинг муваффақият қозонмоғи учун ҳали бу жиҳатларнинг ўзигина етарли эмаслигини ҳам мутолаа пайтида сезмаслик мумкин эмас. Жанрлар тўғрисидаги аввалги билимлардан Сизга маълумки, роман шаклланмоғи учун муаллифдан дунё ва инсон тўғрисида ниҳоятда кенг ва чуқур, албатта янгича тафаккур талаб этилади. (Роман терминининг маъноси ҳам «янги» дегандир!) Роман салмоғини унда акс эттирилган персонажлар сони ёхуд воқеалар ҳажми эмас, балки уларнинг нечоғли мукамал таҳлил ва талқин этилгани белгилайди. Романий тафаккур етакчилик қилмаса, ҳар қандай катта асар воқеа-ҳодисаларнинг ақлга ва мантиққа мослаштирилган йиғиндисидан бошқа нарса бўлмайди. Айниқса, Оврўпа ва Лотин Америкаси романчилиги эришган муваффақиятларга нисбатан олганда, ҳозирги замон ўзбек романининг шаклан ибтидоийлиги, фалсафий-эстетик жиҳатдан эса анча жўн ва саёзлиги яққолроқ сезилиб қолаётир.

80- йиллар романчилигимизнинг энг жиддий ютуқлари, шубҳасиз, Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» ва Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» асарларидир. Уларда яқин ўтмиш кунлари мисолида ҳаёт ва инсон шамойиллари сири устида чуқур ўйга толинган, фақат шу даврдagina эмас, тарих ва келажакнинг ҳамма тахламларида учраши муқаррар бўлган инсон типлари изчил ва батаф-

сил кузатилган. Буни «Лолазор» романи мисолида кўрайлик.

Одамзод тирикчилиги якрангликдан йироқ — унда фақат трагедия ёхуд нуқул комедия ўйналмайди, аксарият иккиси аралаш — уйқаш келади. Мана миллион йиллардирки, кўйиладиган инсон томошаси кўпроқ траги-комедиядир. Саҳнадаги марказий роллар кимларнинг пешонасига битади ва ўйин муддати қанча — ёлғиз кўғирчокбоз тақдирга, унинг истак ва кайфиятига боғлиқ... Ахир шундай бўлмаса, «оламини булдуруққа бостириш» ни хомхаёл қилиб юрган саводсиз Хотам Шўронинг ҳовлиқиб-ҳазиллашиб ташлаган қуръаси «иккита битлиқи» нинггина эмас, бутун бошли бир миллат ва мамлакатнинг ярим асрлик тақдирини ҳал қилиб юборармиди?!

Қачонлардир Булдуруқдан, ўзлари хоҳламаса-да, «ёркин келажак сари» зўрлаб йўлга солиб юборилган «икки битлиқи» — Яхшибой чўпоннинг ули Назар билан Калонқул бўёкчининг ўгли Хоруннинг умр йўли роман сюжетининг асосини ташкил этади. Муаллиф тасвир ва талкин полифониясини (кўповозлилиқ) таъмин этмоқ ниятида баённинг турли усул ва услубларидан фойдаланади. Воқелиқ табиатига қараб биз уни гоҳ Яхшибоев ўйлари тарзида, гоҳ ҳалол ёзувчи Саидқул Мардон кундаликлари шаклида ўқиймиз. Худди ҳаёт ва сиёсат саҳнасидаги ўйинларнинг ўзи сингари уларнинг талқинида ҳам ўта жиддий, ҳатто публицистик оҳангдан тортиб кесатик-пичинг, истехзо оҳангигача бетўхтов алмашинувлар бўлиб туради. Агар адабиётда энг машаққатли вазифа характер яратиш бўлса, М. Муҳаммад. Дўст бу юмушни ўз асариде муваффақиятли удалай олган. Романда Ошно, Муҳсина хоним, Курбоной, Аввалбек сингари қатор инсон характерлари кашф этилган. Уларга ўхшаш типлар ўзбек адабиёти тажрибасида, очиги, ҳали учрамаган эди. Ошнода юз берадиган қиёфа эволюцияси, Муҳсина хонимдаги турмушда ҳам худди саҳнадагидек қиёмига етган ижрочилиқ маҳорати, «мен бир оддий ўзбек қизи» деб бошланувчи оммавий хўрликни тўтидай такрорлашга ўргатилган Курбонойнинг аввал пистафурушлиқдан мамлакатга донғи кетган машъалга айлантйрилишию, сўриб шираси тамом қилинганч бевақт, жимгина (бирок ниҳоятда фожиаи тарзда!) ҳаёт шамининг сўндирилиши, дурагай пушт, дурагай руҳ ва кайфият кишиси бўлган Аввалбек характерларининг тақдим этилиши ўзбек ўқувчилари учун катта янгиликлардир.

Шубҳасиз, «Лолазор» нинг энг улкан ютуғи бу — Назар

Яхшибоев образи. Қаршисида «Искандару Доролар чангаллаб қоладиган» ақл эғаси, ҳар қандай вазият ва ҳолатнинг пири, юзадаги обрў ва бахтиёрлик тубида чексиз англанган армон ва уят, юзадаги намунали оила ва машҳур адиблик остида умрбод туйғу — руҳ кемтиклиги ва хи-жолатпазлик кўтариб юрувчи бу одам характери бирор қолипга бўйсунмайди. У ўзини яратган шароит ва шахслардан ҳам, ўзи яратган муҳит ва кимсалардан ҳам, энг шафқатсиз — ўзидан ҳам ич-ичидан жирканади. Ўзининг фаол иштирокида созланган бу муҳитни гоҳ бўралаб сўкади, гоҳ ҳамманинг устидан мағрур кулади, гоҳ кулиб туриб йиғлайди, гоҳида бўлса шу жирканч турмуш ва қиёфаларни ўйнатиб кўйиб томошасидан завқланади. Бошқалардан фарқли ўлароқ, у бир вақтнинг ўзида ҳам сахнада роль ўйнайди, ҳам кўплаб ролларга режиссёрлик қилади, ҳам парда ортидан бутун ҳаракатларни кузатади ва буларга қўшимча, залда ястаниб ўтириб, абадий такрорланаётган бу ўйинларга баҳони ҳам ўзи беради! У ихтиёрсиз тушиб қолгани гирдобда фарқ бўлиб кетмаслик учун ҳамма нарсани қилади — неча-неча одамларнинг бошига оёғини тираб юқорига талпинади, ҳаракатига халақит бераётган қанча дўстларини жон ҳолатда суриб четга улоқтиради, доим ёнидан жилдирмагани ошно кўғирчоқ Хоруннинг ўзи шишириб яратган обрў-амал пуфагига тирмашиб жон сақлайди... Назар Яхшибоевнинг айрим характер жиҳатлари истеъдоли рус ёзувчиси Сергей Есиннинг «Имитатор» ва «Гладиатор» романларининг қаҳрамонлари Семираев ва Пилаев образларида учрайди.

**Замонавий
драматургия.**

Ҳозирги ўзбек сахнаси драматургиянинг мумтоз намуналарини қайта жонлаштириш билан фаол шуғулланмоқда. Хусусан, Аброр Ҳидоятўв номидаги театр Ҳамзанинг «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши», Фридрих Дюрренматт (Швейцария ёзувчиси)нинг «Эшак соясидан чиққан хангома», Сатира театри А. Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» спектакллари янги вариантларини сахнага олиб чиқдилар. Шунинг қониқиши билан қайд этиш керакки, замонамизнинг забардаст режиссёрлари (биринчи навбатда Баҳодир Йўлдошев!) бу асарларни мутлақо янгича «ўқиганлар», матннинг яширин жозиба ва кучини қайта кашф эта олганлар.

Жамиятдаги кескин ўзгаришлар, равшанки, сахнага ҳам ўз нафаси ва қаҳрамонларини олиб киради. Ўтган даврлар иллатларини фош қилувчи пафосда ёзилган Абдуқаҳҳор

Иброҳимовнинг «Пуч», Шукруллонинг «Унсиз фарёд», Ҳамид Ғуломнинг «Бир миллион фожиаси», Ҳайдар Муҳаммаднинг «Хотинлар «гапи» дан чиққан хангома» каби драма ва комедиялари нафақат мавзу ва муаммо муштараклигига, балки бадиий савия (у эса анчагина паст) муштараклигига ҳам эга.

Тарихий мавзуда ҳам бир қатор янги асарлар ёзилди. Туроб Тўланинг «Нодирабегим», Салоҳиддин Сироҷиддиновнинг «Тўмарис», Шукур Холмирзаевнинг «Қора камар», Шуҳрат Ризаевнинг Навоийнинг «Садди Искандарий» достони асосида яратган «Искандар» пьесалари шулар жумласидандир.

Маълумки, шу пайтга қадар ҳазрат Навоийнинг қатор дostonларининг саҳна вариантлари, шоирнинг ҳаёти акс этган ўнлаб адабий асарлар яратилган эди. Аброр Ҳидоятнов номидаги театр саҳнасида ўйналган «Искандар» спектаклининг ўзига хос томони шундаки, унда муаллиф ва режиссёр матнга анча эркин, ижодий ёндашадилар, тарихий ҳақиқат ва адабий мантқиққа риоя қилганлари ҳолда Искандар шахси ва унинг фожиаси орқали умуминсоний муаммоларни, абадий ҳал бўлмас руҳий жумбоқларни ўртага ташлайдилар. Ҳар қанча уринмасин, охир-оқибат нафс домига йўлиққан шоҳ Искандар билан саҳнада ёнма-ён туриб мутафаккир Навоий ҳам изтироб чекади, Шоҳ ва салтанат, шоҳ ва улус, шоҳ ва шахс, шоҳ ва нафс муаммолари яхлит ҳолда, кенг плаңда биринчи марта махсус мавзу этиб танлангани ва бу абадий мавзуларнинг янгича тарзда ёритилгани «Искандар» спектаклининг қимматини оширган.

Адабий танқид. Жамият ҳаётининг покланишида ошқора танқид қанчалик муҳим

рол ўйнаса, сўз санъати ривожиди адабий танқиднинг аҳамияти шунчалик сезилади. Қолаверса, 80—90-йиллар адабий танқиди соф адабиётшунослик доирасидан чиқиб жиддий тарихшунослик, жамиятшунослик фанига ҳам айланди, омманинг ижтимоий-сиёсий дунёқарашининг ўсишида муҳим омил бўлди. Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, А. Қаҳҳор, У. Носир каби ўнлаб ижодкорларнинг тақдири ва асарлари ўрганилган жиддий тадқиқотлар айни шу йилларда ёзилди ва ёзилмоқда.

Адабиётнинг ўзи сингари унинг таҳлил ва талқишида ҳам, ниҳоят, ақидавий гоёбозликдан, якка фикрликдан, юзаки ва сунъий эстетик қарашлардан фориг бўлиш жараёни кечмоқда. Шубҳасиз, анча илгарилаб кетган жаҳон,

биринчи навбатда, Оврўпа эстетикасининг энг буюк намуналари — З. Фрейд, Ф. Ницше, Э. Фромм, А. Шопенгауэр фалсафий қарашлари, А. Камью, Ф. Кафка, М. Пруст, У. Фолкнер, С. Моэм адабий асарларидаги бениҳоя чуқур ижтимоий-руҳий таҳлил имкониятларидан ижодий ўрганиш бадний тафаккуримизнинг тор қолиплар қуршовидан чиқишида асосий омиллардан бўлмоқда.

Сўнги йилларда ёзувчи публицистикасининг кескин кучайиши, сифат жиҳатидан ўсиш жараёни бормоқда. Жамият турмушининг барча катта муаммоларини биринчи бўлиб ёзувчи-шоирлар қаламга оладилар, халқ ва ҳукуматлар диққатини уларга фаол жалб этадилар. Одил Ёқубов ва Дадахон Нурийнинг ўнлаб ўткир мақолалари, Ш. Раҳмоннинг «Маҳфия», К. Баҳриевнинг «Ой бориб омон қайтмаган болам», Ҳ. Ҳошимов, А. Иброҳимов, Т. Қаҳҳор, Х. Даврон, М. Али каби ижодкорларнинг миллий тил, тарих, маданият, Орол фожиаси, болалар ва аёллар ўлими сингари жиддий мавзуларда ёзган мақолалари, аслида, бугунги кунда қўлга киритилган муборак истиқлолнинг яқинлашувига маънавий замин ҳозирлаган эди.

* * *

Азиз ўқувчи!

Яқинда Сиз мактаб даргоҳини тарк этиб мустақил ва сирли ҳаётга шўнғийсиз. Ҳаёт эса Сизни фақат ўзининг ҳисоб-китоблари, тирикчилик ташвишлари билангина эмас, жуда мураккаб ва қизиқарли руҳий дунёси билан ҳам бағрига олади. Бу дунёни англамоқ ва унга эш бўлмоқ учун Сизга адабиёт деган руҳ санъати ёрдамга келади. Ўйлаймизки, Сиз мактаб даврида ўқиганингиз китоблар билан чекланиб қолмай, кейинги ҳаётингизда, албатта, янги-янги асарлар мутолаасига тегишли вақт ажратасиз. Чунки ҳақиқий санъат асарлари инсон умрининг ҳар бир босқичида — йигирма ёшда бир хил, қирқ ёшда ўзгачароқ, олтмиш ёшда эса одамга яна бошқача таъсир қилади, аввал сезмаганингиз қирраларини намоён қилади. Машҳур авар шоири Расул Ҳамзатовга огир хаста аёл мактуб йўллаб: «Мени шифокорлардан, уларнинг муолажаларидан кўра Сиз ёзган асарлар кўпроқ даволади», — деган эди. Зеро, адабиёт одамнинг инсоний қиёфасини, имон ва эътиқодини омон сақлаб, руҳининг юксалишида беқиёс ва безавол манбадир.

Азиз Несин

Азиз Несин XX аср тараққийпарвар турк адабиётининг пешқадам вакилларидан биридир. У ўзининг жанговар публицистик мақолалари, драмалари, болаларга аталган асарлари, катталар учун ёзган эртаклари, хусусан роман ва кўплаб ҳажвий ҳикоялари билан турк адабиёти, маданияти тарихида муносиб ўрин тутади. Унинг ҳажвий ҳикоялари, романлари жаҳоннинг жуда кўп тилларига таржима этилган, адиб бир неча бор юморист ёзувчиларнинг халқаро конкурси мукофоти билан тақдирланган.

Азиз Несиннинг номи ўзбек китобхонига кўпдан бери таниш. «Мушт кетди», «Хуштак афандим», «Кейин хурсанд бўласиз», «Футбол қироли», «Ғаройиб болалар» китоблари қўлдан-қўлга ўтиб ўқилади. «Жонгинам, жонимни ол!» драмаси Ҳамза театрида қўйилди, тили, дили жиҳатидан ўзига яқин бўлган Азиз Несин асарларини ўзбек ўқувчиси худди ўз миллий адабиёти намуналари каби ардоқлайди.

Азиз Несин Ўзбекистонда ҳам бўлган, бу ерда у ўзини худди ўз уйидагидек ҳис этган. «Болалик чоғларимдан бери Тошкент ва Самарқанд мен учун ажойиб эртақлар, тенгсиз, рўёлар ўлкаси эди,— деб ёзган эди у 1968 йили.— Бундан уч йил олдин Тошкент билан Самарқандни ўз кўзим билан кўрдим. Шунда мен, гарчи бир-биридан узоқ географик минтақаларда яшасак ҳам, ўзбекларни таржимонсиз тушуниш мумкинлигини кўриб жуда қувондим. Олис саёҳатга чиқиб, кутилмаган бир жойда энг яқин дўстини, туғишган қардошини кўриб қолган одамдай чексиз севиниб кетдим. Тилларимиз бир-бирига ўхшаш, узоқ ўтмишга бориб тақалувчи маданиятларимиз бир-бирига яқин. Шунинг учун ҳам бу ерда мен ўз юртимда, ўз юртдошларим орасида юргандай бўлдим».

Азиз Несин узоқ, машаққатли, шу билан баробар шарафли ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Азиз Несин 1915 йил 20 декабрда Истамбул яқинида ер-сувсиз деҳқон оиласида туғилди. Унинг асл исми — Маҳмуд Нусрат бўлиб, оддий меҳнаткаш одамлар орасида ўсди. У болалигидан адабиётга, санъатга қизиққан, ўн ёшлигиданок ёзувчи бўлиш-

ни орзу қилган. Моддий муҳтожлик туфайли у бепул ҳарбий билим юртида таълим олишга мажбур бўлади, зобит (офицер) бўлиб етишади. Айни пайтда адабиётга, санъатга бўлган меҳри туфайли у нафис санъат Академияси машғулотларида қатнашади. Бадиий ижодни у шеърятдан бошлайди. 1939—1943 йиллар давомида газеталарда шеърлари босилиб туради. Аммо шеърят унга шуҳрат келтирмайди. 1943 йили «Миллат» журналида ёш зобитнинг ҳикоялари эълон этилади. Уларга муаллиф аввалги Веда Несин таҳаллуси ўрнига Азиз Несин деган имзо қўяди. 1944 йили армия хизматидан бўшаб журналистика соҳасида ғайрат билан иш бошлайди, энди журналистика ва адабиёт йигит ҳаётининг бош мақсад-маъносига айланади; бирин-кетин унинг ўткир ҳозиржавоб репортажлари, ҳажвий ҳикоялари чиқа бошлайди, «Тонг», «Ватан», «Танин», «Оқшом» газеталарида хизмат қилади, тараққийпарвар турк адиби Сабоҳиддин Али билан ҳамкорликда «Марко пошо» ҳафталигини чиқаради, ҳафталик таъқибга учрагач, «Марҳум пошо», сўнг «Маълум пошо» нашрларини таъсис этади. Улар ҳам ман этилади.

Азиз Несин публицистик мақолаларида, ҳажвияларида мавжуд тузум тартиботларини кескин танқид қилгани, ижтимоий адолат йўлида мардона кураш олиб боргани учун бир неча бор ҳибсга олинади, жами беш ярим йилга яқин муддат қамоқхоналарда ётиб чиқади. Аммо бу толмас курашчи ҳақиқат ва адолат йўлидан асло қайтмайди. Таъқибу таҳдидларга қарамай ҳаётда, ижодда ўзи танлаган йўлдан асло қайтмайди. У ўзини реалист ва социалист деб билади, ҳаётга шу нуқтаи назардан ёндашади; «чунки мен яшаган ҳаёт мени реалист ва социалист қилиб етиштирди», дейди у.

Азиз Несин халқнинг, ватаннинг келажаги бўлмиш ёш авлод ҳақида алоҳида қайғуради. 1972 йили «Васиятнома» эълон этиб, «Несин вақфи» ташкил этишга, етим болалар учун ўз маблағи ҳисобидан махсус пансионат қуришга қарор қилади. Кейинчалик бу пансионатда ёзувчининг ўзи ҳам машғулотлар олиб боради, унда кўплаб истеъдодли ёшлар таълим олади.

Адиб табиатан болажон одам, у болалар ҳаётидан уларга атаб кўплаб асарлар ёзган, катталарга мўлжалланган асарларида ҳам болаларга хос соддалик, самимият сезилиб туради. Унинг ҳайвонлар ҳақидаги туркум ҳикоялари, айниқса «Футбол қироли», «Ғаройиб болалар» асарлари Марк Твен романи каби жаҳонга машҳур бўлиб кетди.

«Ғаройиб болалар» романи хотимасида адиб болаларга мурожаат этиб: «Мен ҳаммангизни ўз фарзандларимдай севаман. Ҳар қандай севги-муҳаббатда бўлганидек, меникида ҳам озроқ худбинлик бор. Биз- катталар, сизларда ўз ҳаётимизни, ўз издошларимизни кўрамиз, шундоқ бўлишига қаттиқ ишонамиз. Мен ўз фарзандларимнигина, фақат турк болаларинигина эмас, дунёдаги ҳамма болаларни — америка, рус, немис, армани, хитой, лўли болаларини ҳам жондан севаман», — деб ёзади. Унинг амалий фаолияти, ижоди, болаларга атаб ёзганлари бу гапларнинг ҳақлигини тўла тасдиқлайди.

* * *

Азиз Несинга ижодда энг катта шуҳрат келтирган соҳа — ҳажвий ҳикоячилик бўлди. Деярли ярим аср давомида у икки мингдан ортиқ сатирик ва юмористик ҳикоялар ёзди. Бу ҳикояларнинг ҳаммаси ҳам бир текисда, юксак савияда эмас, албатта. Улар орасида замонанинг ўткинчи воқеа-майллари таъсирида битилган оддий ҳангомалар ҳам учрайди. Аммо Азиз Несиннинг шундай ҳажвий ҳикоялари борки, улар XX аср жаҳон сатирик новелласининг энг яхши намуналаридан саналади. Таниқли турк адиби Яшар Камол Азиз Несиннинг 60 ёшга тўлишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида уни «замонамизнинг буюк ҳажвчиси» деб атаган эди. «Агар биз Азиз Несиннинг асарларини чуқур тадқиқ этадиган бўлсак, — дейди у, — уларда Хўжа Насриддиннинг ўлмас истеъдодини, инсоният тажрибаси томонидан яратилган буюк ақл-заковатни кўрамиз».

Азиз Несин ўзининг ҳажвий асарлари, умуман ҳажвиётнинг бош мақсад, вазифаси ҳақида шундай дейди:

«Менинг ҳажвдан мақсадим — ўзим яшаётган жамият ва даврни аниқ кўрсатиб беришдан, инсон боласининг беўхшов ва ҳиссиз расмий ҳужжатларга киролмайдиган юрак тепишини баён этишдан иборат.

Менинг фикримча, ҳажв ҳамниша қўштиғ бўлади — бу тиғлардан бири ўзига, иккинчиси эса бошқаларга қаратилган бўлади. Тиғи ўзига қаратилган ҳажв — бу ўз-ўзини танқиддир. Тиғи ташқарига қараган ҳажв — бу жуда ўткир қурол. У ҳоким синфларни шарманда қилади, золимларни, ёмон раҳбарларни ер билан яксон этади. Мана шу ўткир қурол кўпинча ўз эгасини, яъни ҳажвчини ҳам яралаши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳажвчи ёзувчиларнинг боши балодан чиқмай юради...

Энг улуғ жаҳон ҳажвчиси Хўжа Насриддиннинг бугунги неваралари бўлмиш турк халқи ўз устидан кулишни ҳам, ҳажв йўли билан золимларни чирпирак қилишни ҳам яхши билади. Бу — ҳажвиётимизнинг миллий анъанасидир. Ижодимнинг асл манбаи ҳам, хизмат мақсадим ҳам турк халқи бўлгани туфайли мен мана шу кўшалок тигли ҳажвиётимизни баравар давом эттириш ва самарадор қилишга интилиб келяпман».

Дарҳақиқат, Азиз Несиннинг ҳажвий ҳикоялари миллий ҳажвиёт анъаналари, умумтуркий бадийи обиди — Хўжа Насриддин латифалари руҳи билан йўғрилган. Адиб кулгиси — чинакам халқ кулгиси, ёзувчи аввало мардона туриб, халқнинг ожиз, зиддиятли томонлари устидан кулади, иккинчи томондан, ҳажвчи кулгиси, танқиди аниқ нишонга — нодон, жоҳил, мунофиқ, кўрқок, худбин, баднафс, тубан шахсларга қаратилган. Азиз Несин ҳикоялари қайноқ ҳаётнинг ўзидан, 40—90- йиллардаги турк муҳити, шароитидан олиб ёзилган. Унинг ҳажвияларида замон нафаси, турк муҳити руҳи уфуриб туради. Таниқли рус ҳажвчиси Л. Ленч: «Сиз бошдан то тирноғингизнинг учига қадар турксиз, худди шу миллий халқчил ўзига хослик сизнинг ёрқин истеъдодингизнинг энг кучли жиҳатидир», деган эди.

Азиз Несин бадияти — санъатининг сеҳри шундаки, унинг турк ҳаётдан олиб ёзилган, аниқ, миллий муҳит, шароит маҳсули бўлган, бошдан-оёқ миллий руҳ билан йўғрилган ҳажвий ҳикояларини ўқиган бошқа миллат китобхони уларда ўз халқи, ўз турмушининг кўп жиҳатлари, муаммоларини кўради. Демак, адибнинг ўта миллий руҳдаги асарларида умуминсоний ҳақиқат, маънолар ҳам мужассам.

Азиз Несин ҳажвиялари бадииятига хос энг муҳим хусусиятлар шуки, аксари ҳикояларида ҳаётда содир бўладиган ҳодисалар, одамлар табиатига хос ожизлик зиддиятлар халқ юморига хос хийла бўрттириб, муболага, лофлар билан, ҳатто хаёлий даражага кўтариб, ўта кулгили тарзда ифода этилади. «Демократия шунқори» ҳикоясини олайлик. Унда бир савдогар йнгитнинг ота мерос касбини қўйиб адабиёт, журналистика соҳасига киргани-ю, қандай қилиб бу соҳада донг қозониши ва мағлубиятга учраши ҳикоя қилинади. Қисқаси, ҳаваскор мухбир йнгит замон талабларига мос ёлғон-яшиқларни ёзиб, шуҳрат қозонади, бир бор ҳақ гапни ёзганида эса таъқибга учраб, қамалади. Шу ҳаёгий ҳодисани адиб ҳажв воситалари ила шу қадар лоф-қофлар билан ифода этадики, уларни ўқиб хандон

отиб куламиз. Ҳаваскор мухбир таҳририятларга ҳаётӣ ҳодисалар, халқнинг равнақи, дарди ҳақида материаллар йўллайди, бироқ уларнинг бирортасини ҳам ўтказолмайди. Таҳририятдагилар ҳаваскор каламкашга оддий, ҳаётӣ ҳодисалар ҳақида эмас, «ноёб хабарлар» юбориб туришни маслаҳат берадилар: «Масалан: беш киши бир кишини ўлдириши мумкин, бунга ишонса бўлади. Аммо бир киши бештасини ўлдирса-ю, кейин мурдаларни бир бошдан ея бошласа, бу ноёб хабар ҳисобланади. Яна бир мисол: бирор футбол ўйини пайтида ишқибозлар судьяни тутиб урадиган бўлса, қўяверинг, бу бўладиган гап, лекин ишқибозлар судьядан калтак еган бўлса, бундай хабарни жон деб босамиз. Етмиш яшар чол тўсатдан хотин кишига айланиб, беш бола туғибди, деганга ўхшаган ноёб, теша тегмаган ҳодисаларга жуда муҳтожмиз. Замонавий тушунчалар руҳида чиқадиган газетамизнинг бир вакили сифатида шу изоҳларимизни эътиборга олган ҳолда, бизга яхши хабарлар йўллаб турарсиз, деган умиддамиз».

Шу хил «доно маслаҳатлар»дан кейин ҳаваскор мухбир халқ ташвишларини қўйиб, газетабоп «ноёб воқеалар»ни излашга тушади, бошда бунақа ноёб воқеаларни тополмай қийналади. Бир куни хаёл суриб ўтириб, майдонда янги қўзилаган қўй ва унинг ёнида ўтлаб юрган эшакни қўради-ю, илҳоми жўшиб, таҳририятга «Эшак қўзи туғди» деган хабар йўллайди. Унда шундай дейилган: кеча бизнинг шаҳарда қирқ беш яшар бир ханги эшак иккита қўзи туғди: қўзилардан бири булбулга ўхшаб хониш қилса, иккинчиси кар ва соқов бўлиб туғилган. Ханги эшак иккала қўзига думидан сут бермоқда. Шу ерлик қарияларнинг айтишига қараганда, юртимизда демократия қуёши балқиб чиққандан буён бундай ҳодиса юз бермаган. Демак, ханги эшакдан икки қўзичоқ-туғилиши яхшилик аломатидир, демократия самарасидир...

Бу хабар дарҳол газетада чиқади, табиийки, кўпчилик эътиборини тортади. Ана энди мухбир йигитнинг илҳом булоғи очилиб кетади, бунақа ғаройиб, ноёб хабарларни қалаштириб ташлайди: осмондан балиқ ёғди, бир одам ўзининг ҳўкизи билан тепишиб қолди, иккинчи бир одам зотли буқасига ружу қилди, бир хотин чақалоқ ўрнига қурбақа туғиб қўйди қабилидаги хабарлари босила бошлайди. Бунақа ноёб хабарларни чиқарган газетанинг тиражи ҳам кўтарилиб кетади, мухбир йигитнинг номи тилларга тушади. Аммо бу ҳол узокқа бормади. Мухбирлик ҳаётида

биринчи марта ҳақ гап — бўлган воқеа ҳақидаги хабари газетада чиққан куни демократияни ҳимоя қилгани учун «демократия шунқори» сифатида айбланиб қамоққа олинади.

Бу хил муболағадор кулгили воқеалар, лофу қофлар замирида муайян ҳақиқат бор. Халқнинг дарди, ташвишлари қолиб олди-қочди воқеалар тўғрисидаги хабарлар кетидан қувиб шуҳрат топишга, шов-шув кўтаришга ишқибоз таҳририятлар дунёнинг ҳамма ерида, ҳамма замонларда, ҳатто бизнинг юртимизда шу кунларда ҳам учрайди. Ёзувчи ҳикояда шу хил умумбашарий ҳодисалар устидан қойил қилиб кулади.

«Хотин киши бўлганимда-ю...», «Оркестр одам» ҳикояларида ҳам шу хилдаги муболағали, кулгили ҳодисаларга, лофларга дуч келамиз. Ишбилармон, ўта устомон фабрика эгасининг «марҳамати»га учиб, тирикчилик, маош ғамида ҳам дарвозабон, ҳам котиб, ҳам бухгалтер, ҳам омбор мудири, ниҳоят, фабрика директори вазифаларини эгаллаган, эртаю кеч тиним билмай ишлаб, ўзлигини йўқотар ҳолга бориб етган одамнинг ҳам кулгили, ҳам аянчли ҳолати ифодаси қанчалик муболағали бўлмасин, унда жиддий ҳаётини ҳақиқат мавжуд. Ҳикояда буржуа жамиятининг, буржуача тараққиётнинг зиддиятлари, ҳам мусбат, ҳам манфий томонлари яхши очилган: корхона эгаси нуқул фойда, инсон кучидан самаралироқ фойдаланиш пайида, ишчи эса бутун кучи, ақл-заковатини сарф этиб кўпроқ ишлаб, кўпроқ маош олишни ўйлайди. Ҳикоянинг хотимаси ўта кулгили: ҳикоя қаҳрамони Саломат пировардида эркак эканлигидан, хотин киши бўлиб туғилмаганлигидан хурсанд, чунки агар хотин киши бўлганида котиба қизнинг ўрнини ҳам эгаллаб, унинг хўжайин олдидagi сирли вазифаларини ҳам бажаришга мажбур бўларди.

«Даҳшатли туш», «Минг марта шукур!» ҳикояларида мустабид тузум зиддиятларини очиб ташлаш, ижтимоий иллатларни фош этиш яна ҳам кучли, танқид тиги янада ўткир. Муаллиф хилма-хил комик восита, усулларни ишга солади ва уларни аниқ мақсадга йўналтиради. «Даҳшатли туш» ҳикоясидаги воқеа персонажнинг тушида бўлиб ўтади: ҳикоя персонажи—заҳматқаш ёзувчи тушида хорижда мўътабар бир анжуман ичига кириб қолади. Хорижликлар уни мамлакатдаги аҳвол хусусида сўроққа тутадилар. Ёзувчи ўз юрти ҳақида бор гапни — ҳақиқатни айтгиси келади, аммо айтолмайди, айтгани қўрқади; қалбига ўрнашиб олган каттиққўл назоратчи бунга йўл бермайди: кўра-била»

туриб, кип-қизил ёлгонни гапиради, сохта бир гурур билан юртини тўқ, обод, эркин қилиб кўрсатади. Чунки бу жамиятда жиноятчи бўлгандан кўра, алдоқчи бўлган маъқул, нега десангиз, ёлгон гапга жазо йўқ...

Агар «Даҳшатли туш»да якка шахснинг мунофиқлиги, журъатсизлиги устида сўз борса, «Минг марта шукур!» ҳикоясида танқид тўғи объекти доираси кенгайди, ҳикоя ҳажман ихчам бўлишига қарамай, унда кўпчилик — оломон образи яратилади, оломонга хос ожизлик — журъатсизлик, мунофиқлик кулги остига олинади. Бу ердаги ҳодиса ҳам аслида одатдагидек, фавқуллодда, хийла муболағадор. Аммо муаллифнинг ҳикоя усули шу қадар табиий, самимийки, асардаги лоф-қофлар мутлақо сезилмайди: ҳозиргина турмуш қийинчиликларидан, йўқчилик ва қимматчиликдан нолиб, қизишиб, ҳатто ғалаён кўтаришга тайёрдай кўринган оломоннинг биргина туртки билан бутунлай ўзгариб, ўзларини овутиб, бориға минг марта шукур қилишга ўтишлари ўқувчини асло ажаблантирмайди. Ёзувчи оломон руҳиятига хос ожизликни моҳирона кўрсатади, афсусланадиган, аччиқ истехзо, киноя-кесатиклар билан «Буларни қаёққа судрасанг, ўша ёққа кетаверишади. Фақат судрашни билсанг бўлди», деб ёзади.

Оломон ожизликлари устидан кулиш «Биз у ерга бормаймиз!» ҳикоясида бошқачароқ кўриниш ва ўзгача моҳият касб этган. Бу ерда демократик тартиботни кўрмаган, ҳоким синф, мансабдорлар томонидан алданавериб, юрак олдириб, ўзлигини, шахсиятини йўқотган оломоннинг умумлашма комик образи яратилган. Соддадил, оми қишлоқ аҳли жандармларнинг буйруғи билан оқсоқол раҳнамолигида бир неча бор намойишга, тантаналарга, улуғларни кутиб олишга чиқадилар; аммо нодон оломон ҳар гал кимга илтифот қилишни билмайди, мўлжалдаги одам қолиб, бошқа рақиб партия арбобларига иззат-ҳурмат кўрсатадилар ва бунинг учун ҳукумат соқчилари томонидан таъқибга учрайдилар, аёвсиз калтакланадилар. Бундан юрак олдириб қўйган оломон энди умуман ҳар қандай намойишлар, кутиб олишлар, демократик тадбирлардан бош тортадиган бўлиб қолади.

Биламизки, ҳар бир шахснинг онгли эътиқоди асосига қурилган демократиягина ҳақиқий демократия бўла олади. Юқоридан ташкил этилган, уюштирилган демократия, онгсиз оломон ҳаракати оломон учун оғир кўрғилик. Ёзувчи ҳикояда кулги воситасида шундай аянчли кўрғилик моҳиятини очади.

Туркия ҳозирги тараққий этган илғор демократик мамлакат даражасига кўтарилганга қадар машаққатли йўлни босиб ўтди. Азиз Несин ҳажвий ҳикояларида шу йўлнинг муайян қийинчиликлари, зиддиятлари ўзига хос тарзда ифодасини топган. Турк адабий танқидчиси Фарид Онгерен Азиз Несин ҳикояларининг ижтимоий-маърифий қимматини таъкидлаб: «Азиз Несин ҳикоялари бебаҳо ҳужжатлардирким, улар асосида келгусида мамлакатимизнинг муайян даврини ўрганиш мумкин», — деган эди. Азиз Несин ҳажвий ҳикояларининг қиммати фақат шулар билангина чекланмайди. Моҳир ҳикоянависнинг энг яхши асарларида бошқа миллатларнинг ўқувчилари ўз юрти муаммоларини, ўз халқининг ожиз, зиддиятли жиҳатларини, ўз шахсига хос кам-кўстларни ҳам кўради. Энг муҳими, бу ҳикоялар ўқувчини қабоҳатлар устидан кула билишга, уларга нисбатан муросасиз бўлишга ўргатади.

Савол ва топшириқлар

1. Азиз Несиннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзланг.
2. Адибнинг турк маданияти, адабиёти равнақидаги хизматлари нималардан иборат?
3. Азиз Несиннинг қайси романларини ўқигансиз? Улар ҳақидаги таассуротларингиз қандай?
4. Азиз Несиннинг қайси ҳажвий ҳикоялари билан танишсиз? Улардан қай бири сизга маъқул?
5. Азиз Несин ўз ҳажвияларида кимлар ва нималар устидан кулади?
6. Азиз Несин ҳажвий ҳикояларига хос хусусиятлар нималардан иборат?

Габриэль Гарсиа Маркес

XX асрнинг сўнги чорагида жаҳон адабиёти тараққиётига катта таъсир кўрсатган уч ёзувчи бор. Булар — «Уста ва Маргарита» романининг муаллифи Михаил Булгаков, «Асрга татигулик кун»нинг ижодкори Чингиз Айтматов ва «Танҳоликнинг юз йили» асари билан жаҳонга машҳур бўлган Габриэль Гарсиа Маркесдир. Бу уч ёзувчининг ижоди гарчанд турли адабий заминда шаклланган бўлса-да, улар олиб борган ва моҳият эътибори билан бир-бирларига ҳамоҳанг йўналишдаги бадиий изланишлар сўнги чорак асрда жаҳон адабиёти эришган ютуқларни белгилаб берди.

Габриэль Гарсиа Маркес 1928 йили Колумбиянинг шимоли-ғарбида жойлашган Аракатука деган шаҳарчада бунёдга келди. Кейинчалик Маркеснинг машҳур асарларида тасвирланган қарийб барча воқеалар ана шу шаҳарчада содир бўлган ва бўлажак ёзувчининг болалик хотираларида бир умрга нақшланган эди.

Габо (Габриэль) ҳаётида ўчмас из қолдирган кимса унинг бобоси, истеъфодаги полковник Николос ҳисобланади. У ёшлигида қандайдир бир сабаб билан ҳамшаҳарларидан бирини ўлдирган ва гарчанд бутун шаҳарча аҳли уни оқлаган ва ҳатто ҳимоя этган бўлса-да, марҳум оила аъзоларининг қасос олишидан қўрқиб, ўз оиласи билан бошқа қишлоққа кўчиб кетган ва ўша ерда палак ёзган эди. Габо ана шу бобонинг ҳаёт тажрибасидан ва инсоний фазилатларидан баҳраманд бўлиб ўсди. Унинг ҳаёти аксар саҳифаларидан ўз романларида фойдаланди. «Бобом ва бувим, — деб эслайди Маркес, — жинлар билан тўлиб кетган эски уйда яшар эдилар. Уларнинг ҳар иккиси ҳам иримчи бўлиб, гаройиб тасаввурга эга бўлганлар. Уйимизнинг ҳар бир гўшасида марҳумлар ва улар тўғрисидаги хотиралар пинҳон топган, бинобарин, оқшомги соат олтидан кейин хонама-хона юриш қўрқинчли эди. Бу, ажойиб ва айни пайтида даҳшатли оламдир».

Маркеснинг хотирлашича, унинг болалик пайтида ётган каравоти этагида уй меҳроби бўлган. Бу меҳробда эса авлиёларнинг ганчдан ясалган ҳайкалчалари бўлиб, уларнинг кўзлари қоронғиликда ёниб-ўчиб турган. Ва ҳар оқшом

унинг хузурига, албатта, қора кийим кийган бувиси кириб, унга жинлар ҳақидаги бир-биридан ваҳимали ривоят ва чўпчакларни сўйлаб берган.

Маркеснинг болалик кезларида ўз идрокига сингиб қолган ана шу хотиралари унинг ижодидаги фантастика билан тутшиб кетувчи реализмнинг уфқларини белгилаб берди, унинг асарларидаги қахрамонлар руҳиятини таҳлил этиш тамойилини юзага чиқарди.

Габриэлнинг отаси доришунос бўлиб, у ўғлининг ҳам фармацевт бўлишини ва вақти-соати қелиб, ўз ўрнини эгаллашини истар эди. Габриэль ота изидан бормай, кинофильмларда кўравериб ихлос қўйган — адвокатлик касбини орзу қилди. Аммо у дорилфунуннинг адлия куллиётида таҳсил кўрар экан, адвокатлик ҳам ўзининг табиатига бегона касб-кор эканлигини тушунди ва журналистика билан шуғуллана бошлади.

Маркес бадий ижод соҳасига жуда эрта кириб келди. у дастлабки ҳикоясини 17 ёшда эканлигида ёзди. Бироқ журналистика 60- йилларга қадар унинг асосий касби ҳисобланиб келди. Маркеснинг журналистик фаолияти Боготада, «Эль Эспектадор» («Шарҳчи») рўзномасидан бошланди. У репортёр сифатида кундалик маҳаллий воқеалар хроникасини олиб борди ва шу жараёнда ҳаётий воқеаларни бутун тафсилоти билан илғаш ҳамда тасвирлаш санъатини эгалладики, бу ҳол кейинчалик унинг бадий услубининг шаклланишида муҳим омил бўлди.

Маркес ёзувчи сифатида шаклланар экан, кўпроқ Хемингуэй, Кафка ва айниқса Фолкнер ижодидан кўпроқ баҳраманд бўлган. Аммо у ёзувчи ҳар қандай адабий таъсирдан ҳалос бўлгандагина мустақил ижод йўлини бошлайди, деган ақидага қатъий амал қилади. Шунинг учун ҳам у мазкур ёзувчилар таъсирдан четга чиқиш ва ўз овозини, ўз услубини топишга катта аҳамият берди.

1955 йил июлида Маркес «Эль Эспектадор» рўзномасининг Оврўподаги муҳбири этиб тайинланади. Лекин у, кўп вақт ўтмай, Парижда Колумбия диктатори томонидан рўзноманинг ёпилганлиги тўғрисида хабар олади. Рўзнома таҳририяти эса ишсиз қолган журналистнинг Боготага қайтиши учун йўлкира юборади. Аммо Маркес ўша кезларда «Хосиятсиз соат» романини ёзишга чоғланиб юрган эди. У йўлкира учун юборилган пулга Парижнинг Лотин маҳалласидан ижара уй олиб, ижодга шўнғийди. Кўп ўтмай, роман устидаги иш юришмай қолиб, кекса полковникнинг тақдири ёш ёзувчи хаёлини банд этади-қўяди. Маркес

«Хосиятсиз соат» романи қўлёзмасини йиғиштириб қўйиб, «Полковникка ҳеч ким ёзмайди» деган қиссасини ёзади. У асарни ўн бир марта қайта ишлаб, ниҳоят, ўзининг энг яхши асарларидан бирини китобхонга тақдим қилади.

Маркес кейинги йилларда Лотин Америкасида нашр этилган кўпгина рўзномаларнинг муҳбири сифатида Оврўпонинг қатор мамлакатларида бўлди; Венесуэлада эканлигида Перес Хименес диктаторлик режимининг инжирозга юз тутганини ўз кўзи билан кўрди; Куба инқилобидан рағбатланиб, Пренса Латина агентлигида хизмат қилди; 1961 йилда эса Мексикага кўчиб бориб, у ерда «Хосиятсиз соат» романига сўнгги нуқта қўйди.

Маркеснинг дастлабки асарларида унинг романларига хос бўлган асосий унсурлардан бири — фантастика мутлақо кўринмайди. Барча қаҳрамонлар бутун борликлари билан она заминга боғланганлар. Шу маънода «Катта онанинг дафн этилиши» ҳикояси кескин ажралиб туради. Бу ҳикоядаги Катта она образи тасвирида ҳажвий муболага устиворлик қилса, унда тасвирланган Макондо эса афсонавий бир шаҳарча сифатида қад кўтаради. Шу ҳикоядан бошлаб Маркес жаҳон адабиётига бекиёс реалист санъаткор сифатида кириб келади.

Ёзувчининг «Танҳоликнинг юз йили» ва бошқа энг яхши асарларида Колумбиядаги қайноқ жабҳадан бир оз четда кечаётган шаҳарча ҳаёти тасвир этилган. Аммо Маркес бу асарлари билан бутун дунёга ўз ватанининг бошига тушган фалокатларни кўрсатмоқчи, жабрдийда ватандошлари тақдирдан хабардор этмоқчи бўлади.

Шубҳасиз, минглаб «бестселлерлар» оқимидан ажралиб чиқиб, жаҳон китобхонининг диққат-эътиборини қозониш учун ёзувчи улкан истеъдодга ва унга яраша меҳнат қобилиятига ҳам эга бўлиши лозим. Габриэль Гарсиа Маркес жаҳон миқёсидаги ёзувчи учун зарур бўлган бундай фазилатларга эга эди.

1965 йилда Маркесда «Танҳоликнинг юз йили» романини ёзиш нияти пайдо бўлган. У бир ярим йил мобайнида қаттиқ ишлаб, ниҳоят, Лотин Америкаси наsrининг доврўгини бутун дунёга таратган асарини ёзиб тугатди. Роман қисқа муддатда муаллиф номини бутун Лотин Америкасига, кейинроқ эса бутун дунёга машҳур ва маълум қилди. Бу даврда Маркес эндигина 40 ёш бўсағасида эди.

Маркеснинг «Оксоколнинг кузи» (1975) романида Лотин Америкасини даҳшатга солган ҳокими мутлақ тўғрисидаги афсона акс эттирилган ва фош қилинган.

Ёзувчининг сўнги асарларидан бири «Ошкора қотиллик қиссаси»дир (1981).

Габриэль Гарсиа Маркес публицистика ва кино билан ҳам фаол шуғулланади. У адабиёт соҳасидаги улкан хизматлари учун 1982 йилда Нобель мукофотига сазовор бўлган.

«Ошкор қотиллик қиссаси».

Габриэль Маркеснинг бошқа асарлари сингари, «Ошкора қотиллик қиссаси» ҳам мураккаб бадиий қурилмага эга. Ёзувчи асарга муайян ҳаётий воқеанинг бир маромда ўсиб борувчи тасвирини беришдан онгли равишда қочган. Асар асосида ётган фожиали фабула — олдиндан хабар қилинган қотиллик қиссанинг дастлабки сатрлариданоқ маълум бўлса-да, китобхоннинг бу фабула ривожини билан қизиқиши мутлақо сусаймайди. Аксинча, ёзувчи, худди терговчи сингари, рўй берган фожа изидан бориб, унинг бевосита ва билвосита шоҳидларидан фожага алоқадор тафсилотларни билиб олар экан, ана шу «тергов тадқиқоти»нинг ўзиёқ китобхон диққатини оҳанрабо сингари бир нуқтага жамлаб, уни тизгинсиз ҳаяжонда ушлаб туради.

Қисса асосида ётган воқеа ҳаддан зиёд оддий. Педро ва Пабло Викарио исмли эгизак биродарлар Сантьяго Насарни сўйиб ташлашга аҳд қиладилар ва ўз аҳдларини бажарадилар. Уларнинг бундай ёвузона қарорга келишларининг боиси сингиллари Анхела билан боғлиқ. Фожадан бир кун аввал Анхела билан Байярдо Сан Романнинг тўйин бўлиб ўтган, эгизаклар ҳам, Сантьяго Насар ҳам бу тўйда бир дастурхон атрофида ўтириб маишат қилган эдилар. Аммо куёв Анхелани қиз чиқмагани учун тонгга яқин ўз уйига олиб келиб ташлаб кетган, Анхела эса акаларининг зуғумларига чидолмай, Сантьяго Насар номини тилга олган эди. Одатда бундай маишатбозликдан кейин пешинга қадар ухлайдиган Сантьяго Насар эса епископнинг улар шаҳрига ташриф буюриши муносабати билан тонг саҳарда туриб, ҳеч нарсадан беҳабар, оппоқ — тантанали кийиниб, ўлим шарпаси кезиб юрган кўчага чиқади.

Маркес ана шу воқеага гўё ёзувчи кўзи билан эмас, балки терговчи кўзи билан қарайди. У фожага турли даражада алоқадор бўлган ҳар бир персонажнинг Сантьяго Насарни қачон, қаерда ва қандай ҳолатда кўргани ё унинг ўлдирилажаги ҳақидаги хабарни қачон, қаерда ва қайси ҳолатда эшитганини дақиқама-дақиқа кузатиб, бу фожа ва унга боғлиқ «синиқ хотиротнинг чил-чил парчаларини

топиб, қайтадан бутлашга киришади. Ана шу тарзда асар «тергов иши» шаклини олади. Ва ўз-ўзидан унинг негизда фожиа сабабини топиш, бу сабабнинг яширин илдизларини аниқлаш вазифаси устиворлик қилади. Бу бадий вазифа эса руҳий таҳлилнинг асар бадий қурилмасидаги ролини ошириб юборади.

Лотин Америкасида — у Колумбия бўладими, Мексика ё Куба бўладими — яшаш ва фикрлаш тарзи мутлақо ўзгачадир. У ерда яшаш ва фикрлаш тарзига хурлик ва эркинлик муҳр босган кишилар истиқомат қиладилар. Мазкур қиссада ҳам шу тоифадаги кишилар ҳаёти тасвир этилган. Аммо бу кишилар ўз яшаш тарзларида қанчалик эркин бўлсалар, улар ўртасидаги муносабат, улар кечираётган ҳаёт шунчалик мураккабдир. Бир томондан, Сантьяго Насар сингари кишиларнинг ҳамма нарсада эркин ҳаракат этишлари, иккинчи томондан, Анхела каби қизларнинг бўлажак эрлари олдидаги қизлик масъулияти. Бир томондан, Сантьяго Насарнинг эгизак биродарлар билан тонга қадар майшат қуриши, иккинчи томондан, Викариоларнинг бегона кишини эмас, бир соат аввал оғиз-бурун ўпишиб ўтирганлари Сантьяго Насарни унинг айбини аниқ билмай-суриштирмай туриб ўлдиришлари. Бир томондан, Сантьяго Насарнинг епископ сиймосида динга, парвардигорга бўлган илоҳий эътиқоди, иккинчи томондан, шу эътиқодга қарамай, унинг Анхела сингари қизлар ифбатига тажовуз қилиши... Бундай зиддиятлар инсон ҳаётининг, инсоний муносабатларнинг мураккаблигидан дарак беради. Руҳ қанчалик озод бўлмасин, муайян қонунларга бўйсунуши лозим, деган хулоса асарнинг мураккаб бадий қатламлари қаъридан бамисоли фаввора бўлиб отилиб туради.

Хунрезлик юз бериши олдида ҳам, айниқса кейин ҳам омманинг хайрихоҳлиги ва меҳр-шафқати қурбон тарафида бўлади. Аммо Викариолар ўзларининг қонли ниятларини қанчалик ошқора этмасинлар, чўчқани сўйишда ишлатадиган икки қаричлик пичоқларини қўни-қўшниларининг кўзида чархлаб, Сантьяго Насарнинг йўлни пойлаб ётмасинлар, бирор кимса амалда бу жиноятнинг олдини олмайди. Фақат бир кимсагина эгизаклар қўлидаги пичоқларни тортиб олади ва шу билан гўё бўлажак жиноят эшигини тақатқ ёпгандек бўлади. Аммо кўпчилик бу хунрезликнинг оддий томошабини айланади.

Шу тарзда қиссада шахс ва омма муаммоси қалқиб чиқади. Шахс ким бўлишидан қатъи назар, у Сантьяго Насар, ё Анхела Викарио, ё худ Педро ва Пабло Викариолар бўла-

дими, қиссада тасвир этилган омма уни бир уммон янглиф ўз қаърига тортади. Шу дақиқадан эътиборан бирор кимса уни бу гирдобдан халос этиш чорасини кўрмайди. Ана шу омма Анхелани Байярдо Сан Романнинг кўзини шамғалат қилиб, унинг кўйнига тикмоқчи бўлади. Ана шу омма ҳалокат ёқасида турган Сантьяго Насарга ҳам, жиноят болтасини кўтарган эгизакларга ҳам ёрдам кўлини чўзиб, бирини ўлимдан, иккинчисини эса хунрезликдан олиб қолишга уринмайди.

Ёзувчи шахс билан омма ўргасидаги шундай чигал муносабатни, фожиавий жумбоқни таҳлил этар экан, бундан бирор фалсафий хулоса чиқаришга ошиқмайди. Лекин асарда тасвир этилган воқеалар тўлқинидан шундай фикрга келиш мумкинки, муаллиф тўйда ҳам, қатл олдида ҳам томошабин бўлиб қолувчи, яхшиликка, фаол ҳаракатга қодир бўлмаган ўлик оммадан, гарчанд жиноятга қўл урган бўлса-да, фаол ҳаракат йўлини танлаган шахсни афзал билади. У ҳатто қотилликдан қўл силтамаган қассобларга ачинади; агар кимдир уларни бу шахтларидан астойдил қайтарганларида, улар Сантьяго Насарни бурда-бурда қилиб ташламасликлари мумкинлигини ҳам эътироф этади, улардан бирининг қатл олдида хасталик туфайли қийналганига бежиз эътиборни қаратмайди. Қатлдан кейин эса уларнинг қамоқда ўлик ҳидидан халос бўлолмай, жирканч аҳволга тушганликларини шу қадар таъсирли тасвирлайдики, хунрезлик касофати бундан кейин эгизак Викариолар гарданида абадул-абад лаънат тамғаси бўлиб қолажаги маълум бўлади.

Маркес ўз асарига ўрта асрларда яшаган португал ёзувчиси Жил Висентининг «Такаббурлик билан ҳам меҳр-муҳаббат қозониш мумкин», деган сўзларини пешсўз (эпиграф) қилиб олган. Бу пешсўз даставвал асардаги бошқа бир сюжет чизигига, ёрдамчи воқеага алоқадордир.

Анхела Байярдо Сан Романи илк бор учратганида, машҳур генералнинг бу бойвачча зурриёти унга ўта такаббур бўлиб кўринади. Байярдо Сан Романнинг лотереядан садафланган грамофон ютиш ва Анхеланинг эътиборини қозониш учун ҳамма лотереяни сотиб олиши ҳам, ўз қайлиғига совға қилиш учун бечора Конуснинг уйига харидор бўлиши ҳам, тўй куни эса пулни сочиб ташлаши ва сарфу ҳаражатлар билан мақтаниши ҳам такаббурлик белгилари бўлиб кўринади.

«Такаббур эркакларни жиним суймайди ўзи» — Анхе-

ланинг бу сўзлари бежиз айтилмаган. Лекин вақт ўтган сайин Анхелада бу такаббур йигитга нисбатан илиқ туйғулар уйғонади. Шу туйғулар даъвати билан у Байярдо Сан Романга мактублар ёзади. Бу икки мингга яқин хатлар унинг меҳр тўла юрагидан отилиб чиққанлигига қарамай, маълум бўлишича, такаббур йигит уларнинг бирортасини ҳам очмаган ва ўқимаган экан.

Бояги пешсўз аввало Анхеланинг ана шу ошиқона ҳолатига даҳлдордир. Аммо шу билан бирга, у Сантьяго Насар қисматидан ҳам четда эмас.

Омма ўлимга ҳукм этилганидан беҳабар ва шу беҳабарлиги туфайли бепарво юрган Сантьяго Насар ҳақида турлича фикрда бўлган. Электростанция хўжайини Поло Кардильоннинг айтишича, «Сантьяго Насарнинг бепарволиги унинг бегуноҳлигидан эмас, балки сурбетлигидан далолат берармиш». У воқеанавис билан суҳбатлашганида, «Йигитни пул қутиртирворганди, пул билан ажални сотиб оламан, деб ўйларди»,— деган ёзғириб. Аксар омманинг назарида, «бу хушқад, бир оз рангпар, қош-қовоғию жингалак сочлари айни арабий йигит»нинг ўлим шарпаси кезиб юрган кўчада бепарво юриши такаббурлик аломати бўлиб кўринади. Эҳтимол, шунинг учундир омма уни ўлимдан сақлаб қолмайди. Бироқ у ваҳшиёна ўлимга гирифтдор бўлганидан кейин омманинг кечикиб уйғонган меҳрини қозонади.

Терговчининг йигирма йил кейин воқеанавис томонидан топилган ёзувлари орасида бундай жумла ҳам бор эди: «Мени ишонтиринг — ақидапараст этинг, дунёни ўзгартириб юбораман». Бу «ташбеҳли, пурмаъно ибора» билан терговчининг нима демоқчи бўлгани номаълум. Аммо эгизак Викариолар Сантьяго Насарнинг Анхела олдида айбдор эканлигига ишониб, шундай иш қилганларки, дунё бўлмаса ҳам, улар истиқомат қилган шаҳарнинг ярми ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Сантьяго Насарнинг бечора онаси мотам гурзисининг остида қолди, қайлиғи Флора Мигель «гаддор фалакнинг бу кўргиликларига аччиқма-аччиқ бир чегарачи билан қочиб кетди, бу иблис йигит эса уни каучук ўрадиган барзангиларга сотиб, Флорани расвойи жаҳон қилди. Лаънат тамғаси эса нафақат эгизак Викарио, балки уларнинг синглиси Анхеланинг ҳам бўйнида қолди.

«Мени ишонтиринг — ақидапараст этинг, дунёни ўзгартириб юбораман». Бу пурмаъно ибора, афсуски, ушбу қиссада ёвуз ниятли кишиларнинг ҳатти-ҳаракатини ўзида ифодалаб келади.

«Ошкора қотиллик қиссаси» ўша фожиали куннинг хроникаси шаклида майдонга келган. Аммо у хунрезлик рўй берган кундан йигирма йил кейин ёзилган. Муаллиф, терговчи сингари, айбдорни топиш вазифасини эмас, қатл воқеасини, уни юзага келтирган муҳитни тиклаш вазифасини ўз олдига қўйган. Лекин у ҳам, табиийки, терговчи сингари, аниқ-тайин ҳукм чиқармайди, айбдорни кўрсатиб, мана шуни отинглар, демайди. Зеро, бу тасвир этилган воқеада муайян бир киши айбдор эмас. Ёзувчи пок ниятдан, эзгу мақсаддан холи кишиларнинг азалий одатлар асосида яшаётгани, уларнинг давр дарёсининг тинимсиз оқимидан беҳабар ва бепарво қолганларини кўрсатган, холос.

Габриэль Гарсиа Маркес ижоди нафақат Лотин Америкаси, балки ҳозирги жаҳон адабиётида катта воқеа бўлди. Бу биринчи навбатда воқеликнинг, ҳаётий жараённинг мислсиз даражада ҳаққоний тасвир этилиши билан боғлиқ. Маркес биз учун тили, урф-одати, ҳаёт тарзи ва руҳий олами нотаниш бўлган кишилар ҳаётини суратчи тарзида акс эттирмай, уни бадий тадқиқ этишга эришади. Худди шу нуқтада у бадий юксаклик сари кўтарилади.

«Ошкора қотиллик қиссаси» шу маънода Маркеснинг шоҳ асари эмас. У бизни ёзувчининг ўзига хос истеъдоди билан, бу истеъдоднинг ҳаётдаги чалқаш, мураккаб тақдирларни ёритиб кўрсатиш, биз кечираётган ҳаётнинг қатқат пардалари орқасида яширинган кишилар руҳиятини акс эттириш иқтидори билан таништиради, холос.

Маркеснинг ўзига хос миллий насри фақат Лотин Америкаси адабиётининг эмас, балки жаҳон адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Савол ва топшириқлар

1. Маркес ижоди тўғрисида нималарни биласиз?
2. «Танҳоликнинг юз йили» романини ўқиганмисиз? Агар ўқиган бўлсангиз, асарнинг қайси жиҳатлари сизга бадий кашфиёт бўлиб туюлган?
3. «Ошкора қотиллик қиссаси»даги Викариолар билан «Кутлуғ қон»даги Ёрмат образлари ўртасида қандай яқинлик ва ўхшашлик бор?
4. Мазкур асарнинг бадий қиммати, сизнингча, нимада?
5. Ёзувчининг ижоди ҳақида ёзма иш тайёрланг.

Чингиз Айтматов

Чингиз Айтматов қирғиз халқининг улуғ ёзувчисидир. Унинг номи ХХ асрда халқаро миқёсда тан олинган жаҳон адабиётининг буюк вакиллари билан бир сафда туради.

Айни вақтда кўпдан-кўп таниқли адабиётшунос олимлар уни Л. Н. Толстой, Ф. Достоевский, Фолкнер каби адиблар қаторига қўядилар. Шу маънода у ҳаётлик чоғидаёқ мумтоз (классик) адиб деган ёзувчи учун ниҳоятда шарафли эътирофга муносиб бўлган сўз устасидир.

Собиқ Совет Иттифокидан ажралиб чиққан жумҳуриятларда, Россиянинг ўзини ҳам кўшиб ҳисоблаганда, Чингиз Айтматовдай машҳур ёзувчи кам топилади. Унинг асарлари жаҳоннинг етмишдан ортиқ тилига таржима қилинган.

У қирғиз ва рус тилида бирдек ижод қилувчи зуллисонайн ёзувчидар. Икки тилда ижод этиш бадий адабиёт учун янги ҳодиса эмас, албатта. Масалан, Алишер Навоий ўзбек ва форс тилида, Абдурауф Фитрат ўзбек ва тожик тилида ижод этишган. Бироқ бу тиллар мансуб халқларнинг яшаш, фикрлаш тарзи бир-бирига ниҳоятда яқин бўлганлиги боис мазкур жараён адиб учун бадий фикрлаш йўсинида табиий бир ҳол сифатида кечди.

Қирғиз ва рус маданияти, ёзма адабиётининг тараққиёти даражасидаги, халқларнинг урф-одати, тарихи, яшаш тарзидаги, миллий фикрлашдаги, тилидаги ўзига хосликлар, фарқлар жуда катта экани барчага аён.

Ана шу — бир-биридан катта фарқ қилувчи асосларнинг бирдек ўзлаштирилиши, бадий тафаккурда уйғунлаштирилиши ҳамда қирғиз фарзандидаги истеъдод жаҳон адабиётига Чингиз Айтматовдек даҳо сиймони берди.

Муаллиф айрим асарларини аввал қирғиз тилида ёзиб (масалан, «Момо ер», «Қизил дуррачали сарвқоматим») сўнг ўзи рус тилига таржима қилди. Баъзи асарлари эса, аввал рус тилида ёзилиб (масалан, «Оқ кема», «Алвидо, Гулсари») сўнг қирғиз тилига ўтирилди.

Инсониятни тўлқинлантираётган улкан маънавий муаммоларни, асосан, қирғиз халқининг, унга ёндош халқларнинг кўп асрлик ўтмиши ва бугунига доир қувонч-ташвишларини, ранг-баранг инсоний тақдирлар тимсолида бадний гавдалантириш ёзувчи асарларини бирлаштириб турувчи хусусиятдир.

Ёзувчи асарларида шу куннинг долзарб ҳодисалари халқ оғзаки ижоди орқали етиб келган афсоналар, ривоятлар билан сингишиб ажиб бир яхлитлик ташкил этади.

Чингиз Айтматов асарлари зиё олувчи қуёш — инсоният тарихидаги энг улкан дostonлардан бири саналувчи қирғиз «Манас»идир.

Рус, шарқ халқлари, жаҳон адабиётидаги илғор анъаналарни ўзлаштирган Чингиз Айтматов ижоди бугунги кунда, ўз навбатида, кўпдан-кўп миллий адабиётлар равнақига ва, умуман, жаҳон адабиёти ривожига баракали таъсир кўрсатмоқда.

Чингиз Айтматов ўзбек халқи ва ўзбек адабиётининг катта дўстидир. Византия маданияти жаҳон маданияти равнақига нечоғли таъсир кўрсатган бўлса, ўзбек маданияти Марказий Осиё халқлари маданияти ривожига шу даражада таъсир кўрсатгандир, дейди Чингиз Айтматов. Ёзувчининг деярли барча йирик асарлари ўзбек тилига ўтирилган. Унинг қисса, романларини ўзбек китобхонига етказишда Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров каби моҳир таржимонлар астойдил меҳнат қилмоқдалар. Халқлар ўртасида тинчликни, адабиётлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлаш ишида Чингиз Айтматов давлат ва жамоат арбоби сифатида улкан ишларни амалга оширмоқда.

Ҳаёти ва ижоди.

Чингиз Тўракулович Айтматов 1928 йил 12 декабрда Қирғизистоннинг Талас водийсидаги Шакар овулида туғилди.

Бобоси Айтмат оға ажойиб қўбузчи эди. У темир йўлда ишлаши муносабати билан ўғли Тўрақулни Авлиёотадиги рус-тузем мактабига жойлаштирди. Кейинчалик, Тўрақул Айтматов Қирғизистоннинг катта давлат арбоби даражасига кўтарилди. Бироқ, афсуски, шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлди. Чингизнинг онаси Наима Айтматова ўқи-мишли, оқила аёл эди.

Бўлажак адибга болалик йилларида бувиси (дадасининг онаси) Ойимхон ая ва унинг қизи Қорақиз опа кўпдан-кўп эртақ, ривоят, афсона, қўшиқлар айтиб беришди. Ёзувчи асарларида болаликда эшитган шу ривоятларнинг муайян таъсири бўлса, ажаб эмас.

Чингиз аввал рус мактабида ўқиди, сўнг қирғиз мактабида ўқишни давом эттирди. Уруш даврида Шакар қишлоқ кенгашида котиблик қилди, тракторчилар бригадасида ҳисобчи бўлди. Уруш тугагач, Авлиёотадаги зооветеринария техникумида ўқиди. Қирғизистон қишлоқ хўжалик институтини тугатиб, 1956 йилгача уч йил зоотехник бўлиб ишлади. Талабалик йилларида ва ўқишни битиргач «Ҳошим», «Газетачи Дзюйдо», «Оқ ёмғир», «Сепоячи» каби бир қатор ҳикоялар ёзди.

Зооветеринария соҳаси Айтматов тақдирида беиз кетмади. Кейинчалик, унинг деярли ҳар бир асарида жониворлар жуда катта ўрин эгаллайди. Ҳатто, «Алвидо, Гулсари», «Қиёмат» сингари романларда улар инсон билан баб-барабар етакчи қаҳрамон сифатида тасвирланади.

Чингиз Айтматов қалбини сеҳрлаган, тафаккурини эгаллаган соҳа ветеринария эмас, сўз санъати бўлиб чиқди.

У 1956—1958 йилларда Москвада Ёзувчилар уюшмаси қошидаги олий адабиётчилар курсида таҳсил олди.

Ёзувчи бадиий ижодни муттасил ва узлуксиз равишда давлат ва жамоат ишлари билан қўшиб олиб бормоқда. У турли йиллар давомида Қирғизистондаги етакчи адабий журнал «Литературный Киргизистан»нинг бош муҳаррири, «Правда» газетасининг республикадаги муҳбири, Қирғизистон кинематографчилар уюшмаси бошқарувининг раиси бўлиб ишлади. У жумҳурият кино санъати ҳам катта ҳисса қўшди. Қирғиз кино санъати ҳам худди бадиий адабиёти каби Айтматов асарларининг экранлаштирилиши мисолида жаҳон миқёсига чиқди.

Алб Қирғизистон ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилди. Халқаро адабий жараён равнақида катта мавқега эга «Иностранная литература» журнали ҳайъатини бошқарди. Халқаро миқёсдаги санъаткор ва ёзувчиларни бирлаштирган «Иссиққўл анжумани»ни ташкил этди.

Чингиз Айтматов Қирғизистон халқ ёзувчисидир (1968).

Адиб номини илк бор халқаро миқёсда машҳур қилган асар «Жамила» қиссаси бўлди. 1958 йилда ёзилган бу қисса 1959 йили рус ва француз тилларида китоб ҳолида эълон қилинган, икки йил ичида собиқ Иттифок ва ҳо-

риждаги ўттизга яқин тилга ўгирилди. Шўро адабиётида бундай ҳодиса бўлган эмас. Асарни француз тилига ўгирган Луи Арагон уни «муҳаббат ҳақида ёзилган жаҳондаги энг ажойиб қисса» деб баҳолади ва хатто мақоланинг номини ҳам шундай деб атади.

Қиссада Жамила ва Дониёрнинг беғубор, покиза муҳаббатлари асосида инсон эрки ва ҳуқуқи, асрий одатларга фаол муносабати кўрсатилади. Севги олий туйғу, қудратли куч. Бироқ ниятга етиш учун ёхуд уни ҳимоя қилиш учун баъзан шу севгининг ўзидан кам бўлмаган даражада ирода кучи ва қудрати ҳам керак бўлади. Бу севги Дониёр ва Жамилани қуршаган муҳитдагидек ўзгалар томонидан тушунилмайдиган ёки тушунишни истамайдиган, намоён бўлиши жиҳатидан қаҳрамонларни вояга етказган ахлоқий ва маънавий нормаларга зид бўлса-чи?!

Жамила ва Дониёр муҳаббати ана шундай синовга дуч келади. Улар ортиқча оҳ-воҳларсиз, тўполон-жанжалларсиз урф-одатларни топтамай, унга ҳурматларини сақлаган ҳолда, энг асосийси, муҳаббатларини оёқ ости бўлишига йўл қўймай, бошларини тик кўтарганча ўзларининг эркин туйғуларини оламига кетадилар.

Мана шундай, бош қаҳрамонлари тақдиридаги кескин бурилишлар асносида давр ва халқ тақдирида юз берадиган тарихий ўзгаришларни бадиий гавдалантириш Чингиз Айтматов ижодий принципнинг етакчи хусусиятидир. Бу хусусиятни унинг «Биринчи муаллим» (1962), «Сомон йўли» (1963) қиссаларида ҳам кўрамиз.

Новаторлик Чингиз Айтматов ижодининг бош хусусиятидир. «Сомон йўли» («Она Ер») қиссаси бунинг ёрқин далилидир). Асарнинг бош қаҳрамони Тўлганой ҳаётнинг жуда оғир машаққатларини бошдан ўтказган. Дахшатли уруш уни эридан, уч ўғлидан жудо қилган. Бироқ, бу етмагандек, тақдир унинг бошига яна бир кулфат солади. Фарзанди ўрнига фарзанддай бўлиб қолган келини Алман ҳаётдан бевақт кўз юмади. Шунчалар аччиқ, шунчалар бешафқат бўласанми, эй қисмат!? Бироқ, ёзувчи тасаввурича, қисмат батамом бешафқат бўлиши мумкин эмас. Чунки ҳаёт шундай. Келинидан Тўлганойга ёдгор бўлиб набира қолади. Унинг ҳаётида ҳаётнинг давоми, Тўлганой авлодлари касбиқорининг адабияти мужассам.

Чингиз Айтматов асарларида инсон, коинот (космос), она ер — табиат, жониворлар дунёси — ҳаммаси яхлит алоқадорликда, бир бутунликда берилади. «Сомон йўли» қисса-сидаги Тўлганойнинг она ер билан суҳбатлашуви, она Ер-

нинг Тўлганой саволларига худди тирик одамдек жавоб қайтаришларида Айтматовга хос бўлган бадий маҳоратни, рамзий-фалсафий усул теранлигини кўрамиз.

Ёзувчи маҳорати табиат ва жамият, ўтмиш ва бугун, асотир ва янгилик, фантазия ва реаллик, афсона ва ҳақиқат узвийлигини бадий тасвирлашда намоён бўлади.

«Оқ кема» қиссаси адибнинг ана шу йўналишдаги поклик ва адолат, хунрезлик ва унинг ахлоқий илдишлари, миллий анъаналар ва инсоний қадриятлар талқинига бағишланган навбатдаги энг гўзал асарларидан биридир.

Асарда ўқувчи нурдай тоза орзулар оғушида яшовчи, Она буғу ҳамда Оқ кема ҳақидаги эртақларнинг эртақ эмас, чин эканига астойдил ишонган ва уларнинг рўёбга чиқишига кўз тутган Бола: ниҳоятда ҳалол, самимий ва ҳақгўй бўлишига қарамай қизи, набираси тинчлиги ва осойишталиги деб ўзгаларга қарам ва мутеъ бўлиб қолган, шу боис, ҳатто Она буғунини ўлдиришгача бориб етган Мўмин бобо: одам қадри-ю табиат, миллий қадрият-у урф-одат барчасига бир пул деб қарайдиган ваҳшийсифат Ўрозкул сингари образларга дуч келади.

Она буғунинг ўлдирилиши натижасида барча орзу-умидлари чил-парчин бўлган Боланинг балиққа айланиб, оқ кемага етиш мақсадида сувга тушиб нобуд бўлиши рамзига ёзувчи тоза умид ва инсоний покликни, маънавий тубанликка қарши исённи, баркамолликни улуғловчи катта эстетик маънони сингдирган.

Адибнинг «Алвидо, Гулсари» (1966) романида маъъавий муаммолар талқини янада чуқурлашди. Унда ёзувчи ҳаётнинг янги-янги аччиқ ҳақиқатларини қаламга олди. Умрининг энг оғир ва суронли йилларида ёнида содиқ бўлган оти Гулсари ҳаётдан кўз юмаётган чоғи унинг боши узра ўтириб инқилобдан аввалги болалигидан то кексайганича бошдан кечирганларни яна бир бор хотирасидан ўтказган Танабой киёфасида бутун бир халқ, бутун бир давр гавдалангандек бўлади.

Романдаги чуқур психологизм гоҳ Танабойнинг туйғу ва ўйлари, гоҳ Гулсарининг хотира ва кечинмалари тарзида берилиши ва ҳар гал инсон руҳининг чуқур қатламларига, жонивор оламининг ички дунёсига кириб борилишида Айтматовнинг инсон ва уни қуршаган борлиқни бир бутунликда беришдек катта маҳорати кўзга ташланади.

Чингиз Айтматовнинг ҳар бир асари чуқур психологизм, теран конфликтлар, ўзига ҳос драматик коллизиялар билан ажралиб туради.

Жаҳон миқёсида, асосан, қисса ва романлари билан танилган адиб драма жанрига ҳам мурожаат этди. 70-йилларнинг бошларида Чингиз Айтматов Қ. Муҳаммаджонов билан ҳамкорликда «Фудзиямадаги учрашув» номли драма ёзди. Фудзияма, бу аслида, Япониядаги муқаддас тоғнинг номи, бу ерга одамлар илтижо ва тавба-тазарру қилиш, яратгандан гуноҳларини ўтишни сўраш учун келадилар.

Бироқ драмадаги воқеа бўлиб ўтадиган Фудзияма Япониядаги машҳур тоғ эмас. Асар қахрамонларидан бирининг аёли совхоздаги сўлим қирлардан бирига ўзича шундай ном қўйган. Драмадаги воқеалар шу қирда бўлиб ўтади.

Болалар уйида 30-йилларда бирга тарбияланган тўрт дўст узоқ йиллардан сўнг яна учрашадилар. Булар совхоз директори Дўстберган Мустафоев, кишлоқ мактабидаги тарих ўқитувчиси Мамбет Абаев, илмий тадқиқот институти директори, тарихчи олим Осипбой Татаев, ёзувчи ва журналист Исабек Мергенев. Дўстлар дийдорлашувида уларнинг аёллари ҳам қатнашадилар. Драмадаги воқеа ва ҳодисалар асосини шу учрашувдаги суҳбат, суҳбат чоғидаги хотиралар асносидаги виждон ва имон таҳлили ташкил этади.

Чингиз Айтматовнинг «Асирга татиғулик кун» ва «Қиёмат» романларида: тузум ва жамият ҳаётининг кейинги босқичида замондошларимизни алоҳида тўлқинлантираётган ва эътибор талаб этилаётган маънавий-ахлоқий муаммолар янада кенг ва атрофлича бадиий гавдалантирилди.

«Асрга татиғулик кун»
романи.

«Асрга татиғулик кун» романи (1980)

Чингиз Айтматовнинг жаҳон миқёсидаги шуҳратига янги шуҳрат қўшди. Адиб бу асарида ҳам ўз ижодий услубига, принципларига содиқ қолиб, ҳаётдаги ўзгалар кўп ҳам эътибор беравермайдиган, оддий меҳнаткаш кишилар тақдирини бадиий акс эттирди. Юзаки қараганда бу кишилар ҳаётининг нимаси бадиий асарга асос бўлиши мумкин, деган савол ҳам туғилиши мумкин. Лекин буюк ёзувчининг истеъдоди ва ҳайратомуз маҳорати шундаки, у ана шу оддий кишилар бошидан кечган воқеалар, уларнинг орзулари, умид ва армонлари, бахт ва бахтсизликлари мисолида фақат Марказий Осиё халқларини эмас, балки бутун инсониятни тўлқинлантираётган муаммоларни кўтариб чиқади.

«Асрга татиғулик кун» романида акс эттирилган воқеалар, асосан, Бўронли деб ном олган темир йўл бекатидаги

миттигина — олти-етти оила яшайдиган «овулча»да рўй беради. Овулча эса Қозоғистоннинг ҳайҳотдек Сарийзак чўлида жойлашган.

Роман композицияси ниҳоятда маҳорат билан тузилган. Ундаги воқеалар бутун умр шу Бўронли темир йўл бекатида оддий темирйўлчи бўлиб ишлаган Қозонқопнинг вафоти, уни дафн этиш учун Она Байит қабристони томон йўлга тушиш билан бошланади. Асардаги воқеалар шу манзилга етиб келгунча ўтган вақт ичида содир бўлади. Бирок, ёзувчи лирик чекиниш, ҳикоя ичига ҳикоя жойлаштириш усули билан қаҳрамон тақдирининг ўтмиши ва ҳатто келажикга мурожаат қилади, замондошларимизни тўлқинлантираётган улкан умуминсоний муаммоларнинг тарихий ва фалсафий асосларини очиш учун ўз бадиий таҳайюлини замон ва макон доирасида жуда эркин кўяди. Романининг «Асрга татигули кун» деб номланишига боис ҳам шундан.

Чинакам одам бўлиб яшаш кераклиги барчага маълум. Бирок, чинакам одам сифатида ҳаёт кечириш осон эмаслиги, бу талабга жавоб бера олиш анча оғир ва мушкул экани, ҳатто у қайси бир йўсинда қурбон талаб қилиши ҳақида доим ҳам очиқ гапирилмайди.

Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романи ана шу — чинакам одам сифатида ҳаёт кечириш қийин эканини рўй-рост, ҳаққоний ва ҳалол, бадиий жиҳатдан теран кўрсатиб беришга бағишланган. Асар қаҳрамонларини ҳам шунчаки яхши ёки ёмон деб бўлмайди, улар мураккаб инсоний тақдирга эга кишилардир. Улар ўзларини дарҳол севишга ёки нафратланишга эмас, балки, китобхонларини ўзлари ҳақида кўпроқ мушоҳада юритишга ундаб, ўз вужудига кўпроқ назар ташлашга ва шу аснода ўз тақдирини таҳлил этишга ўргатадилар.

Асарнинг бош қаҳрамони Эдигей Жонгелдин ҳалол, меҳнаткаш одам. У урушда қатнашган, қийинчиликларни кўп кўрган, Бўронли бекатида темирйўл ишчиси бўлиб ишлагунча бошидан не-не кўргуликларни ўтказган, барига чидаган.

Ёзувчининг ўз тили билан айтганда, шу Эдигей Бўрон абадий ва ўткинчи ҳодисалар силсиласида ҳозир бутун инсониятни, шу жиҳатдан унинг донишманд фарзандларини ҳаяжонга солаётган муаммолар меҳварига қўйиб тасвирланади. Романда инсоннинг ўз-ўзини англаш, ўзлигини билиш ва тушуниш муаммоларини бадиий акс эттиришга алоҳида эътибор берилган.

Қозонқоп вафот этишидан аввал ўзини Сариўзак чўлидаги Она Байит қабристонига дафн этишларини васият қилган. Уйдан анча олис бўлишига қарамай Қозонқоп бундай васият қилишининг сабаби, бу қабристоннинг муқаддаслигида. Муқаддаслигининг сабаби эса, у ерга аждодларининг волидаи муҳтарамаси Найман она дафн этилганида. Шундай буён Сариўзак ва унинг атрофидаги одамлар қадим-қадимлардан буён шу ерга қўйилади. Найман она ким? Найман она ўзлигини, ўғлини сиймосида халқининг ўзлиги ва келажagini сақлаб қолиш илинжида манкуртликка қарши якка исён кўтариб жон фидо қилган Онаизор.

Манкурт ким? Манкурт — ўтмишини, ота-онаси-ю, жаъмики таниш-билишларини, ҳатто ўзининг ким бўлганини, кимнинг, қайси халқ, мамлакат фарзанди экани-ю нима иш билан шуғулланганини буткул унутиб, ҳотира деган нарсадан батамом айрилган ва, асосан, овқат, ейишгагина ақли етиб, уни шу ҳолга солган хўжайинининг топшириқларини сўзсиз, беистисно бажарадиган, ўз исмини ҳам ёддан чиқариб, махлуққа айланган инсондир.

Манкуртлар ҳақидаги ривоят «Асрга татиғулик кун» романининг замонавий аҳамиятини белгиловчи энг муҳим қисм ва романининг буткул хўжайраларига сингиб кетган етакчи ғоялардан бирининг манбаидир.

Ривоятга кўра, қадим замонларда Сариўзак ерлари босқинчи жунгжанглар ромонидан забт этилган. Улар асир олинган ерли жангчиларнинг сочларини тап-тақир кириб, янги сўйилган туя терисидан бошларига қадпоқ кийгизиб, офтоб қизигида чўлга ҳайдаб қўйганлар. Қийноқ шу қадар ваҳший ва азобли бўлганки, уларнинг кўплари чидамай нобуд бўлган. Омон қолганлари эса, хотира деган нарсадан маҳрум манкуртга айланган.

Сариўзакнинг ана шундай манкурт йигитларидан бири Жўломон ўтмишини хотирлаш у ёқда турсин, ҳатто ўзини қутқаргани келган туққан волидасини танимайди, на уруғи, на отасининг номини эслайди. Бу етмагандек, жўнгжанглардан бирининг ўргатуви билан ўз онасини отиб ўлдиради. Бу Найман она эди. Қозонқопни дафн этгани олиб келишгаётган Она Байит қабристони шу онаизор қўйилган макон эди.

Романдаги инсоннинг инсонлиги ўзини англаши ва танишидан, ўзини таниш эса, ўзининг, миллатининг, халқининг, ватанининг тарихини билишдан бошланади деган

юксак умуминсоний ғоя шу тариха тарихий-фалсафий ва бадийий уйғунликда образли тарзда акс эттирилади.

Ёзувчи бутун асар давомида фантастик усулда космос ва космодром муаммоларига китобхон диққатини ўқтин-ўқтин жалб этиши бежиз эмас. Бу бир жаҳатдан ердаги оддий инсоний муаммолар ҳал бўлмаётгани ҳолда, коинотни забт этишдек ютоқишнинг нечоғлик авж олганига, ергина эмас, осмон талаш бўла бошлаганига ишора бўлса, иккинчи томондан миллий қадриятлар, ватан ва замон муаммосига бориб боғланади. Гап шундаки, бийдай чўлда бўлганига қарамай, космодромга ажратилган ҳудудда экани учун қанчадан-қанча чақирим жойдан олиб келинган марҳум Қозонқопга ўз она тупроғидаги Она Байит қабростонидан икки газ ер беришмайди.

Чингиз Айтматов асардаги бу кинояга шу билан нуқта кўймайди. Марҳумга бундай муносабат сабабини ёзувчи худди ана шу, мунқуртлик — замонавий манқуртлик муаммоси билан ҳам боғлайди. Яъни Қозонқопнинг ўғли, вилоят микёсида амалдор даражасига етган Собитжон амалидан ажраб қолишдан, ўз тили билан айтганда, «орқасига бир тепиб ишдан ҳайдашларидан» кўрқиб, Она Байит қабростонини сақлаб қолишгина эмас, ҳатто отасини шу ерга дафн этишга ҳаракат ҳам қилмайди. Қоқ чўлнинг ўртасида қолган отасининг якка қабри эртанги ёмғирларда ном-нишонсиз йўқолиб кетишига бепарво қарайди.

Эдигейнинг ўз ичида шивирлаб, нафратланганча: «Сен манқуртсан! Ҳақиқий манқурт!» дейиши, Собитжонга берилган тағзаминли баҳо эди.

Адиб манқуртлик муаммосида жаҳондаги жуда кўп минтақалар учун даҳлдор буюк империячилик, шовинистик сиёсатга муносабат билдириб, тарих ва инсоннинг ўз-ўзини англаши деган юксак маънавий-ахлоқий тушунчани акс эттирди.

Эдигей катта ҳаёт йўлини босиб ўтган. Урушда қанчадан-қанча даҳшатларни бошдан кечирган. У ҳақиқатнинг кўзига тик қарашдан чўчимайди. Ўзининг бошига ташвиш келтириши мумкин бўлса ҳам, тўғри деб билган нарсани тўғри деб айтишдан қайтмайди, виждонига қарши бормайди.

Хусусан, 40-йилларнинг охирларида собиқ ўқитувчи Абутолиб Қуттибоев ҳақида сўраб-суриштирган терговчи билан қаттиқ баҳсга киришади. Абутолиб уруш даврида югослав партизанлари сафида ҳаракат қилгани учуноқ унга

ватан хоини эмасмикан, деб шубҳа остида қарашни инсофсизлик деб билади. Умуман, қонун-қоида, ҳуқуқ нормалари билан доим ҳам белгиланавермайдиган инсоф ва имон муаммолари Чингиз Айтматовнинг деярли барча асарларидаги энг муҳим маънавий асослардан биридир.

Инсоф ва имон Эдигей ва Қозонқопни бирлаштириб турувчи умумий фазилатлардан бири. Қозонқоп катта авлодга, Эдигей эса, ундан кейинги авлодга мансуб. Шу боис, улар ўртасида ҳаётга қарашда ҳам маълум фарқлар бор. Бироқ, виждон, эътиқод масаласига келганда, тўғрилиқ уларни бирлаштириб туради.

Масалани, жамоа хўжалиги тузиш (коллективлаштириш) даврида зўравонлик, қув-қув, қама-қама сиёсати туфайли канчадан-канча бола отадан, ука акадан воз кечди. Лекин Қозонқоп бу масалада иродаси катъий эканини кўрсатди. Илғор шўрочиларнинг зуғумига қарамай, отасидан воз кечмади. У жойларда янги ер очди, тракторчилик, бригадирлик қилди. Ҳалол ишлади. Сўнг яна Сариўзакка қайтиб келди.

Шу Сариўзак Бўронли темир йўл бекати оддий темир-йўлчи сифатида ҳалол меҳнат қилган Қозонқопнинг ҳам, Эдигейнинг ҳам ички дунёси ва дунёқарашини шакллантирган, чиниқтирган маскан. Турмуш уринишлари туфайли Эдигей, ҳатто, ўрта мактабни тугатишга ҳам улгурган эмас. Олий маълумот ҳақидаги орзулар ҳам ҳаётнинг унга насиб этган ана шу имкониятлари остида қолиб кетган. Бироқ яшамоқ ва меҳнат қилмоқнинг олий дарсини у яна шу — барчага она бўлган ҳаётнинг ўзидан олган.

Шу маънода Эдигей чексиз козоқ саҳроларида ҳалол меҳнат қилаётган, турмушнинг аччиқ-чучугини тотган, катта ҳаётий тажрибаларга эга минглаб козоқ биродарларнинг умумлашма образидир.

«Асрга татиғулик кун» романи чуқур фалсафий маънолар билан сугорилган. Эзгулик инсонга энг зарур эҳтиёж. Усиз инсон яшаши мумкин эмас. Бироқ у осонлик билан амалга ошмайди. Бунинг учун жуда катта қийинчиликларни енгишга чидамоқ керак. Эдигей, қозонқоп ва Абутолиб сингари образлар тақдири ва талқинида ёзувчи — ҳатто, эзгуликнинг кўпинча турли кўринишдаги маънавий қурбонлар, азоб-уқубатлар талаб қилишини теран бадиий гавадантиради. Эзгуликнинг йўли осон ва текис бўлиши мумкин эмас. У доимо аёвсиз курашлар силсиласининг натижаси сифатидагина намоён бўлиши ва бунинг устига доим ғолиб бўлавермаслиги ҳам мумкин. Унинг мағлубиятидаги

ғалабани кўрсатиш, уни умидсизликдан халос этиш, ўзига ва ҳаётга ишончини мустаҳкамлаган санъат ва адабиётнинг бурчидир. Чингиз Айтматовнинг ана шундай асарларидан яна бири «Қиёмат» романидир.

«Қиёмат» романи.

Жамиятнинг барбод бўлиши, энг аввало, Имоннинг оёқ ости бўлиши ва кадрсизланиши билан бошланади. Адолатнинг қатағон этилиши, ҳақгўйликнинг исканжага олинishi билан ривож топади. Бунинг натижасида маънавиятнинг бузилиши рўй бериб, «у дунё» эмас, шу дунёнинг ўзидаёқ инсон тафаккури ва тасавури сиздира олиши мумкин бўлган энг чексиз даҳшат — қиёмат сари яқинлашув жараёнига йўл очилади.

Чингиз Айтматов «Қиёмат» романида шўро турмуш тарзини кўкларга кўтарган жамият «тараққиёти» нинг сўнги босқичидаги ана шу жараёнларни бадиий акс эттирди. Тўғри, Айтматов жамиятни буткул қиёмат дегани йўқ ва бундай дейиши мумкин ҳам эмас эли, албатта. Адиб, жамиятдаги қиёматга мойил ва ўхшаш ҳодиса-воқеаларни, тақдирларни гавдалантиради.

Маълумки, диний таълимотдаги қиёмат кўра, ёмонлар ўз қилмишларига яраша жазога, яхшилар эса ўз эзгуликларига муносиб ажрга ноил бўладилар. Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романида эса, эзгулик ва олижанобликнинг, яхшилик ва тўғрилиқнинг, адолат ва ҳақгўйликнинг қиёматқойим даражасига тушаётган ҳолатлари табиат ва жамият, инсон ва имон муаммоларини акс эттириш орқали кўрсатилади.

Табиатни поймол этиш туфайли рўй бераётган қиёмат даражасидаги пайхонликлар, барбодликлар, хунрезликлар ўз-ўзидан бўлаётгани йўқ. Уларни амалга ошираётган катта ижтимоий кучлар, разил одамлар бор. Бўрилар — Акбара билан Тошчайнарга табиатда яшаш учун хатто ошён қолмаслиги: тоғда ноёб конга йўл очилиши муносабати билан уларнинг уяси жойлашган қамишзорга буткул ўт қўйилиши туфайли беш бўри боласанинг нобуд бўлиши; Акбара билан Тошчайнар тоққа қочгандан сўнг эса, бу ерда янги дунёга келган тўрт бўри боласининг энди разил, инсоний хислатлардан маҳрум Бозорбой томонидан ўғирланиб, арақ олиш учун сотиб юборилиши; Обер-Кандалов бошлиқ ваҳшийсиёқ кишилар томонидан мўмай пул топиш илинжида сайғоқларга қирон келтирилиши ва бошқалар табиатни қиёматга солаётган ҳодисалар эмасми?

Ёки Бўстоннинг қанчадан-қанча яхши, бамаъни таклиф-

ларидан бирортасини қабул қилмай минг-минглаб чўпонларни, уларнинг оилаларини азоб-уқубатда яшашга гирифтор қилиб келаётган тузумнинг бошқарув сиёсати, моҳият эътибори билан, ўз фуқароларини қиёмат азобига тенг уқубатларга онгли равишда раво кўриши эмасми?

Хато ва гуноҳларни худо ҳам, бандаси ҳам кечиради, бунинг учун тавба-тазарру қилиб, тўғри йўлга кирмоқ керак деган ва қисматини шу йўлга тиккан Авдий Калистратов тақдири-чи? Бу чорлов, бу даъват учун нашавандлар тўдаси уни ит азобидида тепкилаб, поезддан итқитиб юборади. Шу тахлитга тавба-тазарруга, имонга, тўғри йўлга чорлагани учун, сайғоқларга қирон келтирмаслигини зор-зор сўраб илтижо қилгани учун Обер-Кандалов бошлиқ ваҳшийлар гуруҳи уни тириклайин дарахтга осиб кетади.

Ёзувчи бу тахлит содир бўлаётган воқеалар янгилик эмаслигини, бу касаллик фақат XX асрга келибгина пайдо бўлмаганини таъкидлаш учун тарих асотирларидан ўзига хос қиёс мисол олади ва унинг ниҳоятда теран, фалсафий ифодасинини беради.

Бу Исо билан алоқадор диний таълимотнинг бадий талқинидир. «Худога муҳаббат билан тўлмаган дил иллатларга тўлади», дейди Исо. Романдаги Исо фикрининг асоси фақат шундагина эмас. Унинг фикрича, инсон Худони дилида сақлар экан, ҳеч қачон инсонни назардан кочирмаслиги керак. Мана, Исо айтган юқоридаги фикрнинг давоми: Инчунун, инсонга муҳаббат билан лиммо-лим бўлмаган дия ҳам, вовайлоким, ўликдир».

Одамларни ўз гуноҳларини ювишга чақириш учунгина эмас, бундан ташқари «уларнинг кўзларини очиш ва илоҳий ҳислатларини уйғотмоқ учун» Исё жонини қурбон қилишга рози.

Рим нойиби Понтий Пилат ва ғанимлар эса Исонинг бу ҳаракатини халойиқни исёнга чақириш ва халқни йўлдан уриш деб баҳолайдилар. Агар Исо бу йўлдан қайтса, Понтий Пилат унинг бошини халос этишга ваъда беради. Аммо, белгиланган йўлдан қайтмоқдан кўра азобда жон таслим этишни раво кўради.

Имонсизлар даврасида яшаш, одамларни эзгуликка чорлашда ўз йўлидан қайтмаслик ва бунинг учун ҳатто жонни аямаслик ва шунга қарамай, азиятлар чекиш ва нобуд бўлишда Исо, Авдий, Бўстон сингари асар қаҳрамонлари ўртасида умумийлик ва муштараклик бор.

Масалан, Понтий Пилат Исога «сўзингдан қайтсанггина бошингни халос этасан», дегани билан, Исо сўзидан қайт-

майди. Авдий эса нашавандларни тўғри йўлга солмоқчи, «разолат чоҳидан халос этмоқчи» бўларкан, улар томонидан ўласи қилиб тепкиланганда, ваҳшийлар бошлиғи Гришанни бир оғиз ёрдамга чақирганда, олам гулистон эди, лекин у бу ишни қилмайди. «Мен худо олдида ҳам, ўз олдимда ҳам сизлар учун жавобгарман» дейди Авдий Гришанга. Ҳақга, тавба-тазарруга, тўғри йўлга чақирувчиларга қарши бўлганларнинг табиатида ҳам умумийлик, ўхшашлик кучли. Исои ҳам, Авдийни ҳам, Бўстонни ҳам ғанимлари одамларни тўғри йўлдан уришда, уларни айнитишда айблайдилар.

Шу боис Чингиз Айтматов асаридаги Исо, Авдий, Бўстон сингари қахрамонларнинг Понтий Пилат ва Иуда, Гришан ва Обер-Кандалов, Бозорбой ва Қўчқорбоев сингари имонсизлар даврасида умр кечиришини қиёмат азобидан узоқ эмас, деб тасвирлайди. Шунинг учун имонсизлар даврасида Исо ҳам, Авдий ҳам, Бўстон ҳам эмон қола олмайдилар.

Асардаги энг мураккаб образ Авдий Калистратовдир. У Худога, динга дил-дилидан, вужуд-вужуди билан ишонади. Бироқ, унинг фикрича, шу вақтгача инсоният тафаккурида бўлиб келган Худо эскирган, шу боис уни янгилаш, замондош Худо яратиш керак. Бу фикридан, ўзи айтишича, ўтда қуйдирсалар ҳам қайтмоқчи эмас. «Асрлар бўйи қотиб қолган фикрларни ўзгартириш, ақидабозликдан қутулиш, инсон руҳига Худони англашда хурлик бериш ва Худони инсон борлигининг энг олий зухуроти деб билиш»... Авдийнинг дин ва Худо ҳақидаги қарашларининг асосини ташкил этади. Бу куфрона фикрлари учун у диний семинариядан ҳайдалган ҳам. Бир жиҳатдан у сидқидилдан диндор, иккинчи жиҳатдан, бориб турган шаккок. Бир жиҳатдан у виждон ва имон йўлидан адашганларнинг тарафдори, жонкуяри, уларни тўғри йўлга солиш учун жонини беришга тайёр, айни вақтда, худди ана шуларнинг ўзи томонидан аввал итдек калтакланиб сўнг, салкам Исодек қатл этилади. Авдийни анъанавий йўсиндаги яхши ёки ёмон киши образи деб аташ қийин. У мураккаб образдир.

Чингиз Айтматов ўз бадий таҳайюлини эркин қўйиб, асарда воқеа содир бўлаётган замон сифатида, манбаларда айтилганидек, Исо билан боғлиқ воқеалар кечган салкам икки минг йил аввалги даврни танлайдимиз, бизнинг замонимизда Мўйинкум чўлларида ваҳший Обер-Кандаловчилар содир этаётган сайгоқлар қиргинини тасвирлайдимиз, Иссиқкўл атрофидаги Бўстон ишлайдиган чорвачилик совхозини чўпонлари ҳаётини акс эттирдик, воқеаларни «Учқудук»

совхози теварагидаги нашазорларга олиб ўтадимиз,— уларнинг барчасида иштирок этувчи қаҳрамонларнинг кимлигини билдирувчи бош ва етакчи хусусият сифатида имон муаммосига эътиборни қаратади. Шу фикрдан келиб чиқиб, «Қиёмат» романининг бош қаҳрамони Исо ҳам, Авдий Калистратов ҳам, Бўстон ҳам ёхуд Акбара ва Тошчайнар ҳам эмас, балки уларнинг барчасини бирлаштириб турувчи имондир, деб айтиш мумкин.

Инсониятни, эзгуликни омон сақлаб қолувчи улуғ куч билан яратганнинг маънавий кудратига ишончдан нурлиб турувчи имондадир, демоқчи бўлади ёзувчи. Ёзувчининг бу масалага муносабатдаги концепцияси жафокаш Авдий Калистратовнинг ушбу мулоҳазаларига сингдирилган: «Имон не-не авлодлар бошдан кечирган азоб-уқубатларнинг меваси, имонга эришмоқ учун минг йиллаб ва ҳар кун машаққат чекмоқ керак».

Чингиз Айтматов асарда эзгулик моҳиятини ранг-баранг: илоҳий, фалсафий, инсонпарварлик асослари билан чамбарчас алоқадорликда тасвирлайди. Зеро, эзгуликни талқин этишда бу уч омилнинг муштарак бирлиги ёзувчи ғояларини тўлақонли бадиий гавдалантиришда муҳим роль ўйнайди. Эзгуликнинг илоҳий асослари, бир жиҳатдан, Исо образи ва иккинчи жиҳатдан, диний семинарияда ўқиб, уни тарқ этган Авдий Калистратов образи орқали илғари сурилади.

Дунёвий қадриятларни илоҳий ва диний тушунчалар ёрдамида талқин этаркан, Чингиз Айтматов доим бу тушунчаларнинг инсонпарварлик йўналишига таянади.

Акбара ва Тошчайнарнинг ўй-фикрлари, ҳис-туйғулари; кўрбоши Гурам Жухадзе ва унинг йиғитларини қон қақшати ган Салдро ҳамда унинг ўз тақдири; Акбара Бўстоннинг мурғаккина ўғилчаси Кенжашни олиб қочиши ва болани қутқарамади деб ота бўрига қўшиб ўз ўглини отиб қўйиши каби манзаралар замирида ҳамда асар муаллифининг ўзига мансуб ўй-мушоҳадalarda инсон умрининг маъноси, ҳаёт-табиат-инсон, виждон ва имон, раҳмлик ва эзгулик ҳақидаги ниҳоятда чуқур фалсафий мушоҳадаларга дуч келамиз.

Эзгуликнинг инсоний асосларини Чингиз Айтматов, айниқса, Бўстон образи орқали илғари суради. Бўстон совхознинг илғор чўпони, иккинчи синфда ўқиётганлигидаёқ отаси фронтда ҳалок бўлган, онасидан ҳам эрта айрилган. Унинг суяги меҳнатда қотди. Бир бурда нонни ўзи топиб еди. Шу боис дангаса, ишەкмас, туллак, гийбатчиларни жинидадан ёмон кўради, уларга муросасиз. Бироқ ўз навба-

тида, худди шу сифатлари учун, ташаббускорлиги ва умум ишига жонкуярлиги учун Бўстонни уларнинг ҳам кўрарга кўзи йўк. «Дунёнинг шафқатсизлиги» Авдийга ҳам, Исога ҳам, ҳатто, Акбара ва Тошчайнарга ҳам, шунингдек, Бўстонга ҳам бирдек. Бўстоннинг куйди-пишдилиги, тўғриллиги учун ундан қандай қилиб ўч олишни билмай юрган Бозорбойга ўхшаганларнинг унга нисбатан фалсафаси ҳам тайёр: «илгариги замонлар бўлганда-ку, сиртига сув юқтирмас қулоқвачча совет ҳукуматининг синфий душмани сифатида шартга отиб ташланарди-я, оҳ-воҳига қарамай. Аттанг-а, у пайтлар ўтиб кетди-да».

Эзгуликнинг йўли доим азобда, лекин наинки азоб, ҳатто қиёмат бўлганда ҳам эзгулик йўлилан қайтмайди. Агар қайтса, у эзгулик эмас. Мана Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» даги асосий фалсафаси. Бўлмаса Исо йўлидан қайтмасмиди, Авдий фикрини ўзгартирмасмиди, Бўстон муросага келиб яшамасмиди?

Шуниси эътиборлики, Чингиз Айтматов Бўстон образига ва у илгари сурган фикрларга шўрө ҳукумати ва СССР барбод бўлгандан сўнггина туб моҳияти англаб етилган ва ҳар бир мустақил жумҳуриятда амалга оша бошлаган илғор ўзгаришларнинг асосларини сингдира олган эди. «Бўстон Ўркунчиев худди олдиндан ниманидир сезгандай, кулай пайт келди дегунча ўзига, тўғрироғи бригадасига доимий фойдаланиш учун ер ажраиб беришларини талаб қилган эди. Чунончи одмироқ тил билан баён этилган, аммо айрим қотиб қолган расмийчилик назарида гашига тегадиган ушбу талабдан мурод-мақсад шу эдики, кошкийди, ўзимнинг яйловим, ўтлоқ майдонларим бўлса, кошкийди ўзимнинг сурув ва ўтарларим бўлса, уларга томингдан чакка ўтиб ётса боши оғримайдиган хўжалик мудири эмас, шахсан ўзим жавоб берсам... ана ўшанда мен жамоатнинг умум ерига қараганда юз қарра кўпроқ иш қиламан, режада кўрсатилгандан неча баробар кўп маҳсул етказиб бераман, умумга тегишли ерларда худди ёлланган, келаси кузда қаерга боришга боши қотган батракдек ишлаганда, бундай нима чиқади?»

Бирок, Бўстоннинг бу фикрлари «социализмнинг муқаддас қонун-қоидаларини бузиш» деб тушуниларди ва бошлиқлар томқидан рад этилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ёзувчи адолатли, ҳақгўй Бўстонга қарши Қўчқорбоевнинг, Авдийга қарши Обер-Кандаловнинг, Исога қарши Понтий Пилатнинг қарашларида умумийлик ва муштараклик бор эканини катта

маҳорат ва бадний теранлик билан гавдалантириб беради. Адиб асардаги образлар моҳиятини очишда, инсонпарварлик гояларини китобхонга теранроқ сингдиришда асо-тирлардан маҳорат билан фойдаланади. Масалан, Эски булғор кўшиқларининг ижроси, шу кўшиқ таъсирида Авдий қалби, имонининг янада тозариши, Исо ва Понтий Пилат ўртасидаги гуноҳларни ювиш ва дил кўзларини очиш ҳақидаги баҳслари, деярли бутун асар давомида барча жафокаш қаҳрамонларнинг чорасиз чоқларда яратганга тавалло қилишлари ва шу тавалло мазмунидаги имон, ишонч ва тазаррулар нурида улар сиймоси, табиатининг янада покдомонроқ бўлиб бориши романнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги ва таъсирчанлигини оширади.

Айни ақтда «Қиёмат» романини атоқли таржимон Иброҳим Ғафуров ўзбек тилига катта маҳорат билан ўғирганлигини ҳам таъкидлаш керак.

Савол ва топшириқлар

1. Чингиз Айтматовнинг қайси асари илк бор уни жаҳонга машҳур қилди?
2. Адиб қайси асарлари учун қандай совринларга муносиб топилди?
3. «Оқ кема» қиссасида ёзувчи қандай афсона ва ривоятлардан фойдаланди?
4. «Асрга татигулик кун» романидаги манқуртлик муаммосининг маъноси, моҳияти ва ҳозирги аҳамияти нимадан иборат?
5. Чингиз Айтматов давлат ва жамоат ишларида қандай вазифаларни бажаради?
6. Ёзувчи асарлари асосида яратилган қайси фильмларни биласиз?
7. Адиб қандай драматик асар ёзди? Асардаги «Фудзияма» сўзи нима маънони билдиради?
8. «Қиёмат» романининг етакчи қаҳрамонлари кимлар?
9. Бу романда қандай гоя илгари сурилган?
10. Чингиз Айтматов асарларини ўзбек тилига ўғирган қайси таржимонларни биласиз?
11. «Асрга татигулик кун» романи ҳақида реферат ёзинг.
12. «Қиёмат» романи ҳақида маъруза тайёрланг.
13. Айтматов асарларининг жаҳон миқёсида шухратини белгилаган сабабларни аниқлашга ҳаракат қилинг.
14. Адиб асарлари ва қаҳрамонлари шахсан сизни қандай маънавий-эстетик хислатлар билан бойитгани ҳақида мустақил мушоҳада юритиб кўринг.

МУНДАРИЖА

Кириш (Н. Каримов).	3
Аср бопидати ўзбек адабиёти (1905—1916) (Б. Назаров).	11
Маҳмудхўжа Бехбудий (Б. Назаров).	25
Абдулла Авлодий (Б. Назаров).	34
20-йиллар ўзбек адабиёти (Б. Назаров).	42
Абдурауф Фитрат (Б. Назаров).	55
Ҳамза Ҳақимзода — Нисий — (Н. Каримов).	75
Абдулла Қодирий (У. Норматов).	93
Чўлпон (Абдулхамид Сулаймон ўғли) (Н. Каримов).	122
30—40-йиллар ўзбек адабиёти (Н. Каримов).	145
Ғафур Ғулом — (Б. Назаров).	156
Ойбек (Мусо Тошмуҳаммад ўғли) (Н. Каримов).	178
Абдулла Қаҳҳор (Б. Назаров).	199
Ҳамид Олимжон (Н. Каримов).	225
50—80-йиллар ўзбек адабиёти (У. Норматов).	240
Одил Ёқубов (У. Норматов).	247
рим Қодир (У. Норматов).	258
ркин Воҳидов (У. Норматов).	271
Абдулла Орипов (Б. Назаров).	283
зирги адабий жараён — (Р. Қўқорсов).	305
ихон адабиёти	319
из Нисий — (У. Норматов).	319
ириал Гарсиа Маркес (Н. Каримов).	327
иғиз Айтматов (Б. Назаров).	335

**Каримов Наим, Назаров Бахтиёр,
Норматов Умарали**

**XX АСР
ЎЗБЕК АДАБИЁТИ**

11- синф учун дарслик

Тошкент «Ўқитувчи» 1995

Таҳририят мудир *Х. Ҳайитметов*
Муҳаррир *М. Аҳмедов*
Бадий муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*

Мусаққиҳлар *Ш. Тўлаганов, Л. Мирзахмедова*

ИБ № 6755

Теришга берилди 30.01.95. Босишга рухсат этилди 21.02.95.
Бичими 84×108¹/₃₂. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Гарнитура
тип. «Таймс». Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 18,48.
Шартли кр.-отт. 18,9. Напр. т. 18,35. 345000 нускада босилди.
Буюрма № 12.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 13—183—94.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара
китоб фабрикаси. Ялгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1995.